PONTICA

XXX

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

XXX

1997

BIBLIOTECA MUZEULUI
DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
NR. INV. 35.111/98

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)
© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996

Redactor responsabil :
ADRIAN RĂDULESCU

Colegiul de redacție :
MARIA BĂRBULESCU
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR
SOMMAIRE

STUDII ŞI COMUNICĂRI
ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

EUGEN COMŞA
- Ace pentru păr lucrate din os şi din corn din epoca neolitică, descoperite în sudul României 7
- Epingles à cheveux en os et en corne de l'époque néolithique, découvertes au sud de la Roumanie 15

NICOLAE HARŢUCHE, OCTAVIAN BOUNEGRU
- Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanţa. 1957 - 1958. 17
- Les fouilles archéologiques de Medgidia, dép. de Constantza. 1957 -1958. 103

MARIN NICA
- Unitate şi diversitate în culturile neolitice de la Dunărea de Jos 105
- Unity And Diversity of Neolithic Cultures Along The Lower Danube 116

NICULAE CONOVICI
- Problèmes de la chronologie des timbres sinopéens 117

ALEXANDRU AVRAM, OCTAVIAN BOUNEGRU
- Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria 155
- Mithridates VI-e Eupator et la côte ouest-pontique. À-propos d'un décret inédit d'Histria 165

MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU
- Dedicaţii imperiale din Tomis 167
- Dédicaces impériales de Tomi 174

IOAN I. C. OPRIŞ, MIHAI POPESCU
- Un nouveau préfet de la cohorte de Capidava 177

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA
- Stâlpi miliari recent descoperiţi în Dobrogea 183
- Bornes milliaires récemment découvertes en Dobroudja 197

ION BARNEA
- Inscripţia martirilor de la Axiopolis : noi observaţii 199
- L'inscription des martyres d'Axiopolis : nouvelles observations 203

ZIZI COVACEF
- Monumente sculpturale descoperite la Edificiul roman cu mozaic 205
- Monuments sculpturaux découverts dans l'Édifice romain à mosaïque de Constantza 216

CONSTANTIN CHERA
- Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV d. Ch.) 217
- Mythologische Darstellungen auf Grabbeigaben in Tomis (1.-4. Jh. n. Chr.) 236

GHEORGHE PAPUC
- Tipuri de apeducte pe litoralul vest-pontic 237
- Aquädukttypen an der westpontischen Küste 250

EMILIA CORBU
- Aşezarea medieval timpurie de la Ştefan cel Mare, punctul Feteasca (jud. Călăraşi). Sec. IX - X 251
- The Early-medieval. Settlement in Stefan cel Mare - Feteasca (dep. Călăraşi). IX - X a. C. 275

ȘERBAN PAPACOSTEA
- Genovezii la Caliacra: un document ignorat 277
- Les Génois à Caliacra: un document ignoré 283

NOTE
NOTES

GLICHERIE CARAIVAN
- Formațiunile concreționare din zona Albești (Dobrogea de sud) 287
- Concretionary Features From Albești (South Dobrougea) 290
GLICHERIE CARAIVAN
- Asupra "tunelului" de la Ghiolpunar (Șipotele) 291
- The "Tunnel" From Ghiolpunar (Șipotele) 294
TUDOR PAPASIMA, EUGEN MIHAIL
- Mormânt elenistic descoperit la Medgidia(jud. Constanța) 295
- Ein hellenistisches Grab in Medgidia (Kreis Constanța) 303
TUDOR PAPASIMA
- Descoperiri arheologice la Gura Canliei (jud. Constanța) 305
- Archäologische Ausgrabungen in Gura Canliei (Kreis Constanța) 315
DOREL PARASCHIV
- Descoperiri arheologice de epocă romană de la Măcin 317
- Archaeological Discoveries From The Roman Period At Măcin 330

NUMISMATICA ȘI SIGILOGRAFIE
NUMISMATIQUE ET SIGILLOGRAPHIE

RADU OCHEȘEANU
- Ponduri "tomitane" reatribuite cetății Histria 333
- Ponds "tomitains" réatribués à la cité d'Histria 335
VIOREL COJOCARU, DONE ȘERBĂNESCU
- Analize atomice și nucleare ale unor tezaure de tetradrahme getice descoperite în Câmpia Munteniei 337
- Analyses atomiques et nucléaires de certains trésors de tétradrachmes gétiques découverts dans la Plaine de Munténie 349
CRISTIAN GĂZDAC
- A Lead Mold From Ulpia Traiana Sarmizegetusa 351
GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, I. DONOIU, I. POLL, S. APOSTOLESCU
- Monede din colecția Ioan Donoiu descoperite în Dobrogea (sec. X-XIII) 355
- Des monnaies de la collection Ioan Donoiu, découvertes en Dobroudja (Xe-XIIIe siècles) 369
G. CUSTUREA, A. VERTAN, G. TALMAȚCHI
- Descoperiri monetare în Dobrogea (XI) 371
- Découvertes monétaires en Dobroudja (XI) 387

VARIA

ADRIAN RĂDULESCU
- Momente ale colaborării între Institutul de Arheologie al Academiei Române și Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța - evocări la aniversarea a 160 de ani de activitate a instituției bucureștene și a 80 de ani de investigări la Histria ... 391
ALEXANDRU SUCEVEANU
- Recenzie : ADELINA PIATKOWSKI, Istoria epocii elenistice, București, 1996 399
LISTA ABREVIERILOR 403

STUDII ȘI COMUNICĂRI

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

ACELE PENTRU PĂR, LUCRATE DIN OS ŞI DIN CORN, DIN EPOCA NEOLITICĂ DESCOPERITE ÎN SUDUL ROMÂNIEI

EUGEN COMŞA

Descoperirile arheologice făcute în ultimele decenii, de către cercetătorii care se ocupă cu studierea epocii neolitice de pe teritoriul țării noastre, fac – posibilă și necesară – analizarea unor probleme mărunte, care totuși nu trebuie neglijate, dacă vrem să reconstituim, cât mai amănunțit viața de toate zilele a oamenilor din acea perioadă îndepărtată în timp, cum este, de exemplu, aceea a tipurilor de ace de păr folosite de femeile din epoca neolitică pentru fixarea și împodobirea părului.

În lucrarea noastră ne vom referi la acele pentru păr, făcute din os și din corn, utilizate de femeile din culturile neolitice documentate în sudul României.[1]

Consultând diferite lucrări de specialitate, am constatat că în zona studiată – în stadiul actual al cercetărilor – astfel de ace sunt documentate de-abia începând din perioada de la sfârșitul neoliticului timpuriu, deși, după părerea noastră, nu trebuie exclusă existența și folosirea unor astfel de ace, în ținuturile avute în vedere, încă de la începutul epocii neolitice.[2]

I. Cel mai vechi și cel mai bogat lot de ace de păr, din categoria studiată aici, cunoscut până în prezent, este alcătuit din cele câteva ace de păr descoperite în cuprinsul necropolei neolitice de la Cernica, din apropierea orașului București.

Descriind obiectele găsite în diferite morminte din cadrul necropolei, Gh. Cantacuzino, făcea precizarea că acele au fost lucrate din os și din corn și că erau "drepte sau curbe, simple ori perforate".[3]

În cuprinsul necropolei amintite sunt reprezentate două categorii de morminte: unele cuprinzând schelete în poziție întinsă pe spate și altele în poziție chircită, pe de o parte.[4]

---

1 Primele ace de os menționate de arheologii noștri sunt cele descoperite de Vladimir Dumitrescu, prin săpăturile din așezarea de la Atmăgeaua Tătărească. Acolo s-au găsit 3 ace de os cu capul în forma a două rotocoale alăturate (Vladimir Dumitrescu: **A propos de la peinture de quelques vases de Gumelnița**, RIR, 4, 1931, p. 412 și fig 6).

2 În această privință amintim că în așezarea de tip Starčevo-Criș de la Leț, s-a găsit o piesă de os, care poate a servit drept ac pentru păr (cf. Eugenia Zaharia, SCIV, 15, 1, 1964, p.24, fig. 3/7).

3 Gh. Cantacuzino, **Observații privind necropola neolitică de la Cernica**. Lucrare în manuscris, p.4.

4 Gh. Cantacuzino, Sebastian Morintz, Dacia, NS, 7, 1963, p. 53-89.

În câteva din mormintele, cu schelete întinse pe spate, s-au descoperit astfel de ace.

Cel mai interesant este un ac de os, fragmentar, căruia îi lipsește partea inferioară ascuțită (respectiv corpul acului); din el s-a păstrat numai partea de sus, reprezentând o figurină feminină, în picioare, stilizată[5] (fig. 1/1). Capul și gâtul (care probabil a fost prelung), precum și brațele, evident, stilizate, sunt rupte din vechime. Corpul îl are de formă aproximativ rombică, mult alungită, cu lățimea maximă în dreptul șoldurilor. Pe partea lui superioară s-au păstrat două mici rotogoale rotunde, redând sânii masivi. Pe porțiunea inferioară a rombului, respectiv a figurinei, este indicat sexul, iar pe spate este puțin îngroșat pentru a reda steatopigia. Picioarele le avea alăturate și despărțite, în spate, printr-o linie. Acul descris este deosebit de interesant, deoarece, prin modul cum este reprezentat corpul femeii, se aseamănă mult cu figurinele de lut ars, specifice culturii Hamangia din Dobrogea.[6]

Un alt ac de os (fig. 1/3) fragmentar, s-a găsit într-un mormânt similar. Corpul acului era relativ scurt, cu partea de sus îngroșată. Este importantă constatarea că la capătul de sus are reprezentat corpul stilizat al unei femei, căreia îi lipsesc capul, gâtul, brațele și sânii, porțiuni rupte din vechime. După cum menționează Gh. Cantacuzino, prin forma sa "figurina" fragmentară redată pe capul acului este similară celei de pe piesa descrisă mai sus.[7]

Într-un alt mormânt similar, lângă schelet se afla un ac de os, păstrat întreg cu corpul mai lung, cu vârful ascuțit, cu partea de sus îngroșată.[8]

Dintr-un alt ac (fig.1/2) s-a păstrat numai capul, ca o plăcuță de formă aproximativ ovală, cu un orificiu sus, spre o margine. Din corpul acului a rămas numai o porțiune mică, prelungă, cu o ruptură la capăt.[9]

Menționăm și un ac de os (fig. 1/4), lucrat mai neglijent. Este prelung, cu vârful ascuțit și cu partea opusă îngroșată, fără "cap", anume modelat. La partea de sus are un orificiu mic, rotund.[10] Este posibil ca acest ac să fi fost folosit în alt scop decât la fixarea părului.

În diferite studii publicate, Gh. Cantacuzino a datat mormintele cu schelete în poziție întinsă pe spate, ca fiind din timpul fazei Bolintineanu a culturii Boian.[11] Atunci când am pregătit monografia despre necropola neolitică de la Cernica, am reanalizat fiecare categorie de morminte, inclusiv pe baza inventarului lor și am ajuns la concluzia că necropola propriu-zisă, alcătuită din peste 300 de morminte, cu schelete întinse pe spate, trebuie datată la sfârșitul neoliticului timpuriu și trebuie atribuită, în funcție de mai multe criterii (rit, ritual, inventar funerar), purtătorilor culturii Dudești, din faza Cernica.[12] Prin urmare, acele descrise datează din timpul culturii Dudești, faza Cernica.

II. Pe întinsul Dobrogei, în cursul perioadei neoliticului mijlociu, au viețuit comu-

5 **Ibidem**, p.71, fig.7.
6 Gh. Cantacuzino, SCIV, 18, 3, 1967, p. 389 și p. 390 fig. 9/1.
7 Idem, Archéologia, nr.35, iulie-august, 1970, Paris, p. 61 (figura din dreapta, nr.1).
8 Ibidem, p. 61 (aceeași figură, piesa nr.2).
9 Gh. Cantacuzino, SCIV, 18, 3, 1967, p. 392, fig. 10/4.
10 Gh. Cantacuzino, Sebastian Moritz, Dacia, VII, 1963, p. 71, fig. 27/8.
11 Gh. Cantacuzino, SCIV,. 18, 1967, 3, p. 396-397.
12 Eugen Comșa: **Despre datarea necropolei de la Cernica.** Comunicare prezentată în cadrul Institutului de Arheologie, în ziua de 3 martie 1989.

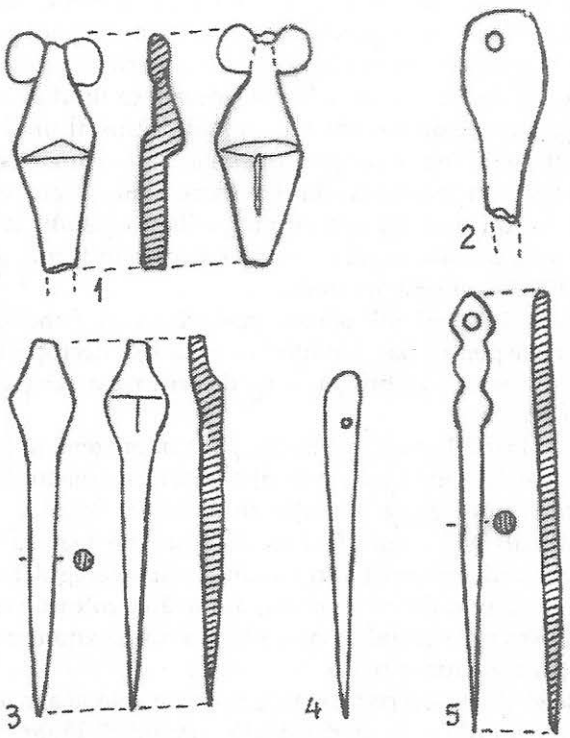

Fig. 1 Ace pentru păr din aria culturii Dudești, faza Cernica: 1–5 Cernica (1,3,5) după Gh. Cantacuzino, **op. cit.**, 1970, p. 61; 2. Idem, **op. cit.**, 1967, p. 392, fig. 10/4; 4;4. Idem, **op. cit.**, 1963, p. 71, fig.27/8). Scări diferite.

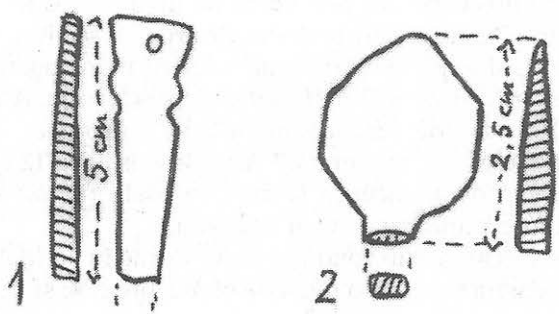

Fig. 2 Ace pentru păr din aria culturii Hamangia, faza Ceamurlia de Jos: 1. Ceamurlia de Jos (după D. Berciu, **op. cit.**, 1966, p. 188, fig. 93/1); Ace pentru păr din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița: 2. Radovanu (săpături Eugen Comșa).

nitățile culturii Hamangia. După părerea noastră, femeile din arealul culturii Hamangia au folosit și ele acele de păr. Un argument, în sprijinul părerii de mai sus, îl constituie un obiect fragmentar de os (fig. 2/1), descoperit cu prilejul săpăturilor arheologice de la Ceamurlia de Jos, piesa a fost considerată ca fiind un idol antropomorf.[13] Considerăm că, fragmentul corespunde cu capătul de sus al unui ac de păr. Corpul acului a fost, evident, mai lung decât porțiunea păstrată. Partea de sus, capul acului, pare să redea o figurină antropomorfă stilizată. Extremitatea, care reprezintă capul, are forma trapezoidală, cu un orificiu, mic pe mijloc (fapt obișnuit la acele pentru păr). Urmează, mai jos, două prelungiri mici, laterale, fiecare în formă de triunghi, care ar reprezenta brațele.[14] Piesa nu este ornamentată.

Ca un argument în sprijinul părerii noastre că și femeile din aria culturii Hamangia au folosit ace pentru păr, amintim că în cadrul necropolei de tip Hamangia de la Durankulak, din sudul Dobrogei, s-au descoperit o serie de ace pentru păr, lucrate din os și din aramă.[15]

III. Din arealul culturii Boian, cunoaștem, până în prezent, un singur fragment de ac. Piesa (fig. 2/2) a fost descoperită cu prilejul săpăturilor noastre, în cuprinsul nivelului 3 al așezării, datând din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, de la Radovanu (jud. Călărași). Acul a fost lucrat, destul de neglijent, din os. S-a păstrat numai capul plat al acului, de formă aproximativ ovală, neregulată. Nu este exclus ca inițial, capul acului să fi avut forma rombică, dar având colțurile subțiri, acestea s-au rupt, cu timpul. La extremitatea inferioară, plăcuța are păstrată o porțiune mică din corpul acului, care avea secțiunea ovală.

Prin urmare, acest ac pentru păr, datând din prima etapă a fazei de tranziție, este, până acum cel mai vechi din aria de răspândire a culturii Boian. Nu excludem însă posibilitatea că ace din os sau din corn au fost folosite și în cursul celorlalte faze ale culturii Boian.

IV. În sud-estul Olteniei, în ținutul locuit de comunitățile culturii Vădastra, de asemenea, datele despre acele pentru păr, lucrate din os sau din corn, sunt încă puține.

Singura piesă clară, a fost scoasă la iveală cu prilejul săpăturilor efectuate de către Vasile Christescu, în anul 1926 în așezarea de pe "Măgura Fetelor", de la Vădastra (jud. Olt). Autorul amintit precizează că este vorba de un ac de os (fig. 3/5) descoperit la adâncimea de 3,50 m[16] Piesa are corpul destul de gros, cu secțiune rotundă, realizat cu grijă și suprafața lustruită, probabil datorită folosirii îndelungate. Partea superioară este rotundă, cu un orificiu pe mijloc și partea de sus, compusă din două prelungiri scurte în formă de V. O descriere mai amănunțită nu putem face, deoarece piesa a fost publicată, numai în fotografie, micșorată.[17] Acul descris avea 12 cm lungime și 8 mm grosime. Ținând seama de adâncimea la care s-a găsit, trebuie să admitem că acul provine din stratul corespunzător culturii Vădastra.

Prin săpăturile efectuate sub conducerea lui Corneliu N. Mateescu, în anul 1948, în așezarea de la Vădastra s-a găsit o piesă de os, despre care se arată că era o "sulă cu

13 Dumitru Berciu, **Cultura Hamangia. Noi contribuții.** București, 1966, p.188, fig. 93/1.
14 **Ibidem**, p. 187, fig. 92/6.
15 Maia Avramova, Dobrodja, 1986, 3, Varna, p.76.
16 Vasile Christescu, Dacia, 3-4, 1927-1932, Bucarest, 1933, p.201, fig.44/10.
17 **Ibidem**, p.201, fig 44/10.

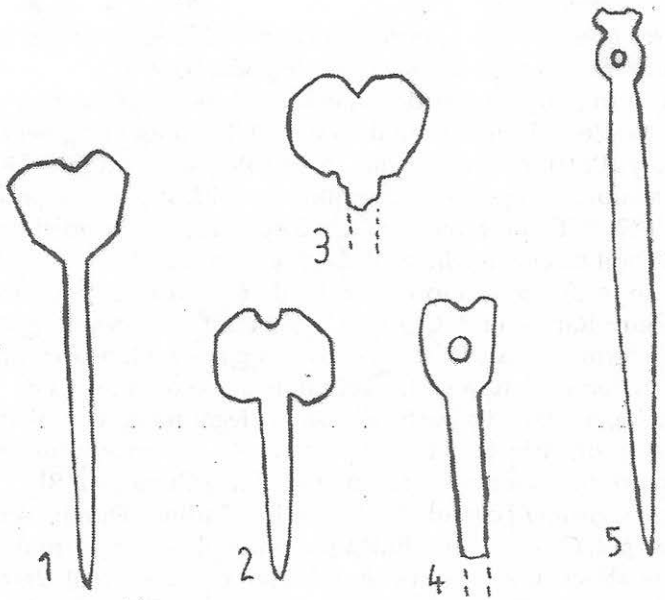

Fig. 3 Ace pentru păr din aria culturii Gumelnița: 1-2. Vidra (după Dinu V. Rosetti, **op. cit.**, 1934, pl. III/7,9; 3. Tangâru (după D. Berciu, **op. cit.**, 1935, p. 34, fig.40); 4. Petru Rareș (după D. Berciu, **op. cit.**, 1937, p. 27, fig. 32/2). Ac de păr din aria culturii Vădastra: 5. Vădastra (după V. Christescu, **op. cit.**, 1933, p. 201, fig. 44/10); Scări diferite. Desene mărite după fotografii.

urechi".[18] Obiectul nu este reprodus. Nu excludem posibilitatea să fie, de fapt, un ac pentru păr.[19]

V. Pe întinsul Munteniei (după cultura Boian) și în Dobrogea a urmat în timp cultura Gumelnița. Femeile dn comunitățile culturii Gumelnița au folosit mai intens acele pentru păr făcute din oase, de diferite tipuri, și de aramă.

Săpăturile efectuate de Dinu V. Rosetti în tellul de la Vidra (jud. Giurgiu) au dus la descoperirea a două ace de os.

Primul din ele (fig. 3/1) provine din stratul Vidra II B.[20] Acul are corpul prelung, cu vârful ascuțit. Capul său are forma asemănătoare aproximativ cu o inimă, cu marginile laterale retezate oblic. În ceea ce privește forma capului acestui ac este clar că realizatorul lui a vrut să imite forma acelor de aramă, având la capăt două volute opuse. Piesa datează din faza Gumelnița A 2 a culturii Gumelnița.

Cel de-al doilea ac din os (fig. 3/2), are corpul scurt, destul de gros, cu vârful bont.[21] Capul său este alcătuit din două porțiuni circulare, opuse, care imită, evident, acele de aramă cu volute opuse. Acul s-a găsit în stratul Vidra II C. Prin urmare, piesa

18 Corneliu N. Mateescu, Studii, II, 1,1949, p.94.

19 În sprijinul acestei păreri amintim lucrarea lui Marin Nica: **Neoliticul timpuriu și mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei**. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1985, p.21, unde sunt menționate "acele cu capătul perforat".

20 Dinu V. Rosetti, PMMB, 1, București, 1934, p.29, p. 55 și pl. III/9.

21 **Ibidem**, pl. III/7.

datează din faza Gumelnița B.

Descoperirea acestor ace i-a permis lui Dinu V. Rosetti să facă unele considerații interesante cu privire la categoria respectivă de podoabe.[22]

Un ac din os (fig. 3/3) a fost descoperit de D. Berciu, în cursul săpăturilor din așezarea de tip tell de la Tangâru[23] (jud. Giurgiu). Piesa este fragmentară. Din ea s-a păstrat numai capul plat, care reprezintă două rotogoale alăturate. După toate posibilitățile, capul acului imită pe acelea de aramă cu volute opuse. La partea inferioară a fragmentului s-a păstrat o porțiune mică din corpul acului. Cu prilejul publicării, acul descris a fost atribuit fazei Gumelnița III c (= Gumelnița B)[24] .

Un alt ac din os (fig. 3/4) a fost găsit, tot de D. Berciu, în timpul săpăturilor din așezarea de la Petru Rareș[25] (jud. Giurgiu). Din obiect s-a păstrat capul și o parte din corp. Capul are o formă curioasă. Este ca o plăcuță plată, prelungă, cu două laturi paralele între ele și cu corpul, latura de la capătul de sus este în formă de V, cu vârfurile depărtate și arcuite, în afară. La partea opusă, de legătură cu corpul, cele două laturi paralele se arcuiesc simetric. Pe mijlocul plăcuței este un orificiu mic, rotund. Piesa a fost scoasă la iveală dintr-un strat corespunzător fazei Gumelnița III.

O piesă de os, găsită în cursul săpăturilor lui Vladimir Dumitrescu, din așezarea de la Gumelnița[26] jud. Călărași), este lungă și are vârful ascuțit. Corpul său este subțire (în raport cu alte obiecte folosite ca unelte) și capul puțin îngroșat. Pare a fi fost lucrat cu grijă. Considerăm că este vorba de un ac pentru păr. Piesa provine din stratul cu materiale de tip Gumelnița. Nu se precizează nivelul din care provine.

Nu este exclus ca și o piesă din os, găsită de Gh. Ștefan prin săpăturile de pe "Ostrovelul" de la Căscioarele[27] (jud. Călărași) să fie, de fapt, un ac pentru păr, fragmentar. Corpul obiectului este drept, lung și subțire. Îi lipsește capul. Provine din stratul cu materiale de tip Gumelnița, fără precizarea nivelului.

VI. În aceeași perioadă, pe întinsul Olteniei se desfășura evoluția comunităților culturii Sălcuța.

Mai demult s-a menționat numai "un singur exemplar care se află la Craiova, ar dovedi existența unor atari podoabe, dar după forma sa nu este sigur".[28]

*

Din datele prezentate rezultă că – în stadiul actual al cercetărilor – în ținuturile avute în vedere, s-au descoperit ace pentru păr făcute din os și din corn, în 9 complexe (fig. 4) aparținând culturilor: Dudești, Hamangia, Boian, Vădastra, Gumelnița și probabil Sălcuța. Până în prezent lipsesc (probabil întâmplător) astfel de ace din arealele culturilor: Starčevo–Criș, cu ceramică și Vinča, ale căror comunități au trăit în unele zone, mai întinse sau mai restrânse, de pe întinsul celor trei provincii istorice.

Subliniem că, până acum, majoritatea acelor analizate s-au găsit în cadrul necropolei de la Cernica, din faza cu același nume a culturii Dudești. Între ele sunt

22 **Ibidem,** p. 55-57.
23 D. Berciu, BMJV, I, București, 1935, p. 34, fig. 40.
24 Ibidem, p. 33.
25 D. Berciu, BMJV, II, 1937, p. 27 și fig. 32/2.
26 Vladimir Dumitrescu, Dacia, 2, 1925, p.96 și fig. 72/4.
27 Gh. Ștefan, Dacia, 2, 1925, p. 192, fig. 46/26.
28 D. Berciu: **Arheologia preistorică a Olteniei.** Craiova, 1939, p. 61.

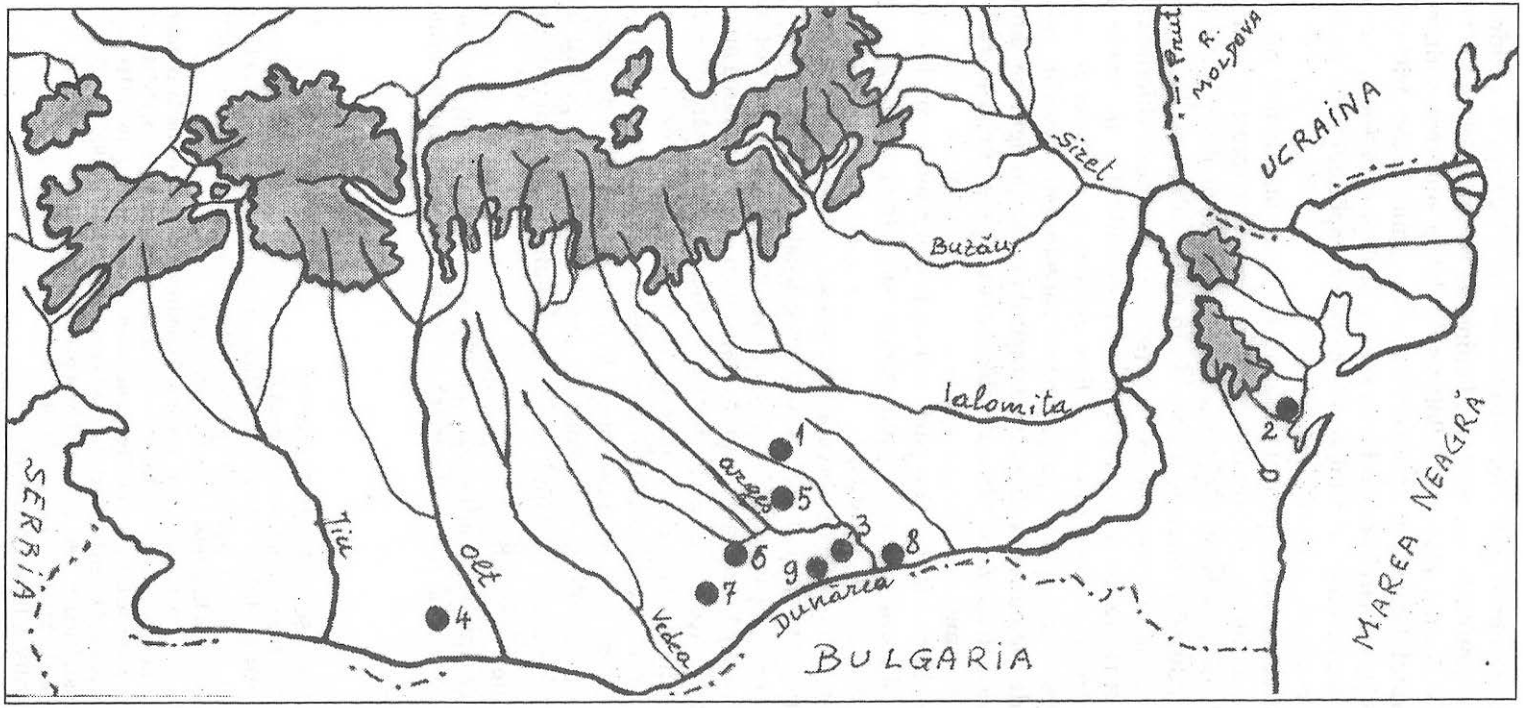

Fig. 4 Harta complexelor în care s-au descoperit ace pentru păr, lucrate din os și din corn: 1. Cernica; 2. Ceamurlia de Jos; 3. Radovanu; 4. Vădastra; 5. Vidra; 6. Tangâru; 7. Petru Rareș; 8. Gumelnița; 9. Căscioarele.

unele cu reprezentări antropomorfe, reflectând strânse legături cu cultura Hamangia și cu culturile din ținuturile sud estice ale Peninsulei Balcanice.[29]

În arealele culturilor Hamangia, Boian și Vădastra sunt mai puțin reprezentate astfel de ace. Faptul îl considerăm întâmplător. În schimb, în așezările comunităților culturii Gumelnița, numărul acelor din os și al celor de aramă este apreciabil, ceea ce dovedește că în acea vreme, obiceiul de a fixa și de a împodobi părul cu astfel de ace, era răspândit și practicat pe scară largă.

Se pune întrebarea, acele pentru păr au fost folosite, atât de fete, cât și de femei ? La prima vedere, problema ar părea de nerezolvat. Încercăm totuși să dăm un răspuns, ținând seama de unele elemente ale plasticii antropomorfe neolitice, în ceea ce privește reprezentarea modului de aranjare a părului. În unele culturi neolitice, documentate pe teritoriul țării noastre, figurinele redau personaje feminine de diferite vârste. Unele înfățișează chipuri de tinere, fără indicarea graviditătii, în unele cazuri, cu reprezentarea părului împletit în cozi.[30] Este evident că, în astfel de cazuri, nu era nevoie să fie folosite acele pentru păr. În schimb, acestea erau necesare pentru fixarea părului în chip de coc, cum este uneori redat părul pe diferite figurine feminine[31], care au indicată graviditatea. Prin urmare, considerăm că acele pentru păr studiate, au fost utilizate numai de femei.

Se cuvine subliniat faptul că o parte din acele descrise au capul prevăzut cu un orificiu. Se pare că acesta avea un anumit rol funcțional. În el, probabil, erau introduse și legate mai multe fire colorate diferit.

Mai demult, în lucrările de specialitate din țara noastră s-au dus discuții în contradictoriu, în privința unei probleme care este legată de acele pentru păr[32]. Unii cercetători considerau că acele din os, în privința formei capului, au fost imitate după cele realizate din aramă. Alții susțineau că, realizatorii acelor de aramă au imitat forma capului celor de os. Acele descrise și studiate în lucrare, după părerea noastră constituie o dovadă că, în realitate, capul unor ace de os a putut reprezenta modelul reprodus, mai târziu, prin acele de aramă. În acest sens considerăm că acele din os (cu capul de formă rombică), de tipul celui descoperit la Radovanu, datând din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița au servit drept model pentru unele ace de aramă, gumelnițene târzii, cu capul rombic, cum sunt cele din depozitul de ace din aramă, descoperite la Boian B.[33]

De asemenea, trebuie să admitem că acele de os de la Vidra[34] și de la Tangâru[35], cu capul format din două rotogoale, imită acele de aramă cu capul format din două volute opuse.

---

29 Gh. Cantacuzino, SCIV, 18, 3, 1967, p. 389-397.

30 De exemplu în aria culturii Cucuteni, două figurine de la Trușești (cf. M. Petrescu-Dâmboviuța și colab.) SCIV, V, 1-2, 1954, p. 14, fig. 5 și M. Petrescu Dâmbovița și colab., SCIV, IV, 1-2, 1953, p. 21, fig. 13/5.

31 De exemplu: în arealul aspectului cultural Aldeni II, în așezarea de la Aldeni (cf. Vladimir Dumitrescu: **Arta neolitică în România.** București, 1968, fig. 85).

32 La discuția amintită au participat: Vladimir Dumitrescu, A propos de la peinture de quelques vases de Gumelnița, RIR, I, 4, 1931, p. 412; Dinu V. Rosetti: **Săpăturile de la Vidra**, PMMB, I, 1934, p. 55–57; Vladimir Dumitrescu, recenzie la D. Berciu: **Săpăturile arheologice de la Tangâru** (1934) Raport preliminar, RIR, V-VI, 1935-1936, p. 460; D. Berciu, Scurt răspuns la o recenzie, PMJV, II 1937, p. 107.

33 Eugen Comșa, Dacia, 9, 1965, p.361 (nr.I b) și p. 362, fig. 1.

34 Dinu V. Rosetti, PMMB, I, 1934, pl. III/7,9.

35 D. Berciu, BMJV, I, 1935, p. 34, fig. 40.

O ultimă problemă este aceea, unde anume erau lucrate astfel de ace din os. După părerea noastră, acele simple, probabil și cele cu capul de formă rombic, precum și cele ca două rotogoale alăturate, puteau fi făcute în orice așezare. În schimb, acele mai deosebite ca formă, cum au fost cele reproducând figurinele antropomorfe, din aria culturii Dudești, credem că au fost lucrate numai în unele așezări, de către persoane "specializate". De acolo, acele respective erau răspândite, pe calea schimburilor, în alte stațiuni învecinate, locuite de comunități înrudite.

EPINGLES À CHEVEUX EN OS ET EN CORNE DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE, DÉCOUVERTES AU SUD DE LA ROUMANIE

Résumé

L'étude se rapporte aux épingles à cheveux, faites en os et en corne, découvertes dans 9 complexes appartenant aux cultures néolithiques: Dudești, Hamangia, Boian, Vădastra, Gumelnița et, probablement, Sălcuța, soulignant le fait que de telles pièces manquent (probablement par hasard) dans les régions des cultures Starcevo–Criș et Vinča.

On constate, en même temps, que les épingles à cheveaux avec des représentations anthropomorphes, découvertes dans la nécropole de Cernica, la phase au même nom de la culture Dudești, démontrent les relations étroites avec la culture Hamangia et les cultures des contrées du sud-est de la Péninsule Balkanique.

On y souligne également le fait que les épingles à cheveux (ayant la tête en losange), du type de celui qu'on a découvert à Radovanu, datant de la phase de transition de la culture Boian à la culture Gumelnița, représentent des prototypes des épingles en cuivre de la culture Gumelnița tardive, semblablement à celles du dépôt d'épingles en cuivre, découvert à Boian.

Comme il résulte de l'analyse de certains éléments de la plastique anthropomorphe néolithique, les épingles à cheveux étaient employées à la fixation des cheveux en chignon, tel qu'on le voit souvent dans le cas de nombreuses figurines féminines, pour lesquelles on observe aussi l'indice de la gravidité; c'est ce qui précise le fait que ces objets étaient utilisés seulement par les femmes (et non pas par les filles).

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA MEDGIDIA, JUD. CONSTANȚA (1957-1958)

N. HARȚUCHE, OCT. BOUNEGRU

Cadrul geografic

Orașul Medgidia este cunoscut de multă vreme în literaura de specialitate, ca o importantă zonă arheologică, mai întâi datorită așezării sale pe linia valurilor antice de piatră și de pământ dintre Cernavodă și Constanța, precum și a unor descoperiri arheologice fortuite sau organizate făcute în decursul anilor, dar și cu prilejul săpăturilor pentru canalul Dunăre – Marea Neagră. Din cele mai vechi menționăm: un probabil depozit de obiecte din epoca bronzului[1], pumnalul emblemă traco-scitic[2], așezarea feudală timpurie de la fabrica de ciment[3], necropola feudală timpurie de la Castelu[4], precum și alte descoperiri mai recente făcute de colegul P. Hașotti. La repertoriul descoperirilor vechi se adaugă și așezarea gumelnițeană de care ne ocupăm în acest studiu[5].

Privind cultura Gumelnița în Dobrogea, amintim că după patru decenii de la săpăturile de la Medgidia, s-au făcut numeroase și importante descoperiri ce aparțin acestei culturi[6]. Orașul este astăzi un important port, ca o consecință a construirii canalului Dunăre – Marea Neagră; înainte era un modest orășel dobrogean așezat lângă vechea baltă Carasu. Așezarea neolitică se găsea pe malul de nord al fostei bălți și avea forma de tell orientat pe direcția nord–sud, fiind înconjurat pe trei părți de apă, fig. 6/1,2. În vara anului 1956, când am văzut prima oară așezarea, ea se afla în perfectă stare de conservare. În luna decembrie a aceluiași an, Direcția zonală de îmbunătățiri funciare din București a luat hotărârea de a construi în acest punct cantonul nr.4 al "sectorului bazinul Carasu". Complexul de clădiri al cantonului figurează

1 I. Nestor. **Dacia** V–VI, 1935-1936, p. 175 și urm., fig. 1,2.

2. D. Berciu. **Arta traco-getică**, București, 1969, p. 18-32. Vezi la subsol și lucrările referitoare la piesa de la Medgidia.

3 Așezarea feudal-timpurie se află pe terasa sudică a Văii Carasu, la est de Medgidia, aproape de fabrica de ciment. Cercetări de suprafață efectuate în 1957 - 1958 de N. Harțuche.

4 A. Rădulescu, N. Harțuche, **Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu**, Constanța, 1967. Volumul este editat de Muzeul de Arheologie Constanța.

5 Tell-ul de la Medgidia a fost văzut de mai mulți arheologi, dar nimeni nu a efectuat vreo cercetare.

6 P. Hașotti, **Pontice**, 21-22, 1988-1989, p. 7-21.

BIBLIOTECA ... JUDEȚULUI ... DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

astăzi pe strada Vasile Lupu, nr. 3, la aproximativ 200 m spre est de gara Medgidia, între traseul canalului navigabil și linia ferată Cernavodă–Constanța. Lucrările șantierului de construcții ale cantonului a dus la transformarea radicală a configurației vechiului tell. Răzuindu-se mai bine de 2 m din înălțimea așezării în partea centrală, pământul rezultat s-a depus în jur creându-se o platformă trapezoidală de 60 m, cu bază mare de 37 m, iar baza mică 33 m. Tell-ul în forma sa inițială avea aspectul unei movile mari, cu baza aproximativ ovală, cu diametrul de 45 x 50 m și înălțimea de aproximativ 5 – 5 m de la nivelul apei în jur. Tell-ul era legat de terasă printr-o limbă îngustă de pământ în formă de șea. În luna martie 1957, revenind aici pentru cercetări, am constatat noua stare de lucruri, propunând Muzeului de Arheologie din Constanța începerea de urgență a unor săpături de salvare[7].

Săpături. Condiționate în permanență de planul de lucru al șantierului de construcții, săpăturile arheologice au fost eșalonate în două etape: prima campanie am întreprins-o între 20 iulie – 22 august 1957, iar a doua între 8 aprilie – 20 mai 1958. Cercetările noastre au urmărit în permanență un dublu scop: 1 – stabilirea stratigrafiei în restul de așezare nedistrusă începând de la suprafața platformei actuale (curtea cantonului) și 2 – salvarea materialului arheologic din zona în care se putea interveni cu noi săpături nesistematice. Săpăturile șantierului arheologic au realizat trei suprafețe (cu secțiuni paralele), notate pe plan cu A, B, și C mai multe casete, precum și șase șanțuri executate în diferite puncte ale curții cantonului, toate însumând o suprafață de 352 m², fig. 2.

În eventualitatea revenirii în viitor pentru efectuarea unor sondaje de control, considerăm de datoria noastră să amintim și acele săpături nesupravegheate, aparținând constructorilor și netrecute în planul nostru general, cu excepția gropii de var. Aceasta se afla la distanța de 3,50 m de peretele de sud al locuinței cantonierului, având forma dreptunghiulară de 7 x 5,40 m și adâncimea de 3 m. În afară de acesta s-a mai săpat un șanț de canalizare, începând din mijlocul curții, până la capătul de sud al platformei, apoi 50 de gropi de 1 x 1 m pentru răsădit pomi (răspândite pe întreaga suprafață a curții interioare), și două șanțuri late de 0,80 m și adânci de circa 0,60 m pentru gardul viu, trasate de o parte și de alta a gardului de prefabricate care împrejmuiește curtea cantonului.

Având caracter de salvare, săpăturile noastre au urmărit în primul rând lucrările șantierului de construcții și amplasamentul clădirilor, iar în al doilea, forma inițială a tell-ului. Pentru o mai bună notare a pieselor și descriere a stratigrafiei, fiecare șanț a fost împărțit în carouri de câte 1 m. Adâncimea secțiunilor variază între 2–3 m, iar lățimea și lungimea acestora diferă în funcție de situația creată de săpăturile constructorilor și de posibilitatea depozitării pământului săpat.

Șanțul I (10 x 1 m, adâncime 3 m) a fost trasat pe latura de vest a platformei, în interiorul curții cantonului. Șanțul II (8 x 1 m, –3m) se afla în continuarea lui S I, spre nord, până la apropierea porții de vest. Ambele formează latura de vest a suprafeței A. Șanțul III (10 x 0,60 m) se afla la distanța de 1,60 m de peretele de vest al locuinței principale a cantonului și este orientat nord-sud. La capătul sudic al șanțului a fost descoperită o vatră din nivelul IV, pentru care s-a deschis o casetă de 1,90 x 1,40 m și adâncă de numai 0,40 m (nu este numerotată în planul de săpături), fig. 9/2.

7 Săpăturile de salvare erau imperios necesare pentru a salva restul tell-ului, dar și de a recupera materialul arheologic.

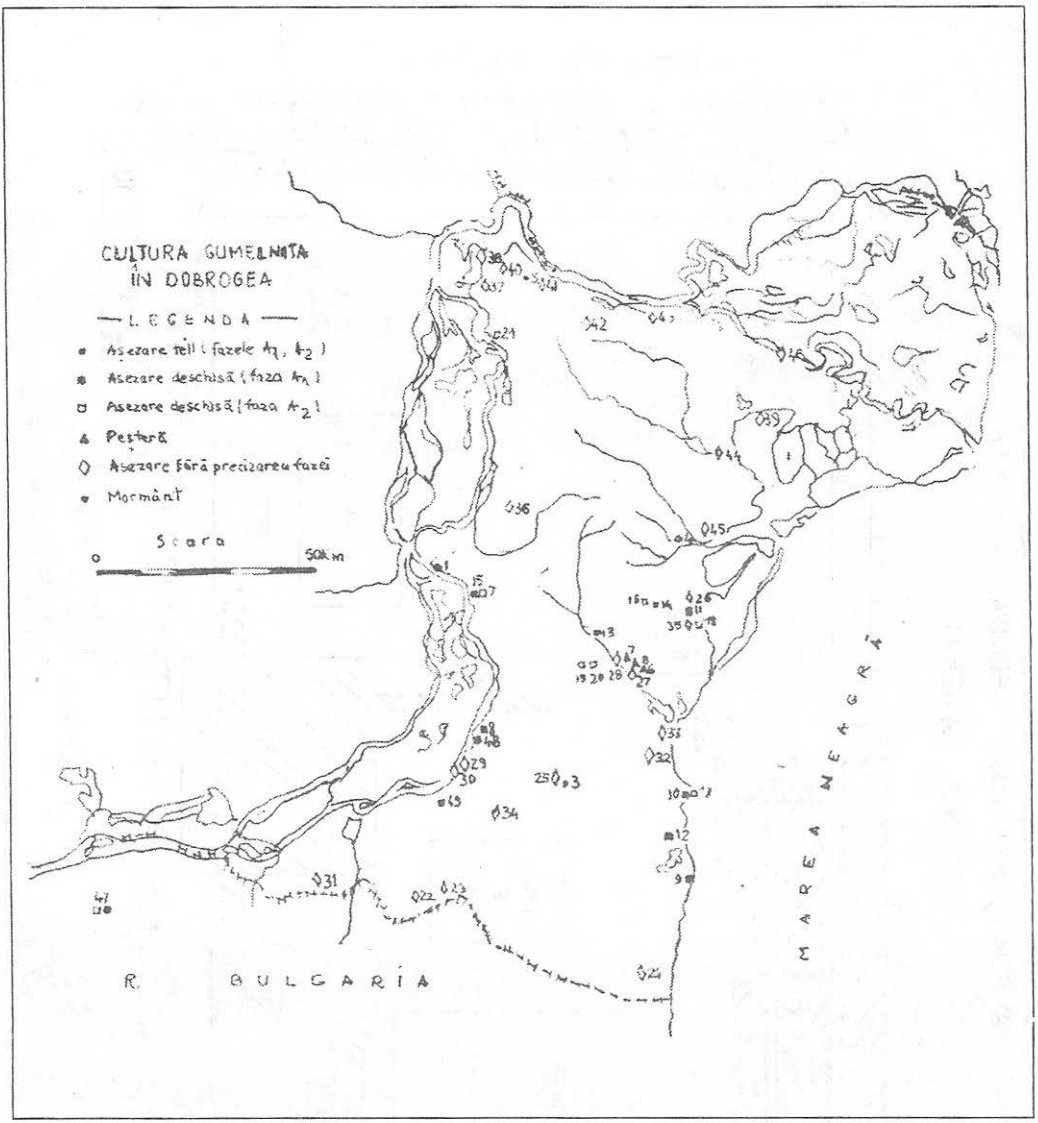

Fig.1. Așezări aparținând culturii Gumelnița din Dobrogea (harta după P. Hașotti).

1. Hârșova; 2. Cernavoda; 3. Medgidia; 4. Baia; 5. Luncavița; 6. Peștera "Gura Dobrogei"; 7. Peștera "La Izvor"; 8. Peșterea "La Baba"; 9. Costești; 10. Constanța "Tăbăcărie"; 11. Istria; 12. Agigea; 13. Cheia; 14. Tariverdi "Cărămidărie"; 15. Ghindărești; 16. Tariverdi; 17. Constanța "Parcul Catedralei"; 18. Histria. 19. Târgușor "Urs"; 20. Târgușor "Sitorman"; 21. Carcaliu; 22. Fântâna Mare; 23. Văleni; 24. Limanu; 25. Medgidia; 26. Istria. 27. Gura Dobrogei; 28. Grădina; 29 Cochirleni; 30. Cochirleni; 31. Esichioi; 32. Ovidiu; 33. Năvodari; 34. Ivrinezu Mare; 35. Histria; 36. Calfa; 37. Jijila; 38. Garvăn; 39. Popina; 40. Văcăreni; 41. Rachelu; 42. Niculițel; 43. Somova; 44. Enisala; 45. Lunca; 46. Mahmudia; 47. Atmageaua Tătărească; 48. Cernavoda; 49. Rasova.

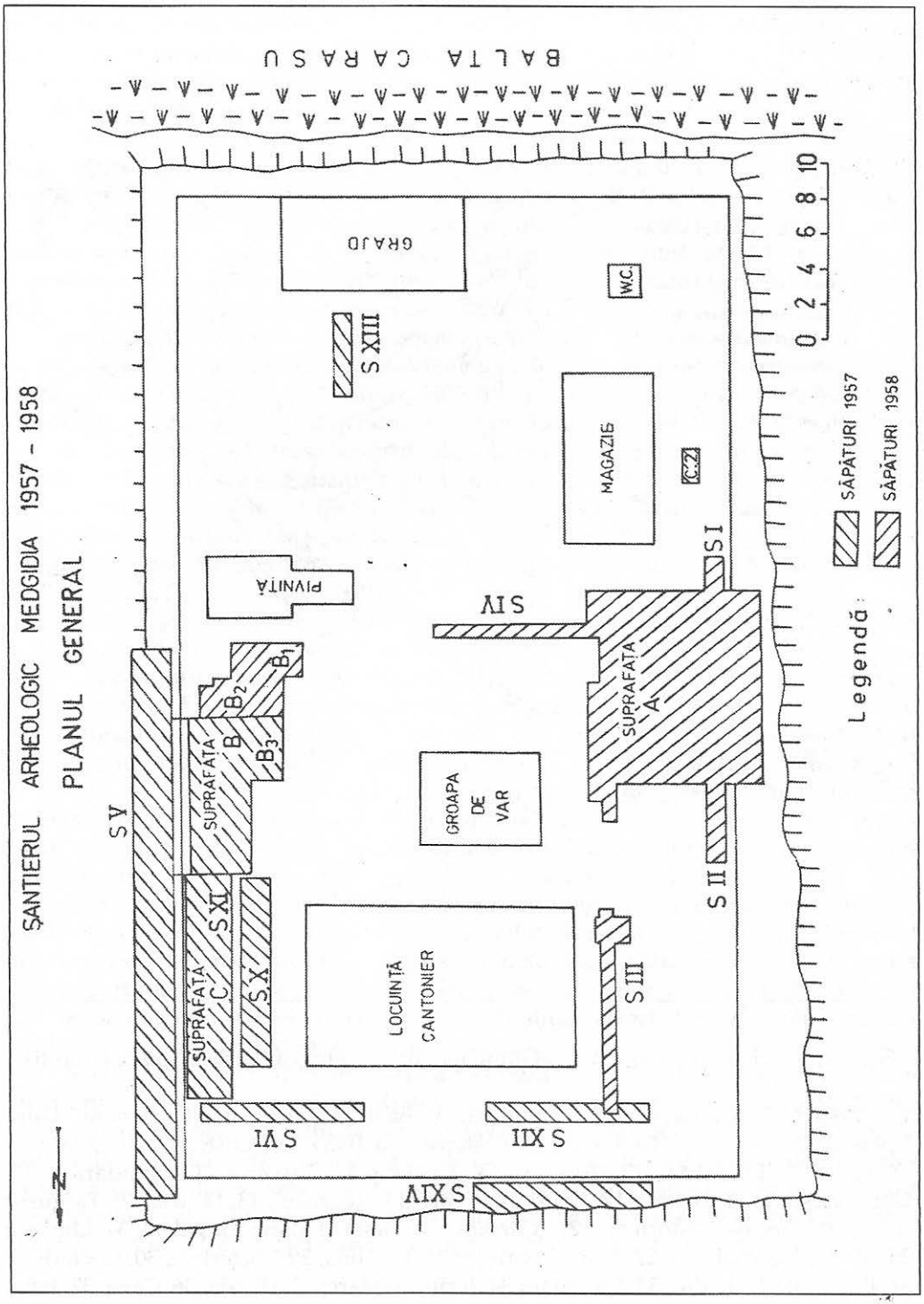

Fig. 2. Planul general al săpăturilor de pe platforma fostului tell de la Medgidia.

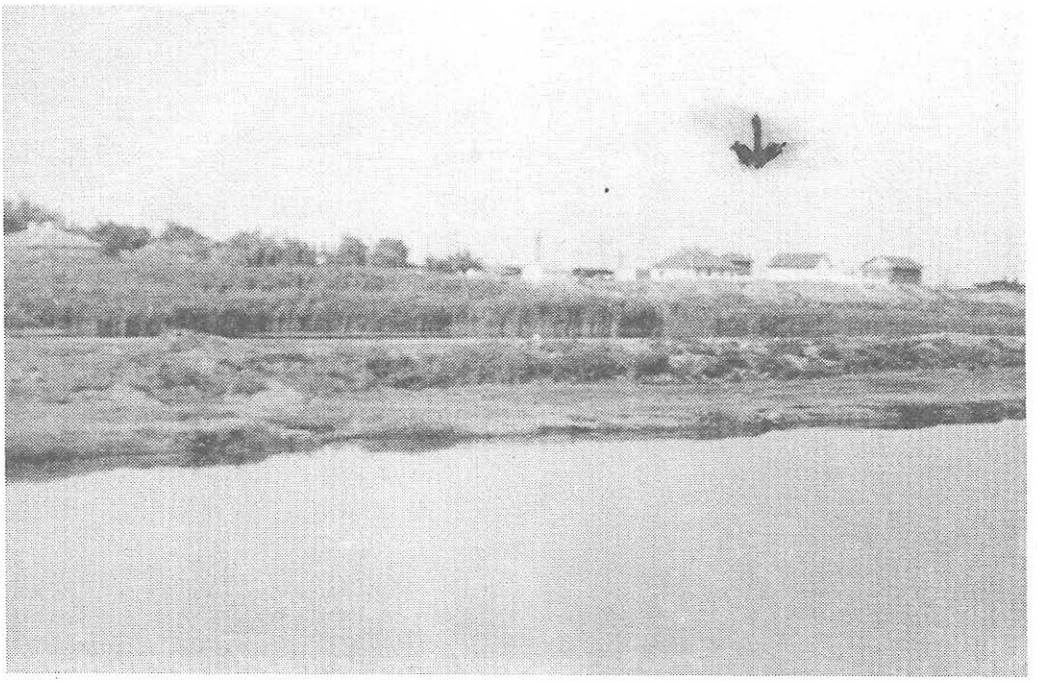

1

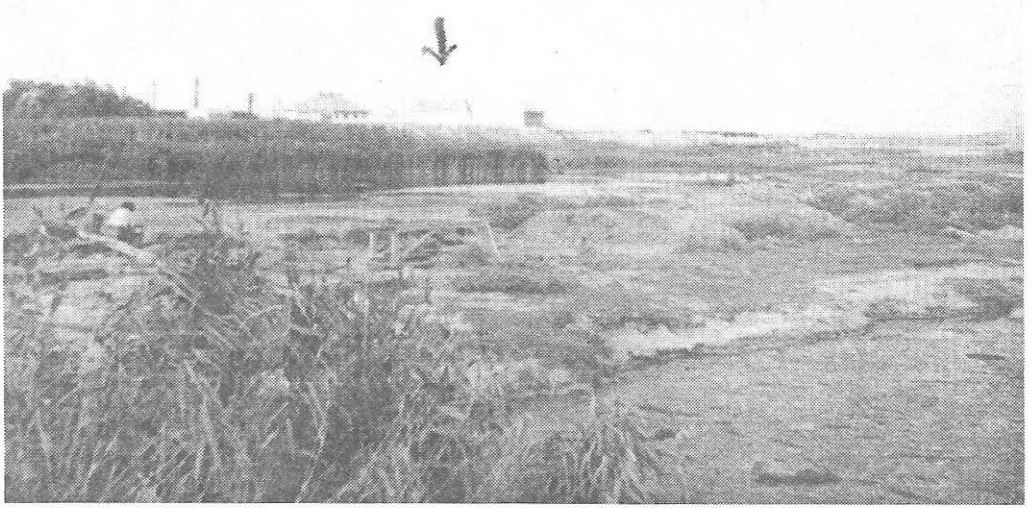

2

Fig. 6/1. Vedere generală a actualei platforme făcută pe vechiul tell,
(vedere generală dinspre sud, de pe Balta Carasu – acum Canalul Dunăre – Marea Neagră).
Fig. 6/2. Vederea vechiului tell, înainte de distrugerea sa – 1956.

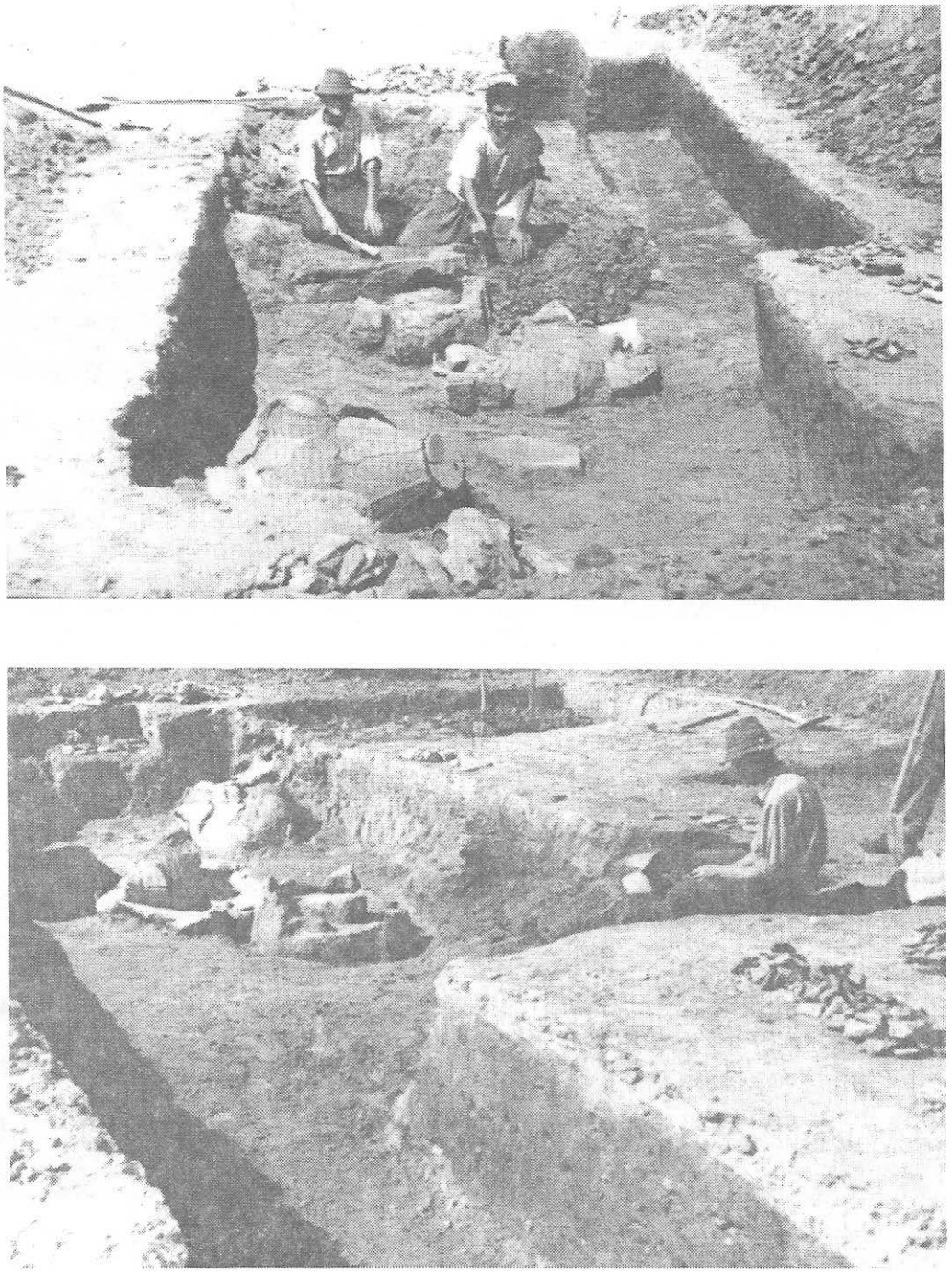

Fig. 7. Aspecte din săpătură; șanțul III, locuința nr. 1
(Locuința – moară cu râșnițele fixate pe postament).

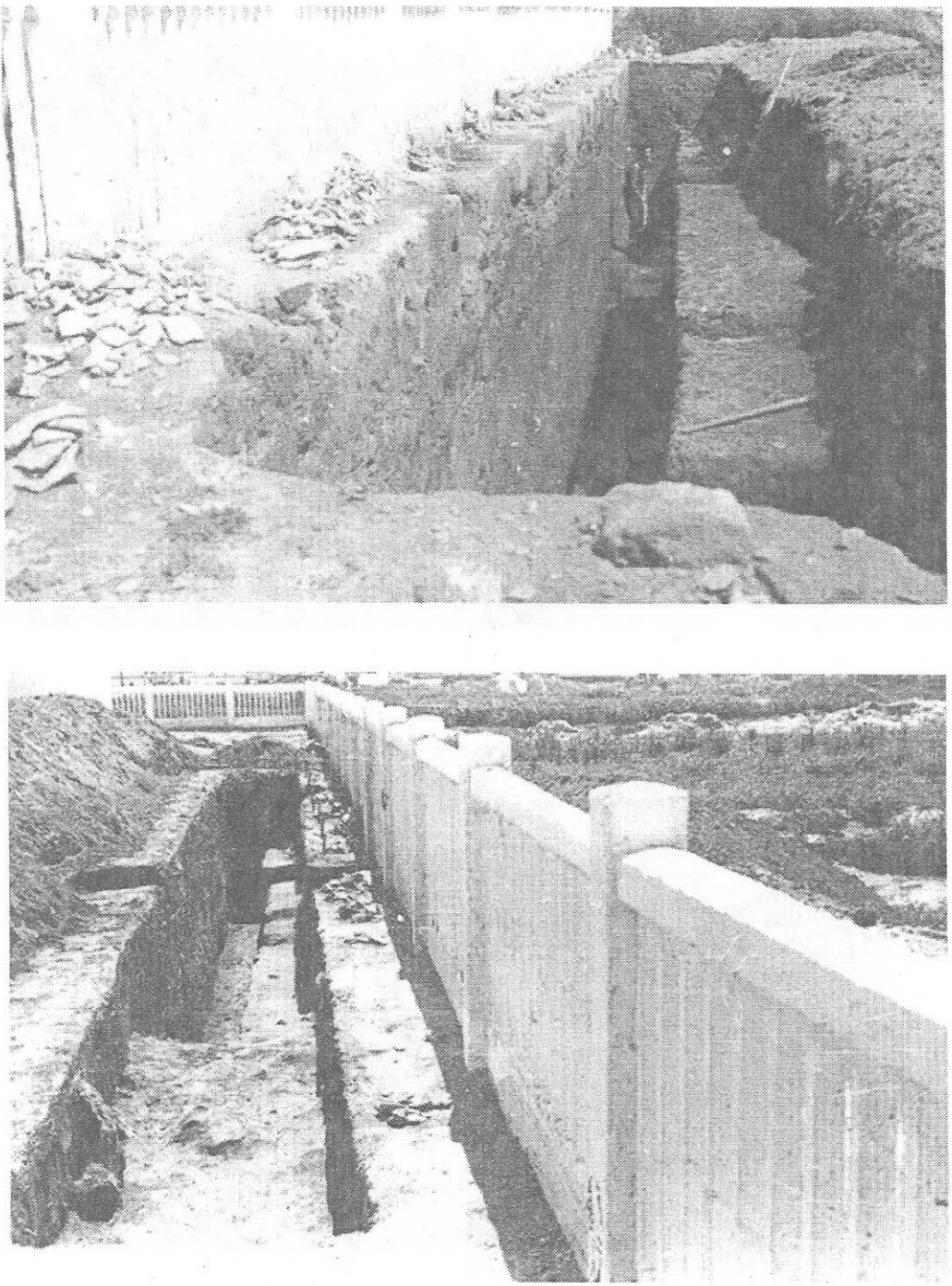

Fig. 8. Aspecte din săpătură de pe latura de vest a fostului tell.

1

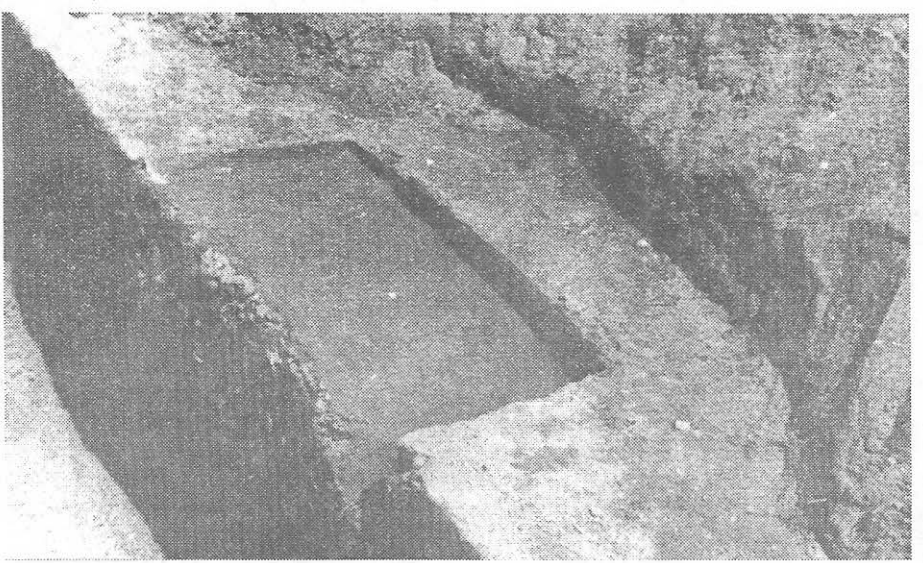

2

Fig. 9.1. Săpătura de pe latura de vest a platformei,
2. Vatră dintr-o locuință din nivelul IV.

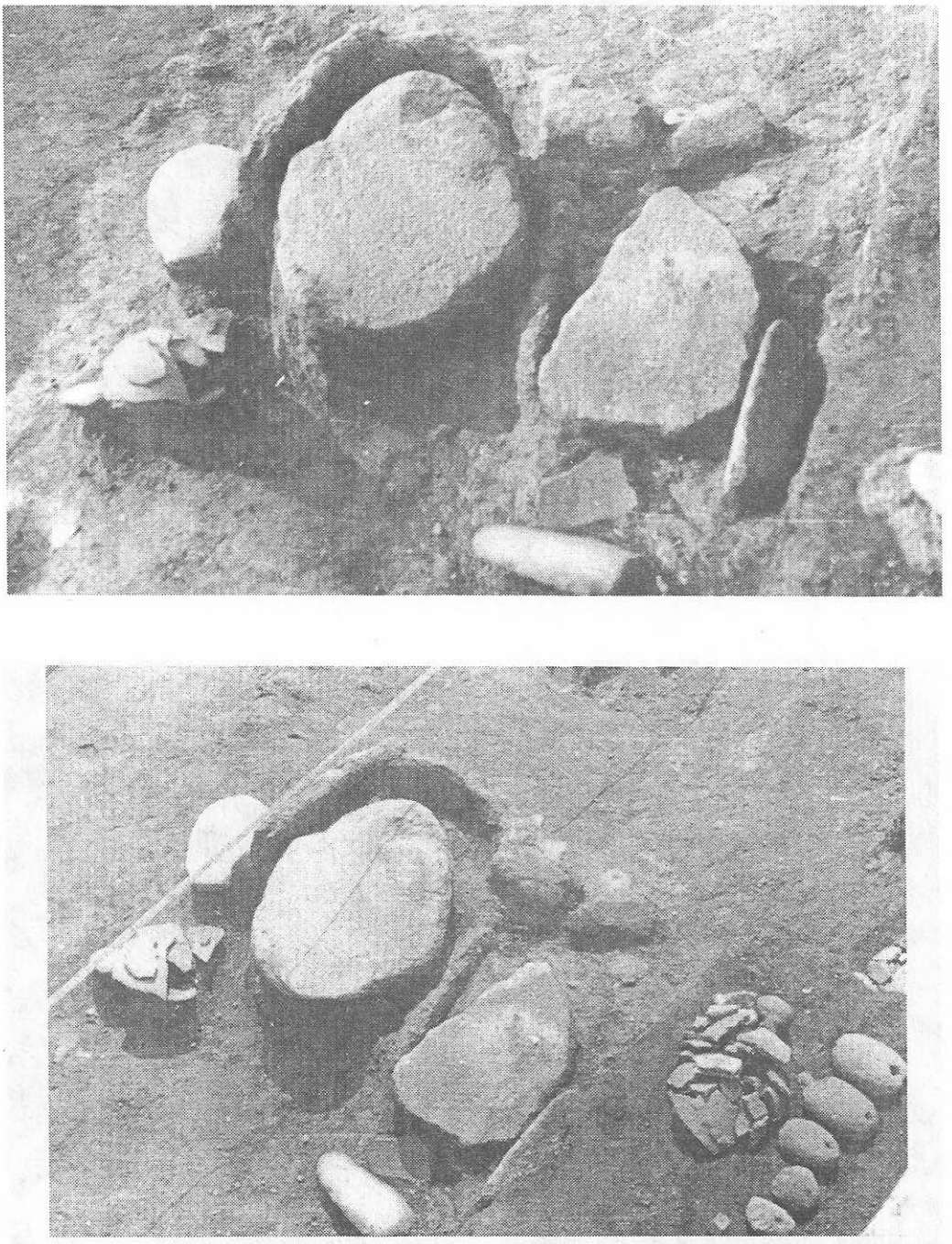

Fig. 10. Rășnița cu pietre duble, soclu și gardină din locuința moară.

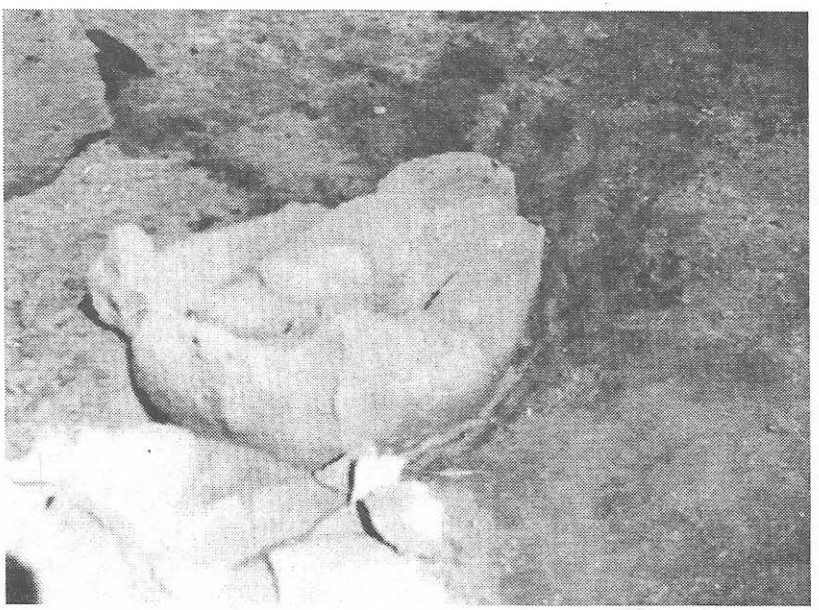

1

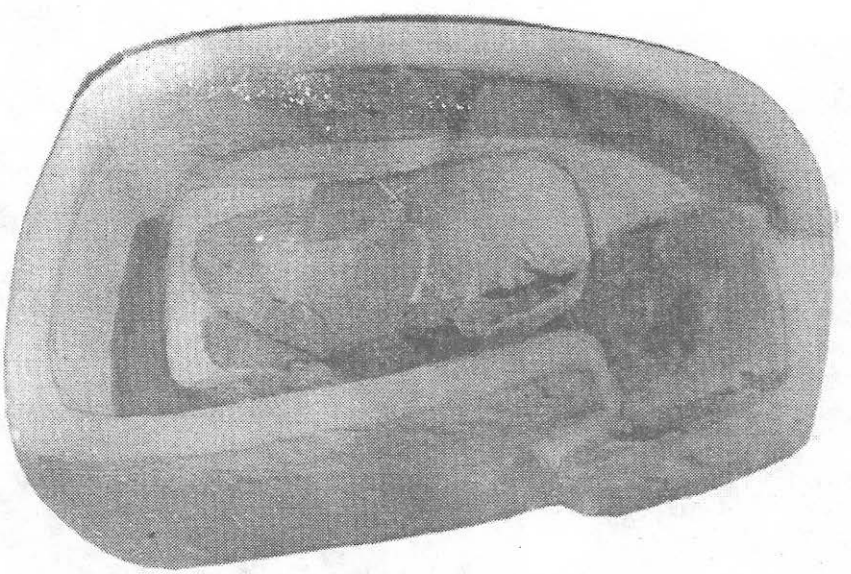

2

Fig. 11. Interiorul locuinței – moară (nr. 1);
1 – râșniță cu o singură piatră (în situu), 2. – reconstituirea acestei râșnițe.

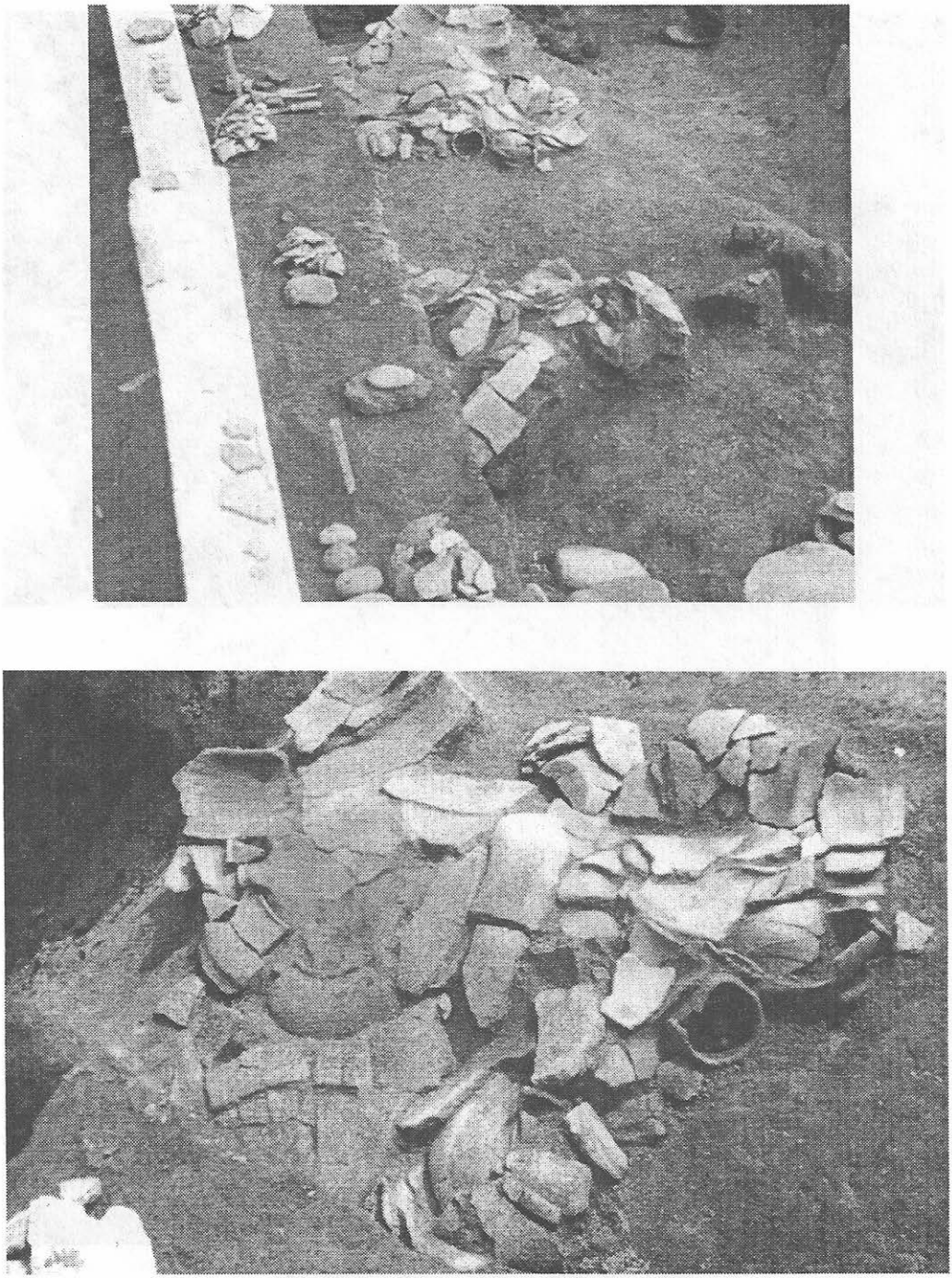

Fig. 12. Vederea săpăturilor din suprafața A;
vasele mari de provizii din locuința nr. 1 (moară).

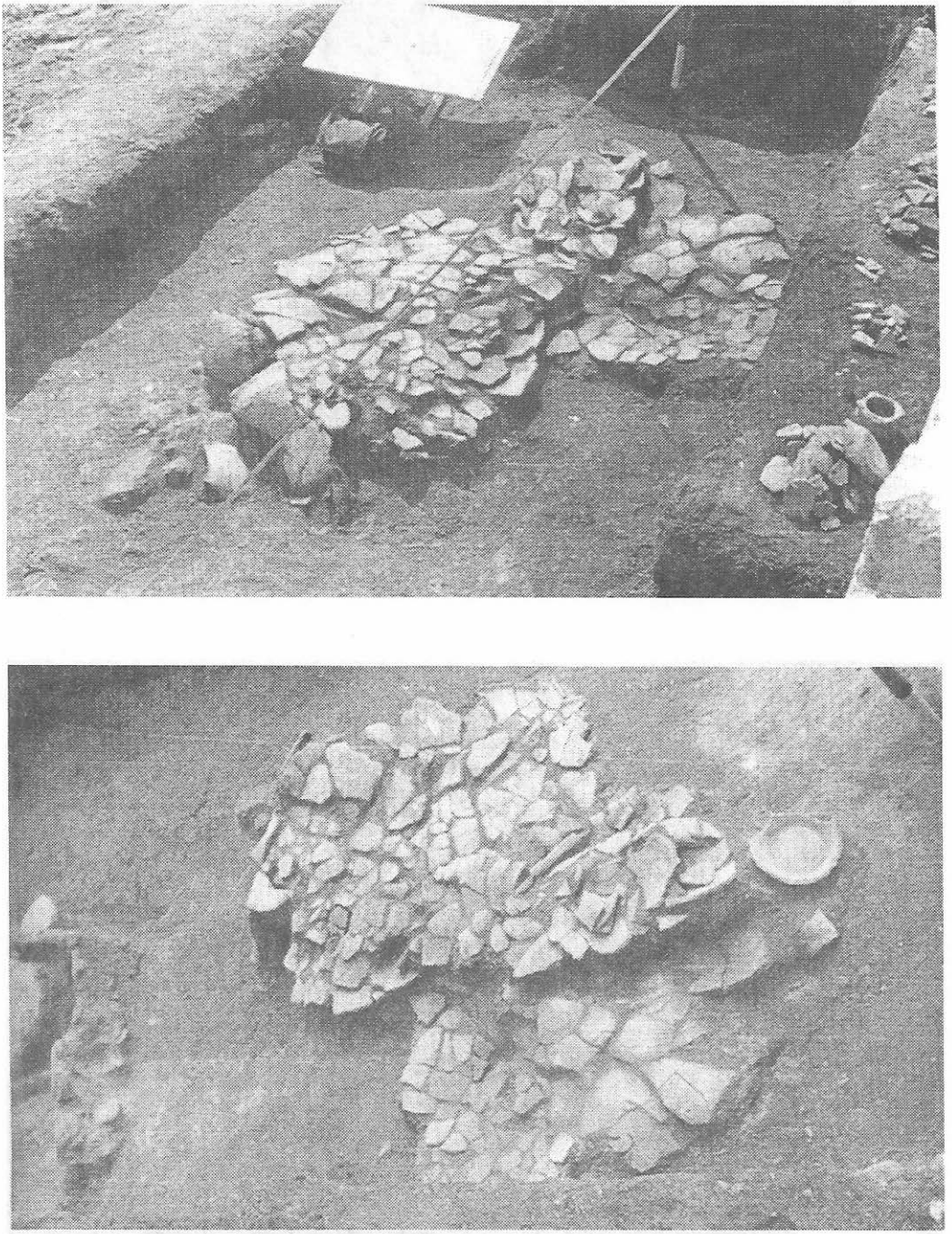

Fig. 13. Vasele de provizii - in situ, din locuința – moară, nr. 1.

1

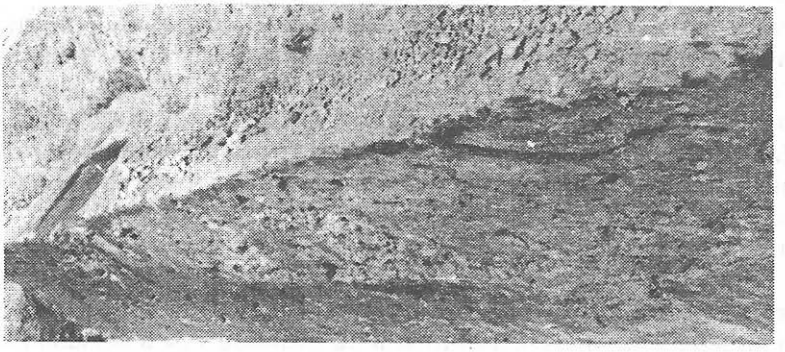

2

3

Fig. 14. Profile din malul diferitelor șanțuri.

Șanțul IV (8,60 x 0,60 m, –3m) este orientat pe direcția est – vest, între suprafața A și pivnița actuală. În jumătatea de est a secțiunii, la –1m, au fost găsite mai multe blocuri de piatră nefasonate, provenite de la o construcție modernă ridicată pe vechiul tell. Șanțul V (31,60 x 2 m, -3m) s-a trasat pe latura de est a platformei, în afara gardului de prefabricate. Șanțul VI (9 x 1 m) a fost trasat pe latura de nord a curții, la distanța de 2 m spre nord de locuința cantonierului. Șanțurile VII–IX, paralele cu șanțul V, au lungimea de 9 m; malurile despărțitoare au fost săpate, iar împreună cu șanțul V și împreună cu casetele B 1,2,3, formează suprafața B. Șanțul X (11 x 1,60 m) trasat în continuarea lui S VII și paralel cu S V și XI, formează împreună cu acestea suprafața C (13 x 3 m). Șanțul XI este încorporat în suprafața C. Șanțul XII (10 x 1 m, – 3,10 m) a fost trasat tot pe latura de nord a platformei, în fața locuinței cantonierului. Șanțul XIII (5 x 1 m, –2m) a fost trasat la 1,40 m distanță de clădirea destinată pentru grajd. Acest șanț l-am realizat cu scopul de a delimita latura sudică a așezării. Nu s-a constat nici o urmă arheologică, dovadă că ne aflăm în afara tell-ului. Același lucru s-a constat și în caseta 5 făcută în spatele clădirii destinată pentru magazie. Șanțul XIV (10 x 2 m, –2m) a fost săpat pe latura de nord a platformei, în afara gardului și paralel cu secțiunea XII. Suprafața A a fost săpată în scopul degajării locuinței nr. 1, din nivelul III, adâncindu-se până la 2 m.

Suprafața B se află pe latura de est a curții, la distanța de 2 m spre nord de pivință, având adâncimea maximă de 3,20 m. În partea superioară a săpăturii a fost descoperită locuința nr. 3 din nivelul III. Suprafața C cuprinde jumătatea de nord a SV, S X și S XI, având adâncimea maximă de 3 m. Aici s-a descoperit o parte din locuința nr.2, tot din nivelul III; latura de est a acestei locuințe a fost distrusă în timpul lucrărilor de construcții.

Casete. În afara celor încorporate în suprafețele A și B, amintim caseta nr. 1 de formă dreptunghiulară (4 x 1,60 m), trasată pe latura de vest a actualei platforme, în afara gardului și caseta 5 (2 x 1 m) din spatele magaziei și de care am amintit deja.

Stratigrafia. Din acest punct de vedere precizăm că săpăturile noastre cu caracter de salvare, au surprins o stratigrafie parțială, începând de la suprafața platformei (curții) actuale până la pământul galben, steril. Datorită răzuirii părții superioare a tell-ului în zona centrală pe o grosime de circa 2 m, nu se poate preciza numărul total al nivelelor de locuire. Este sigur că nivelele distruse au aparținut aceleiași culturi, ca și cele care s-au păstrat. Ne bazăm pe această afirmație, deoarece în periegheza noastră din vara anului 1956, nu s-au găsit la suprafața așezării decât fragmente de vase gumelnițene, fără nici un indiciu care să ateste alte urme mai noi (eventual Cernavoda I).

Așadar nivelele de locuire distruse, ca și cele păstrate, aparțin în exclusivitate culturii Gumelnița. Grosimea stratului de cultură, din cele patru nivele variază între 2,20 – 2,70 m. Prezentăm situația stratigrafică actuală, începând de la baza tell-ului până la suprafața platformei pe care se aflau construcțiile cantonului. Înainte de locuirea gumelnițeană, întreaga suprafață a movilei a fost acoperită cu un strat de mâl de culoare verzuie, gros de 10 – 12 cm, care face dovada unei inundații. Partea superioară a stratului de mâl era acoperită cu o dungă de cenușă, neuniform repartizată, groasă de 1-2 cm, care probabil provine din arderea vegetației de către primii locuitori veniți aici pentru a-și întemeia așezarea; el constituie vechiul nivel de călcare. Primul nivel de locuire, notat I, în zona de vest a așezării are grosimea de 0,60 – 0,80 m, iar în cea de est de 0,80 - 1,10 m. Acesta a fost împărțit în două subnivele: Ia și Ib; el marchează faza A_1 a culturii Gumelnița. Grosimea nivelelor II și III variază între 0,40 – 0,70 m, iar

nivelul IV, surprins numai pe latura de vest a platformei, este gros de 0,30 - 0,50 cm. Toate nivelele de locuire care s-au păstrat sunt marcate cu resturi de locuințe. Pentru o mai bună înțelegere a stratigrafiei din diferite secțiuni, facem descrierea ei pe șanțuri, limitându-ne la profilele în care ea apare clară, renunțând la zonele cu deranjamente recente, sau la acelea în care se repetă.

Profilul nr.1, lung de 12 m, cuprinde detaliile stratigrafice ale peretelui de est al șanțurilor I, II și casetei 1 (suprafața A). Aici sunt surprinse toate patru nivelele. Nivelul I suprapune stratul de mâl și cenușă, având grosimea de 0,60 – 0,80 m. Este format din chirpic ars, cenușă, cărbune, fragmente ceramice și oase de animale. Subnivelul Ia se prezintă în carourile 1-5 sub forma unei dungi uniforme, groasă de 10 - 20 cm, formată din cenușă amestecată cu cioburi și oase de animale. Din caroul 10 până în capătul de sud al șanțului I grosimea subnivelului Ia este de 0,60 cm. Subnivelul Ib suprapune direct pe cel inferior. Între carourile 1–5 se află o locuință marcată de masa de chirpici, groasă de 20 – 40 cm, care se continuă pe o lungime de 4,80 m. Sub chirpici se află o dungă de arsură care se subțiază treptat de la nord spre sud. În carourile 9-12 se află resturile unei locuințe. Chirpicul celor două locuințe era acoperit cu un strat numai de cenușă, gros de 10-15 cm. Nivelul II are grosimea între 40–70 cm și este marcat în carourile 1-10 de resturi de locuințe. În carourile 2 și 4, de la baza nivelului pornesc două gropi care străpung nivelul I. Nivelul III, aflat la numai 40–60 cm adâncime, a fost cel mai bine cercetat și a oferit și cea mai mare cantitate de materiale. Este bine reprezentat prin resturile de locuințe, parțial degajate. Grosimea medie a acestui nivel este de 60 cm. Exceptând zona ocupată cu chirpici de la locuințe, stratul are culoarea cafenie-cenușie; sub chirpici se afla o dungă de cenușă groasă de 10 cm, iar sub aceasta – arsură. În marginea de nord a locuinței (carourile 2,3) se păstrează resturile unei vetre de formă ovală, lungă de 1,14 m, suprapusă de altă vatră, dintr-un nivel superior (IV). Nivelul IV a fost surprins pe acest profil pe o porțiune redusă, din cauza unor deranjamente recente. În carourile 2, 3, și 9 s-au descoperit două vetre bine conservate, acoperite cu chirpici. Deoarece o bună parte din grosimea acestui nivel a fost răzuită de lucrările recente ale șantierului de construcții, ea este de maximum 50 cm. La baza chirpicului unei locuințe se afla o dungă de arsură de circa 10 cm, întreruptă de vatră, fig. 4.

Profilul nr.2 făcut pe malul de est al șantierului III a surprins foarte bine și clar toate nivelele de locuire amintite, cu excepția nivelului IV care în această zonă a fost răzuit aproape în întregime, fig. 5.

Profilul nr. 3 al șanțului V, de 4 pe latura de est a așezării, dovedește gradul de distrugere mai puternic al ultimului nivel (IV), de către lucrările șantierului de construcții. Nivelele III–I care s-au păstrat foarte bine, au grosimea medie de 2,50 m. Subnivelele Ia și Ib sunt marcate de resturi de locuințe prevăzute cu podine de lut galben bine bătătorit, fig. 3.

Locuințe, vetre și gropi. Săpăturile de salvare de la Medgidia au scos la iveală în cele patru nivele păstrate, un număr de 15 locuințe, toate de suprafață. Obligați să lucrăm într-un ritm rapid și să devansăm activitatea șantierului de construcții, în nivelele inferioare I și II nu s-au putut executa săpături de excavație în suprafață care să permită degajarea în suprafață a locuințelor, acestea fiind dezvelite doar atât cât a permis lățimea șanțurilor. Cele 15 locuințe sunt repartizate pe nivele astfel: în șanțul V, din subnivelul Ia provine o singură locuință, iar cinci se aflau în subnivelul Ib (S I, II, III și V), trei în nivelul II (SI, II, III și V), patru în nivelul III (în suprafețel A, B, C și D)

și două în nivelul IV (în S III). S-a putut observa că locuințele din nivelele I și II sunt de dimeniuni mai reduse față de cele din nivelele superioare, lungimea lor variind între 4 și 6 m, iar grosimea stratului de chirpici nu depășește în medie 20–40 cm.

Sistemul de construcție al locuințelor din cele patru nivele (Gumelnița A_1 și A_2) este același: scheletul era făcut din lemn, nuiele și stuf, pe care se aplica lutul amestecat cu pleavă și paie de cereale. Acoperișul în două pante, era făcut fie din paie, fie din stuf. Podina locuinței era confecționată din lut galben bine bătătorit, lipsind platformele de lut, arse, specifice culturii Cucuteni. Sistemul de construcție al locuințelor de la Medgidia este comun tuturor locuințelor din aria culturii Gumelnița (Hârșova[8], Lișcoteanca[9], Brăilița[10] etc.).

Nivelul III. Deoarece adâncimea de la suprafața platformei actuale a cantonului nu este prea mare, săpătura a putut fi făcută în suprafață, degajând aproape în întregime locuințele descoperite pe laturile de est, vest și nord, ale platformei, fig. 7, 12, 13, 15, 17; pentru o mai bună înțelegere le facem o descriere detaliată.

Locuința nr. 1, descoperită în suprafața A: formă rectuangulară, lungă de 10 m și lată de 8 m, este orientată pe direcția nord–sud. În afară de dimensiunile mari, remarcăm compartimentarea sa în două încăperi, separate de un perete despărțitor; fiecare încăpere este prevăzută cu vatră proprie. Camera de nord (A) era de 8 x 6 m, iar cea de sud (B) de 8 x 4 m. Ținând seama de zona nepodită pe care se sprijinea peretele despărțitor dintre cele două camere, deducem că grosimea acestuia era de numai 15 cm, deci mai subțire decât pereții exteriori. Intrarea în locuință era plasată la centrul peretelui de sud. Dovada ca această locuință se compunea din două camere, nefiind vorba de două locuințe lipite una de alta, o fac lipsa deschiderii spre exterior a camerei A, existența peretelui despărțitor, precum și modul de repartizare a inventarului gospodăresc pe fiecare încăpere. Din acest ultim punct de vedere, în camera A s-au găsit lângă peretele de vest, cinci vase mari de provizii (înalte între 95 - 110 cm, cu diametrul maxim de 80 - 90 cm). Majoritatea erau căzute pe o parte, în direcția vest-est. Pe latura de est a camerei s-au găsit alte trei vase, asemănătoare ca formă și ca dimensiune cu celelalte, prăbușite tot spre interiorul locuinței. Tot aici se aflau două râșnițe fixate pe postament de lut cu una sau două pietre de râșnit. Lângă fiecare râșniă se afla câte un vas de dimensiuni mai mici, care mai aveau pe fund boabe de grâu carbonizate. În colțul de nord – est al încăperii se afla un mic depozit de greutăți de lut ars pentru plasă de pescuit, trei lame de silex, un toporaș plat de piatră și trei frecătoare. Camera B conține un invenar ceva mai modest; câteva vase de dimensiuni mici, treizeci de lame și de gratoire de silex, precum și resturi de oase de animale, păsări și pești, împrăștiate în jurul vetrei, fig. 10–13; 15-17. Fiecare încăpere era prevăzut cu vatră proprie, una dreptunghiulară, cealaltă pătrată, ambele având colțuri rotunjite. Încă de la început am considerat că această locuință a avut rolul de moară.[11]

Locuința nr. 2 (L_2) s-a descoperit în S III și S XII, pe latura de nord a platformei.

8 D. Galbenu, **SCIV.**, 2, 1962, p. 285-305; vezi și articolul din Dacia, N.S. 10, 1966, p. 321-328. P. Hașotti, op. cit., p. 7 și urm.

9 N. Harțuche, **Istros**, 5, 1987, p. 7-90, fig. 42/1-3.

10 idem, **Materiale și Cercetări Arheologice**, 3, 1957, p. 129-147. N. Harțuche și Atanasiu, Brăilița, 1968, p. 11, fig. 20; N. Harțuche, Atanasiu. **Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei,** Brăila, 1976, p. 116, fig. 211.

11 N. Harțuche, **Studii și comunicări a civilizației populare din România,** vol. 2, Sibiu, 1981, p. 79-86.

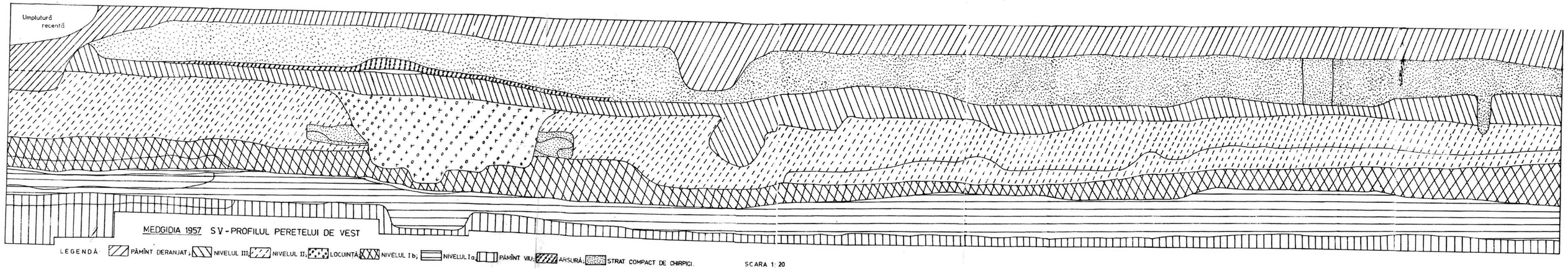

Fig. 3. Profilul malul ui de vest al șanțului V.

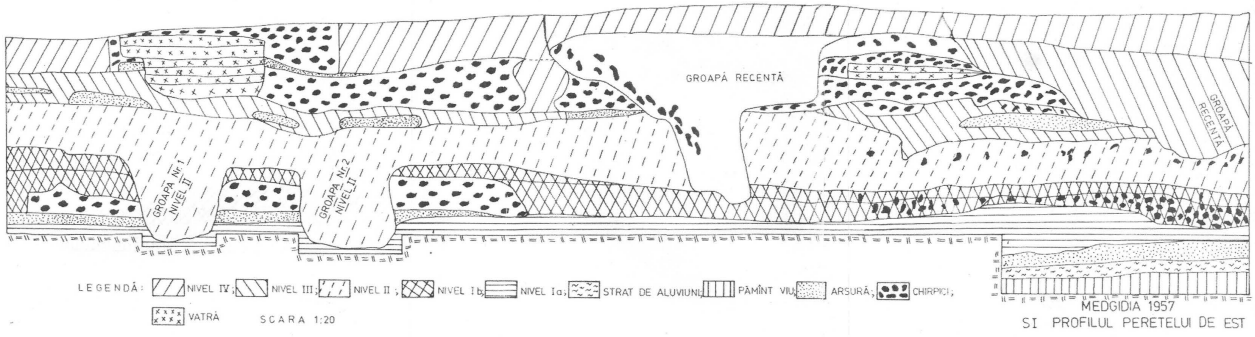

Fig. 4. Profilul malului de est al șanțului I.

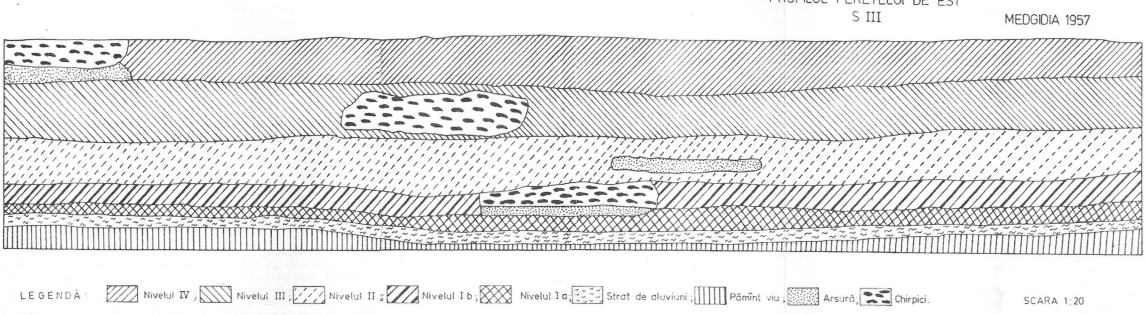

Fig. 5. Profilul malului de est al șanțului III.

Latura de sud a acestei locuințe a fost distrusă de săpătura pentru fundația unei locuințe recente. Forma: rectangulară, lungă de 7 m și lată de 6 m. Nu s-a găsit vatră, iar materialul ceramic a fost în cea mai mare parte fragmentar. Locuința era orientată pe direcția nord-sud.

Locuința nr.3 (L_3), a fost dezvelită aproape în întregime, în suprafața B; colțul de nord–vest a fost distrus de o groapă recentă. Sistemul de construcție, dimensiunile și orientarea sunt aproape de cele ale locuinței nr. 1. Nu avem dovezi că și aceasta era prevăzută cu două camere. Inventarul: șase vase mari de provizii, o râșniță de dimensiuni mari, fixată pe un postament de lut, fragmente de topoare cu gaură, două strecurători de lut, dăltițe de piatră, lame, gratoire de silex, o fusaiolă, sau drugă de piatră. Din categoria obiectelor de cult fac parte două piese de lut ars în formă de labă de picior uman și un văscior mic, reprezentând o pasăre. Vatra se afla în colțul de nord-est al locuinței, fig. 10, 11, 12, 16/1.

Locuința nr. 4 (L_4) se afla la circa 4 m spre nord de locuința 3, în S V și S XI a fost dezvelită pe o lungime de 8 m și lățimea de 4m. În jumătatea de nord a locuinței, s-a găsit o groapă rotundă în secțiune, care conținea resturi de lemn carbonizat, probabil de la un stâlp de susținere a acoperișului locuinței. Inventarul gospodăresc a fost mai modest: în afară de câteva vase de dimensiuni mici și mijlocii, s-au mai găsit câteva fragmente de râșniță, mai multe lame de silex, trei greutăți de lut ars, un topor de piatră de tip "miner" și un fragment de figurină antropomorfă, lucrată din os.

Cele două locuințe din nivelul IV s-au găsit în S III, dar din ele s-a păstrat destul de puțin. Fiecare conținea câte o vatră, iar inventarul constă în exclusivitate din ceramica fragmentară, asemănătoare celei din nivelul III.

Vetre de foc. În total s-au descoperit opt vetre din care una din nivelul Ib, cinci în nivelul III și două în nivelul IV. Din punct de vedere al locului de amplasare, s-au determinat două categorii: în interiorul locuințelor (7) și una în aer liber (nivelul III). Sistemul de construcție: toate vetrele erau lucrate din lut galben amestecat cu nisip foarte fin. Numai în două cazuri – vatra din nivelul Ib și una din nivelul II – erau așezate direct pe podina locuinței. În rest, toate aveau la bază un pat făcut din cioburi de vase prinse între ele cu un liant de lut. Vetrele au unul sau mai multe straturi de lipitură, iar suprafața este foarte bine netezită. Din punctul de vedere al formelor se disting trei tipuri: oval (4), dreptunghiulare cu colțuri rotunjite (2) și pătrate (2), dimensiunile variind între 60 -115 cm. lungime, 40 -95 cm. lățime și 5-14 cm. grosime. Toate au suprafața dreaptă (orizontală) și sunt lipsite de gardină. O singură vatră (de formă ovală) din locuința nr.3 nivelul III, prevăzută cu două rânduri de lipitură, era ușor înclinată spre sud – est. În general în jurul vetrelor se găseau cărbuni, cenușă, resturi de oase, iar în două cazuri și câte un vas de dimensiuni mijlocii. Faptul că în nivelele Ia și II nu a fost descoperită nici o vatră, se datorește întâmplării, mai ales dacă ținem seamă că în aceste nivele nu s-au executat săpături de suprafață care să permită degajarea totală a locuințelor. Este sigur că în toate nivelele de locuire au existat vetre de foc de tipul celor amintite mai sus. Nu a fost descoperită nici o vatră portativă.

Gropi. În suprafețele și șanțurile săpate au fost descoperite cinci gropi menajere, care după tipologia celor determinate în așezarea de la Lișcoteanca, punctul "Movila Olarului", aparțin tipului A și B.[12] Singura groapă de tipul A a fost descoperită în sub-

12 Idem, Istros, 5, 1987, p. 14-15, fig. 11.

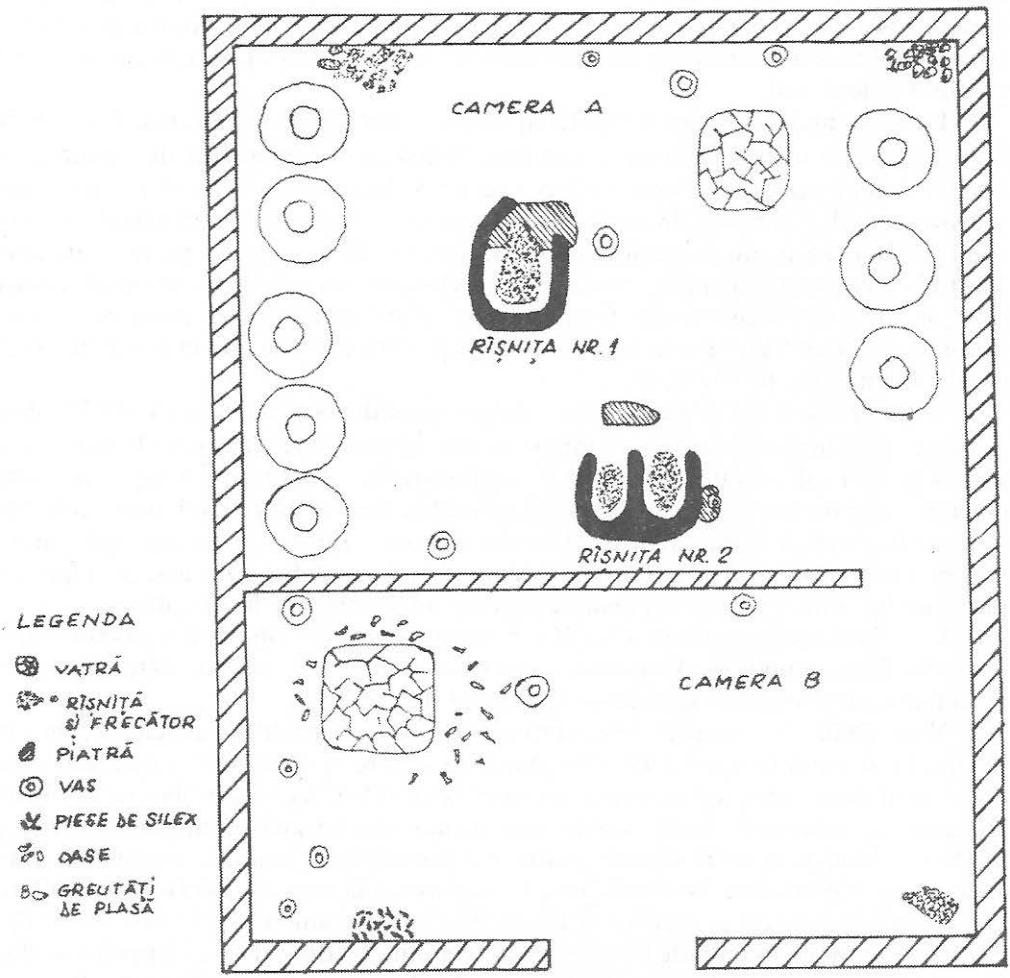

Fig. 15. Planul pe orizontală al locuinței – moară (nr. 1); secțiune transversală prin râșnița dublă, cu soclu.

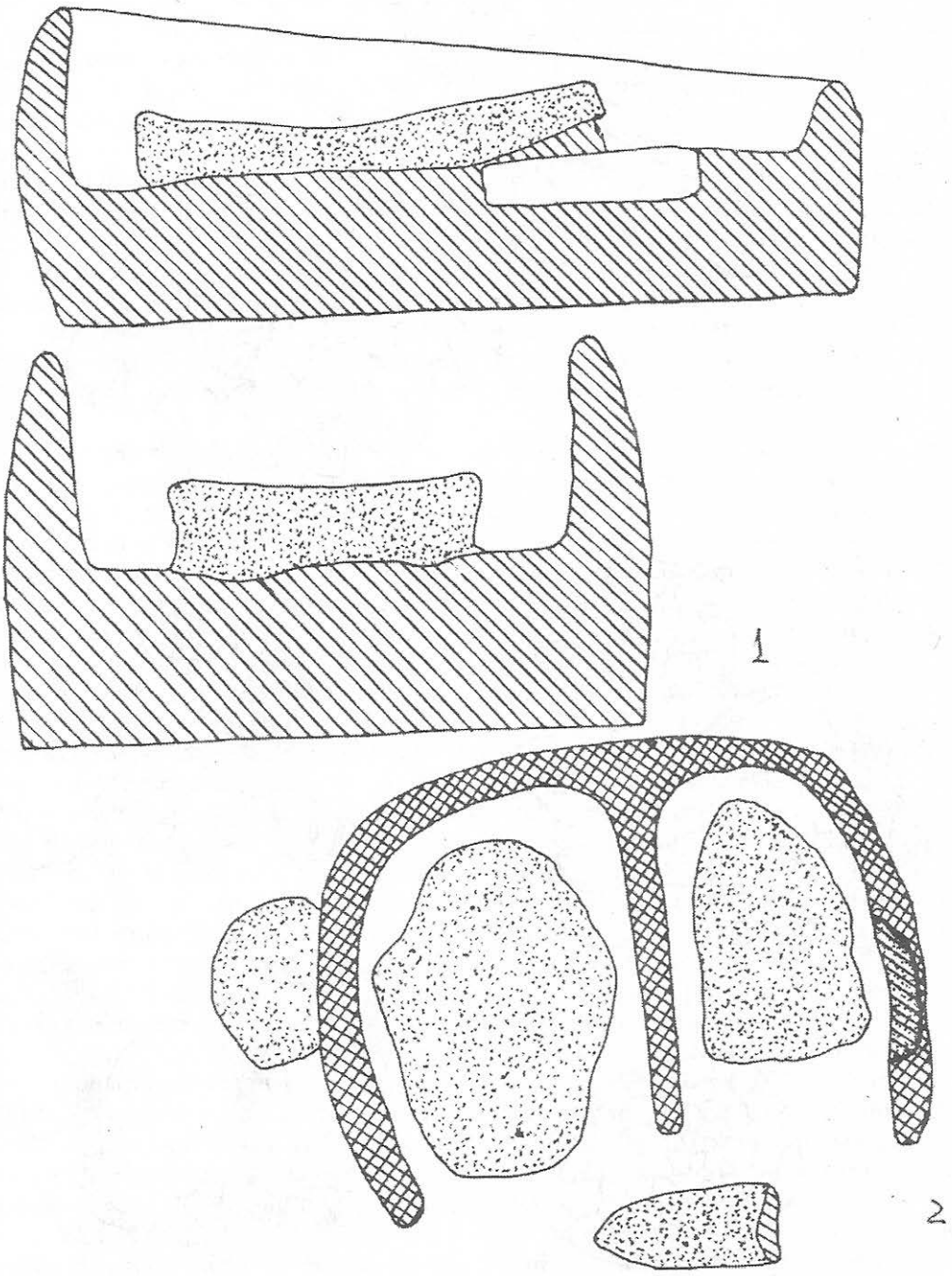

Fig. 16. Râșniță cu o piatră; râșniță cu două pietre.

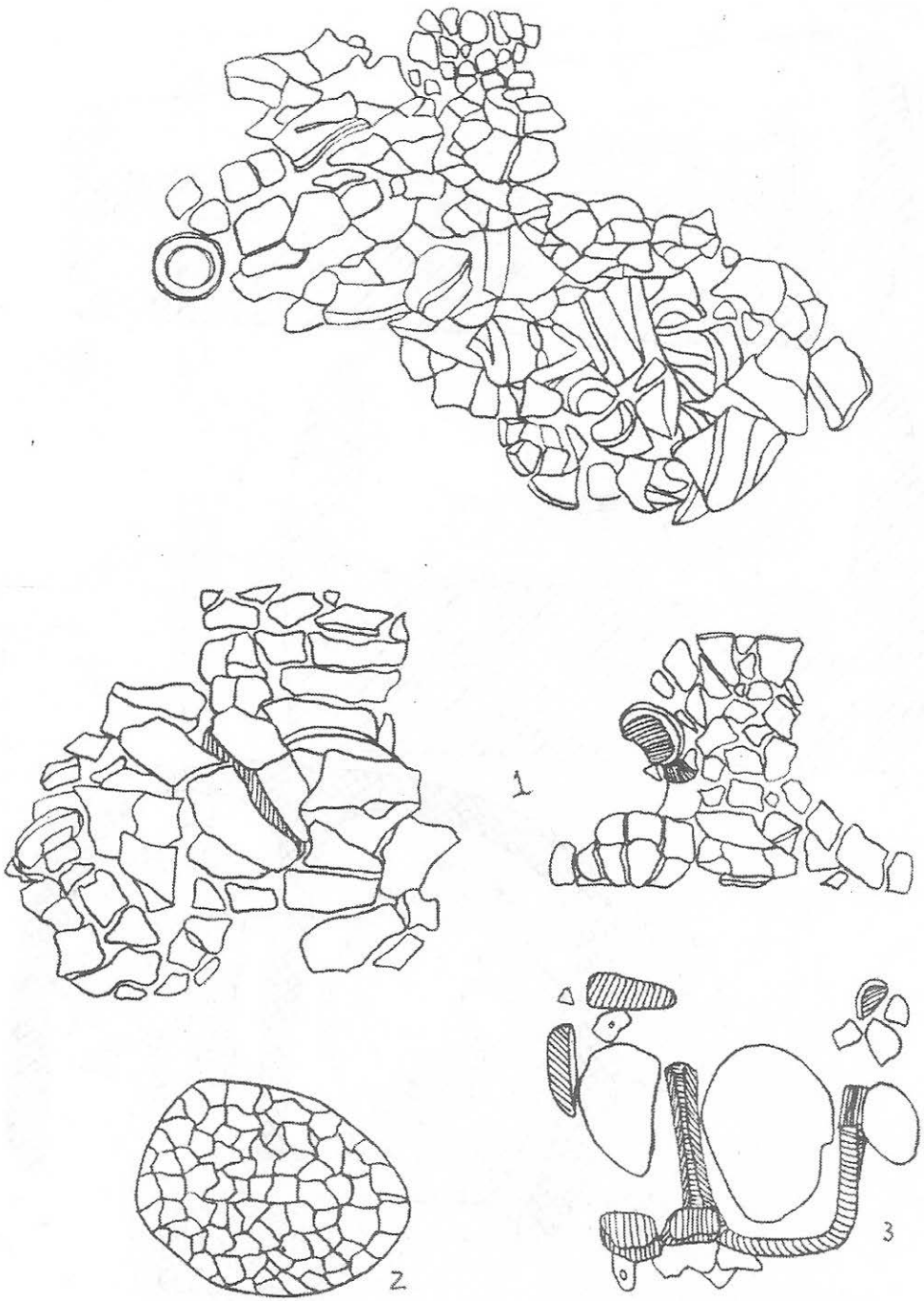

Fig. 17. 1. Vase mari de provizi; 2. vatră; 3. râșnița dublă.

nivelul Ia, celelalte, de tipul B aparțin nivelelor II - IV. Din punctul de vedere al formei se constată că nu există deosebiri între cele din nivelele II, III și IV. În general gura gropilor începe de la baza nivelului respectiv și se continuă în nivelele inferioare. Tipul A, fig. 3. Groapa aparține celui mai vechi nivel de locuire Ia. Are forma de lighean cu gura larg deschisă, pereții oblici, înclinați în afară, fundul drept, colțurile bine rotunjite. Dimensiuni diam. gurii 130 cm., diam fundului 100 cm., adâncimea 30 cm. Tipul B, fig. 3 și 4. Acestea au în general formă tronconică, gura largă pereții înclinați, fundul drept. Două gropi au pereții aproape verticali, rotunjiți în partea inferioară, iar fundul drept. Dimensiuni: diam. gurii variază între 80 - 120 cm., diam. fundului 54 - 80 cm., iar adâncimea între 60 - 80 cm., Toate gropile de tipul B au în grundiș gura rotundă. Gropile de ambele tipuri conțineau cenușă, cărbuni, oase și fragmente de vase (deci resturi menajere). Nici una nu a servit ca groapă de provizii sau de cult.

Unelte și arme. Având în vedere materia primă din care sunt confecționate uneltele și armele, acestea se împart în trei categorii: din piatră, os și corn, lut ars. Din punct de vedere al rocii, obiectele de piatră sunt lucrate din silex și roci care se pretează la șlefuire.

Uneltele și arme din silex. Tradiția paleolitică de prelucrare a silexului este continuată în toată epoca neolitică; uneltele de silex constituie baza inventarului litic. Ca în toate așezările gumelnițene, și la Medgidia piesele de silex – după cele ceramice – domină cantitativ. Dacă în așezările contemporane din stânga Dunării silexul era materia primă ce trebuia importată, la Medgidia, ca și în celelalte așezări neolitice dobrogene, era folosită în exclusivitate materia primă locală (din zăcămintele de pe Valea Carasu, Capul Midia ș.a.) Aici domină silexul de culoarea galbuie-cafenie, sau gălbuie-roșcată, cu aspect mat sau lucios. S-au descoperit și piese din silex cenușiu-brun, culoare obținută în urma arderii secundare la care au fost supuse în timpul incendiilor care au distrus locuințele. Lipsa importurilor cucuteniene în așezarea de la Medgidia, face să lipsească și piesele de silex brun-cenușiu existent în zonele Prutului și Nistrului. Tehnica de lucru și tipologia pieselor sunt aceleași în toate nivelele de locuire de aici. Nu avem dovezi care să ateste existența unui atelier local de prelucrare a silexului. Au fost descoperite peste 1000 de piese întregi și fragmentare, finisate, lipsind nucleele, percutoarele și rebuturile provenite din prelucrare. **Lamele** sunt drepte și curbate, prevăzute cu una sau două nervuri pe partea ventrală și cu retușuri ventro-dorsale. Cele mai multe lame au în secțiune profil triunghiular și trapezoidal. Lungimea lamelor (întregi și fragmentare) variază între 2,5 - 20,5 cm.; iar lățimea medie este de 3 cm., fig. 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27/1. Gratoirele sunt de două tipuri: pe lamă și geometrice. Cele lucrate pe lamă sunt mai numeroase; atât lama cât și partea activă a răzuitorului sunt prevăzute cu retușe simple sau abrupte. Gratoirele geometrice sunt triunghiulare, trapezoidale, duble sau simple, fig. 18-23, 26 și 27/1. Dimensiuni: lungimea variază între 3-11 cm, lățimea maximă a părții active a răzuitoriului între 1,5-3 cm. S-a descoperit și un racloire lucrat pe o lamă de silex de culoare cenușie-gălbuie, cu pigmenți albicioși. Lama este ușor curbată pe lungime, având la un capăt vârful în formă de "cioc de papagal", fig. 20. Dimensiune: lungimea lamei 7,5 cm.

Vârfuri de suliță. În locuința nr. 1 din nivelul III, s-au descoperit trei vârfuri de suliță din silex (două de culoare galben-cafenie, iar al treilea, trecut prin foc, are culoare brună). Toate au formă triunghiulară, cu vârful ascuțit, baza dreaptă, cu retușe mari, continui și abrupte, pe una sau ambele fețe, fig. 18/1, 2, 3. Dimensiuni: lungimea variază între 5,5 - 7,3 cm., iar baza între 2,5 - 4,2 cm. **Topor plat**. Deși nu este cioplit din

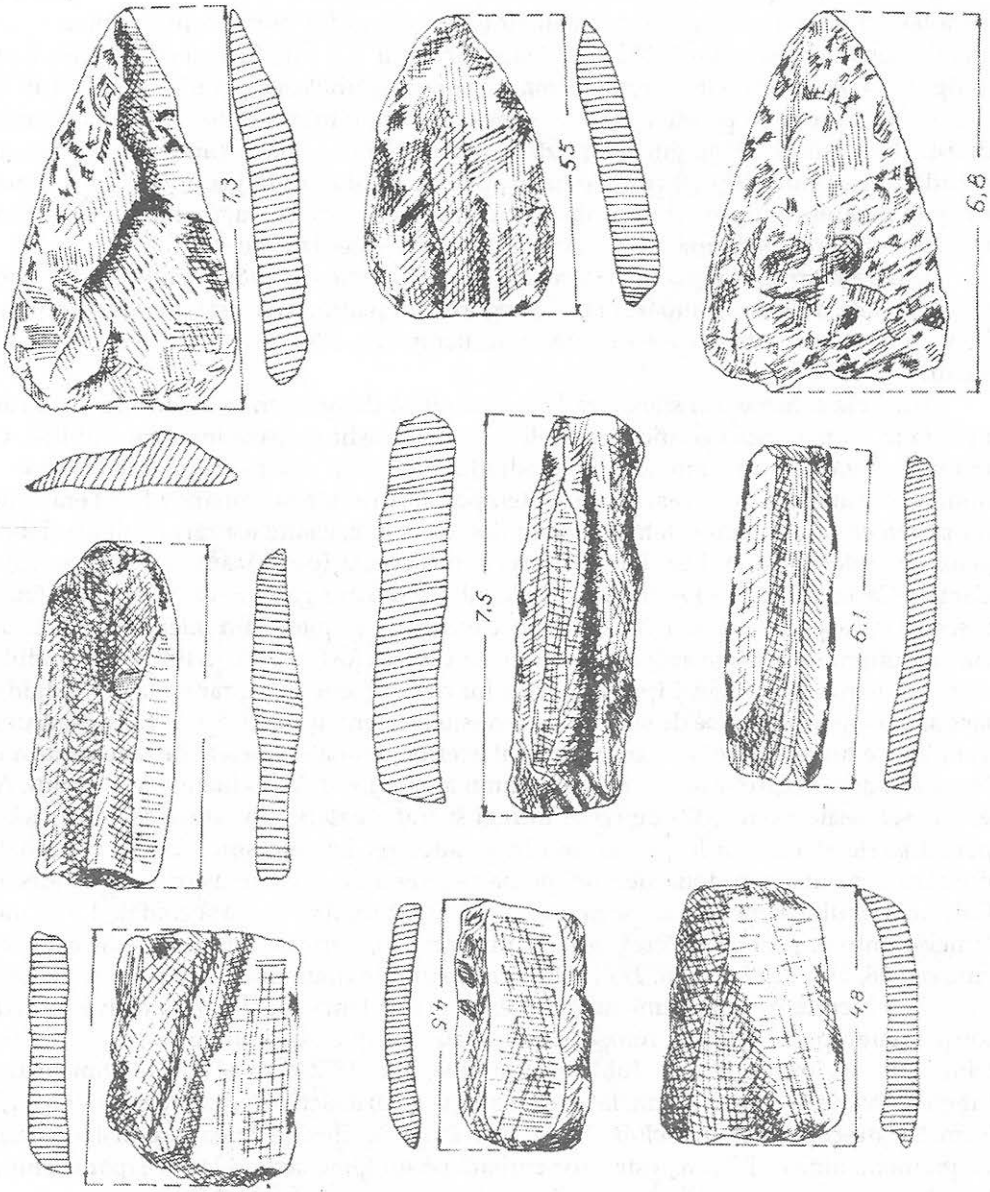

Fig. 18. Unelte și arme din silex (nivelele I – III, Gumelnița A1 și A2).

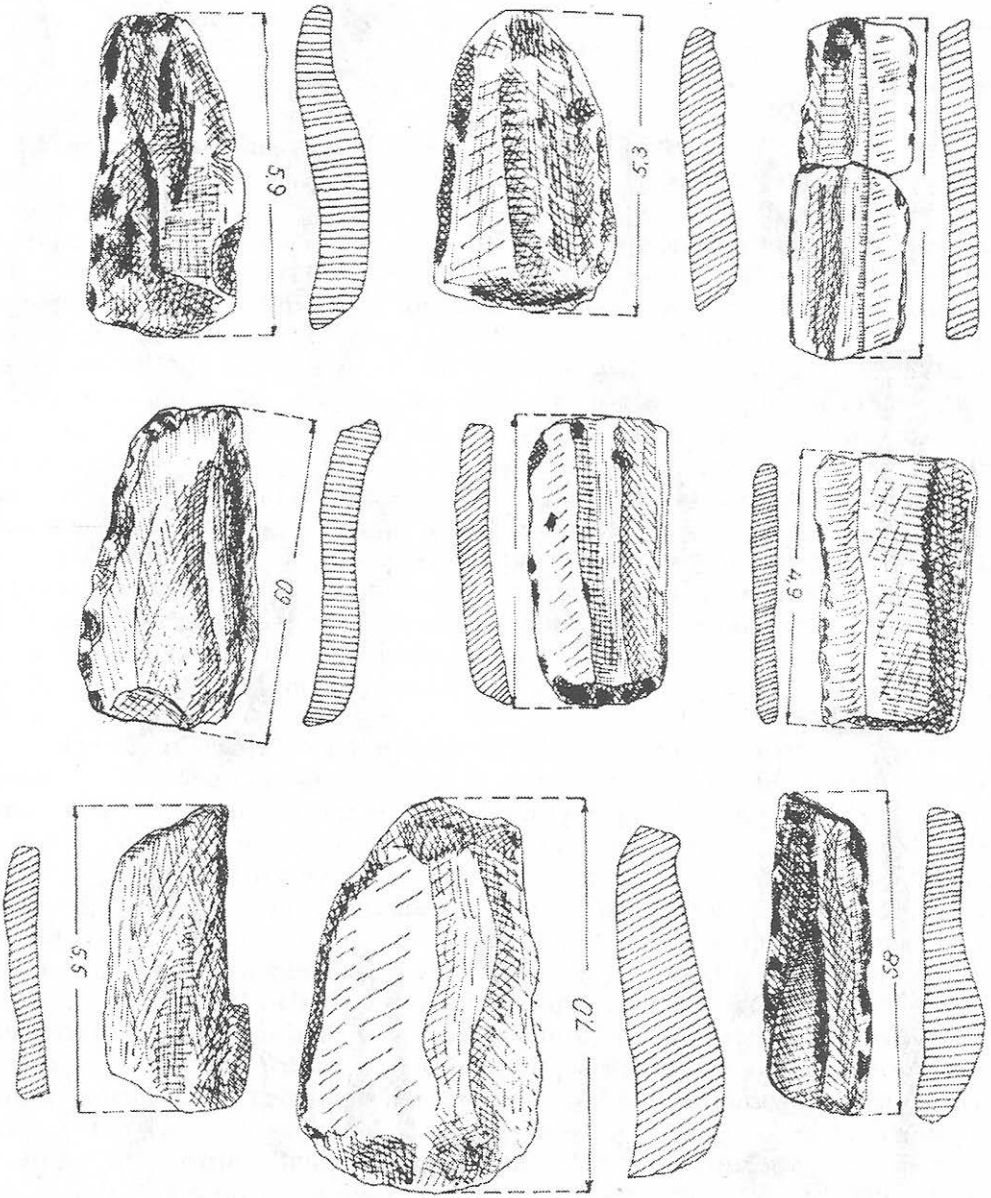

Fig. 19. Lame și gratoire din silex, provenite din diferite nivele.

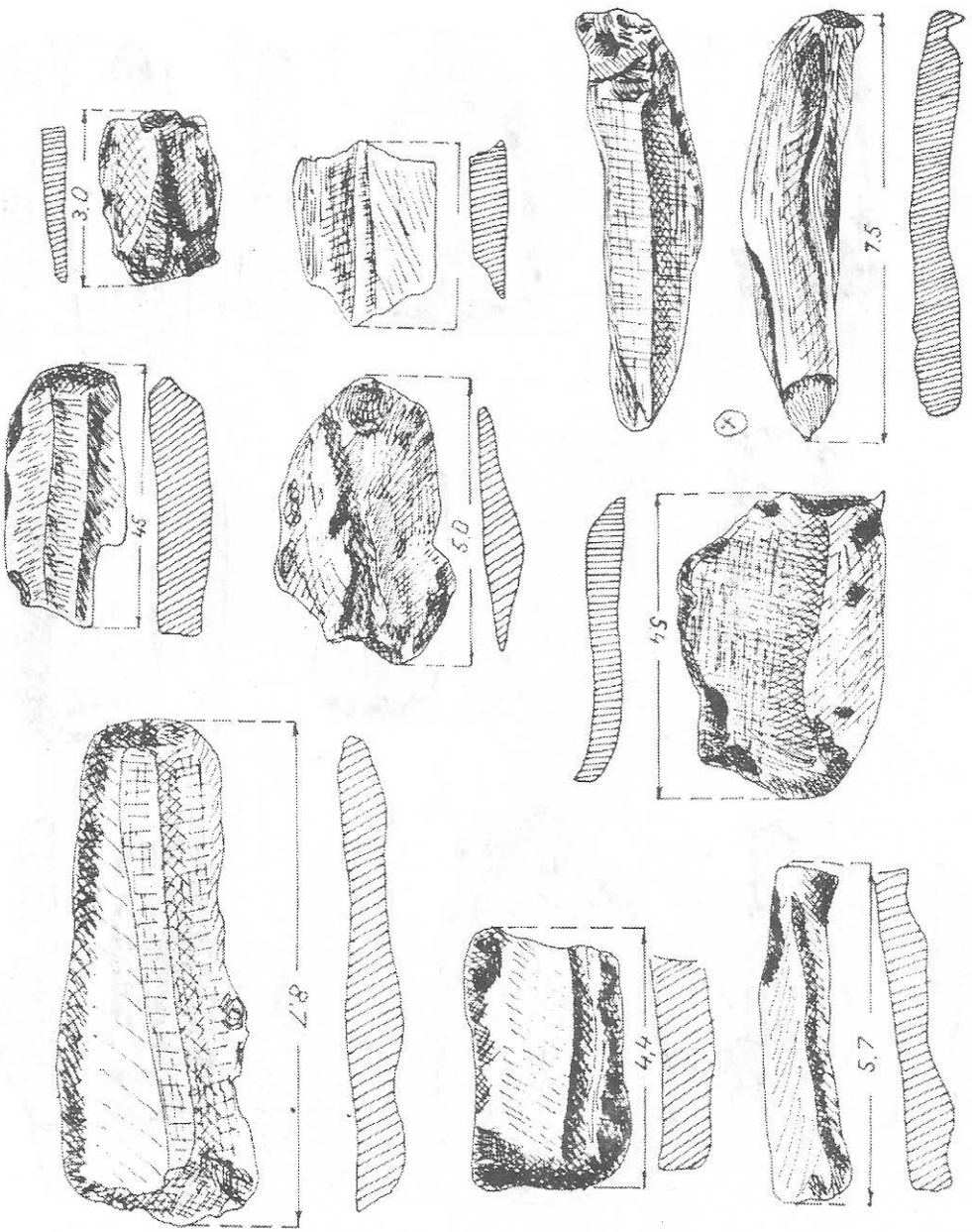

Fig. 20. Lame, gratoire și un racloire cu cioc de papagal, toate lucrate din silex.

silex, ci dintr-o rocă dură cu proprietăți de clivare, are culoarea cenușie închisă. Piesa are forma trapezoidală, tăișul drept cu colțurile rotunjite și cu ceafa puțin oblică. Una din fețe este dreaptă și lisă, cealaltă prezintă desprinderi mai mari sau mai mici, dispuse neregulat. În secțiune transversală are forma trapezoidală. fig. 23/2. Dimensiuni: lungimea 23 cm., lățimea 8 cm., gr. 3 cm. Acest topor a fost descoperit tot în locuința nr. 1 (locuința - moară) din nivelul III. Este interesant de remarcat că deși nu este cioplit din silex, el are forma și dimensiunile topoarelor plate din silex, atât de frecvente în aria culturii Gumelnița.

Unelte și arme din piatră șlefuită. În general, piesele lucrate din piatră șlefuită sunt mai puțin numeroase, comparativ cu cele din silex. Din punct de vedere al materiei prime sunt mai diversificate, folosindu-se o gamă mai variată de roci: vulcanice, granitoide, gresii silicoase, marne, etc. Este foarte probabil ca și pentru această categorie de unelte să fi fost folosite diferite roci din Dobrogea. Din această categorie fac parte topoarele și dălțile plate, topoarele cu gaură pentru înmănușare, o fusaiolă sau svârlugă de piatră, cute pentru ascuțit, râșnițe și frecătoare de măcinat. Dăltițele sunt lucrate din roci dure-granitoide, dar și din gresii silicoase. În plan au formă trapezoidală, iar în secțiune dreptunghiulară. Ceafa sau tăișul sunt drepte sau ușor convexe. Lungimea lor variază între 4.5 – 9,5 cm., fig. 24/3, 25/3, 26/2, 28/8. Topoare cu gaură de înmănușare s-au găsit atât în stare fragmentară, cât și întregi. Ele sunt lucrate din roci dure, granitoide. Unul din acestea este confecționat dintr-o rocă dură, de culoare brună-închisă, puternic lustruită. Tăișul prezintă vizibile urme de lustruire. Dimensiuni: lungimea 6,7 cm,. lățimea 4,5 cm., diametrul găurii 3 cm. fig. 28/7, 24/4. În locuința nr.3 (nivelul III) a fost descoperit un ciocan (zis de "miner"), lucrat dintr-o dură, de culoare cenușie. Corpul este ușor arcuit pe lungime, oval în secțiune, iar în loc de gaură de înmănușare, este prevăzut cu o albire verticală pe linia centrală a piesei, fig. 24/2, 28/9. Dimensiuni: lungimea 9 cm., lățimea maximă 5 cm., lățimea șănțuirii 2,5 cm.

Fusaiolă sau drugă lucrată din piatră. Aceasta a fost descoperită în camera A, a locuinței – moară; este confecționată dintr-o gresie de culoare cenușie-maronie. Are formă circulară, cu ambele suprafețe perfect drepte (plate), prevăzute în partea centrală cu un orificiu transversal. Suprafața piesei este în întregime foarte bine șlefuită, fig. 27/2. Dimensiuni: diametrul 6,8 cm., diam., orificiului 0,9 cm., grosimea 0,4 cm. Judecând după dimensiuni, ni se pare prea mare pentru a fi folosită ca fusaiolă, ci mai curând ca drugă pentru răsuciul firelor. Amintim aici că o piesă aproape identică a fost descoperită în așezarea gumelnițeană de la Lișcoteanca, punctul "Moș Filon"; aceasta are una din suprafețe ușor bombată, cealaltă dreaptă, având diametrul mai mic – 5 cm.; este lucrată dintr-o gresie cenușie–verzuie[13]. Cute de ascuțit s-au găsit în toate nivelele de locuire nedistruse. Acestea sunt lucrate din plăci de gresie de culoare verzuie și cenușie-cafenie, cu una sau ambele suprafețe folosite, având formă alveolară. Unele piese sunt prevăzute cu șanțuiri sau scobituri pronunțate, din cauza intensei utilizări. Au forme diferite: triunghiulară, dreptunghiulară, ovală sau neregulată. În camera B a locuinței nr. 1 (moară), a fost descoperit un obiect de marmură, de formă discoidală, foarte bine lustruit. Diametrul acestei piese este de 6,5 cm. A servit probabil ca lustru-

13 Săpăturile de la Lișcoteanca–Moș Filon sunt deocamdată inedite. Fusaiola a fost descoperită într-o locuință.

itor. Un al doilea lustruitor este lucrat dintr-o rocă cu granulație foarte fină de culoare brună–maronie. Această piesă are formă aproape triunghiulară, cu colțurile rotunjite. Suprafețele mari, plus canturile, sunt bine șlefuite. Dimensiuni: lungimea la baza mare 3,3 cm., înălțimea max. 1,5 cm., grosimea max 1,3 cm.

Frecătoare de râșniță. Au fost descoperite 25 de exemplare întregi și fragmentare, majoritatea în interiorul locuințelor din cele patru nivele. Sunt lucrate din pietre de râu și roci silicoase. Din punctul de vedere al formei – obținută din prelucrare sau folosire – se disting patru tipuri: trapezoidale, dreptunghiulare, bitronconice și sferice, ultimul tip fiind mai frecvent. Din cauza folosirii au suprafața activă tocită. Diametrul lor variază între 3-8 cm.

Râșnițe de piatră. În comparație cu alte așezări neolitice contemporane, dar mai ales cu cele din aria culturii Gumelnița, și în raport cu suprafața săpată, la Medgidia au fost descoperite 20 de râșnițe întregi și fragmentare, din care opt în nivelul III. S-a constatat că cele de dimensiuni mai mici, a căror lungime variază între 20-35 cm., provin din nivelele inferioare, I și II, în timp ce piesele din nivelele superioare ajung până la 70 cm. lungime. Majoritatea au forma dreptunghiulară și ovală, cu suprafața activă mai mult sau mai puțin alveolată. În afară de râșnițele portative, în locuința nr.1 (moară), au fost descoperite două râșnițe fixate pe postament de lut și cu gardină în jurul lor [14]. Raritatea acestui tip de râșniță, ne obligă să le facem o descriere aparte. Râșnița nr. 1 are în plan orizontal forma aproape trapezoidală, cu colțurile rotunjite, cu descriere pe latura îngustă. Sistemul de construcție: de la suprafața podinei s-a ridicat un postament de lut amestecat cu pleavă de cereale, lung de 117 cm. și lat de 20 cm. Pe acest postament a fost fixată piatra de râșniță și o placă de gresie care îi dădea înclinarea convenabilă. De la postament s-a ridicat, pe verticală, o gardină de lut care înconjura pe trei laturi râșnița propriu-zisă. Gardina era puțin arcuită și cu secțiunea aproximativ conică, fig. 11/1, 2, 15 și 16/1. Gardina are la bază grosimea de aproximativ 10–12 cm., subțiindu-se treptat spre partea superioară, unde se rotunjește. Întreaga construcție a râșniței are pe latura de sud înălțimea maximă de 45 cm. și lățimea de 70 cm., iar pe latura de nord 30 cm. înălțime și tot 30 cm. lățime. Piatra de râșniță lungă de 63 cm. și lată de 36 cm., are formă trapezoidală cu colțurile rotunjite, iar suprafața activă alveolată. De jur împrejurul pietrei, între marginile acesteia și gardină s-a creat un jgheab (lat de 8–10 cm.) în care se aduna făina. Râșnița nr.2 Sistemul de construcție: grosimea postamentului și înălțimea gardinei sunt identice cu ale primei râșnițe. Cea de a doua are în plan orizontal forma literei E. Pereții laterali sunt mai arcuiți, iar cel despărțitor este drept; toți au secțiunea conică, iar partea superioară rotunjită. Dimensiuni: gardina are lungimea maximă de 84 cm. și lățimea totală de 110 cm. Peretele care formează latura de vest a gardinei are încorporat o piatră de râșniță, așezată pe cant, cu partea activă spre interior. Compartimentul 1 are lungimea 70 cm., lățimea 138 cm. Piatra de râșniță este de 130 x 50 cm. Compartimentul 2 are lungimea de 84 x 152 m, iar râșnița 62 x 44 cm. Lățimea jgheabului în ambele compartimente variază între 6-8 cm. Pe latura de est a râșniței, la nivelul podinei locuinței, se afla o piatră ovală (provenită de la o râșniță portativă), prinsă puțin în postament. Această piatră a servit ca suport pentru un vas în care se aduna boabele râșnite, sau care urmau a fi măcinate. Fragmentele vasului respectiv se aflau chiar lângă această

14 N. Harțuche **op. cit.** p.79 și urm.

piatră. La 25 cm. spre nord, în spatele râșniței se afla o piatră de râu lungă de 38 cm. și lată de 15 cm., care a servit probabil ca scaun pentru persoana care râșnea, fig. 10, 15/1, 2; 16/2; 17/3. O râșniță cu postament, dar fără gardină, cu o singură piatră, a fost descoperită în așezarea gumelnițeană de la Lișcoteanca, tell-ul de la "Moș Filon", în jud. Brăila, iar în sudul Dunării, din Bulgaria, la Kodja-Dermen[15]. Deoarce în toată aria culturii Gumelnița aceste râșnițe sunt rare, ele merită o mai mare atenție, pentru o mai bună cunoaștere a ocupațiilor acestor populații. Existența unor locuințe cu râșnițe fixe pe postament, dar și portative, precum și putinătatea lor în celelalte locuințe din nivelul III de la Medgidia, fac dovada ca ele îndeplineau rolul de mori. Oricum prezența lor atestă existența unor mari cantități de cereale și deci a rolului important avut de agricultură în economia nu numai a așezării de la Medgidia, ci a culturii Gumelnița în general. O altă dovadă în acest sens o constituie și apariția plugului de lemn cu brăzdar de corn, atestată de descoperirile de la Căscioarele, Gumelnița, Lișcoteanca, ș.a.

Unelte de os și corn. Dacă obiectele de silex și de piatră necesită ca materia primă să fie căutată și transportată de la distanțe de multe ori apreciabile, pentru cele de os și corn, aceasta era procurată din resursele interne ale gospodăriei, fiind utilizate resturile de oase de la animalele domestice și sălbatice (vânate). Formele și dimensiunile obiectelor de os și corn diferă în funcție de scopul și rolul pentru care au fost executate. Cele mai frecvente tipuri de obiecte sunt: sule (31 bucăți), străpungătoare (4), ciocane (2), dăltițe (80), săpăligi (1), obiecte de podoabă – brățări de Spondylus (2), plantatoare (4). După cum se poate vedea, sulele sunt obiectele de os cele mai frecvente – 31 de piese, descoperite în toate nivelele de locuire. Ele sunt lucrate din spărturi de oase, din oase rotunde sau oase de pasăre; ele sunt ascuțite la unul sau la ambele capete. Lungimea lor variază între 5-12 cm.

Străpungătoarele sunt lucrate din spărturi de oase sau oase rotunde, fiind în general mai masive și cu vârful mai puțin subțire și ascuțit. Unele piese au o dublă destinație: un capăt este ascuțit, folosit ca străpungător, celălalt capăt are rol de dăltiță cu tăișul unor curbat, realizat prin cioplirea ambelor suprafețe, fig. 24/5-8; 28/2-4; 29/2-4. Lungimea 8-10 cm. și lățimea la tăiș 2 cm. Dălțitele simple sunt cioplite din așchii sau capete de oase mai mari. În general, suprafețele laturilor lungi sunt plate sau păstrează forma osului, iar tăișul este drept sau convex, fig. 28/2; 29/1, 3. Ciocane de os lucrate din coarne, puțin curbate pe lungime și ovale în secțiune. Gaura de înmănușare este dreptunghiulară. Ambele piese sunt fragmentare. Unul are lungimea de 16 cm., diametrul de 3,5 cm., iar celălalt de 9,1 x 3,6 cm., fig. 29/5, Unele ciocane din corn erau folosite la prelucrarea pieilor. Au mai fost găsite două piese din corn, una păstrând curbura osului, cu ambele capete retezate și prevăzute la mijloc, pe lungimea, cu un orificiu traversal mic, cu diametrul aproximativ de o jumătate de centimetru; a doua piesă este un vârf de corn, cu orfciul transversal la capătul retezat, fig. 28/5, Este greu de determinat rolul funcțional al acestor piese. Plantatorul sau râmocul este un gen de săpăligă căruia îi lipsește gaura de înmănușare. Au fost descoperite patru asemenea piese la nivelele I și II (Gumelnița A_1). Ele sunt confecționate din coarne de cerb sau de bovine, mai puțin curbate, ascuțite la vârf, iar la capătul opus sunt prevăzute cu un mâner din coroana cornului. Lungimea lor variază între 30 - 40 cm. În nivelul I a fost descoperită o săpăligă lucrată îngrijit dintr-un corn de cerb. Corpul piesei este bine lus-

15 V. Mikov. **Stations et travailles prehistoriques en Bulgarie**, 1933, Sofia, p. 74, fig. 35.

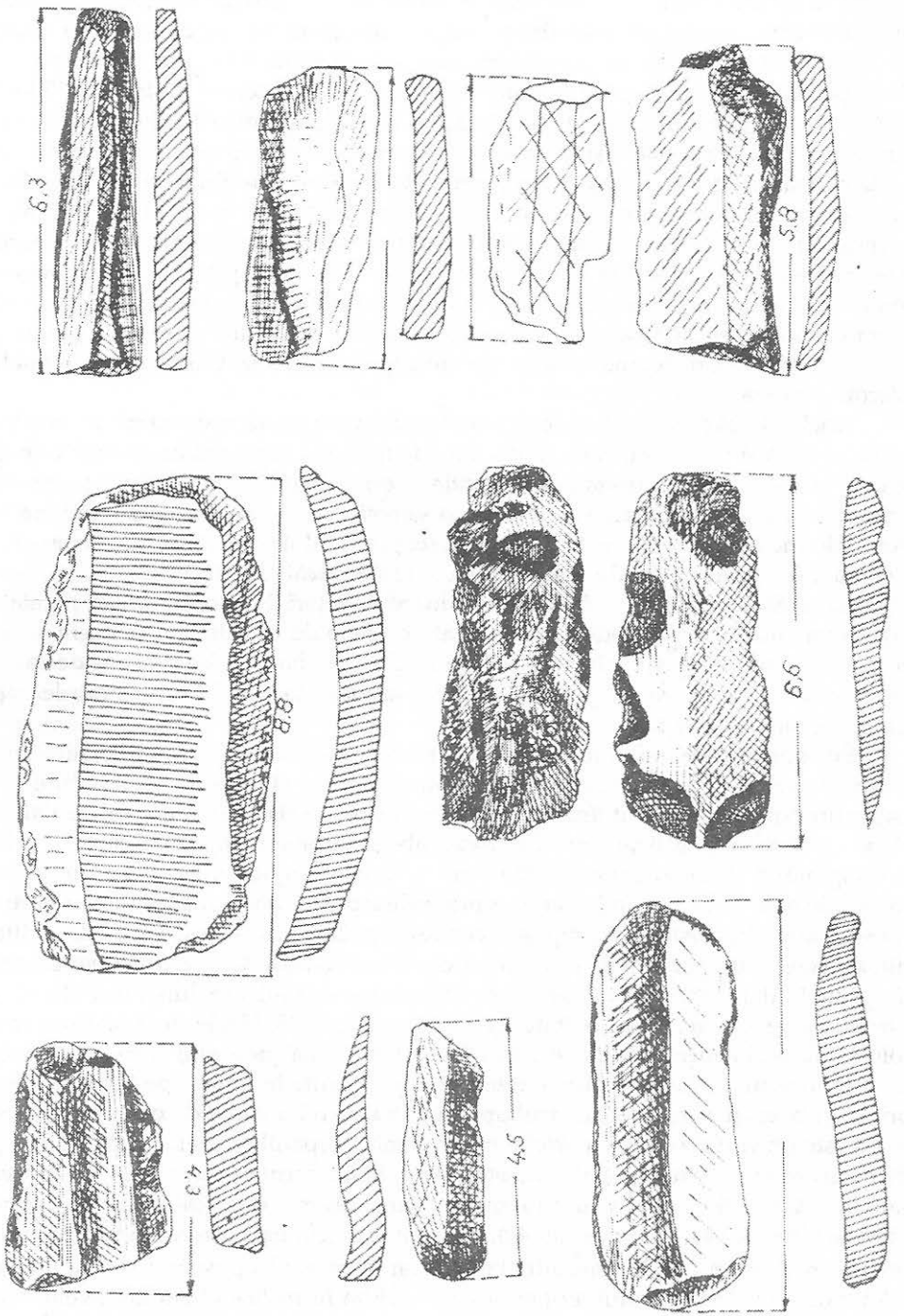

Fig. 21. Diferite unelte din silex din nivelele I -III (Gumelnița A1 și A2).

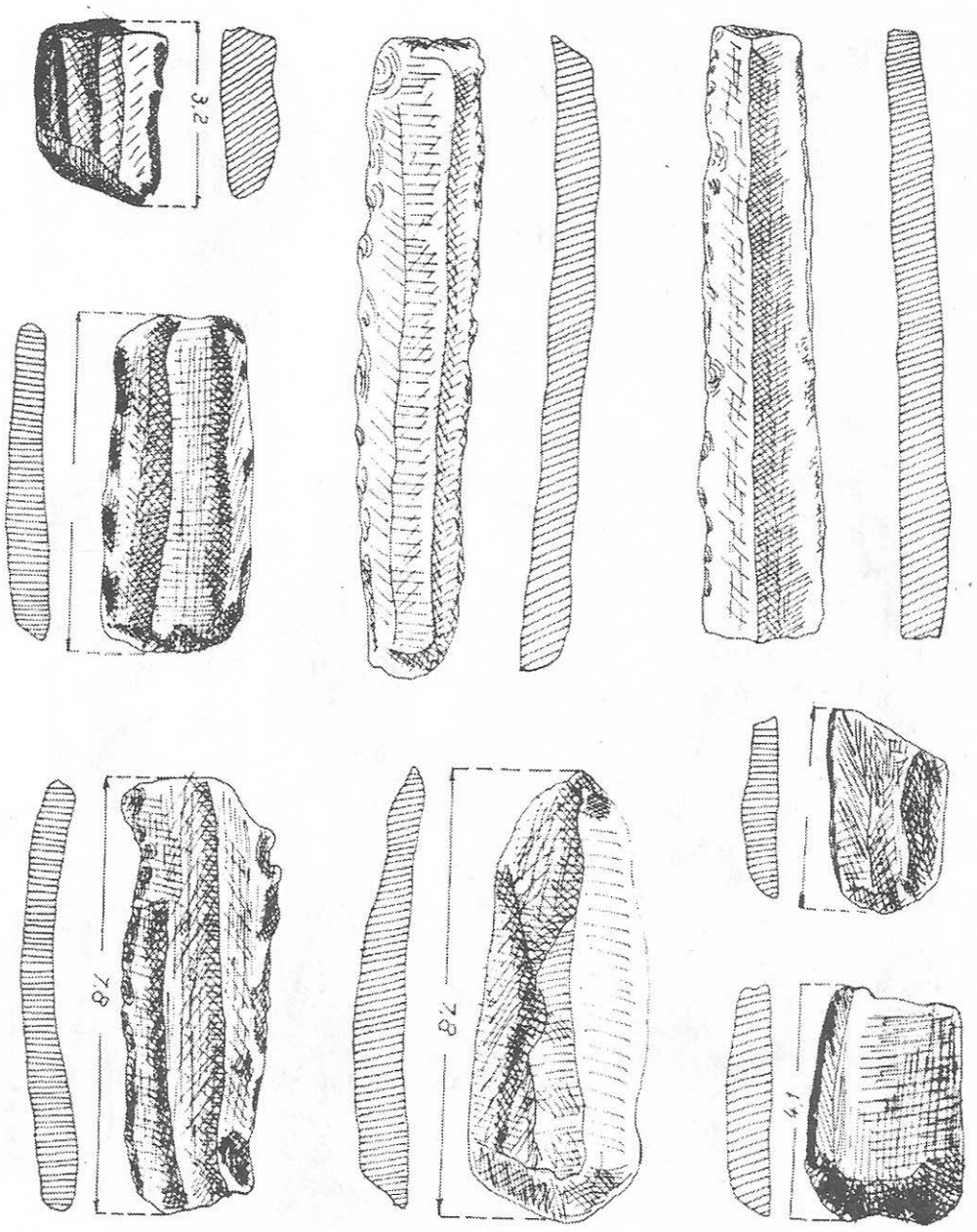

Fig. 22. Diferite unelte din silex din nivelele I -III (Gumelnița A1 și A2).

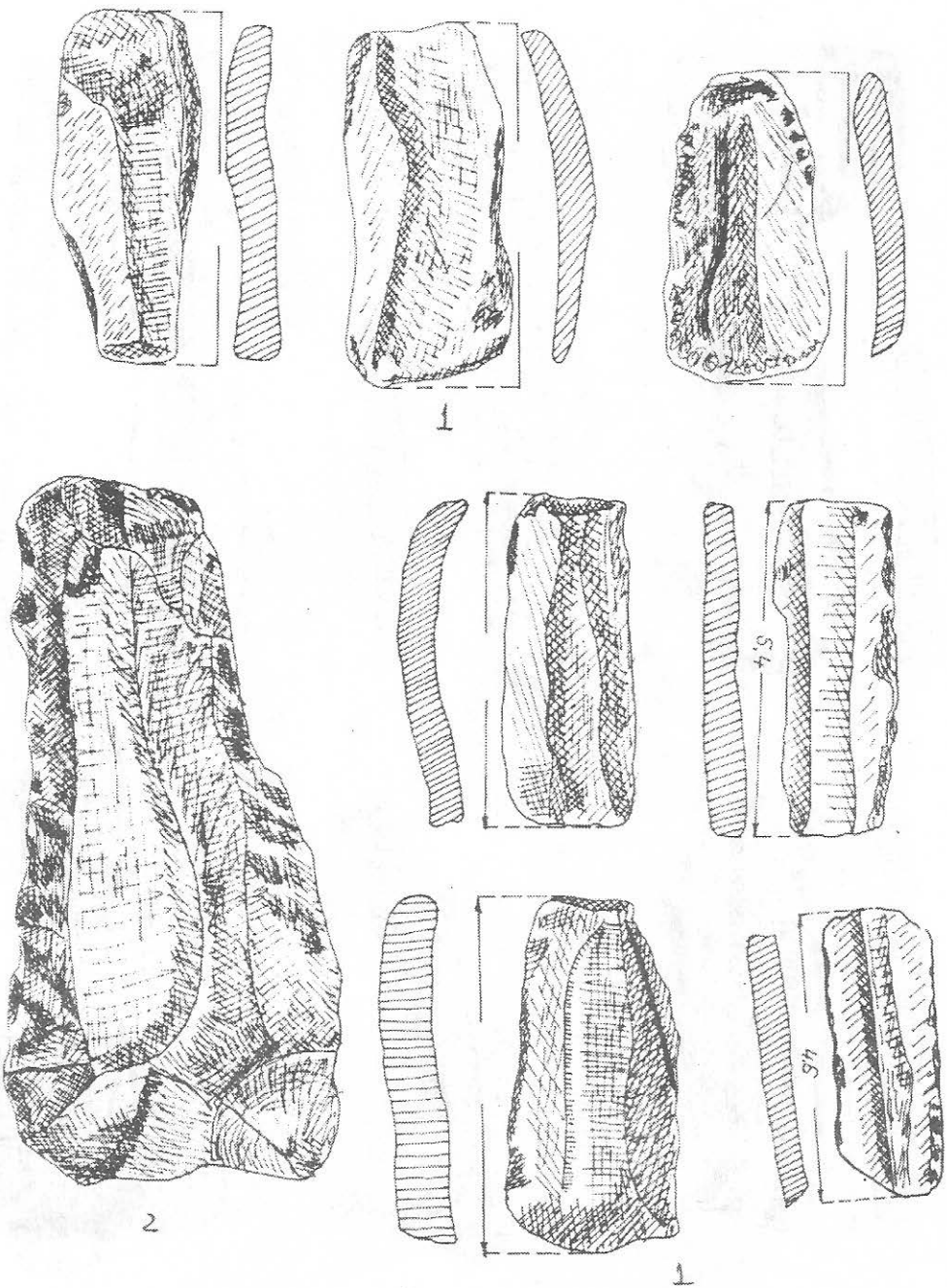

Fig. 23.1. Gratoire, 2. topor plat lucrat dintr-o rocă clivabilă.

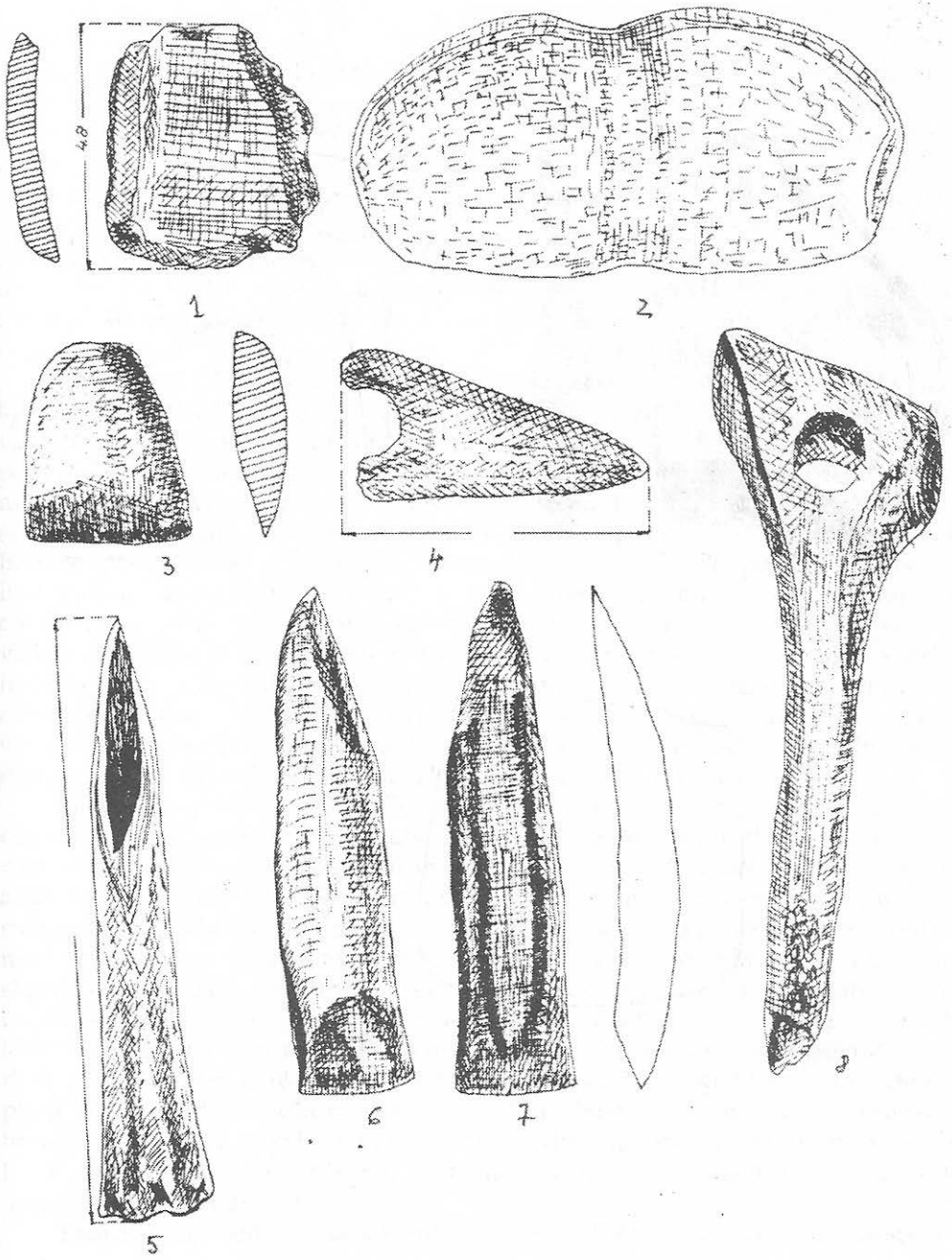

Fig. 24.1. Gratoire din silex; 2. ciocan de piatră; 3. dălțiță de piatră; 4. fragment dintr-un ciocan de piatră; 5. sulă de os; 6 - 7 dălțițe și străpungătoare de os; 8. săpăligă din corn.

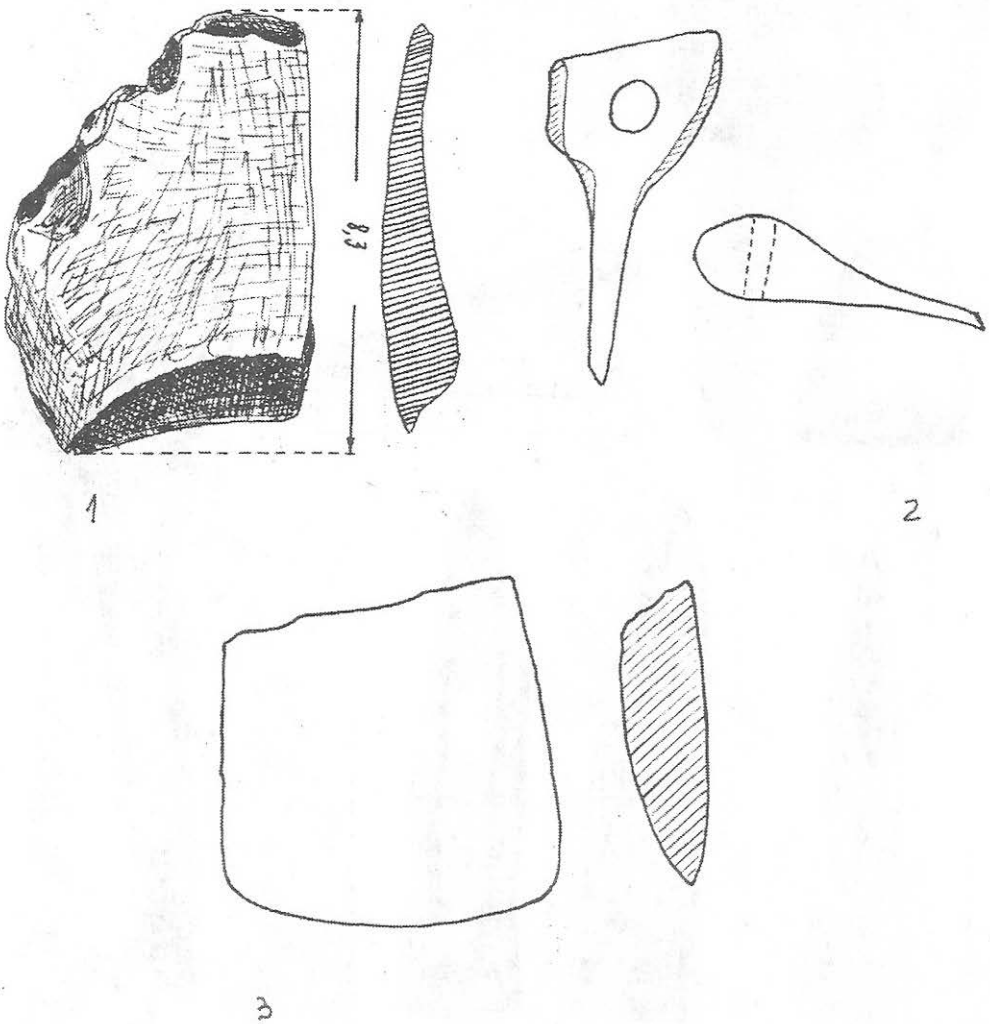

Fig. 25. 1. Cute – gresie de ascuțit; 2. săpăligă din corn de cerb;
3. dăltiță din piatră șlefuită.

truit. Dimensiuni: lungimea 28, 5 cm, diametrul găurii de înmănușare 2,5 cm., fig. 24/8; 28/6. În nivelul III, care aparține fazei Gumelnița A_2, s-a găsit partea superioară a altei săpălige de corn de cerb, prevăzută și ea cu gaură de înmănușare transversală în partea superioară, fig. 25/2. În jumătatea de est a șanțului I a fost găsit un brăzdar de plug dintr-un corn de bovideu. Piesa are lungimea de 20 cm. În apropierea unei vetre dintr-o locuință din nivelul II s-a descoperit un vârf de săgeată din os, de formă piramidală. De la bază în interior (spre vârf) este prevăzut cu un orificiu longitudinal, pentru fixarea cozii. Dimensiuni: lungimea 4,2 cm., lățimea la bază 1,1 cm., fig. 26/1,4.

Obiecte de podoabă. În locuința din subnivelul Ib (Gumelnița A_1) au fost descoperite o brățară întreagă și două fragmente dintr-o a doua brățară, ambele lucrate din scoica Spondylus. Piesa întreagă are diametrul interiorului de 4,5 - 5 cm. și lățimea de 0,6 cm., fig. 50/10 și cele două fragmete făceau parte dintr-o brățară comparabilă ca formă și dimensiuni cu prima. Având în vedere dimensiunile mici, cele două brățări erau pentru copii.

Ceramica.[16] Marea majoritate a materialului arheologic descoperit în așezarea de la Medgidia o constituie ceramica. În raport cu volumul săpăturilor, numărul mare de vase întregi și fragmentare descoperite atestă o extraordinar de interesantă activitate și perfecțiune în meșteșugul olăriei. Materialul ceramic dintr-o așezare permite determinarea culturii, originii și ariei teritoriale de răspândire, etapelor de evoluție, precum și infuențelor primite și transmise, pe calea schimbului, cu alte grupuri culturale. În limitele spațiului de care dispunem, descrierea ceramicii o facem pe nivele de locuire, limitându-ne la acele date care dau o privire de ansamblu asupra tehnicii de preparare a pastei, de realizare a formelor și decorului principalelor tipuri de vase. Din punct de vedere al calității pastei, s-au determinat trei mari categorii – grosieră, semifină și fină. Indiferent de apartenența la aceste categorii, toate vasele sunt lucrate în exclusivitate cu mâna și sunt arse în cuptoare special construite în acest scop. De multe ori, culoarea vasului diferă de cea inițială, obținută din arderea voită, datorită și unei arderi secundare, intervenită accidental (în general, odată cu arderea locuinței).

Nivelul I. Deoarece deosebirile de ordin tipologic și ornamental la ceramica din cele două subnivele (Ia și Ib) sunt aproape inexistente, sau neglijabile, descrierea va fi comună, semnalând când este cazul, eventualele deosebiri. Se constată că ceramica din acest nivel cuprinde vase de dimensiuni diferite, dominând cele mijlocii și mici. Deși este aproape în totalitate fragmentară și cantitativ mai puțină în comparație cu cea din nivelele superioare (aceasta, așa cum am mai arătat, din imposibilitatea efectuării unor săpături în suprafață, care să permită dezvelirea în întregime a unor locuințe), această ceramică este suficientă pentru a putea determina caracteristicile. Vasele sunt modelate în cea mai mare parte din pastă de calitate bună și foarte bună, lipsită de impurități, având ca degresant nisip fin și destul de rar mici pietricele sau cioburi de vase pisate foarte mărunt. Culoarea variază de la gălbuie-cărămizie, până la cenușie și brună închisă. Din motivele arătate mai sus – cadrul restrâns al săpăturilor din nivelel I și II – ne face să nu excludem și existența vaselor de dimensiuni mari, sau a celor modelate din pastă grosieră.

Dimensiuni, forme și ornamente. Vase de dimensiuni mari s-au descoperit

16 Aducem și pe această cale cele mai calde mulțumiri colegilor prof. Ana Maria Harțuche, prof. Cornelia Miler, ing. Camelia Hristian și Puiu Hașotti, pentru sprijinul dat în realizarea unor desene și fotografii din ilustrația lucrării.

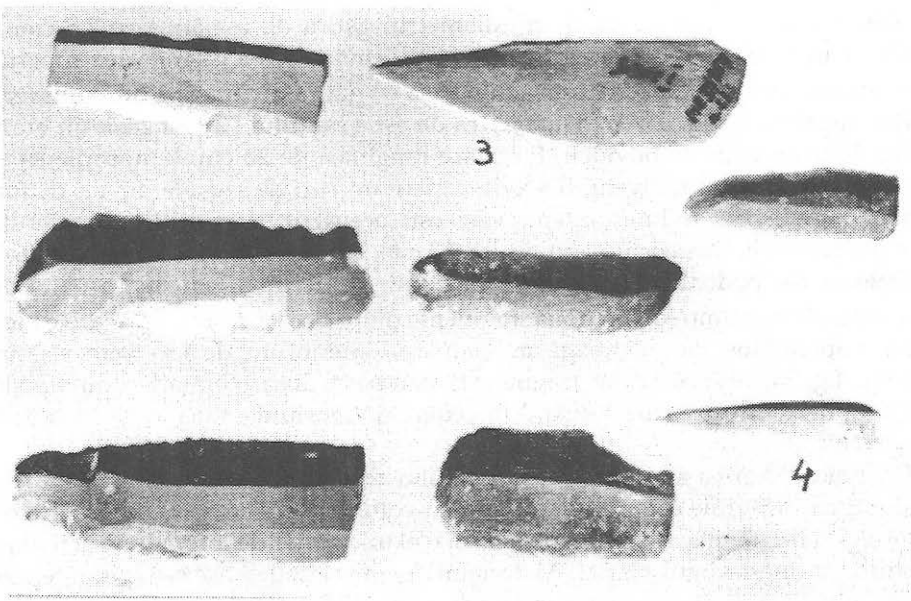

I

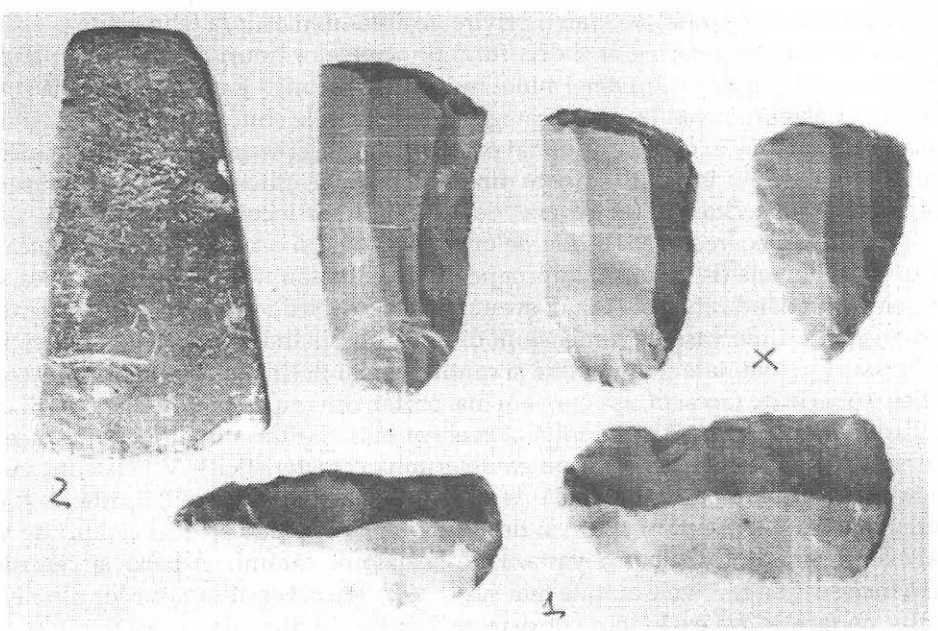

II

Fig. 26. I 1,2. Lame și gratoire din silex; 3. vârf de săgeată din os; 4. străpungător lucrat dintr-o așchie de os (lustruit);
II 1. Gratoire pe lamă din silex; 2. topor din piatră șlefuită; vârf de suliță din silex.

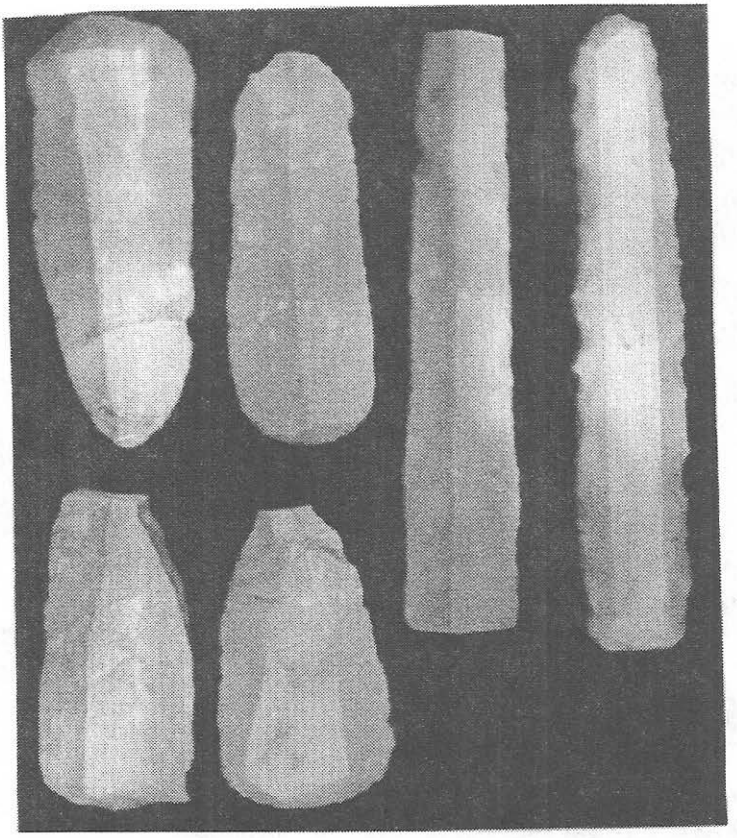

1

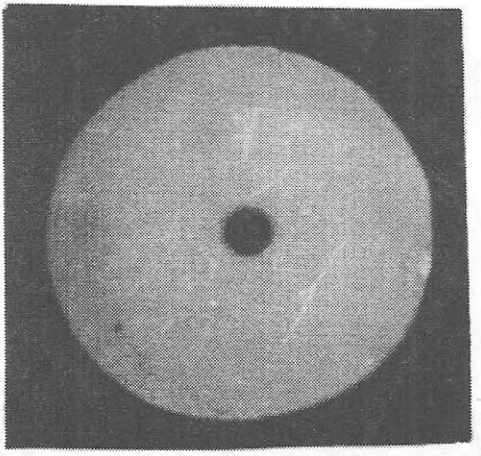

2

Fig. 27. 1. Lame și gratoire din silex;
2. drugă din piatră.

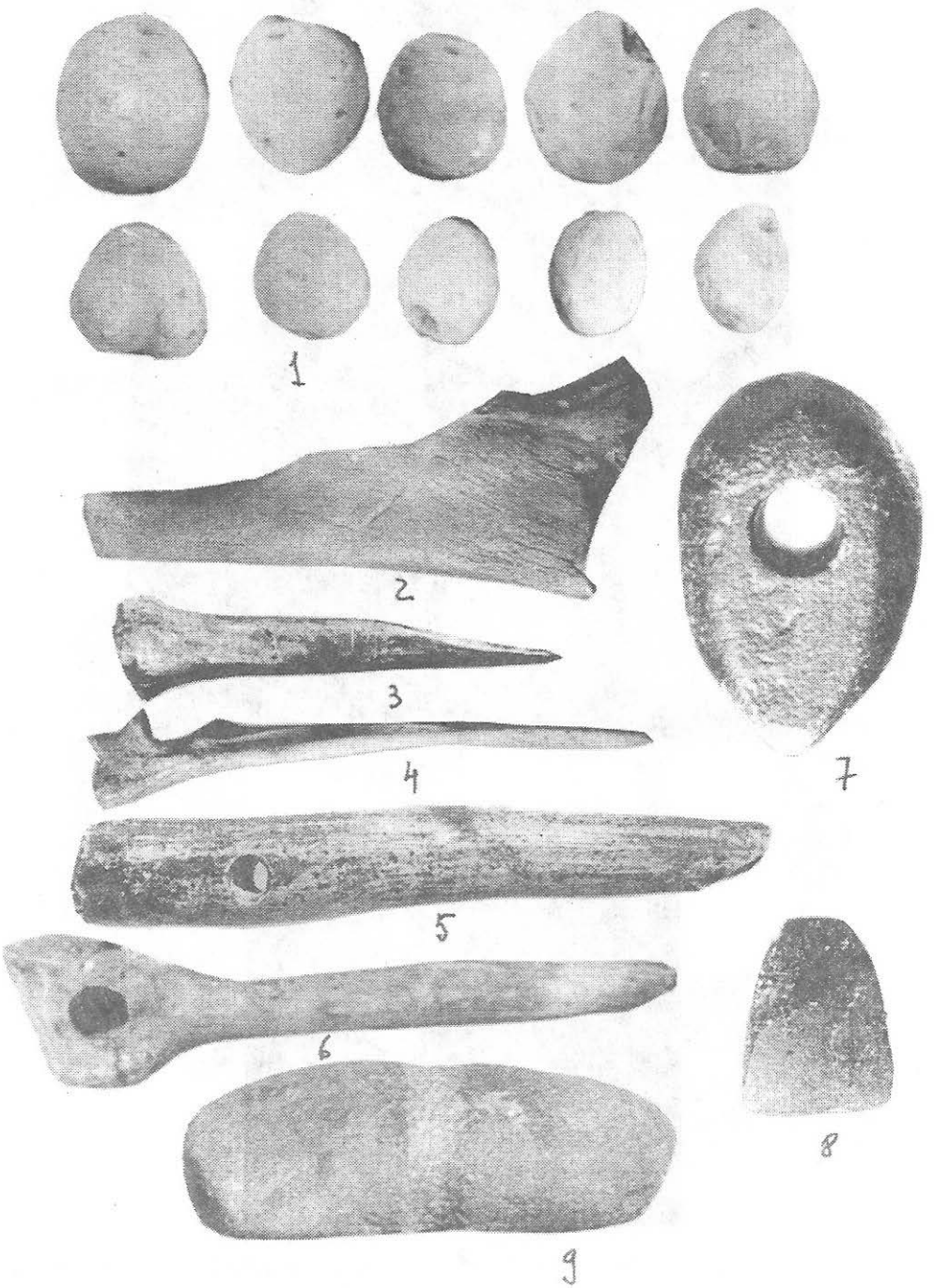

Fig. 28.1. Greutăți de plasă; 2 – 6 diferite unelte din os; 7. ciocan din piatră; 8. dăltiță din piară; topor de piatră de tip "miner".

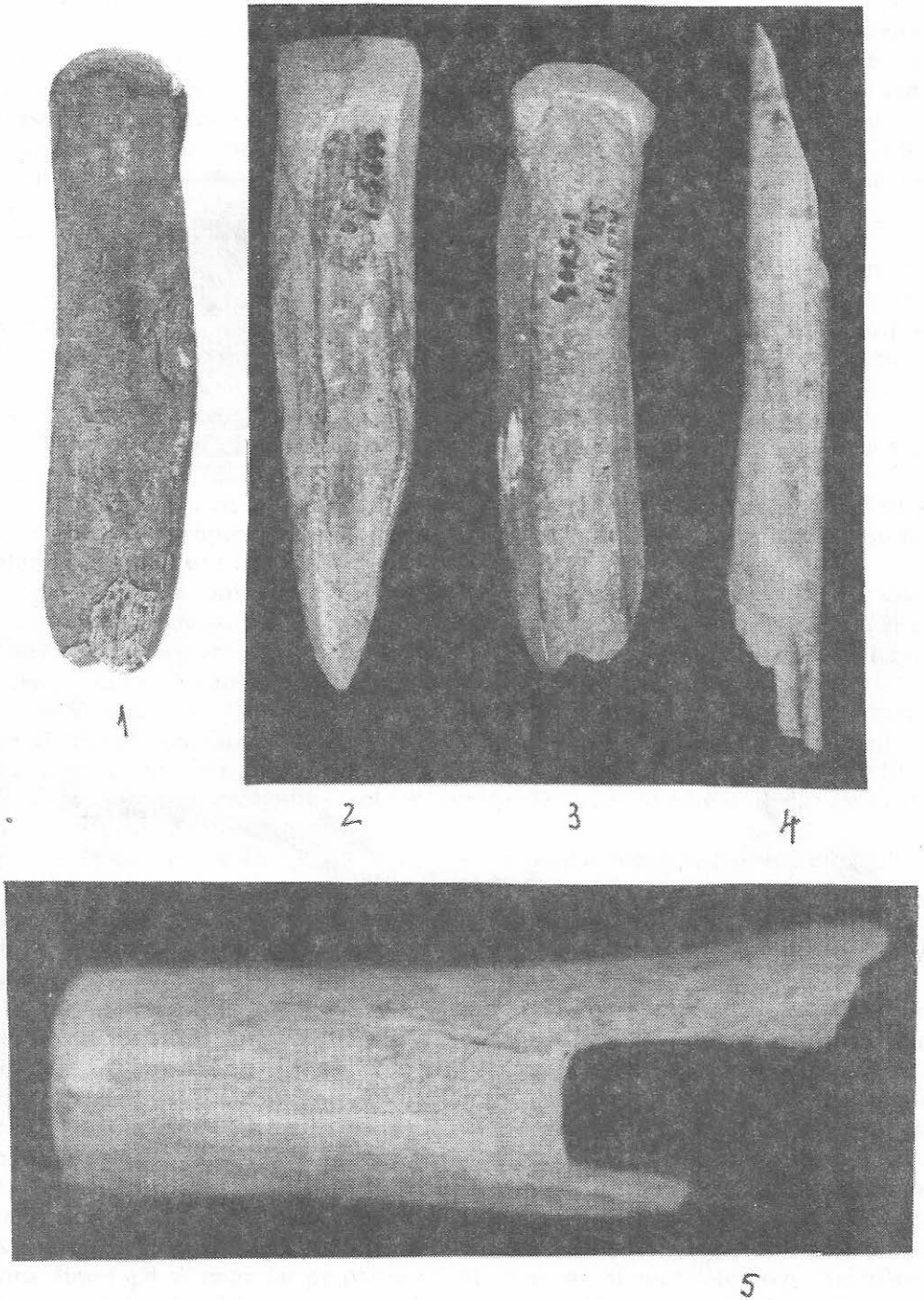

Fig. 29. 1-3. Dălțițe lucrate din așchii de os; 4. străpunător din os; 5. fragment de ciocan lucrat din corn.

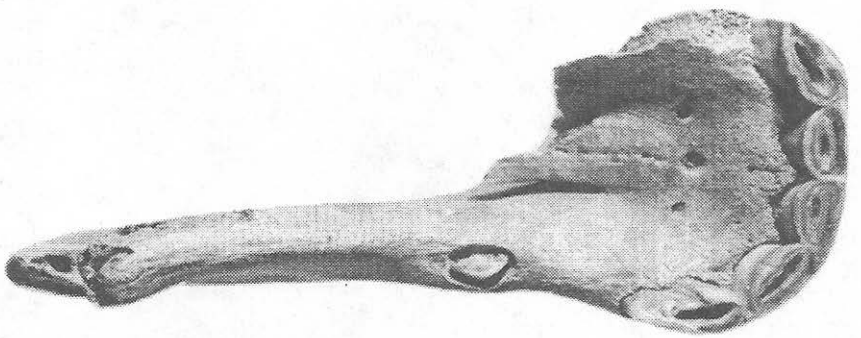

1

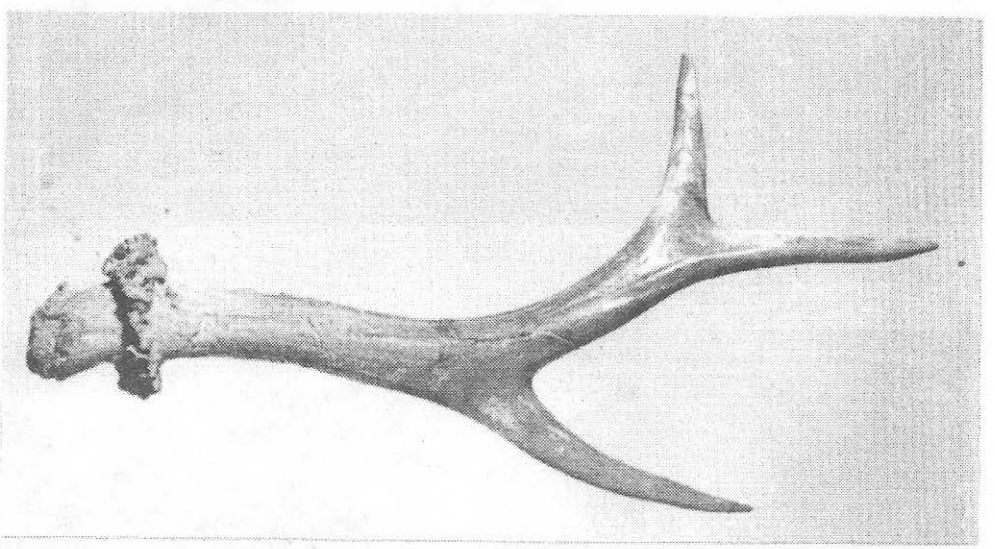

2

Fig. 30. 1. Maxilar superior de cal; 2 corn de căprior.

puține. Sub masa de chirpici a locuinței din nivelul I(b) s-a găsit o parte dintr-un vas de dimensiuni mari, modelat din pastă de bună calitate, acoperit pe ambele suprafețe cu un strat de lut de culoare gălbuie. După restaurare s-a văzut că vasul are formă bitronconică, cu corpul bombat în jumătatea superioară. Partea exterioară, sub buză, este ornamentată cu o bandă formată din trei caneluri paralele, orizontale, iar sub această, pe linia de maximă rotunjime s-au rezervat din suprafața vasului spații dreptunghiulare cu capetele convexe. Restul spațiului este umplut cu spații scrijelate, așezate oblic. Partea inferioară, din care lipsește cea mai mare parte, era acoperită cu barbotină, fig. 34/1. Dimensiuni: înălțimea părții care se păstrează 37 cm., diam. gurii 40 cm., diam. pe linia de maximă rotunjime 46 cm.

În afară de vasul amintit mai sus, în aceeași locuință au fost găsite fragmente dintr–un vas asemănător ca formă, pastă și dimensiuni, cu primul. Decorul constă dintr-o bandă de caneluri orizontale lusturite, așezată imediat sub buză; restul corpului este acoperit cu barbotină și vârci verticale. Pe alte fragmente de vase, tot de dimensiuni mari, este întâlnit decorul spiralic realizat din linii puternic incizate vopsite cu roșu. În general, vasele din această categorie aveau înălțimea de 60-70 cm.

Vasele de dimensiuni mijlocii sunt cele mai numeroase și mai variate. Cele mai frecvente forme de vase sunt:

a) bitronconice cu umărul drept și înclinat spre interior. Partea superioară inclusiv umărul, este acoperită cu slip lustruit, iar cea inferioară este superficială netezită. Interiorul vasului este în general lustruit.

b) Vase bitronconice, lucrate din pastă de calitate bună, de culoare cenușie-brună. Decor: partea superioară este acoperită cu trei largi caneluri orizontale; jumătatea inferioară a vasului - peste slipul lustruit sau pictat cu grafit, benzi de linii în formă de spirală sau ghirlandă, care înconjoară proeminențele aplicate sub umăr, fig. 44/1.

c) Vase cu buza dreaptă, corpul bombat și fundul drept sunt destul de rare, comparativ cu celelalte forme. Suprafața acestora este acoperită cu barbotină și au interiorul bine netezit. Asemenea forme de vase devin frecvente în nivelele superioare III și IV. Vasele bitronconice cu umăr rotunjit sunt și ele puține în nivelul II, dar frecvente în cele superioare III și IV.

d) Vase cu picior. Din punct de vedere al modului cum este executat piciorul, se deosebesc două categorii: cu piciorul mai înalt și gol din spre interior și cu piciorul scund și gol din afară. Ambele tipuri amintesc de vasele cu picior, numite și "steckdosse" specifice culturii Boian. Ele se mențin pe toată evoluția culturii Gumelnița, dar sunt mai numeroase în faza A_1.

e) Vase cu umăr pronunțat. S-au găsit mai multe fragmente care fac parte din patru vase de dimensiuni diferite, dar de același tip, întâlnite numai în nivelul I. Prin analogie cu alte exemplare descoperite în unele așezări contemporane, se poate reconstitui cu ușurință forma lor: între gâtul propriu-zis și partea inferioară a vasului, s-a realizat un umăr proeminent, care marchează în același timp și linia de maximă rotunjime a vasului.

Spre deosebire de vasele de același tip întâlnite în cultura Boian (care au umărul drept spre exterior), cele de la Medgidia au pe umăr o ușoară albire. Ornamentarea este realizată cu ajutorul picturii cu grafit, constând dintr-o linie groasă orizontală pe zona dintre gât și umăr, iar pe partea albiată, s-au pictat suprafețe dreptunghiulare, despărțite între ele cu două linii groase verticale... fig. 48/5; 50/14, 15. Prin acest decor s-a încercat probabil să se înlocuiască, probabil, suprafețele dreptunghiulare fals

excizate, folosite atât de frecvent pe unele vase din faza timpurie a culturii Gumelnița (A_1), dar mai ales pe cele atribuite etapei zisă Petru Rareș. Un fragment identic cu cele descoperite la Medgidia, s-a găsit, în asociere cu fragmente ornamentate cu dreptunghiuri fals excizate, în peștera de la Gura Dobrogei.[17]

f) Vase etajate. Acestea au formă bitronconică, cu partea superioară foarte dezvoltată, buza rotunjită, dreaptă sau trasă ușor spre interior. La vasele de dimensiuni mici și mijlocii, partea inferioară în general lipsește; avem pentru ele analogii perfecte la vasele de dimensiuni mari din nivelele III și IV. În nivelele I și II, acest tip de vas este rar, devenind o formă frecventă în nivelele superioare. Toate exemplarele de tipul acesta sunt lucrate din pastă bună, de culoare brună, acoperite cu un strat de lut fin, bine lustruit, exceptând umărul care este doar netezit și ornamentat cu linii scurte, slab incizate, dispuse oblic, orizontal sau în formă de spirale. În unele cazuri peste decorul incizat, s-a aplicat un strat subțire de vopsea de culoare albă sau roșie. Unele vase au pe linia de demarcație dintre etajul superior și umăr, grupuri de câte trei impresiuni ovale sau rotunde, adânc incizate, pictate cu alb și roșu crud.

Partea superioară a unor vase, sub buză, este prevăzut cu găuri realizate prin perforarea peretelui. Înălțimea probabilă a acestor vase este de 35 - 40 cm., fig. 47/1; 53/1,5.

g) Castroanele și străchinile bitronconice sunt cele mai frecvente și caracteristice forme de vase întâlnite în nivelul I, care se transmit, uneori modificate, în nivelele superioare. Ținând seama de umăr, distingem două categorii: unele vase au umărul foarte proeminent și rotunjit, cu profil semicircular, altele în unghi. Prima categorie domină, și se caracterizează prin umărul rotunjit, încadrat de două linii orizontale, puternic incizate. Decorul se concentrează aproape exclusiv în regiunea umărului și gâtului, constând din motive spiralice pictate cu grafit, caneluri, impresiuni și suprafețe scrijelate sau excizate superficial, fig. 48/1,5, 12; 50/6, 11, 14, 15; 52.

h) Vase cu corpul semisferic, puternic bombat, sunt puține. În nivelul I, s-a descoperit un fragment de vas lucrat din pastă consistentă, de culoare ciocolatie. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de slip, lustruit, pe care s-au executat cu ajutorul unui obiect de os, bont, impresiuni scurte, aproape dreptunghiulare, așezate neregulat fie orizontal, fie vertical. Spațiile dintre aceste impresiuni sunt ornamentate cu linii scurte, formate din 6-8 împunsături mici, pătrate, executate probabil cu un pieptene cu dinții scurți. Un asemenea decor este întâlnit și în alte culturi neolitice de exemplu – Precucuteni (în Moldova), dar și Hamangia de la care a fost împrumutat.

3. Deși este de explicat, constatăm că **vasele de dimensiuni mici** sunt mai puține în toate nivelele de locuire din așezarea de la Medgidia. Singura explicație ar fi aceea că în timpul unor refugii, sau locuiri sezoniere, vasele mici și mijlocii puteau fi mai ușor transportate – exemplul locuirilor de scurtă durată din peșterile dobrogene[18]. Aceste vase sunt lucrate în totalitate din pastă fină, arsă puternic, de culoare cenușie deschisă sau brună-închisă. Majoritatea au formă bitronconică, fără picior, cu umărul ascuțit sau ușor rotunjit, iar gâtul tras mult către interior. Suprafața exterioară este puternic lustruită. Din punct de vedere al formei, sunt asemănătoare cu vasele bitronconice din cultura Boian[19], dar și cu unele exemplare din cultura Hamangia.

17 N. Harțuche. **op. cit.**, p. 13-21.
18 Ibidem.
19 N. Harțuche, Anastasiu **Brăiliță**, 1968, fig, 8/2 și D. Berciu. **Cultura Hamangia**, 1966, p. 12, fig. 3 și p. 69, fig. 26/1.

Ca și vasele de care am amintit mai sus, **capacele** sunt și ele de dimensiuni mici și mijlocii lucrate dintr-o pastă comună. Indiferent de dimensiuni, capacele au forma semisferică sau conică și sunt lipsite de mâner. Suprafața exterioară este tratată cu grijă, pe când partea interioară este superficial netezită și neornamentată. În interiorul unei locuințe din nivelul Ib, s-au descoperit mai multe fragmente de capace, dintre care unul a fost restaurat. Decorul acestui capac, pe partea exterioară, constă din cercuri și capete de spirale puternic incizate, care închid suprafețe rezervate. Spațiile dintre cercuri și spirale sunt excizate superficial, dând naștere la alte motive spiralice. Partea superioară, cea mai bombată, este marcată de un cerc incizat, având suprafața împărțită în trei zone aproximativ egale, excizate. Suprafețele rezervate sunt pictate cu culoare roșie crudă, pe când cele excizate au fost umplute cu pastă de culoare albă, fig. 33/1, 45. Unele exemplare sunt ornamentate cu cercuri simple, umplute cu hașuri și apoi pictate, sau sunt prevăzute pe margine cu benzi de linii late sau dreptunghiulare, excizate, care alternează cu benzi lustruite, rezervate din suprafața vasului.

Suporți de vase. În interiorul aceleiași locuințe din nivelul Ib, s-au găsit și câteva fragmente din partea superioară a unui suport de vas, lucrat din pastă de culoare cenușie. Orificiul în care se introduce piciorul vasului are formă rotundă, cu diametrul de 4-6 cm.

Nivelul II. Materialul ceramic din acest nivel este aproape în totalitate în stare fragmentară, parțial cu posibilități de întregire. Din punct de vedere al pastei și al formelor, vasele sunt foarte asemănătoare cu cele din nivelul I. Principalele forme de vase sunt:

a. **Vase bitronconice de dimensiuni mari**, cu prag pronunțat pe umăr, gâtul înalt și înclinat către interior. Partea superioară a vasului este acoperită cu un slip fin cărămiziu, bine lustruit, iar cea inferioară (de la umăr spre fund) este acoperită cu barbotină, pe care s-au tras vârci verticale sau oblice, fig. 35/2.

b. **Vase bitronconice de dimensiuni mijlocii**, cu umărul aproape ascuțit, pe care s-au executat impresiuni de formă ovală. Decorul constă din motive spiralice în relief. Trebuie menționat că ornamentul în relief pe vasele din acest nivel, este foarte rar folosit.

c. **Vase tronconice de dimensiuni mijlocii**, cu corpul bombat; unele au buza dreaptă, îngroșată la exterior cu un brâu alveolar, altele au suprafața acoperită cu un strat fin de barbotină, pe care s-au tras linii verticale subțiri, incizate. Când vasul este lucrat mai neglijent, ambele suprafețe sunt nelustruite, iar decorul constă din proeminențe aplicate sub buză, sau grupuri de linii trase cu neregularitate. Decorul realizat cu ajutorul excizei largi este folosit și pe vasele de dimensiuni mijlocii, modelat din pastă de calitate bună. Un fragment de vas cu corpul bombat, are pe linia de maximă rotunjime, caneluri late care alternează cu benzi lustruite rezervate din suprafața vasului. Sunt așezate orizontal și se opresc pe umăr; partea inferioară este răzuită la același nivel cu canelurile și apoi acoperită cu un strat subțire de lut, nelustruit. Unele vase de formă tronconică au corpul acoperit în partea inferioară cu barbotină fină, iar gâtul lustruit puternic. Frecvente în acest nivel sunt vasele de dimensiuni mici, cu profilul în formă de "S", lucrate din pastă bună, de culoare brună-închisă sau cărămizie, lustruite puternic pe ambele suprafețe. Buza este ușor evazată, iar gâtul ornamentat cu benzi de caneluri fine, orizontale.

Strachinile și castroanele sunt frecvente și în acest nivel. Din punct de vedere al formelor, se disting două tipuri mai importante, evident cu mai multe variante –

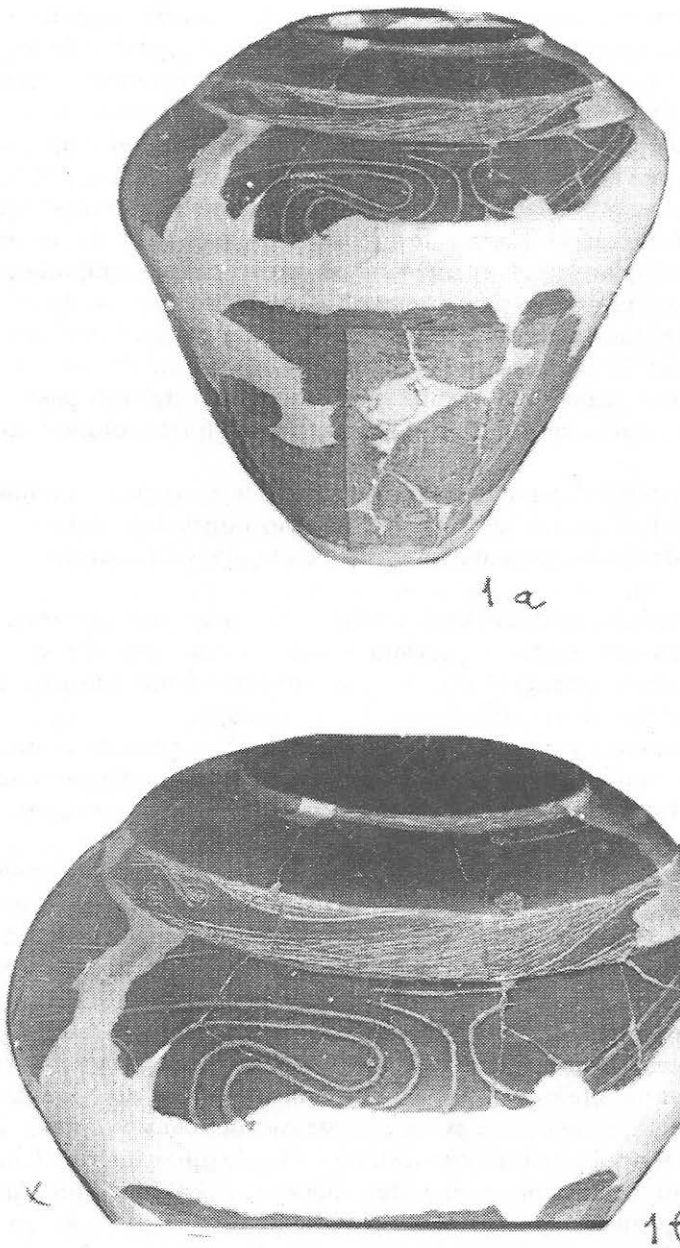

Fig. 31.1 a. Vas de provizii din locuința nr. 1 – moară; 1 b detaliu de pe vasul 1a.

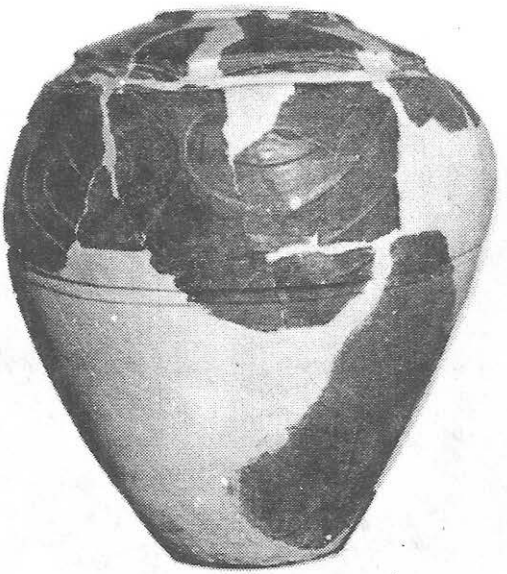

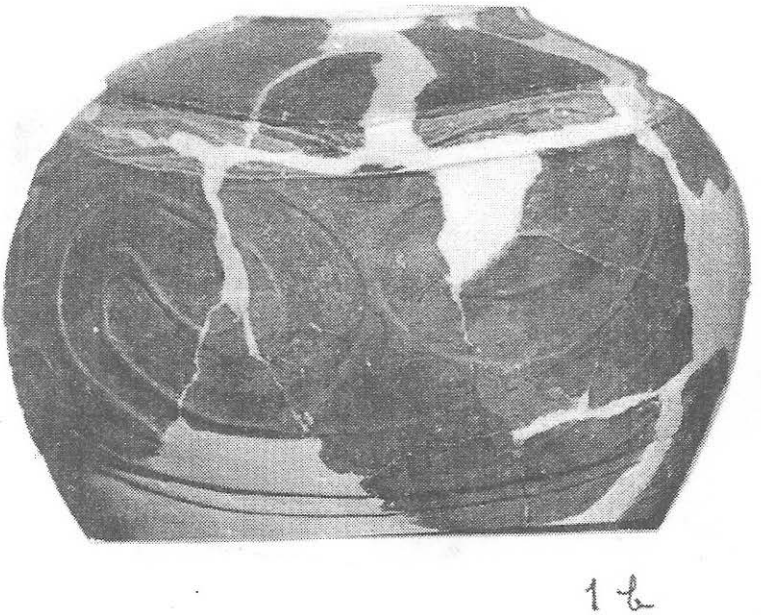

Fig. 32.1 a . Vas de provizii din locuința – moară; 1.b detaliu de decor.

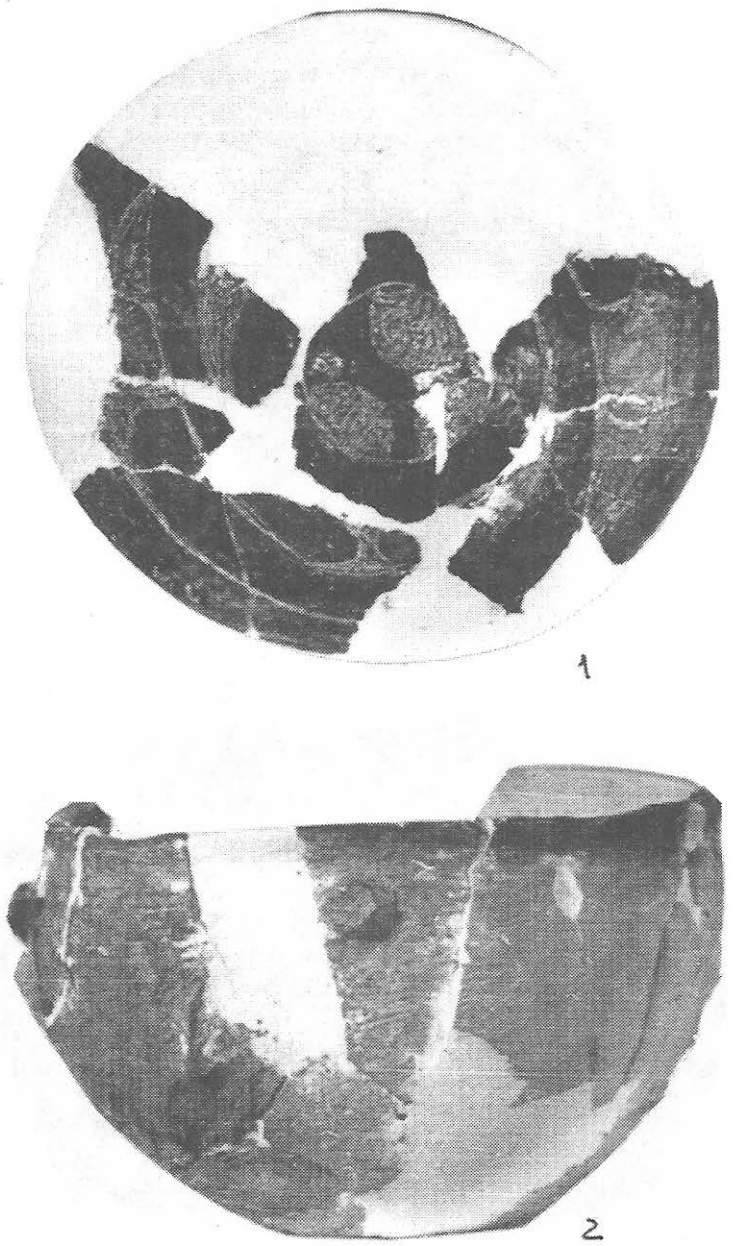

Fig. 33. 1. Capac de vas cu motive incizate și excizate;
2. văscior cu proeminențe în relief.

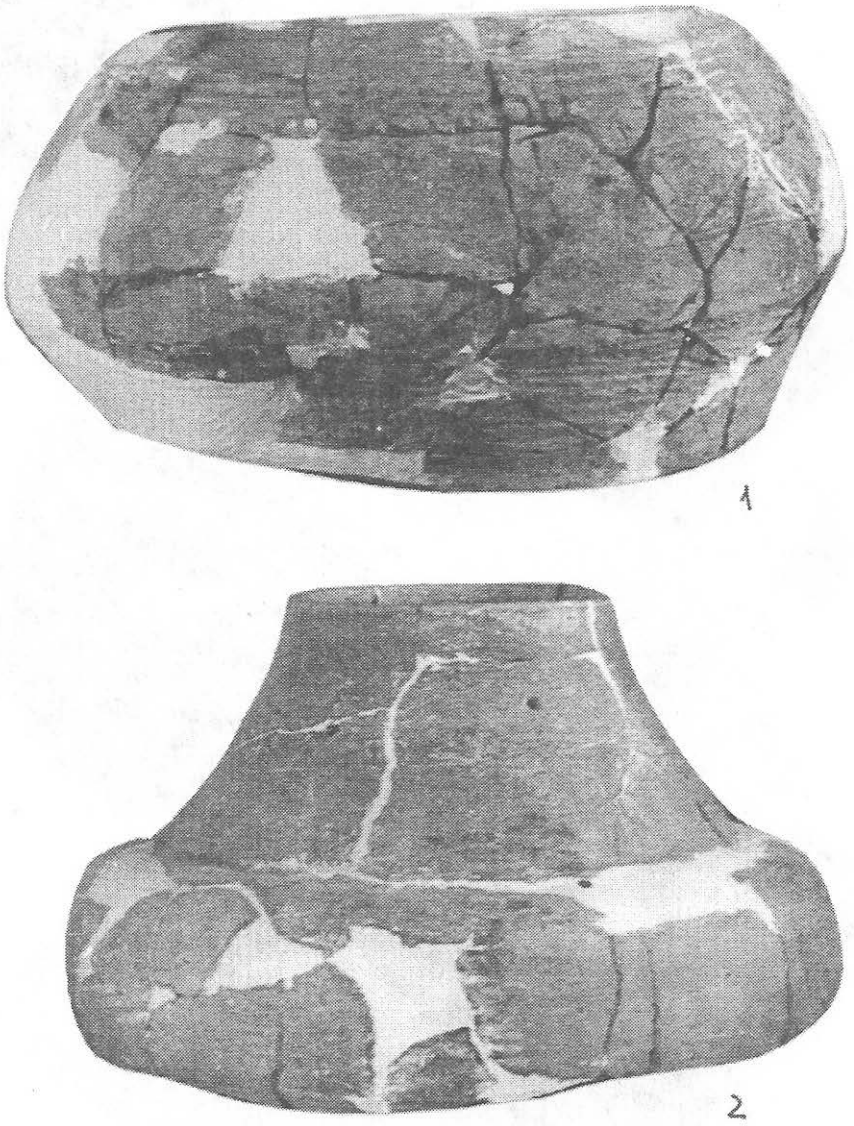

Fig. 34. Fragmente din partea superioară a două vase de provizii.

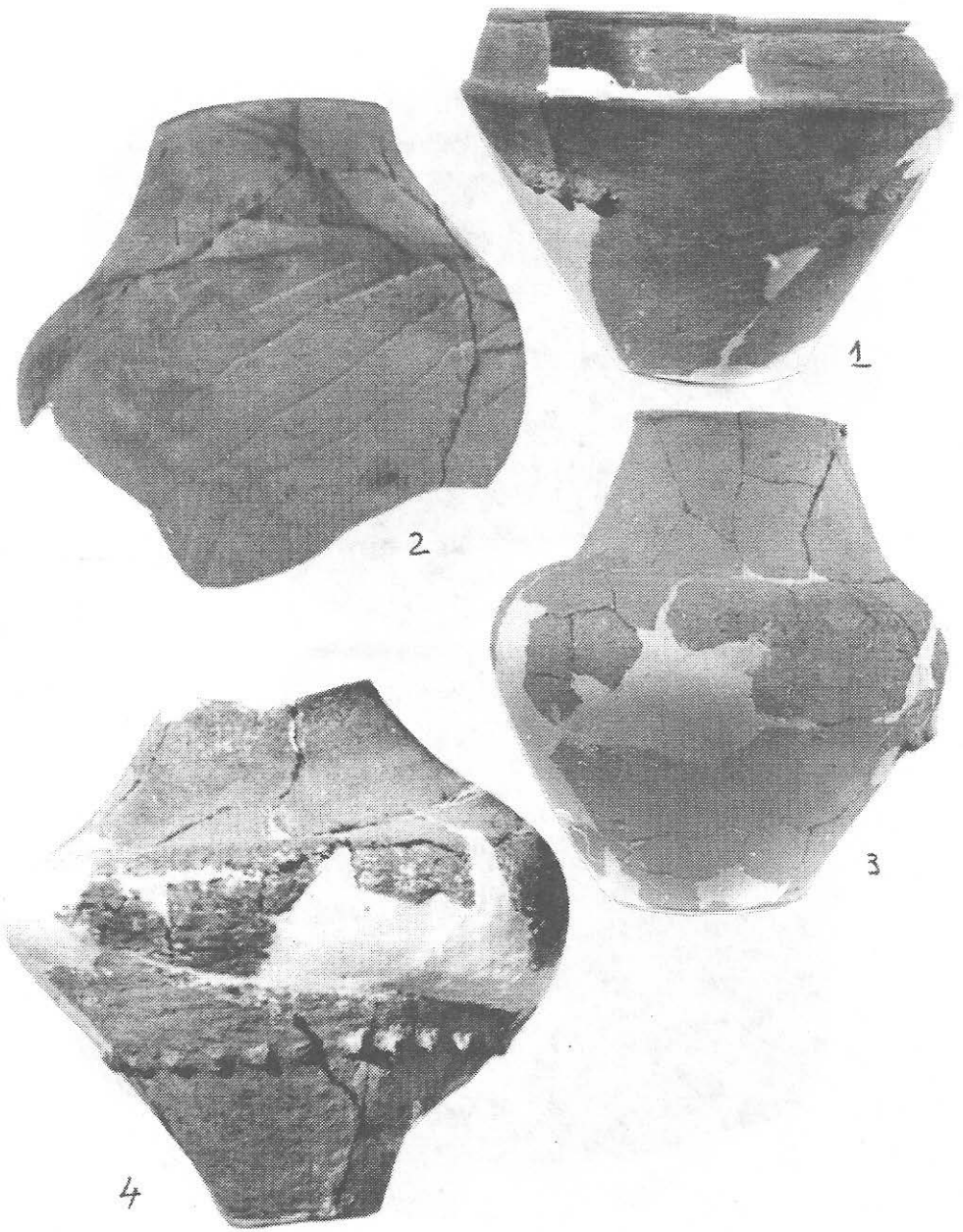

Fig. 35. 1. Castron de dimensiuni mari, pictat în partea superioară cu grafit; 2 – 4 vase din pastă comună (vasul 4 este ușor deformat de foc).

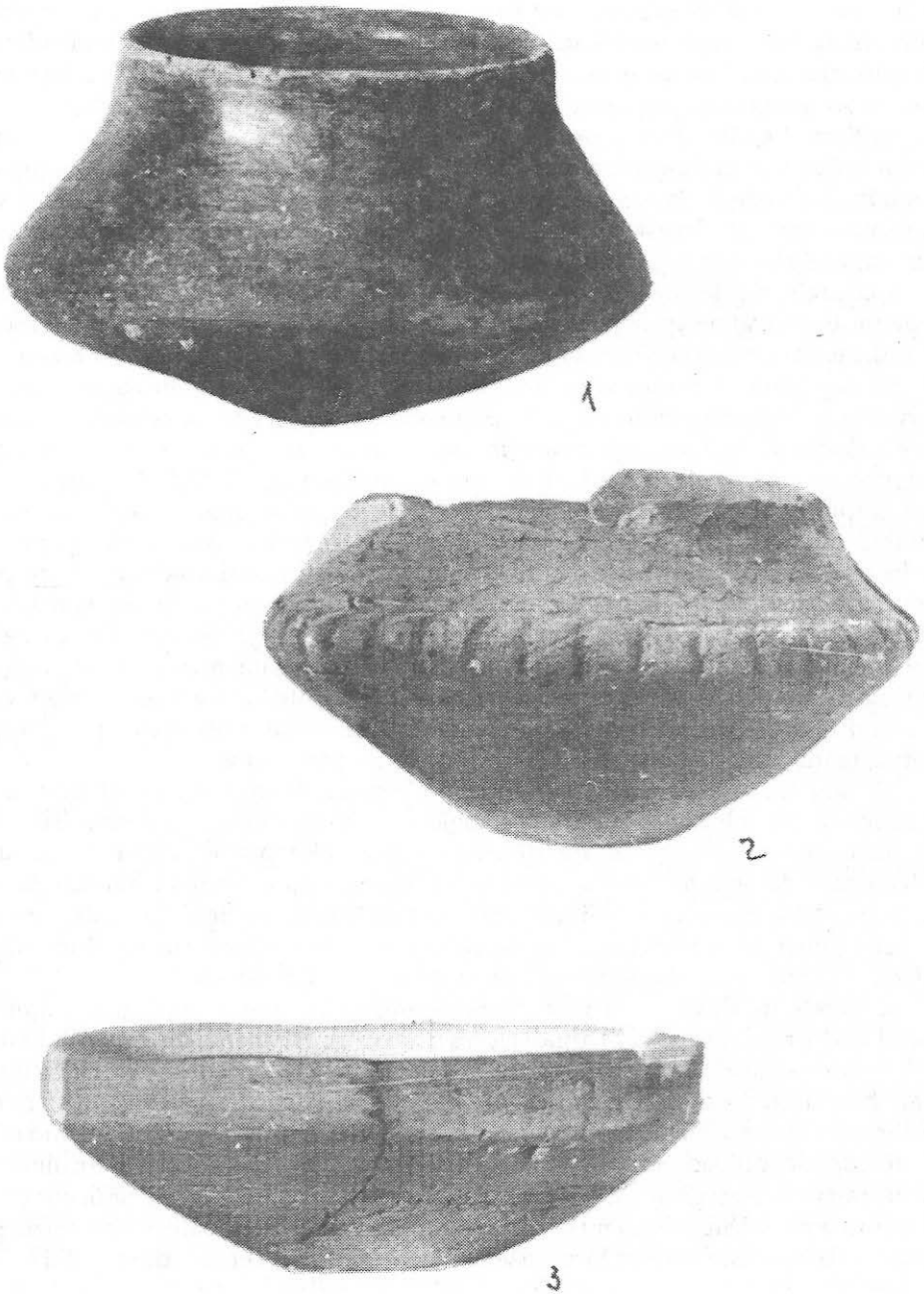

Fig. 36 1,2. Vase bitronconice de dimensiuni mici;
3. strachină modelată din pastă fină.

asupra cărora nu vom insista.

Tipul 1: strachini și castroane de dimensiuni mari, cu gura larg deschisă, fundul mic și plat, sau uneori albiat spre interior. Buza este trasă către interior, cu partea superioară teșită. Umărul este ușor ascuțit, urmând tradiția celor din nivelul I, dar cu tendința de rotunjire, ajungându-se astfel la tipul 2, care devine predominant. Există câteva exemplare cu buza îngroșată pe partea interioară, lipsind complet umărul, fig. 49/9.

În tipul 2 se încadrează castroanele cu umărul rotunjit, asemănătoare celor din nivelul I. Cea mai mare parte a vaselor de tipul 1, sunt ornamentate pe sprafața exterioară, începând de la umăr spre fund, cu linii incizate, trase neregulat pe corpul vasului, dispuse vertical. Această zonă este fără slip lustruit. În schimb partea superioară – gâtul, umărul și o fâșie îngustă de sub umăr – sunt lustruite puternic, iar în unele cazuri, pictate cu grafit, fig. 48/4. Spre deosebire de primele, cele din tipul 2 au ambele suprafețe acoperite în întregime cu slip lustruit. Singura zonă ornamentată la aceste vase este umărul, marcat de două linii orizontale, paralele, incizate adânc. Din loc în loc s-au rezervat din suprafața umărului zone excizate superficial, căpătând un aspect mat, care alternează cu zonele lustruite, pe care s-au executat câte trei alveole adânci, sau grupuri de câte două-trei linii verticale adânc incizate. Uneori, pe zonele excizate s-au aplicat mici proeminențe, fig. 48/1, 12; 50/6 și unele profile de la fig. 52; 53/2. O parte din vasele cu corpul bombat sunt ornamentate cu "coaste", dispuse oblic, pe linia de maximă rotunjire, care închid între ele zone umplute cu hașuri ce alternează cu cele acoperite cu slip lustruit. O parte din vasele de dimensiuni mari, cu umărul teșit în afară, au pe ele grupuri de câte trei triunghiuri excizate, așezate cu vârful în jos, iar pe corp benzi de linii excizate larg și apoi acoperite cu slip lustruit; acest ornament îl întâlnim și pe unele vase mari din nivelul III, fig. 32. După felul cum sunt aplicate ornamentele pe aceste vase, lasă impresia de simplitate, dar în realitate ele au fost executate în funcție de forma vasului, urmărind în permanență scopul de a evidenția elementele constructive principale ale acestuia (gâtul, umărul, linia de maximă rotunjime a pântecului).

Nivelul III. Așa cum am mai arătat în lucrare, nivelul acesta aflându-se la o adâncime relativ mică de la suprafața actualei curți a cantonului, au permis dezvelirea aproape completă a unor locuințe. Aceasta a ușurat descoperirea a numeroase vase și alte categorii de obiecte. Pentru o mai bună înțelegere a evoluției ceramicii, ne vom folosi de aceeași metodă de clasificare, pornind de la criteriul tipologic și dimensional. Din acest punct de vedere clasificăm vasele ceramice în a) vase de dimensiuni mari, b) mijlocii și c) mici, toate modelate din pastă de calitate superioară.

a. Vasele de dimensiuni mari. Spre deosebire de alte așezări gumelnițene, în nivelul III din așezarea de la Medgidia, s-au descoperit recipiente de dimensiuni foarte mari, – adevărate chiupuri preistorice – neîntâlnite în aria culturilor Hamangia și Boian. Numai în două locuințe au fost descoperite asemenea vase, toate în stare fragmentară dar întregibile. În locuința nr. 1 din suprafața A (numită și locuința moară) au fost descoperite opt vase-etajate, din care s-au întregit trei exemplare. În locuința nr. 3 din suprafața B, s-au găsit șase bucăți identice ca dimensiune, formă și decor cu cele din locuința nr. 1. Din acestea nu s-a reconstituit nici unul, deși toate oferă această posibilitate[20]. Toate aceste vase au forma asemănătoare cu vasele etajate din nivelul I și care

20 I. Ivanov. **Scrovisata na varnenskia, halcoliten necropol**, Sofia, 1978, p. 20, fig. 42, p. 122, fig. 42. Vase etajate de dimensiuni mari, asemănătoare ce cele de la Medgidia, au fost descoperite și în așezarea gumelnițeană de la Grădiștea Călărașilor. Cele două vase se află în Muzeul din Călărași și sunt inedite. Informații de la colegul M. Neagu căruia îi aducem și pe această cale, calde mulțumiri.

sunt de dimensiuni mai mici. Întrucât au fost reconstituite numai trei exemplare, vom face numai descrierea acestora.

Vasul nr. 1 este lucrat dintr-o pastă de calitate bună, consistentă, arsă la roșu, având suprafața exterioară acoperită cu un strat subțire de slip cărămiziu, lustruit. El se compune din trei părți etajate, care îi dau o formă aproape bitronconică. Gâtul vasului este scurt, înclinat spre interior, pântecul foarte bombat, iar jumătatea inferioară este înaltă, zveltă îngustându-se treptat către fund. Linia de demarcație care separă cele două părți superioare ale vasului constă dintr-o șanțuire puternică, lată de 6 cm. Aceasta formează umărul propriu-zis, iar de la baza lui începe partea cea mai bombată (pântecul), terminată în partea inferioară într-o albiere îngustă, lată de numai 2 cm., care o separă de restul corpului de formă tronconică. Așadar, vasul este compus din trei părți principale: gâtul, buză și umăr, zona de maximă rotunjime a pântecului și zona inferioară tronconică, cuprinsă între albiere și fund. Decorul este repartizat de așa manieră încât scoate și el în relief cele trei părți componente ale vasului. Buza și gâtul sunt lipsite de decor, fiind numai lustruite pe când umărul are pe el benzi de linii spiralice și hășuri excizate și incizate, combinate cu spirale în relief, rezervate din suprafața vasului. Partea decorativă incizată este pictată cu vopsea albă. Zona a doua, pântecul propriu-zis, este acoperită cu benzi formate din două-trei linii paralele, puternic incizate, în formă de spirală continuă. Zona a treia, inferioară, este împărțită în metope, despărțite între ele de brâuri în relief, aplicate vertical.

Metopele au formă trapezoidală, mai late în partea superioară, îngustându-se treptat către fund. Cele mai înguste sunt pictate cu vopsea roșie, cele mai late cu albă. Pentru a se păstra simetria, metopele pictate cu roșu sunt intercalate între cele pictate cu alb. Înainte de a fi pictate, suprafețele metopelor au fost numai netezite, fig. 31, 42 și 44/3. Dimensiuni: înălțimea 923 cm., d. gurii 40 cm., d. maxim al corpului 82 cm., iar d. fundului 32 cm.

Vasul nr. 2 este lucrat în aceeași tehnică cu cel descris mai sus. Din cauza incendiului puternic care a distrus locuința în care se afla, acesta a fost foarte deformat. Forma și decorul sunt identice cu ale vasului nr. 1, dar și cu vasele nr.3 și 4. Vasul nr. 2 este prevăzut pe albierea care separă pântecele de zona cu metope, cu patru proeminențe alungite, dispuse în cruce. Dimensiunile lor prea mici în raport cu mărimea vasului, dovedesc un rol pur decorativ, fig. 32, 43, 44/2. Cu mici diferențe, doar de 2-3 cm. dimensiunile sunt asemănătoare cu ale primului exemplar. În medie pereții acestor vase au grosimea de 2 cm. Vasele nr. 3-8 sunt din punct de vedere al formelor și al ornamentelor foarte asemănătoare cu ale primelor două. Pentru vasele nr. 3 și 4 redăm la fig. 48/3 și 49/2, cu decorul spiralic desfășurat (partea neagră din desen, care reprezintă decorul spiralic, este excizat, iar cea albă cruțată din suprafața vasului).

b. **Vasele de dimensiuni mijlocii**, lucrate din pastă semifină sau fină, conțin ca degresant nisip, pietricele, cioburi pisate; toate, în general, sunt bine arse. Suprafața exterioară este acoperită cu slip, cu sau fără lustru, sau barbotină. Marea majoritate a vaselor au culoarea gălbuie-cărămizie. Din cauza arderii secundare unele vase au pe corp pete cenușii sau brune. Pentru exemplificare, descriem două vase modelate din pastă semifină de culoare gălbuie-cărămizie, care conțin ca degresant pietricele. Unul are formă tronconică, cu decor pe umăr, format din șiruri de linii paralele oblice incizate. Sub umăr s-au aplicat patru apucători (în formă de cioc) dispuse diametral, două câte două. Sub buză, în dreptul fiecărei apucători, s-a aplicat câte o pastilă – buton. Fundul este plat. Dimensiuni: înălțimea 18,5 cm., diametrul gurii 17 cm.,

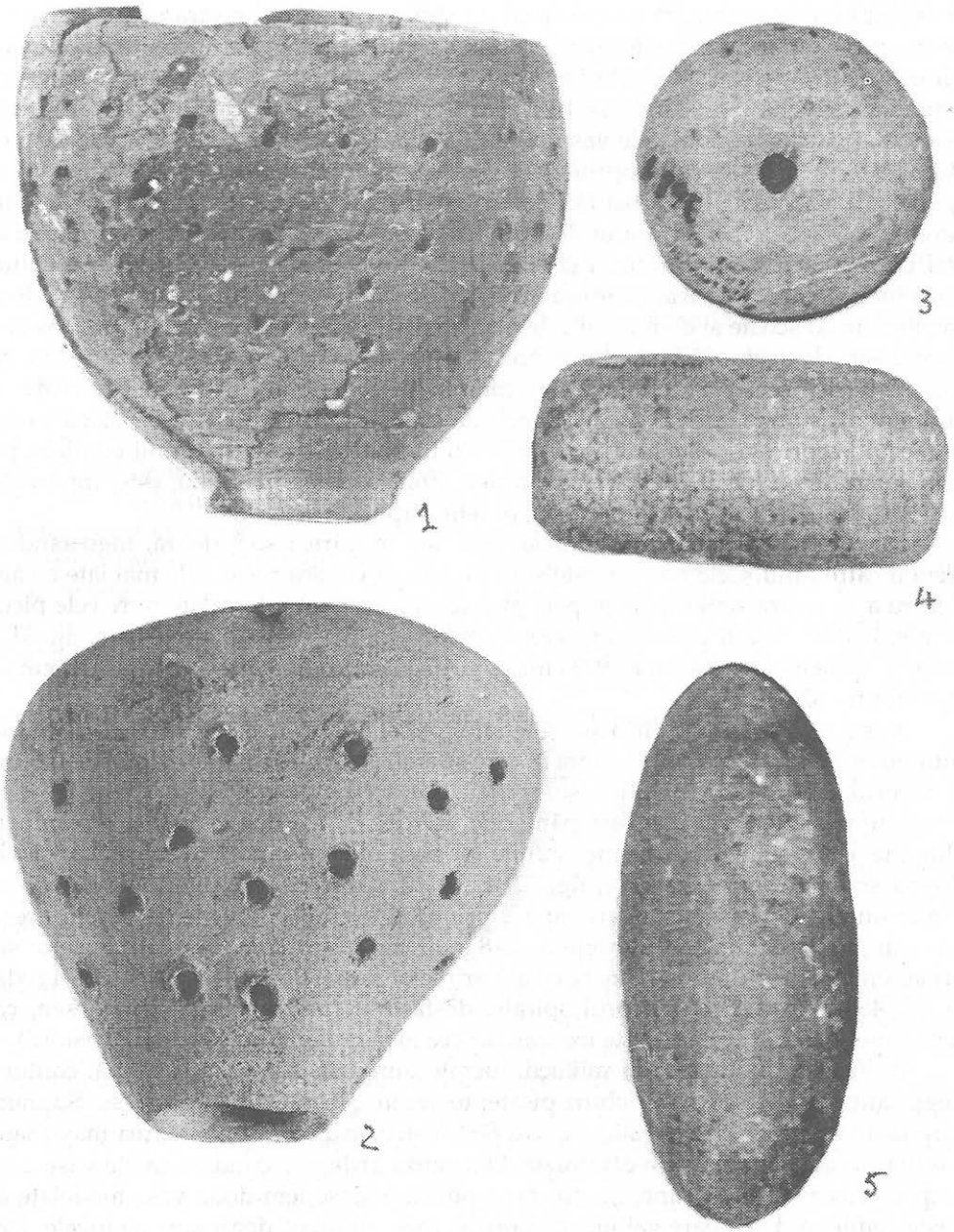

Fig. 37. 1,2 . Vase strecurători; 3. vas zis pudrieră; 4. mărgică tubulară din lut ars; 5. piesă – pisălog ? modelată din lut ars.

1

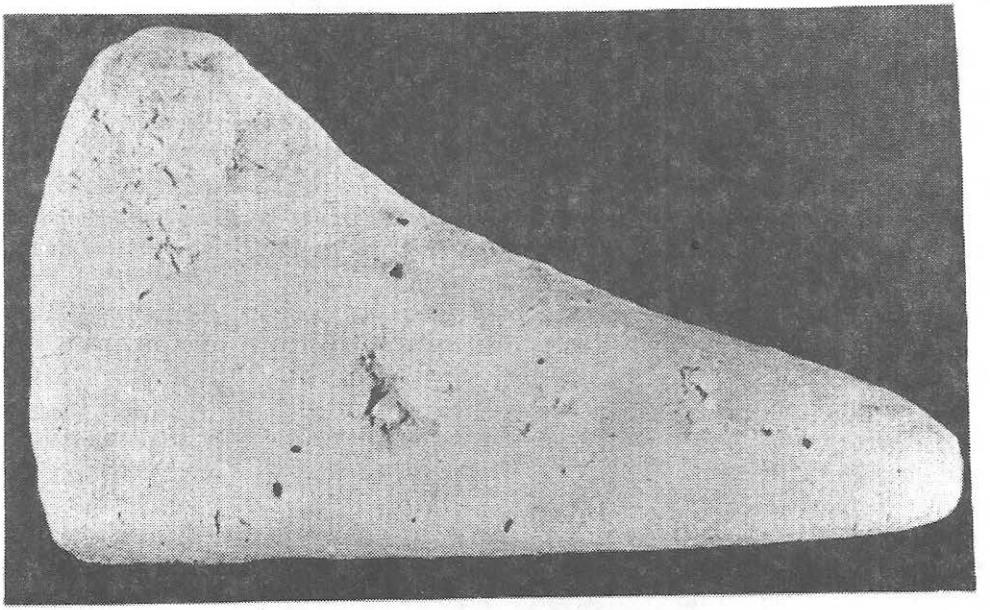

2

Fig. 38.1,2. Labe de picior uman zise de tip "calapod" (o pereche), din lut ars.

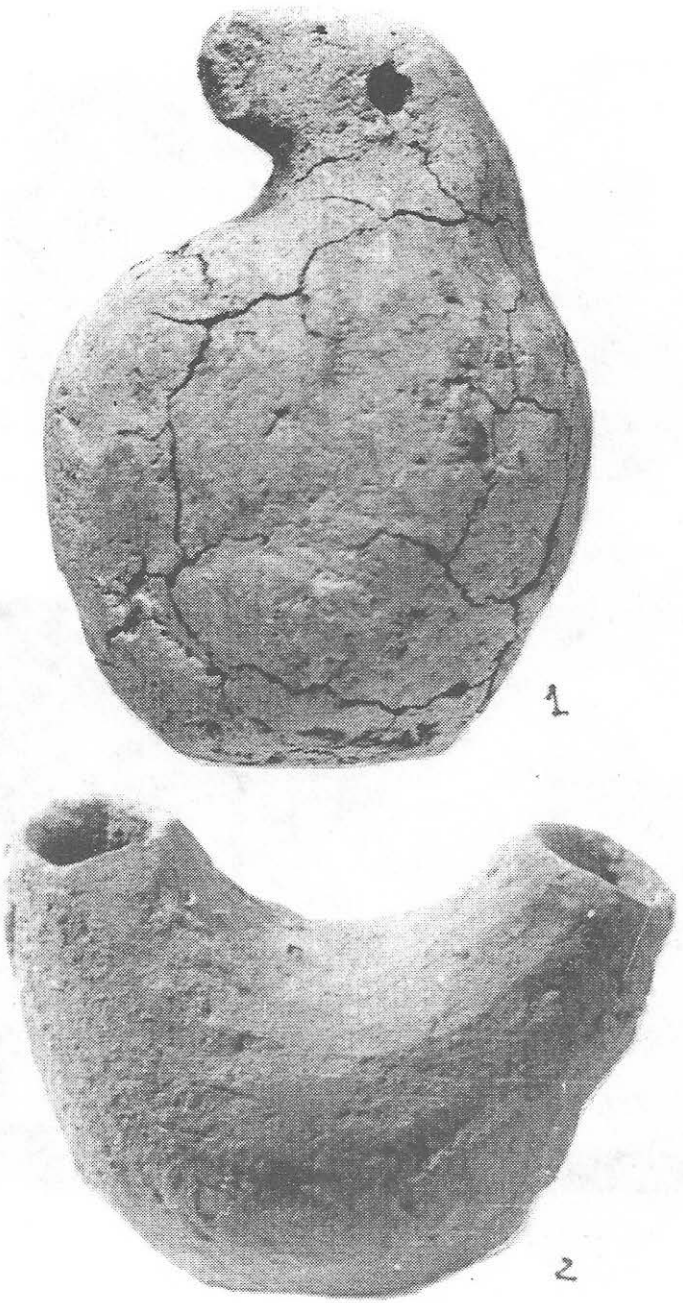

Fig. 39. 1. Vas de dimensiuni mici reprezentând o pasăre;
2. vas jucărie – flueraș (vas – cuc).

diametrul fundului 13,5 cm. Al doilea vas este bitronconic și are partea superioară, spre gură, lustruită, iar cea inferioară acoperită cu barbotină. Umărul este acoperit cu linii oblice paralele, incizate. Dimensiuni: înălțimea pe zona cât se păstrează 35 cm., diametrul gurii 15,5 cm. Principalele forme din această categorie de vase sunt: bitronconice, piriforme, tronconice cu pereții bombați, vase cu pereții drepți sau puțin curbați, castroane și strachini.

Vasele bitronconice au gâtul scurt în raport cu dimensiunile vasului, înclinat către interior, iar buza rotunjită și ușor evazată. Umărul este abia reliefat și rotunjit, lipsit de decor. Pe linia care marchează aproximativ jumătatea distanței dintre umăr și fund, s-au aplicat mai multe proeminențe mamelonare (așezate în grupuri de câte trei) fig. 46. Dimensiunile unui asemenea vas: înălțimea 22 cm., diametrul gurii 38 cm., diametrul fundului 14 cm. Vasele de dimensiuni mai mari nu au pe corp proeminențe, singurul decor constând din alternanța dintre suprafețele lustruite și cele netezite. Alte exemplare, mai mici, au partea superioară, până sub umăr, lustruită puternic, iar pe cea inferioară, netezită, s-au trasat linii verticale slab incizate.

Vase piriforme apar pentru prima dată în așezarea de la Medgidia, abia din nivelul III, unde sunt destul de numeroase. Acestea au gâtul înalt de formă tronconică, cu diametrul gurii mai mic decât baza, umărul marcat de o albiere superficială, sau de mici proeminențe aplicate, iar corpul este foarte bombat în partea superioară, fig. 34/2; 35/2-4. Decorul constă din simpla lustruire a suprafeței, din proeminențe alungite aplicate sub umăr și proeminențe conice pe umăr; unele au câte o mică urechiușă fixată sub buză, pe partea exterioară. Nu lipsesc brâurile alveolare crestate puternic, șirurile de paranteze incizate, dispuse orizontal, motive geometrice, sau puncte pictate cu culoare albă păstoasă. Toate aceste vase sunt ornamentate numai pe corp, începând de la umăr spre fund, fiind totdeauna doar lustruit. O bună parte din ele sunt puternic deformate din cauza arderii secundare, fig. 35/4.

Vasele tronconice cu pereții curbați, au marginea dreaptă, simplă sau îngroșată la exterior cu un brâu în relief, crestat sau cu impresiuni digitale. Suprafața acestor vase este acoperită cu vârci în relief, așezate vertical sau oblic, cu proeminențe în formă de gurgui, legate între ele cu brâuri simple sau alveolare așezate în formă de ghirlande sau zig-zaguri. Vasele lucrate din pastă mai fină sunt decorate cu motive spiralice excizate sau incizate, combinate cu spații rezervate din suprafață lustruită; alteori decorul scrijelat este combinat cu cel pictat cu alb păstos sau motive rezervate din suprafața vasului, fig. 47/2; 53/4.

Vase de dimensiuni mijlocii, cu pereții drepți sau ușor bombați spre exterior, sunt lucrate din pastă comună, cu suprafața nelustruită. Buza este plată sau puțin rotunjită, iar sub aceasta, pe partea exterioară, sunt aplicate mai multe proeminențe de formă aproape dreptunghiulară sau mamelonată, fig. 33/2; 55/1,3.

Strachini și castroane. Asemenea forme sunt întâlnite în toate nivelele de locuire în cantități mari, comparativ cu celelalte tipuri de vase. Spre deosebire de nivelele inferioare (I și II), în care aceste forme își păstrează unitatea, la nivelul III se constată o mai mare variație în privința formelor, fapt care duce la determinarea mai multor variante.

Alături de formele vechi ce apar tot mai rar, își fac apariția tipurile noi, mai evoluate, care devin frecvente în faza Gumelnița A_2. Aproape în totalitate aceste vase sunt lucrate din pastă de bună calitate, acoperite cu slip lustruit pe ambele suprafețe. Forma generală este tronconică. Deosebirile dintre diferitele tipuri constau în modul cum sunt executate umărul și buza. Din acest punct de vedere constatăm următoarele variante:

strâchini și castroane cu gâtul scurt și drept, înclinat spre interior și cu marginea evazată și rotunjită. Umărul este proeminent, aproape semicircular, identic cu al vaselor de acest gen din nivele inferioare (I și II). Umărul este ornamentat cu zone scrijelate sau excizate, combinat cu grupuri de câte două-trei linii verticale incizate puternic. De o parte și de alta a umărului, s-au pictat cu alb păstos două linii așezate orizontal. În rest suprafața vaselor este acoperită cu un strat foarte fin de slip portocaliu sau cenușiu, lustruit puternic. În interiorul locuinței nr. 1, în apropierea râșniței cu soclu, a fost găsit un castron de acest tip, cu gura larg deschisă, iar fundul mic și albiat spre interior, fig. 36/3; 48; 50; 51; 52; 53/8-17. Din punct de vedere al frecvenței, castroanele și strâchinile cu umărul rotunjit sunt puțin e în procent de circa 10-15%.

Castroanele au gâtul drept, buza plată sau rotunjită, umărul teșit în afară în unghi ascuțit, sau ușor rotunjit. În mod obișnuit acest tip de vas este ornamentat cu motive geometrice pictate cu grafit sau scrijelat, iar altele au numai suprafața lustruită. În interiorul locuinței nr. 1 s-a descoperit un castron cu pereții foarte întinși, și cu gura largă, lucrat din pastă bună, de culoare gălbuie. Buza vasului este trasă către interior și rotunjită, iar umărul în unghi ascuțit. Partea interioară este ornamentată cu motive geometrice: pe fondul gălbui s-au pictat cu grafit benzi de linii paralele oblice, suprafețele romboidale, triunghiulare sau în formă de arc de cerc. Zona care marchează fundul este ornamentată cu mai multe grupuri de câte două linii paralele, dispuse perpendicular unele pe altele, închizând între ele o suprafață aproape dreptunghiulară. Pe partea exterioară, marginea este decorată mai simlu, cu linii groase pictate cu grafit, așezate oblic între buză și umăr. Sub umăr s-a aplicat o urechiușă perforată orizontal, iar pe zona cuprinsă aproximativ între umăr și fund s-au pictat cu grafit mai multe cercuri pline în interior, fig. 53/6; 54/3; 56. În locuința nr. 3 s-a descoperit, sub masa de chirpic, o strachină aproape întreagă, împreună cu mai multe vase de forme diferite. Strachina

TIPUL / RĂSPÂNDIREA	Ia	Ib	Ic	IIa	IIb	PICIOR		ORIFICIU		
						D	S	OR	OB	FĂRĂ
CUNEȘTI	●	●				●	●			●
PLOSCA		●				●	●	?		
CĂȘCIOARE		●				●			●	
GUMELNIȚA	●	●	●		●	●	●	●	●	●
MEDGIDIA										
RUSE	●					?	?	●		●
ZAVET	●					?	?	●		
SEINOIU				●		●		●		
SLATINA										

Fig. 40. Tabel cu tipologia și răspândirea pieselor de lut ars în formă de picior uman (după M. Șimon și D. Șerbănescu). Completările pentru piesele de la Medgidia ne aparțin.

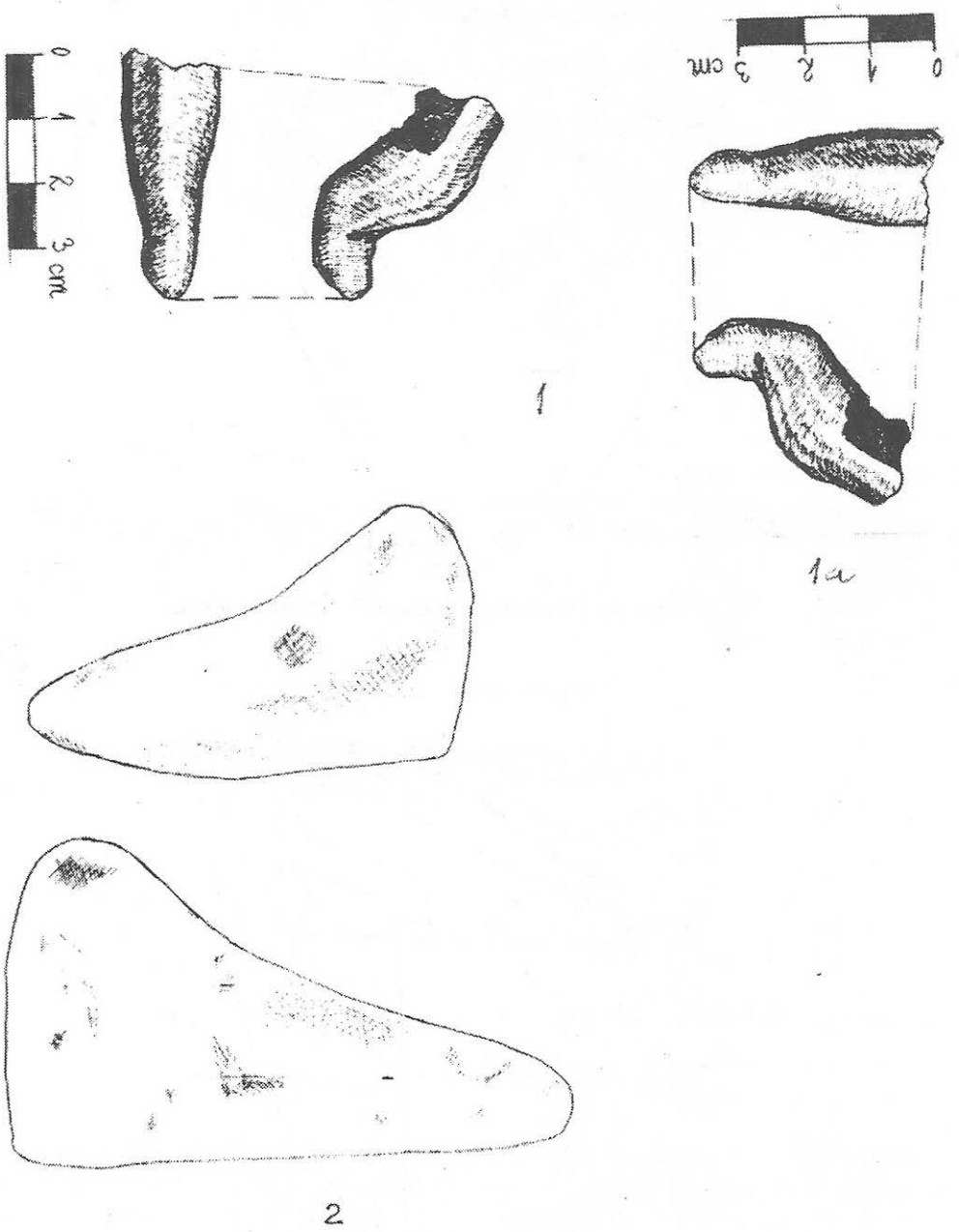

Fig. 41/ 1a. Picior de figurină, lucrat din lut; întors invers ar putea semăna cu un cap de pasăre (1b); 2. Perechea de picioare umane de la Medgidia.

Fig. 42. Vas de provizii din locuința – moară (desen).

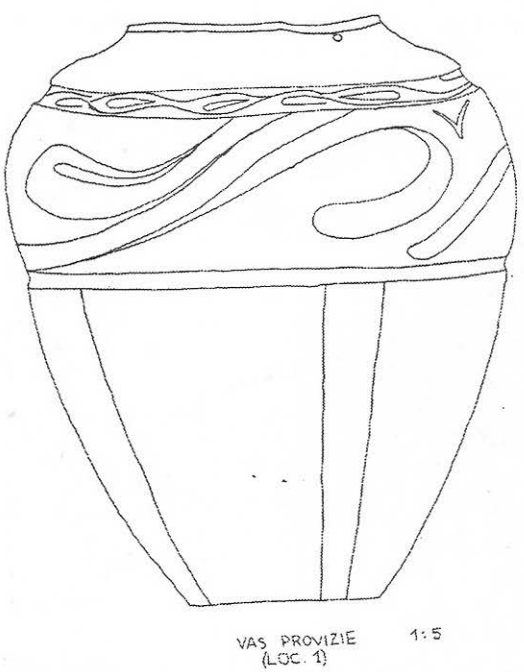

Fig. 43. Un alt vas de provizii din locuința – moară (desen).

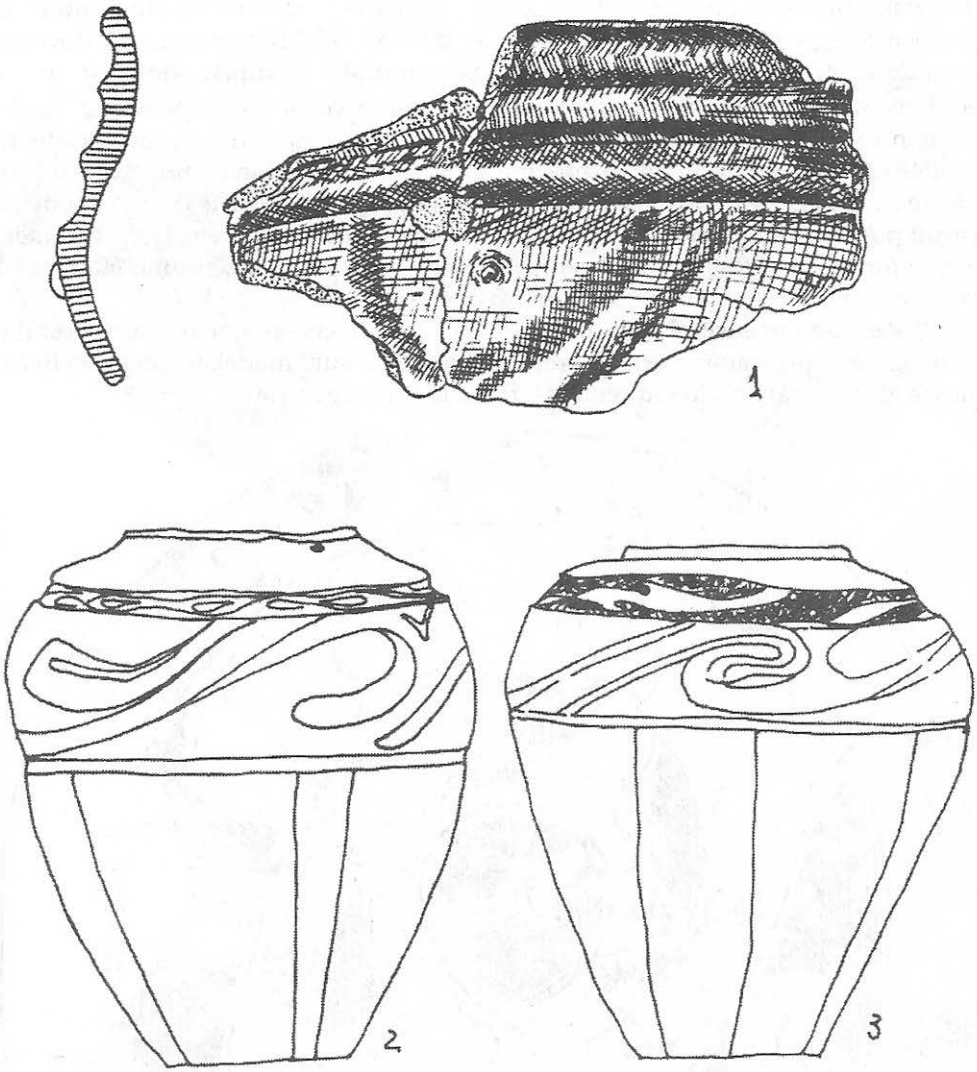

Fig. 44. 1. Fragment de vas din pastă fină, ornamentat cu caneluri și pictură cu grafit;
2,3 vase de provizii din locuința - moară (nr. 1).

este lucrată din pastă de foarte bună calitate, arsă uniform, de culoare gălbuie-cărămizie. Decorul este executat numai pe partea exterioară. Din suprafața vasului s-a rezervat o spirală continuă (numită și "câinele care aleargă"); restul suprafeței din jurul lor este acoperit cu scrijelituri puțin adâncite, trase neregulat. De asemeni conturul spiralelor este realizat neglijent, printr-un sistem de linii frânte, rare ori rotunjite la capăt. În jurul fundului și al umărului s-a lăsat câte o bandă circulară, de aproape aceeași lățime cu spiralele, rezervate tot din suprafața vasului. În partea superioară, imediat sub umăr, corpul vasului este perforat, fig. 47/2. Castroanele cu umăr rotunjit și mar-

ginea trasă mult spre interior, în unele cazuri îngroșată pe dinăuntru, sunt puține. Ele apar pentru prima dată în acest nivel și se transmit etapelor următoare, devenind forma dominantă în faza Gumelnița A_2. Cele mai multe exemplare de acest tip sunt neornamentate, altele însă cu suprafața exterioară a corpului acoperită cu vârci și coaste în relief, dispuse orizontal, vertical sau oblic, sau cu linii și hașuri pictate, fig. 48/6; 49/3; 51/3. Din nivelul III provine un castron bitronconic, modelat din pastă fină, de culoare gălbuie-cărămizie. Ambele suprafețe sunt acoperite cu un strat de slip lustruit puternic. Buza vasului este trasă spre exterior. Pe umăr are patru proeminențe mici, în formă de butoni, dispuși în cruce. Fundul este plat. Dimensiuni: înălțimea 11 cm., diam. max. 25 cm., diam. fundului 6,5 cm.

c) **Vase de dimensiuni mici**, în nivelul III, ca și în cele inferioare, sunt destul de puține. Cu excepția câtorva exemplare, asemenea vase sunt modelate din pastă fină de culoare gălbuie, cărămizie sau cenușie-brună, lustruită puternic.

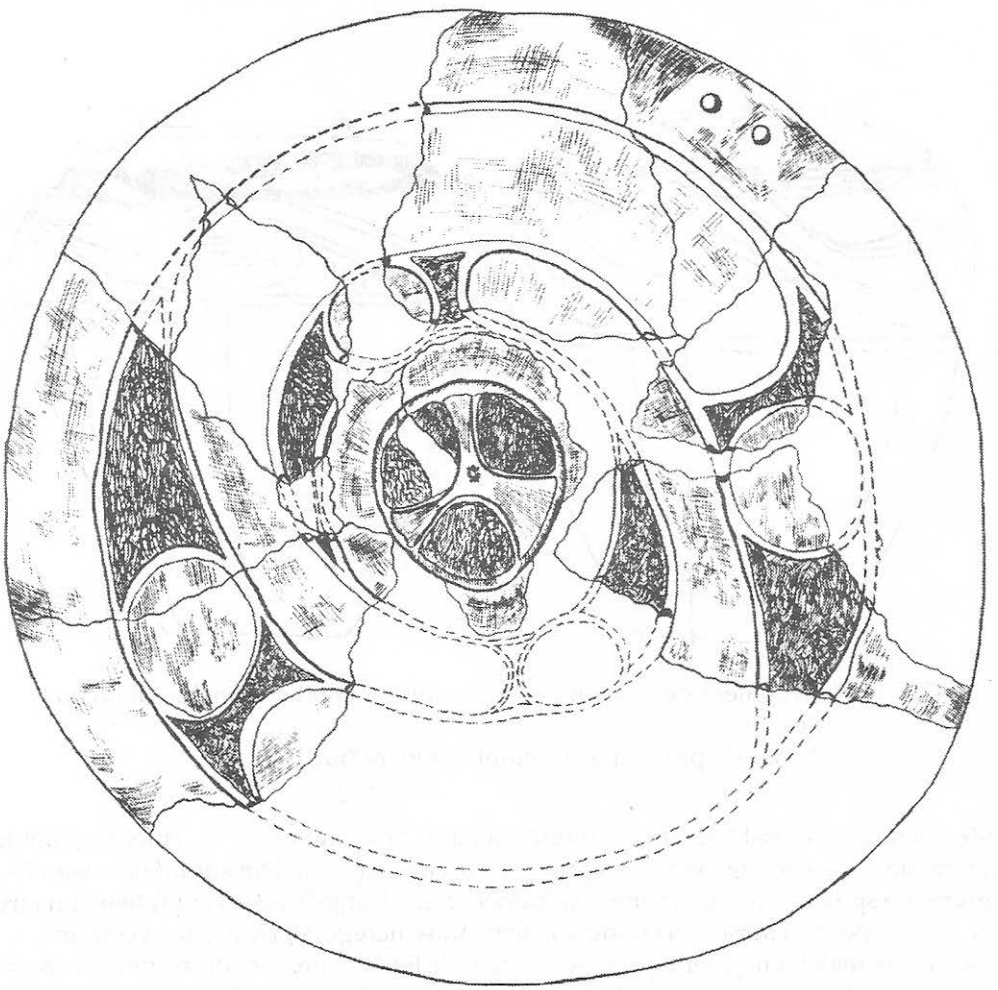

Fig. 45. Capac de vas cu motive incizate și excizate superficial.

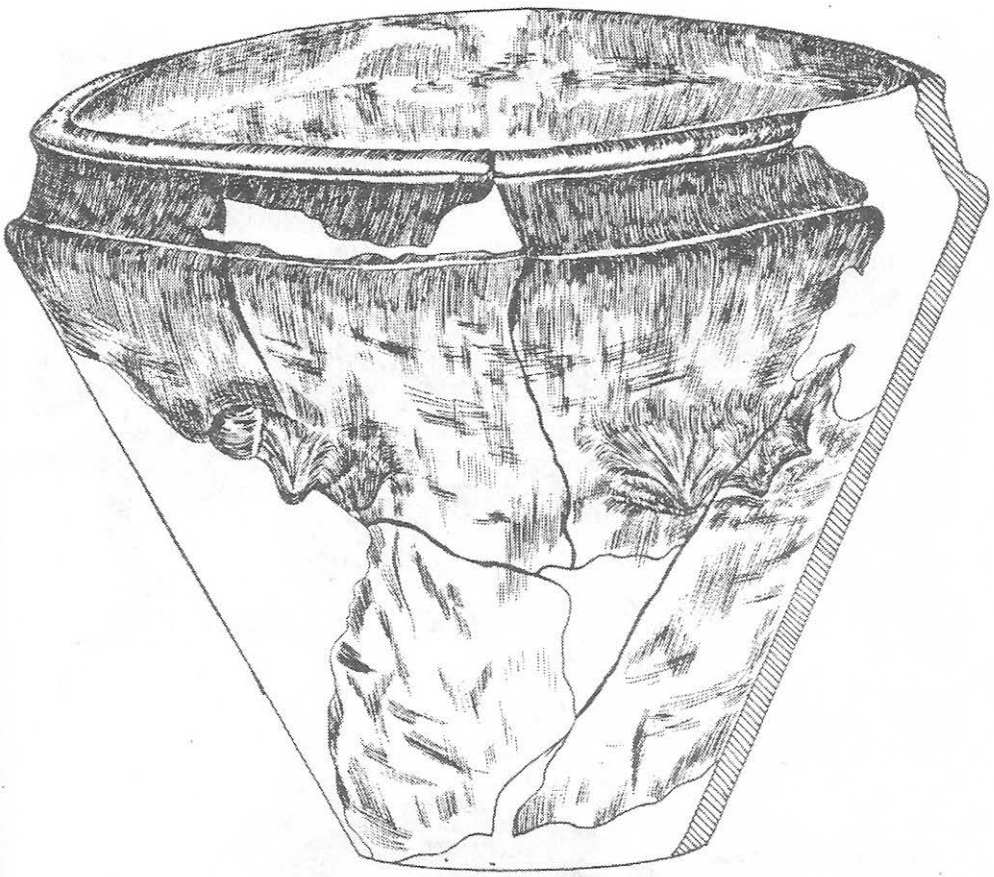

Fig. 46. Vas bitronconic de dimensiuni mijlocii.

Cupe bitronconice, cu gâtul relativ înalt, mai mult sau mai puțin înclinat spre interior, buza rotunjită, iar corpul ușor bombat. Linia de trecere de la gât la pântec, care marchează partea cea mai dezvoltată a vasului, este ușor rotunjită și destul de rar ascuțită. Corpul acestor vase este de cele mai multe ori neornamentat, sau este decorat pe zone: unele au gâtul acoperit cu caneluri orizontale, altele au umărul crestat cu liniuțe verticale. Pictura cu grafit sau cu culoare crudă albă, este mai rar folosită. Majoritatea acestor vase au fundul albiat către interior, în stil "umbo", fig. 36/1, 2; 51/7, 53/13; 54/1; 55/2.

Castronașele de formă tronconică au corpul bombat în partea inferioară, gâtul foarte scurt, teșit puternic către interior, fundul drept sau albiat. Acest tip de vase sunt lipsite de decor, suprafața lor fiind numai lustruită. Un castronaș mic lucrat dintr-o pastă foarte fină, de culoare gălbuie și de formă bitronconică, are umărul ascuțit și buza evazată. Partea exterioară a gâtului este ornamentată cu două linii paralele, groase, pictate cu grafit, iar pe cea interioară s-a pictat un șir de liniuțe scurte, așezate, vertical, fig. 48/4.

Printre vasele de dimensiuni mici a fost descoperit și un exemplar lucrat din pastă

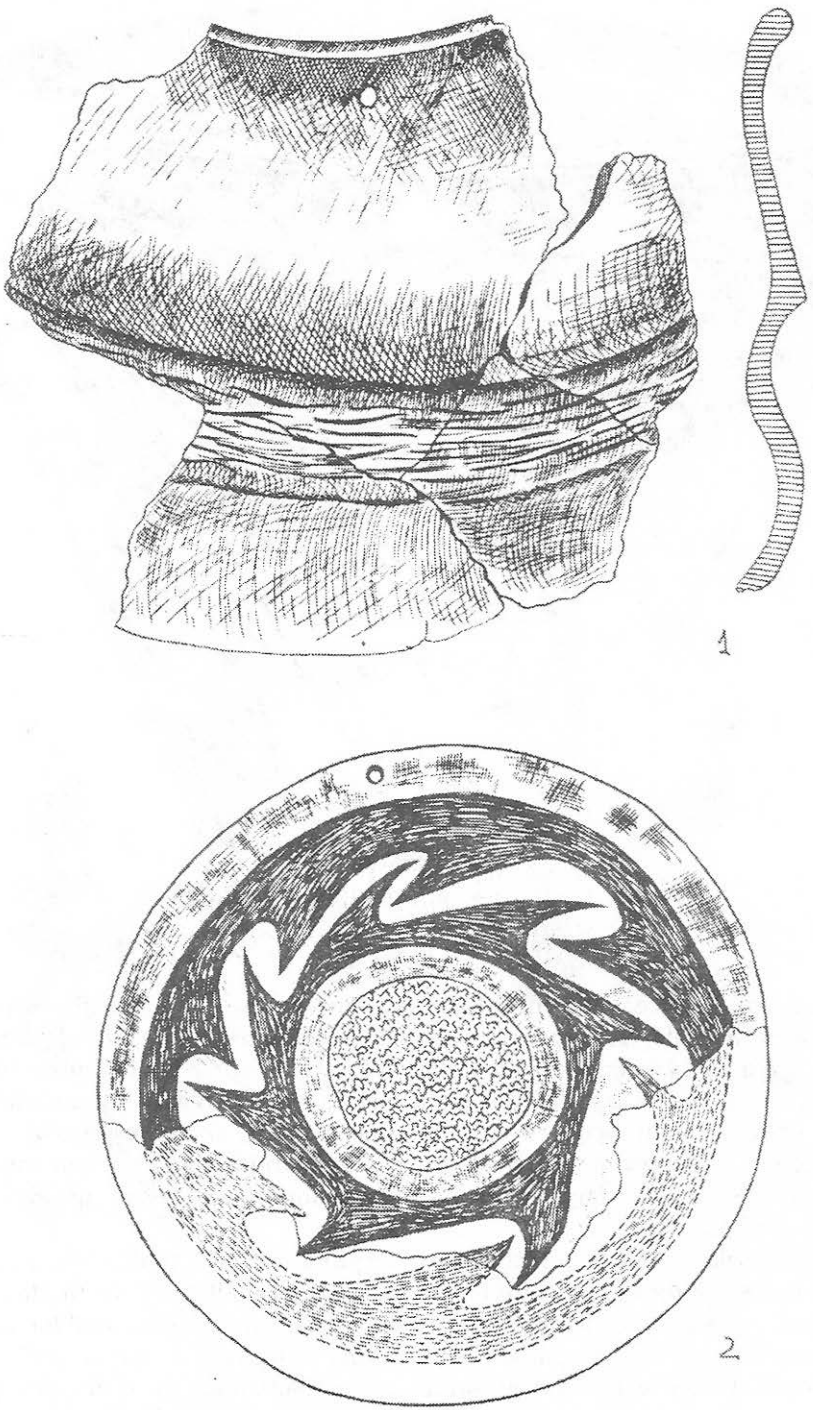

Fig. 47. 1. Fragment de vas – etajat, de dimensiuni mijlocii, lucrat din pastă fină; 2. strachină cu decor spiralic, realizat prin cruțare.

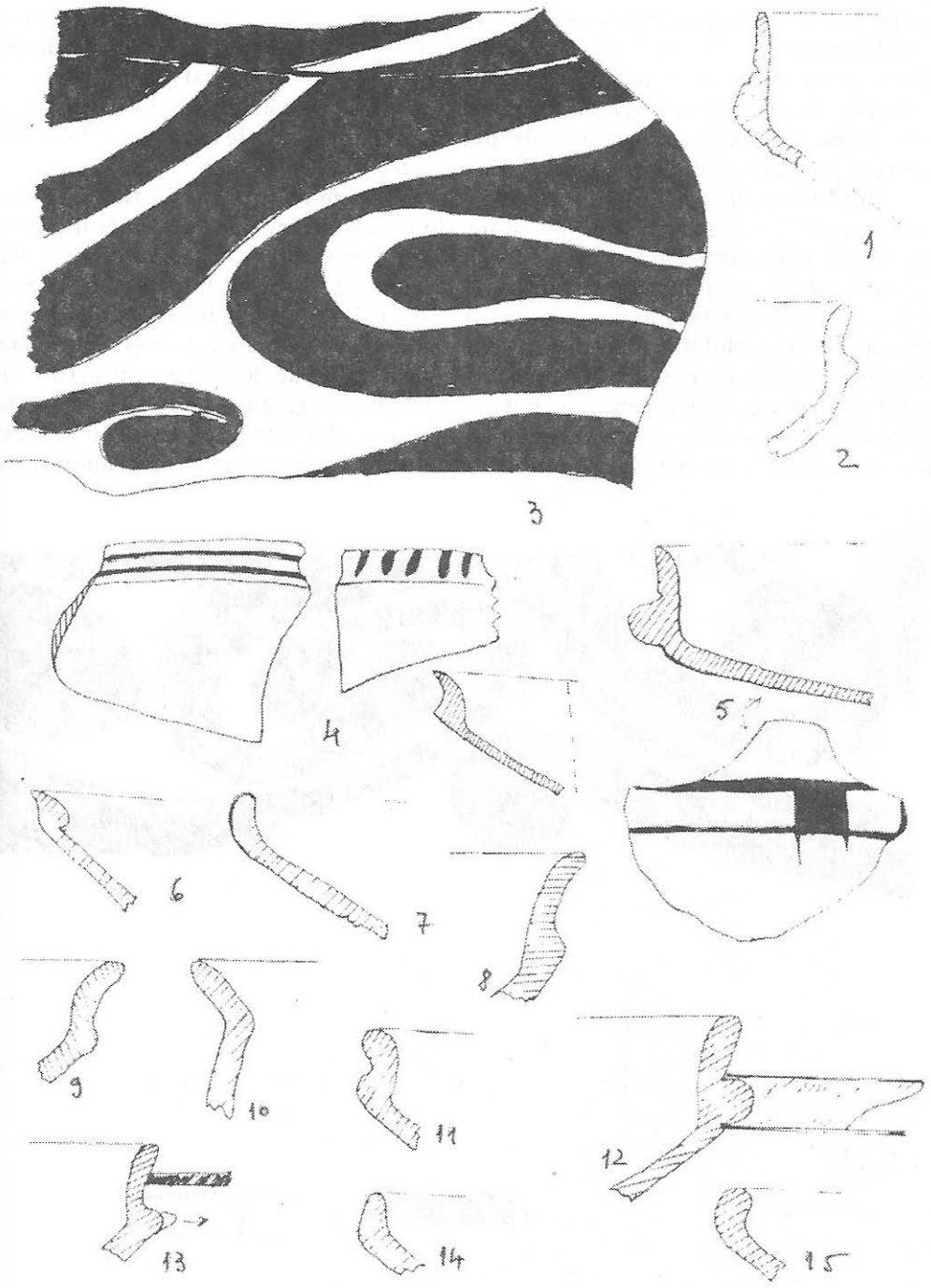

Fig. 48. 3. Fragment de vas de provizii, cu decor spiralic, realizat prin excizie largă; 1,2,4-15, diferite profile de vase - nr. 4 este pictat cu grafit.

de calitate inferioară, de culoare cenușie, cu corpul în formă de butoiaș, fig. 55/3. Din grupa vaselor cu corpul înalt, face parte un văscior înalt de 5,5 cm., descoperit în interiorul locuinței nr. 2; este lucrat din pastă fină, de culoare brună-cenușie. Are formă bitronconică gâtul ușor înclinat spre interior și umărul bombat (semicircular în secțiune). Pe umăr s-au executat trei rânduri paralele, orizontale, formate din paranteze. Zona inferioară a corpului este decorată cu grupuri de câte două linii slab incizate, verticale, dispuse în unghiuri ascuțite, fig. 51/11.

În locuința nr. 3, în apropierea celor două obiecte de lut ars în formă de picior uman, se află un văscior de lut, miniatură, de formă bitronconică, cu umărul crestat, iar partea inferioară, între umăr și fund, fiind ornamentată cu linii verticale slab incizate. Întreaga suprafață a vasului a fost vopsită cu alb. Fiind împreună cu piesele în formă de picioare omenești, s-ar putea ca văsciorul respectiv să fi fost folosit ca piesă de cult. Tot în nivelul III au fost descoperite și fragmente de capace de vase, cu sau fără mânere. În locuința nr. 3 (din sectorul B) s-a găsit un capac de formă conică, care era prevăzut în partea superioară cu un buton, ce juca rolul de mâner, perforat la bază. Din dreptul acestui orificiu, suprafața exterioară a capacului este ornametată cu un brâu alveolar crestat. De o parte și de alta a brâului sunt două suprafețe dreptunghiulare,

Fig. 49. 1. Motiv spiralic realizat prin excizie largă;
2-4 profile de vase și castroane modelate din pastă fină.

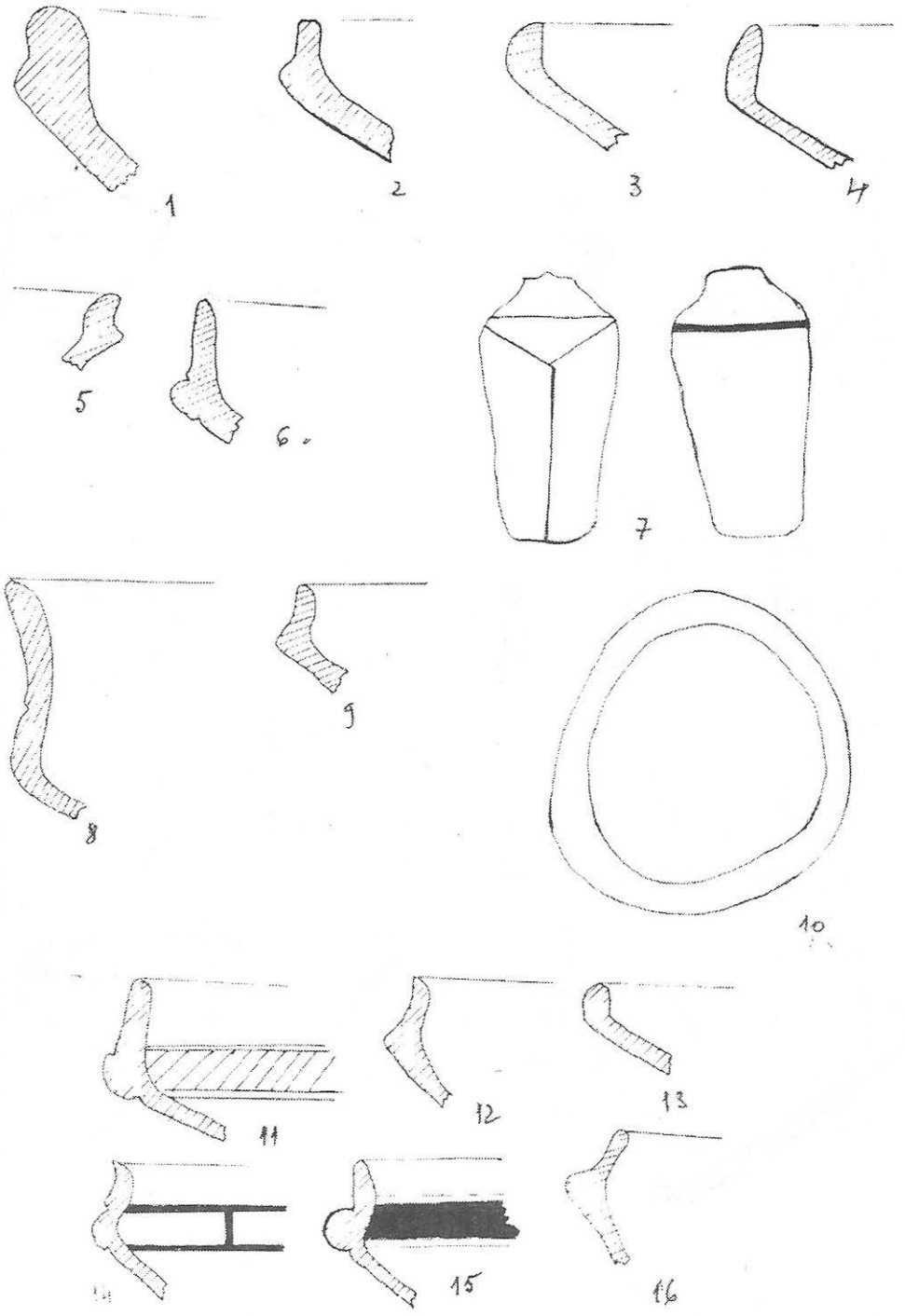

Fig. 50. 1–6, 8, 9 11-16 Profile de străchini și castroane;
7 fragment de idol antropomorf lucrat din os; brățară din Spondylus.

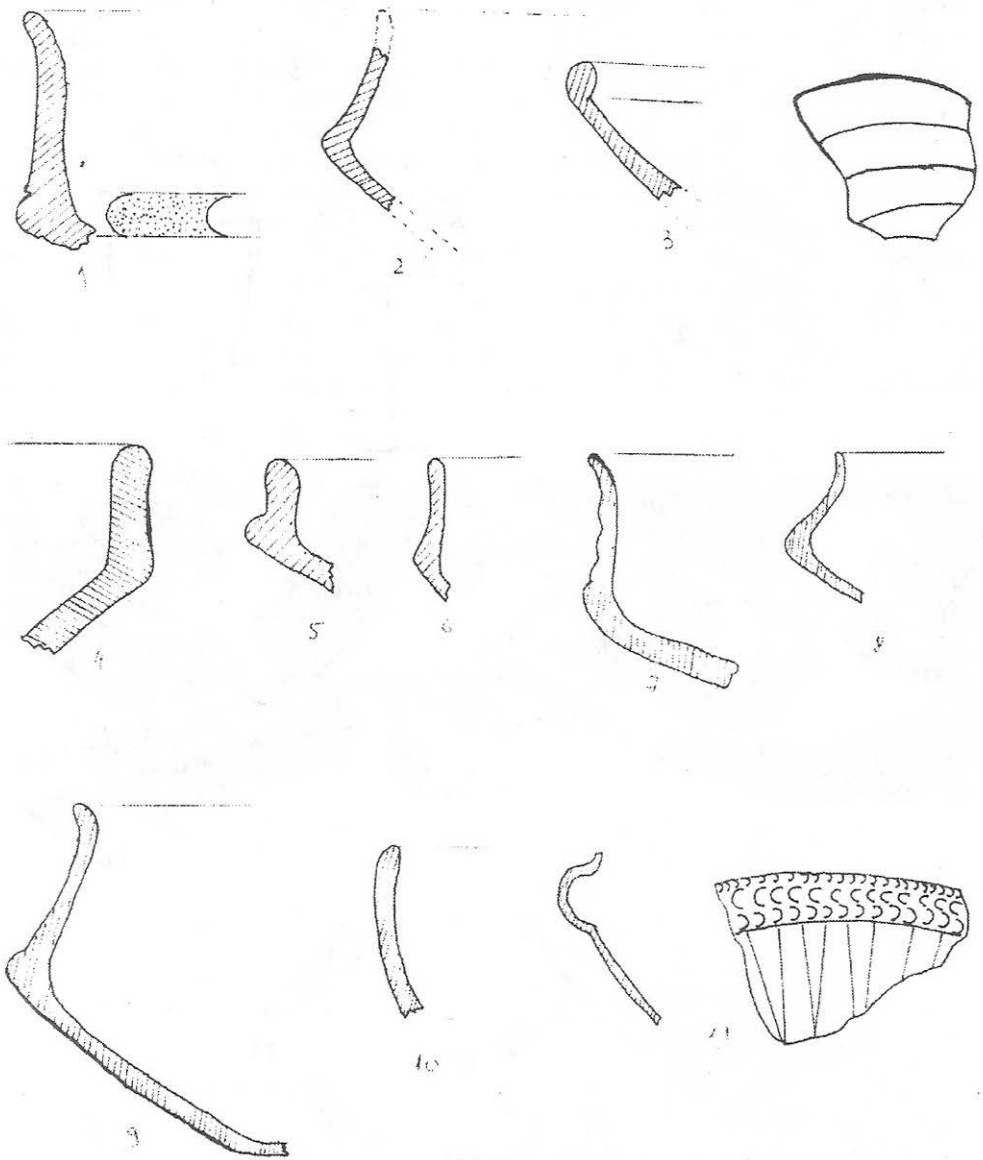

Fig. 51. Profile de vase modelate din pastă fină.

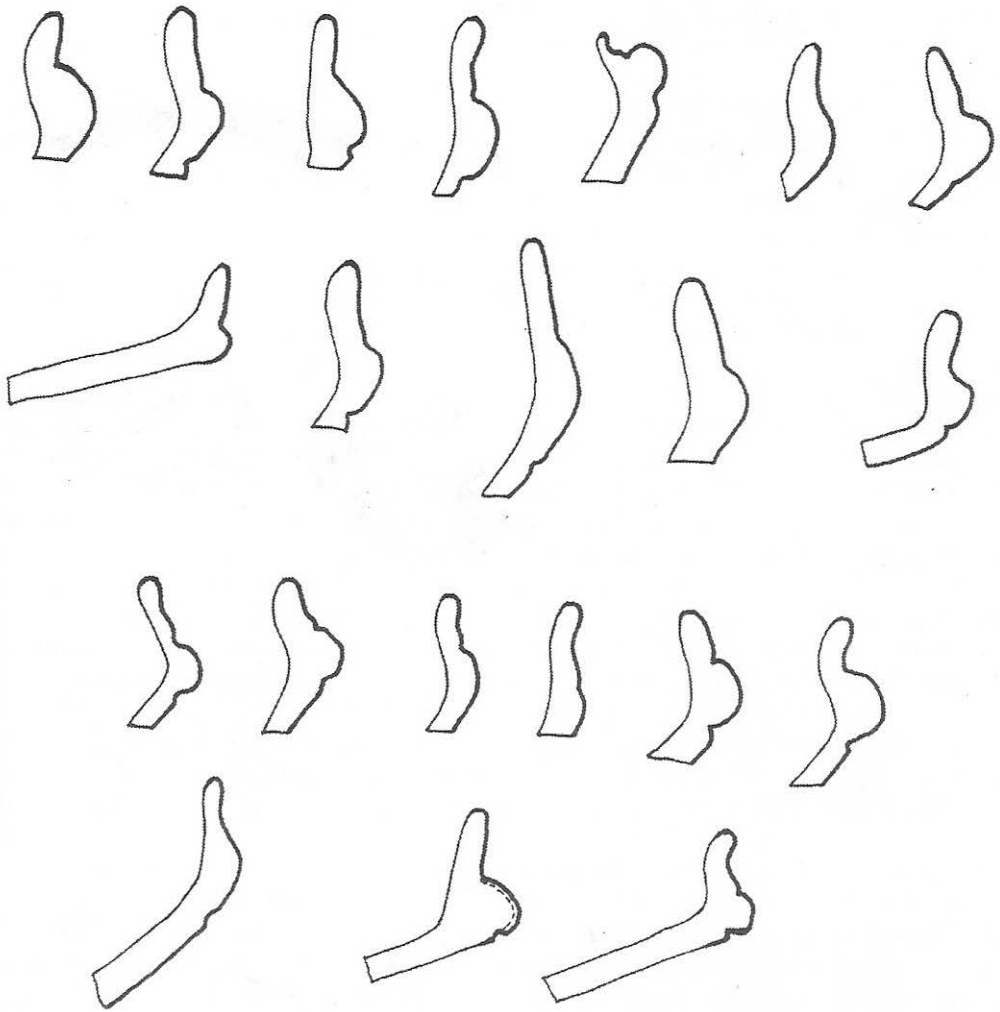

Fig. 52. Profile de vase modelate din pastă fină.

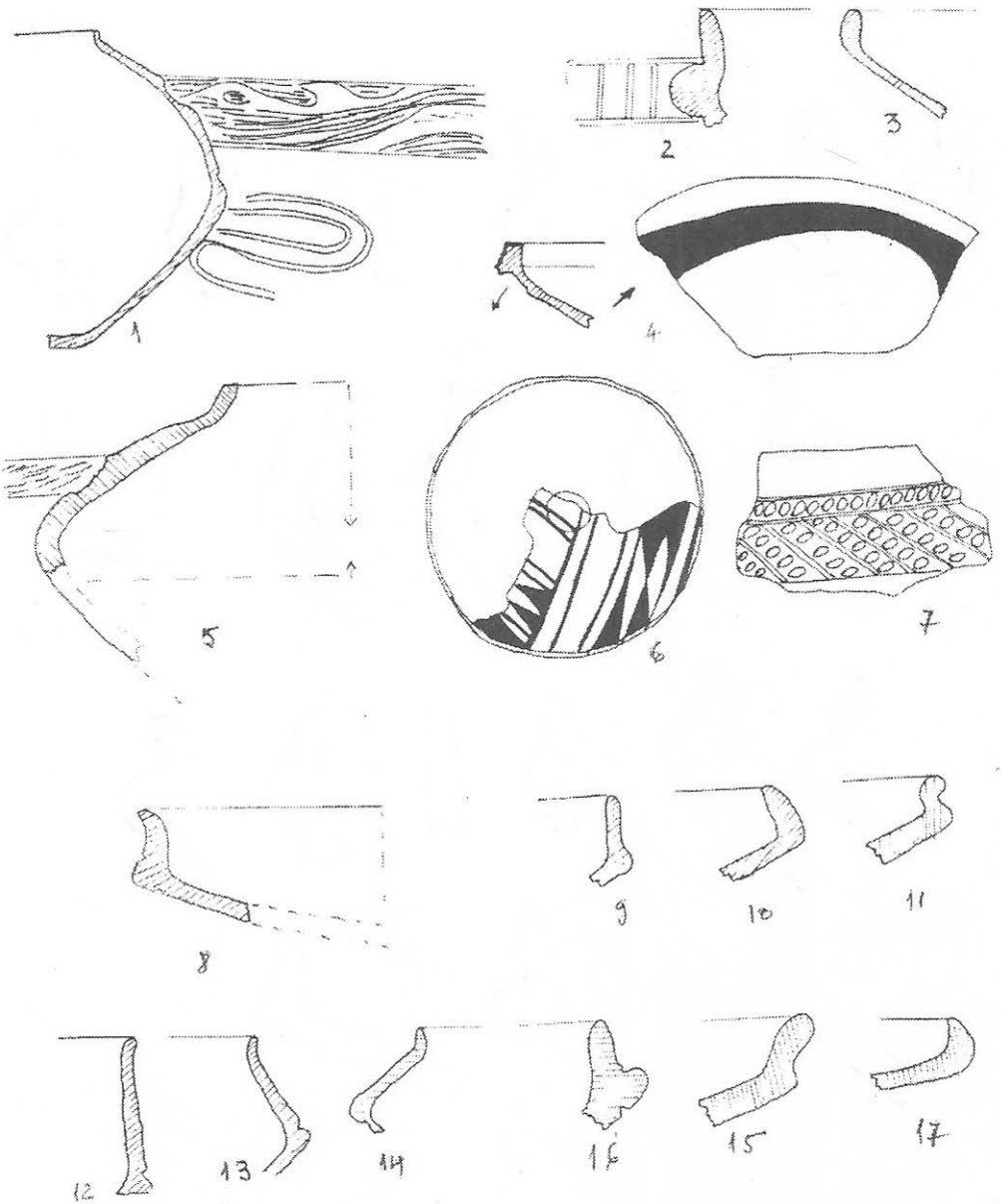

Fig. 53.1-5. Vase etajate cu decor scrijelat; 6. castron pictat în interior cu grafit; profile de vase din pastă fină.

dispuse vertical, umplute cu hașuri paralele incizate. Dimesiuni : înălțimea 4,5 cm., diametrul 32 cm.

Nivelul IV este slab reprezentat, atât stratigrafic cât și din punct de vedere al materialelor, din cauza lucrărilor recente care l-au distrus. În sectoarele unde s-au păstrat mici resturi din acest nivel de locuire, am reușit să surprindem și urmele unor locuințe. În suprafața A s-au descoperit, în jurul unei vetre, mai multe fragmente dintr-un vas de provizii, reconstituit ulterior. Atât tehnica de preparare a pastei cât și forma, sunt identice cu cea a vaselor de provizii din nivelul III. Spre deosebire de acestea, modul de realizare a decorului este deosebit: spiralele în forma de "S" culcat sunt redate nu prin linii incizate, ci cu ajutorul exciziei largi. Spiralele rezervate din suprafața vasului sunt combinate cu alte motive realizate dn spirale, legate între ele cu benzi de linii drepte sau arcuite. După executarea acestor motive, suprafața reprezentând partea superioară a vasului, a fost acoperită cu un strat de slip fin de culoare portocalie, puternic lustruit. Partea inferioară este acoperită cu metope trapezoidale, pictate cu roșu și alb. În partea superioară, imediat sub buză, vasul este prevăzut cu mai multe orificii așezate la distanțe neegale. Dimensiuni: înălțimea 95 cm., diam. gurii 40 cm., diam. fundului 40 cm., diam. maxim 80 cm. În afară de acest vas s-au mai găsit fragmente de vase piriforme, bitronconice și strâchini cu umărul ascuțit sau rotunjit, cu buza îngroșată pe partea interioară.

Alte obiecte de lut ars. Din categoria obiectelor ceramice mai fac parte: strecurătorile, un vas în formă de pasăre, un vas "pudrieră", fusaiole și greutăți de plasă. **Strecurători** de lut au fost descoperite în toate nivelele de locuire de la Medgidia. Cu excepția celor patru exemplare (unul din locuința nr. 1 și trei din locuința nr.3) care s-au păstrat întregi, toate celelalte sunt fragmentare. Din punctul de vedere al formei, strecurătorile din orice nivel de locuire, nu prezintă deosebiri, având numai diferențe de dimensiuni. În totalitate sunt lucrate din pastă comună, netezită bine la exterior și au forma tronconică. Gura este larg deschisă, pereții curbați, iar partea inferioară este terminată printr-un orificiu mic, cu diametrul de 1,5 cm. Întreg corpul strecurătorii este executat cu găuri executate de la exterior spre interior, dimensiunile lor variind în funcție de mărimea piesei. De exemplu, strecurătorile de dimensiuni mai mari au găurile mai largi și mai rare, pe când cele de dimensiuni mai mici (acestea provin din nivelele inferioare), au orificiile foarte dese. Câteva exemplare descoperite în locuințele din nivelul III, ca și unele vase, sunt deformate din cauza unui incendiu, fig. 37/1,2; 54/2.

Fusaiolele sunt modelate din pastă comună, acoperite cu un strat superficial de slip nelustruit. Majoritatea au culoarea gălbuie-cenușie, altele, din cauza arderii secundare, au pe ele pete mai închise brune. Din punct de vedere al formelor se disting două tipuri: a – rotunde, cu ambele fețe plate și b – tronconice; toate sunt prevăzute cu un orificiu central, vertical. Deși destul de rare, apar și fusaiolele lucrate dintr-un ciob de vas. Diametrul lor variază între 2-3 cm. Sunt întâlnite în toate nivelele de locuire (fără nici o deosebire ca formă și dimensiuni), majoritatea descoperite în locuințe.

Greutățile de plasă au fost, ca și fusaiolele, descoperite în toate nivelele de locuire, cu deosebire în interiorul locuințelor. Au forma ovală, cu baza și partea superioară rotunjită, cu una sau ambele fețe aplatizate. Fiecare greutate este prevăzută în partea superioară cu un orificiu transversal prin care se introducea sfoară de la plasa de pescuit, fig. 28/1. Dimensiunile diferă, lungimea lor variind între 6-11 cm., iar lățimea maximă - 7 cm.

În locuința nr. 2 a nivelului III a fost descoperit un vas mic, lucrat din pastă comună, fără slip și lustru, de culoare cărămizie-gălbuie. Are forma elipsoidală. Pe una din fețe, în partea centrală este prevăzut cu un orificiu care comunică cu interiorul. Diametrul maxim 5 cm., diametrul orificiului 0,6 cm., fig. 37/3. Este greu de stabilit rolul funcțional al acestei piese. Unii arheologi i-au dat denumirea de vas-pudrieră, alții funcția de opaiț. Noi considerăm că este tot atât de probabil ca în el să se fi păstrat (în loc de fard) vopsea în stare de pulbere, folosită în pictura vaselor ceramice. Cert este că asemenea tip de vase s-a descoperit și în alte așezări gumelnițene din stânga Dunării[21]. În interiorul aceleiași locuințe nr.3, s-a descoperit și un vas "jucărie". Este modelat din pastă comună de culoare cărămizie, cu suprafața doar netezită, acoperită cu un strat superficial de angobă. Corpul vasului pare a reprezenta o pasăre. În partea superioară se termină în două tuburi tronconice, cu capetele deschise, cu câte un orificiu care comunică cu interiorul. Partea inferioară – fundul – este plat, fig. 39/2. Asemenea vase sunt asemănătoare cu jucăriile de lut, folosite și astăzi de copii, purtând denumirea de "cuci". Dimensiuni: lungimea între cele două orifici 8,5 cm., înălțimea 5,4 cm., diametrul fiecărui orifciu 1,2 cm.

Obiecte de cult. Săpăturile de la Medgidia au dat la iveală un număr foarte redus de obiecte legate de cult. Puținele piese din această categorie au fost găsite numai în locuința nr. 3 (nivelul III – Gumelnița A_2). În nici unul din nivelele de locuire nu s-a descoperit nici o figură de lut antropomorfă. Singura piesă din această categorie este un fragment, probabil de picior de figurină, care după aspectul actual, dovedește că nu a fost lipit de perechea sa. Fragmentele de picior indică mișcarea, fiind îndoit din genunchi. Nu excludem nici varianta, că dacă această piesă ar fi fost întoarsă invers, – cu ceea ce pare laba piciorului – ar putea reprezenta un cap de pasăre, pulpa piciorului, în ultimul caz ar indica gâtul păsării. Fragmentul amintit este modelat din pastă comună, de culoare gălbuie, acoperit cu un strat superficial de angobă nelustruită, fig. 41/1, 1a. Dimensiuni: înălțimea 3,7 cm., grosimea maximă 1,5 cm.

Vas de lut reprezentând corpul și capul unei păsări, modelat din pastă comună, de culoare gălbuie-cărămizie. Din cauza arderii secundare, suprafața vasului prezintă numeroase fisuri. Corpul păsării este bombat, sub gât, în dreptul ciocului (partea care indică gușa). Gâtul propriu-zis este scurt, iar capul schematizat și ochii redați prin două impresiuni adânci. Partea inferioară – fundul vasului – este plată, fig. 39/1. Dimensiuni: înălțimea 10 cm., diam. maxim al corpului 7 cm., diam. fundului 3 cm.

Figurina zoomorfă reprezentând o broască țestoasă (carapacea, capul și coada). Este lucrată din lut de calitate obișnuită, cu suprafața exterioară acoperită cu un strat subțire de angobă de culoare cenușie. Dimensiuni: lungimea 7 cm., lățimea maximă 4,2 cm.

Figurină antropomorfă de os, fragmentară, confecționată dintr-o placă de os, bine lustruită; îi lipsește capul. Corpul, deși foarte schematizat, indică un personaj feminin. Pe una din suprafețe este incizat un triunghi care indică sexul; de la vârful triunghiului pornește în jos spre bază, o linie verticală care separă picioarele. Pe cealaltă suprafață, în dreptul șoldurilor, s-a executat o linie orizontală, tot incizată, fig. 50/7. Dimensiuni: înălțimea 5,2 cm., lățimea maximă (la șolduri) 2,6 cm. Tipologic, această

21 N. Harțuche și Atanasiu. **Catalogul selectiv...**, p. 115, fig. 208. În afara piesei de la Lișcoteanca – Moș Filon, se cunosc și altele, descoperite în diferite așezări din Muntenia. În "catalog" și noi am considerat că rolul vaselor de acest tip era acela de opaiț. Ne revizuim vechiul punct de vedere și îl reformulăm admițând ca funcția lor este cea amintită în text.

figurină de os este comună fazei Gumelnița A_2.

Două picioare umane, modelate din lut ars, completează inventarul relativ sărac al plasticii gumelnițene din nivelul III al așezării de la Medgidia. Ele au fost descoperite în apropierea vetrei din locuința nr. 3; ambele sunt lucrate din pastă de calitate bună, de culoare gălbuie-cărămizie, acoperite cu un strat subțire de angobă cu aspect mat. Sunt masive (pline în interior), talpa este perfect dreaptă, iar laba piciorului în dreptul degetelor este rotunjită, zona călcâiului este ușor bombată spre exterior, iar partea superioară – glezna are forma conică, puțin rotunjită fig. 38/1, 2; 41/2. Dimensiuni: înălțimea 7,5 cm., lungimea labei 13 cm. Cele două piese reprezintă laba piciorului până la gleznă, sunt de dimensiuni egale și formează o pereche (dreptul și stângul). Spre deosebire de alte exemplare descoperite în aria culturii Gumelnița, care reprezintă piciorul încălțat (varianta Ib) sau desculț (varianta IIa), cele de la Medgidia, după clasificarea lui M. Șimon și D. Șerbănescu[22], fig. 40, se încadrează în varianta Ia, lipsit de detalii și atribuit tipului zis calapod. Pentru amănunte asupra celorlalte tipuri, a atribuirii lor diferitelor faze ale culturii Gumelnița, precum și a concluziilor, a se vedea studiul (care îl considerăm a fi cel mai complet) aparținând celor doi autori amintiți[23]. Autorii aderă la unele concluzii mai vechi ale lui A. Nițu, care consideră că atât piciorul, cât și încălțămintea sunt reprezentări ale piciorului divin[24]. Pentru piesele din cadrul culturii Gumelnița, Șimon și Șerbănescu cred că este vorba de reprezentarea divinității prin statuete, reprezentări integrale sau parțiale, în cazul de față – piciorul[25]. Aceste piese au rolul de simbol al unei divinități care să protejeze locuința sau persoana. Având în vedere dimensiunile acestor piese, chiar cele prevăzute cu orificiu în partea superioară, nu putem crede că ele erau purtate de o persoană, ca amulete.

Dacă pentru așezarea de la Medgidia, unde nivelul III aparține fazei Gumelnița A2 și în care s-au descoperit cele două modele de picior uman, în schimb în arealul gumelnițean, alte piese sunt atribuite fazei A2, dar cele mai multe fazei B (în sudul Munteniei) când ele se generalizează – deci înainte de cultura Cernavoda I. Reluarea cercetării pieselor de lut ars în formă de picior uman, a stabilit în mod cert încadrarea lor în grupa obiectelor de cult.

Obiecte de podoabă. Comparativ cu celelalte materiale arheologice descoperite în această așezare, obiectele de podoabă sunt și mai puține decât cele legate de cult; în total s-au găsit cinci piese, care constau din brățări și mărgele.

Brățări. Într-o locuință din nivelul Ib (Gumelnița A1) – suprafața A, a fost descoperită o brățară și două fragmente dintr-o a doua, lucrate din scoică Spondylus. Piesa întreagă are diametrul maxim la exterior 6 x 5 cm., în interior 4,5 x5 cm. iar lățimea 0,5 cm., fig. 50/10. Fragmenetele din cel de al doilea exemplar au aceeași grosime cu primul și probabil și același diametru. Judecând după dimensiunile reduse, aceste brățări au fost purtate de copii.

Tot în locuința nr. 3, din nivelul III, au fost descoperite și două mărgele: una este lucrată din lut ars, de formă tubulară, cu orificiu larg orizontal.[26]. Pasta are culoare

22 M. Șimon și D. Șerbănescu, **Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos**, 3-4, Călărași, 1987, p. 29-34, pl. XXXIV, fig. 4.

23 Ibidem.

24 A. Nițu, **op. cit.**, p. 108-125.

25 M. Șimon, D. Șerbănescu, **op. cit.**, p. 29 și urm.

26 N. Harțuche, Anastasiu, **op. cit.**, p. 115, fig. 209 și 210.

gălbuie, fig. 37/4. Cea de-a doua mărgică este lucrată dintr-o rocă de culoare albăstruie, cu reflexe violet. Diametrul maxim 1,6 cm., diam. gurii 0,3 cm.

Date sumare asupra faunei

O cercetare restrânsă de determinare a materialului paleontologic de la Medgidia a fost făcută din timpul săpăturilor (1957-1958) de către regretații colegi A. Bolomey și D. Nicolăescu-Plopșor.

Departe de a avea o situație total definitivă asupra materialului osteologic extrem de bogat, puținele date de care dispunem și pe care le prezentăm mai jos, au un caracter general, orientativ. Trebuie remarcată inexistența unor deosebiri între speciile de animale prezente în cele patru nivele de locuire (Gumelnița A1 și A2); același lucru se constată și în privința frecvenței speciilor.

Întregul lot de material faunistic descoperit indică exietența a două mari categorii de animale: a) domestice și b) sălbatice. Datele prezentate în acest tabel se referă la un lot de 100 de piese.

TABEL CU PROCENTAJUL LA UN LOT DE 100 DE PIESE FAUNISTICE

Nr. crt.	Denumirea populară în românește	Procent	Specii – denumire științifică
1	BOU, BOUR	41%	BOVINE
2	OAIE ȘI CAPRĂ	31	OVI-CAPRINE
3	PORC DOMESTIC ȘI MISTERȚ	13	SUINE
4	CÂINE	5	CANIS FAMILIARIS
5	VULPE	3	VULPES
6	CERB	4	CERVUS ELAFUS
7	LUP	1	CANIS LUPUS
8	CAL	1	EQVUS CABALLUS
9	RÂS SAU PISICĂ SĂLBATICĂ	1	Lynx lynx
10	IEPURE	1	LEPUS

În afară de oasele de mamifere s-au mai găsit numeroase oase de păsări de apă și de uscat, oase de pește, valve de scoici, fragmente de carapace și plastroane de broască țestoasă. Un mare număr de oase erau sparte și n-au putut fi determinate.

Ocupații

După prezentarea făcută întregului inventar arheologic din așezare, nu se poate afirma că în comunitatea de la Medgidia se pot constata abateri de la regula generală a tuturor așezărilor gumelnițene atât în dreapta Dunării, în Dobrogea, cât și pe malul stâng, în Muntenia, cultura Gumelnița se prezintă ca un tot unitar și organic, din toate punctele de vedere: tip de așezare, locuință, inventar gospodăresc și nu în ultimul rând pe criteriul pieselor legate de suprastructură (cult, podoabe, vestimentație etc.)

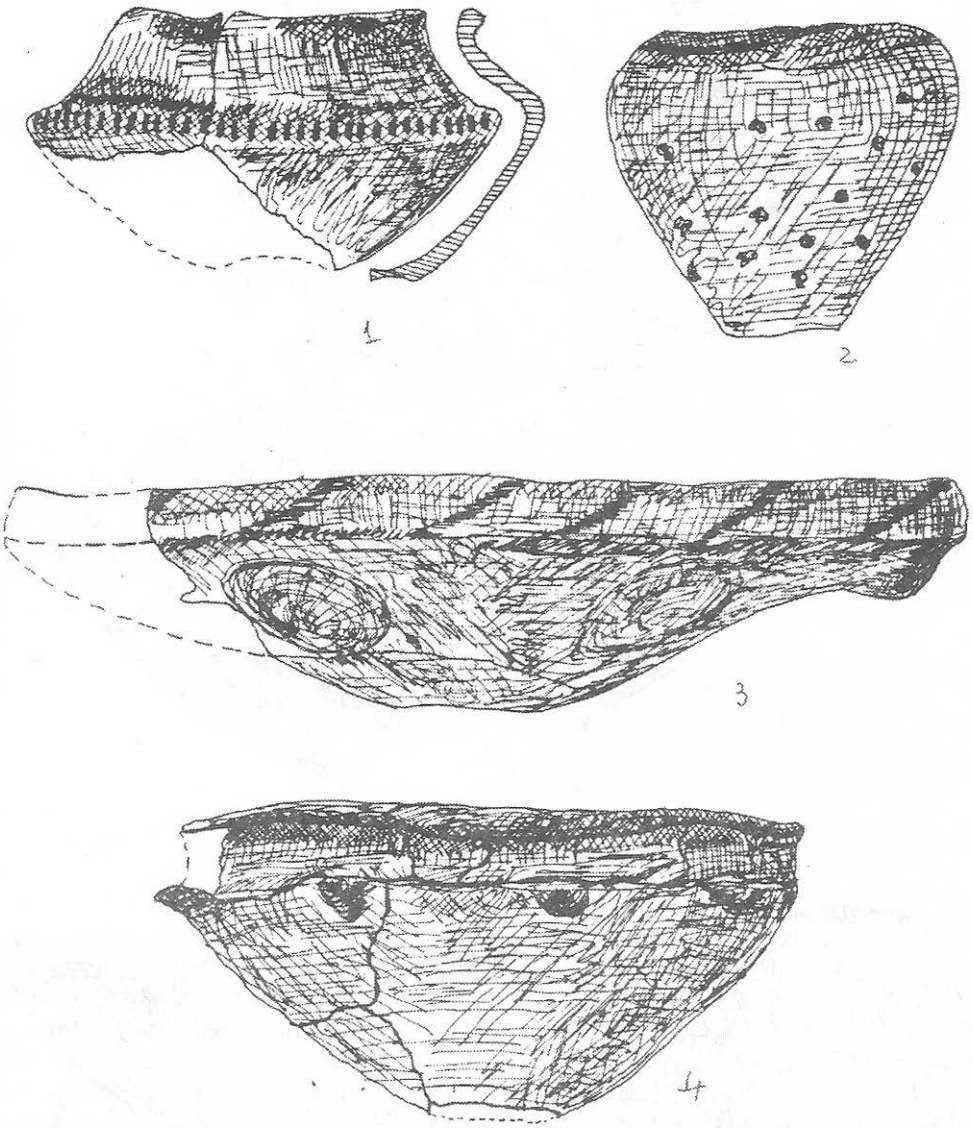

Fig. 54. 1,3, 4. Vase lucrate din pastă fină; 2. strecurătoare.

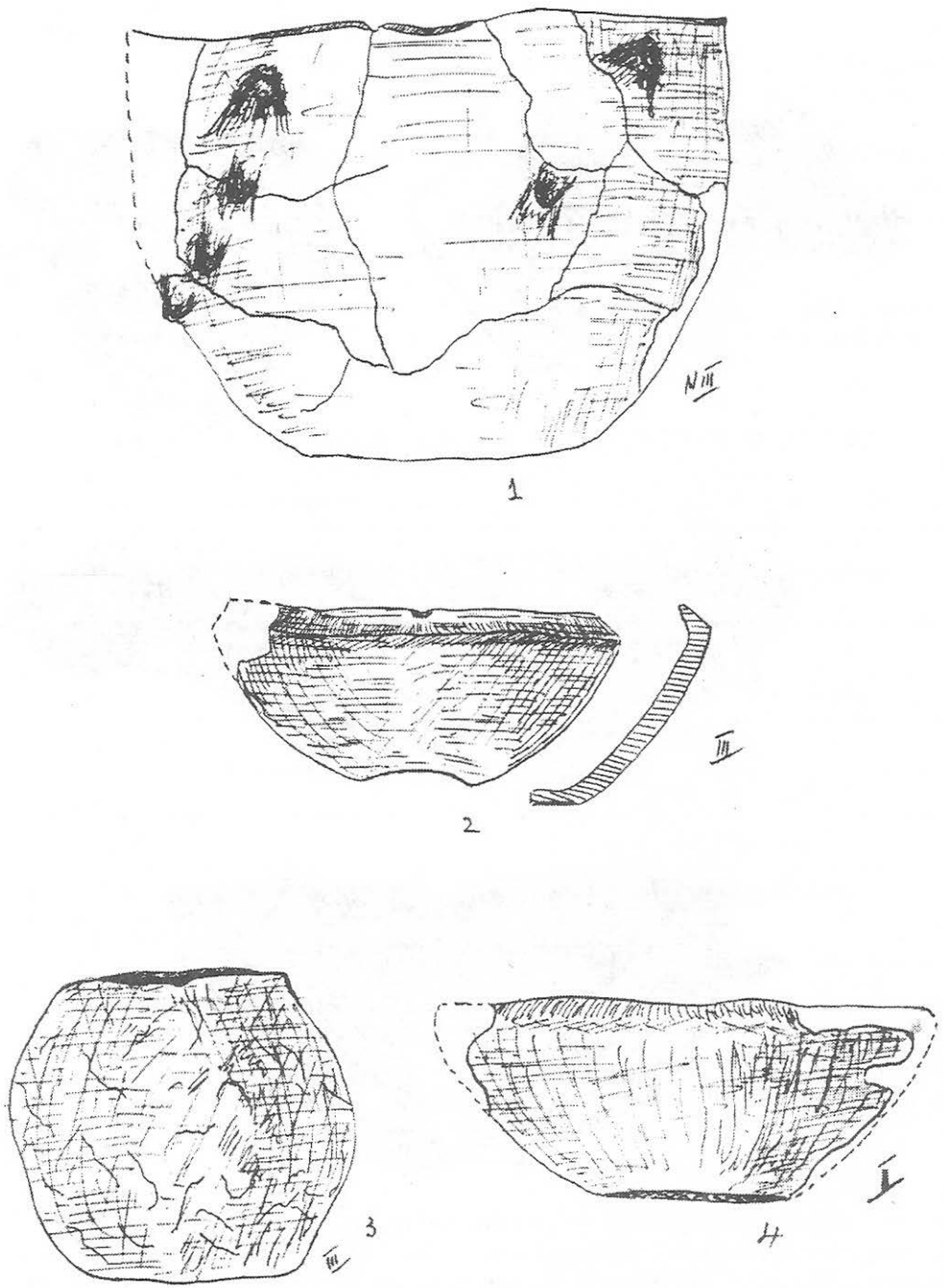

Fig. 55. Vase de dimensiuni mici și mijloci, modelate din pastă comună.

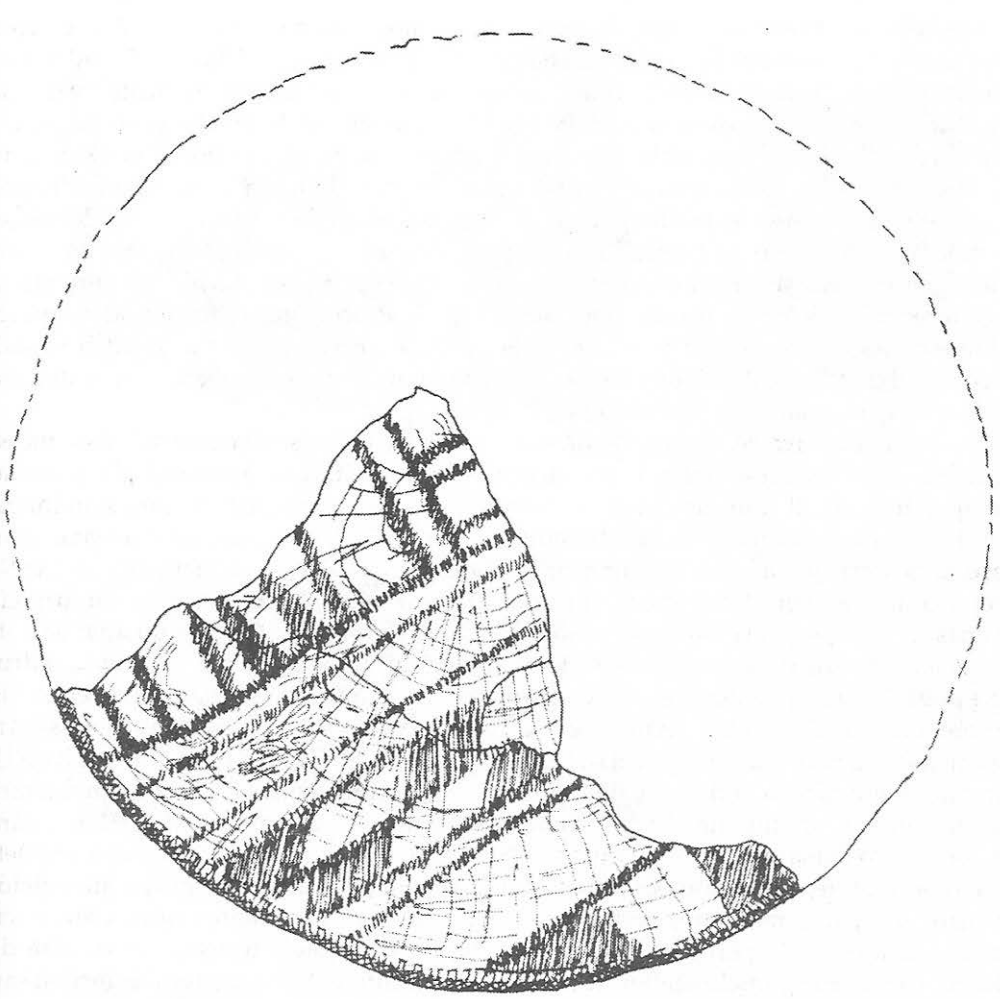

Fig. 56. Fragment de castron pictat în interior.

Existența micilor diferențe pe care le constatăm în unele așezări se datorează atât zonei geografice în care se află așezarea, cât și intensității și duratei de locuire pe un anumit spațiu (în această ultimă privință amintim urmele sporadice din peșterile dobrogene sau cele două locuințe – bordeie sezoniere, de pe popina–tell de la Râmnicelu, jud. Brăila)[27]. Din datele care dispunem se poate trage concluzia că purtătorii culturii Gumelnița au cunoscut o înaltă treaptă de dezvoltare pe toate planurile; economic, social, spiritual. Locuitorii așezării de la punctul canton de la Medgidia, ca și cei din restul ariei geografice a culturii Gumelnița, duceau o viață sedentară și pașnică, cu o economie mixtă agro–pastorală, cu ateliere proprii de lucrare

27 N. Harțuche, **Pontica**, 4, 1976, p. 12.; ibidem., p. 13; idem, **Istros I**, 1980, p. 37 și urm.; idem **Istros I**, p. 329; idem. **Cultura Cernavodă I în nord-estul Câmpiei Române**, ms.

a uneltelor și armelor de piatră, de corn și os, de modelare a vaselor ceramice, de confecționare a podoabelor (amintim de atelierul de prelucrare a scoicilor de Spondilus de la Hârșova) și chiar de morărit. Toate acestea atestă existența unei civilizații avansate. Cultura Cernavodă I care o înlocuiește pe cea gumelnițeană la nivelul fazei A2, se caracterizează printr-o economie dominant pastorală (și pe planul doi agrară), cultura Gumelnița se află într-o situație inversă agro-pastorală. Dovada primordialității agriculturii și în așezarea de la Medgidia o fac: râșnițele mari de piatră, existența locuinței – moară cu râșnițe fixate pe soclu, vasele mari de provizii, săpăligile lucrate din coarnele de cerb etc. Păstoritul este reprezentat de un bogat material ostelogic care atestă creșterea animalelor de turmă (boul, oaia, capra), Procentajul redus de suine (porci domestici) se poate explica prin înlocuirea parțială a acestora, cu cei sălbatici vânați. Procentul de 1% al calului, dovedește existența lui încă în stare sălbatică (va fi domesticit în etapa următoare – Cernavodă I).[28]

O altă remarcă ce trebuie făcută este cea legată de existența câinelui. Este indiscutabil știut că acest animal era demult domesticit. Era animalul de pază al gospodăriei, dar îl și însoțea pe om la vânătoare și paza turmelor, în afara și în interiorul așezărilor. Numărul redus de indivizi (numai 5%), așa cum am constatat și în așezarea Cernavodă I de la Râmnicelu, unde procentul este și mai mic de 1,09%, reprezintă indivizii bătrâni morți în incinta așezării[29]. Cei tineri, care însoțeau turmele la păscut, sau pe om la vânătoare, cădeau victime în luptele date cu animalele sălbatice. Pe lângă cele două îndeletniciri de bază (agricultura și creșterea vitelor) în cadrul gospodăriei erau practicate și alte ocupații pe care le-am amintit mai sus. Ateliere de prelucrare a diferitelor materiale au fost descoperite în numeroase așezări gumelnițene; vom reaminti pe cel din locuința nr.5 de la Hârșova (faza Gumelnița A1), în care se produceau podoabele din Spondylus[30], precum și două ateliere de prelucrare a silexului și cornului, din nivelul Gumelnița A2 de la Lișcoteanca – Moș Filon[31]. Fără a constitui o sursă sigură de procurare a hranei, trebuie amintite și cele două îndeletniciri secundare, practicate ocazional: vânătoarea și pescuitul. Din grupa animalelor vânate fac parte mistrețul, cerbul vulpea, lupul ș.a. Vecinătatea apei Carasu cu așezarea, a oferit în permanență peștele, scoicile și broaștele țestoase, ca resursă de hrană. Ocupațiile gumelnițenilor de la Medgidia, indiferent de caracterul principal sau secundar, au asigurat în permanență mijloace de viețuire.

Factorii genetici care au contribuit la formarea culturii Gumelnița atât în stânga cât și în dreapta Dunării în general sunt aceiași; ei diferă foarte puțin și nesemnificativ de la o zonă la alta. De exemplu în valea Dunării, rolul principal în procesul de formare al acestei culturi l-a avut faza finală a culturi Boian (Spanțov), pe când în nord – estul Munteniei (zona Brăilei), etapa mai timpurie – Boian – Giulești[32]. Pentru Dobrogea factorul determinant în geneza culturii Gumelnița l-a avut faza finală Boian, la care s-au adăugat și unele elemente nesemnificative ale culturii Hamangia, manifestate exclusiv în ceramică. Colegul P. Hașotti, foarte bine a constatat că participarea în mod neesențial a Hamangiei la geneza culturii Gumelnița se datorează în primul rând "car-

28 idem, **op. cit.**, p. 81.
29 **Ibidem.**
30 P. Hașotti. **op. cit.**, p.14.
31 N. Harțuche, **op. cit.**, p. 325; idem. **Cercetările arheologice de la Lișcoteanca**, II, ms.
32 idem., Istros 2-3, p. 29-34.

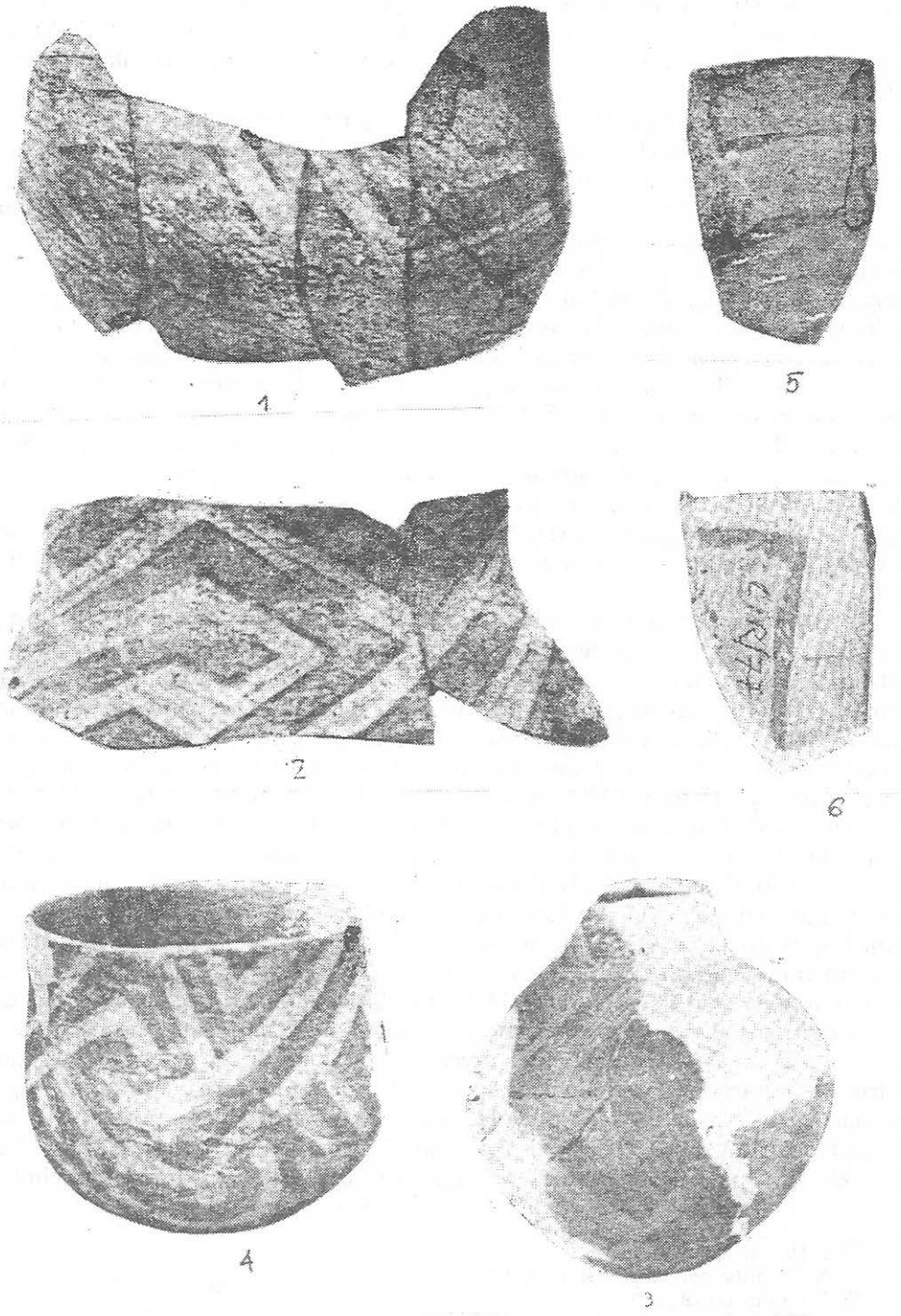

Fig. 57. Vase pictate, de tip Cucuteni A3, descoperite în așezările Gumelnița din jud. Brăila: 1-4 Brăilița și 5-6 de la Cireșu.

acterului limitat (din punct de vedere geografic), dar și conservatorismului său. Formarea culturii Gumelnița s-a realizat la același moment cronologic" în întreaga sa arie de răspândire[33]. Problema originei culturii Gumelnița fiind dezbătută în repetate rânduri, nu mai vedem rostul reluării ei.

Periodizarea acestei culturi este mai nuanțată, în funcție de tipologia materialelor, în unele cazuri și de stratigrafie, ea deosebindu-se de la o așezare la alta, iar uneori și în funcție de interpretarea făcută de cercetători.

Spre deosebire de culturile Boian și mai ales Cucuteni, care au periodizări sigure și clare, pentru Gumelnița s-a operat la un moment dat cu două sisteme: 1. – al lui Vl. Dumitrescu bazat pe săpăturile de la Gumelnița și Căscioarele, care cuprinde trei mari faze: A1, A2 și B, cu subdiviziunile respective; 2 – cea a lui D. Rosetti – săpăturile de la Vidra și D. Berciu – săpăturile de la Tangâru, cu fazele Gumelnița I-IV. Periodizarea Rosetti-Berciu este aproape complet părăsită. Fără a fi cea mai completă, dar cu siguranță cea mai utilizată, s-a impus periodizarea lui Vl. Dumitrescu cu care operează astăzi majoritatea arheologilor. Pe teritoriul Dobrogei, ca și în nord-estul Munteniei, deși are o dăinuire îndelungată, cultura Gumelnița cunoaște numai două faze de evoluție: A1 și A2. Grosimea stratului de cultură gumelnițean pentru ambele faze, la Hârșova este de circa 6m[35], iar la Medgidia – atât cât s-a păstrat din cele două nivele de locuire – grosimea depunerilor este în jur de 3 m. Dacă adăugăm și partea distrusă a tell-ului, care în partea centrală a fost de aproximativ 2m, atunci grosimea stratului de cultură era de 5m.

Aria de răspândire. Din punctul de vedere al ariei geografice de răspândire, în stânga Dunării, cultura Gumelnița ocupă întreg teritorul Munteniei, începând de la Olt, spre sud–est până la Dunăre, iar în spre nord până la zonele colinare. La sud de Dunăre, pe teritoriul Bulgariei, ajunge până în Balcani – aici fiind cunoscută sub numele de Kodja–Dermen[36], iar mai la sud de cultura Karanovo VI, formând marele complex neo-eneolitic Gumelnița–Kodjadermen–Karanovo VI. În nord-estul Bulgariei s-a creat un aspect cultural foarte înrudit cu Gumelnița, numit aspectul Varna. El este un aspect local al marelui complex amintit mai sus[37]. În stânga Dunării, pe teritoriul actual al Dobrogei, dacă privim harta de la fig. 1, observăm existența unor numeroase așezări de-a lungul fluviului, al țărmului mării, dar și în interior pe malurile unor cursuri de apă mai mici ca: Valea Casimcei, Valea Carasu etc. Repertorizarea așezărilor gumelnițene din Dobrogea făcută de colegul P. Hașotti, arată că până în 1989, numărul acestora era de 46, din care cinci sunt pe tell-uri, trei în peșteri (așezări sezoniere) și treizeci și nouă sunt de suprafață[38]. Deși în Dobrogea numărul acestor așezări este destul de ridicat, cele săpate sistematic și de o mai mare amploare, care să ofere un inventar mai bogat și mai concludent, precum și o stratigrafie clară, sunt puține – doar patru. Dintre acestea amintim pe cea de pe tell-ul de la Cernavodă săpată de C. Schuchard și I. Nistor apoi cele de la Hârșova, Medgidia și Luncavița; la acestea s-ar mai adăuga alte două – Costinești și Carcaliu cu săpături de proporții reduse. Excluzând și săpăturile din peșterile dobrogene, restul punctelor cu urme gumelnițene

33 P. Hașotti, **op. cit.**, p. 16.
34 N. Harțuche. **op. cit.**, p. 30 și notele nr.5-8.
35 P. Hașotti, **op. cit.**, p. 9.
36 N. Harțuche **op. cit.**, p. 29.
37 P. Hașotti. **op. cit.**, p. 17 și nota 73; p. 14.
38 Ibidem.

au beneficiat doar de cercetări de suprafață sau mici sondaje de verificare.[39]

Pentru a realiza o încadrare cronologică cât mai sigură, este obligatoriu să apelăm la determinarea sincronismelor dintre cultura Gumelnița și acele culturi contemporane, aflate teritorial într-o zonă mai apropiată și cu o datare mai sigură. În acest scop ne vom referi la cultura Cucuteni din Moldova, fără a renunța și la analogiile cu alte culturi mai mult sau mai puțin contemporane, aflate la distanțe mai mari. Nu trebuie neglijată nici cultura imediat următoare, care o înlocuiește pe Gumelnița (respectiv Cernavoda I).

Având în vedere importurile cucuteniene, în special ceramica, descoperită în așezările gumelnițene din faza A2, constatăm următoarele: în așezarea de la Carcaliu (jud. Tulcea) situată în nord-estul Dobrogei, au fost găsite fragmente de vase Cucuteni A3 în stratul Gumelnița A2[40]. În așezarea de la Hârșova, în partea superioară a stratului Gumelnița A2 s-au găsit și fragmente de vase pictate Cucuteni A3. În aceeași așezare, dar în stratul ce reprezintă o fază foarte timpurie a culturii Cernavodă I (a), s-au descoperit mai multe fragmente ceramice pictate, de tip Cucuteni A4. În județul Brăila, toate așezările Gumelnița conțin în nivelul superior – A2, vase întregibile și fragmentare, pictate, atribuite fazei Cucuteni A3, fig. 57-61. Acestea se aflau împreună cu ceramica gumelnițeană, îndeosebi în interiorul locuințelor. Prima așezare de tip Gumelnița cercetată în zona Brăilei, este cea de la Brăilița (1955-1975), unde ceramica cucuteniană A3, se află în procent de 2% comparativ cu cea locală[41]. Pe popina-tell de la Râmnicelu în cele două locuințe - bordeie gumelnițene (A2), s-au descoperit mai multe fragmente de vase și de polonice – Cucuteni A3.[42]

Lișcoteanca. În afară de așezarea de la cărămidărie-Satnoieni, cercetată foarte sumar, în celelalte trei – Movila Olarului, Moș Filon și movila din fosta baltă, împreună cu ceramica gumelnițeană s-au găsit și fragmente de vase Cucuteni A3.

Pe movila – tell de la Cireșu – Scărlătești s-a executat doar un mic sondaj de verificare. Stratul superior, care aparține fazei A2 a culturii Gumelnița, a oferit și două mici fragmente ceramice cucuteniene. S-a observat clar, că în zona Brăilei, cât și alte așezări Gumelnița din Dobrogea și valea Dunării, pe măsură ce te îndepărtezi de aria culturii Cucuteni, importurile devin tot mai rare. Un fapt similar se constată și în cadrul culturii Cernavodă I cu importurile Cucuteni B2. În valea Dunării, în zona Olteniei, importurile Cucuteni A3 apar mai târziu, la nivelul fazei Gumelnița B1 (dovadă că această cultură își prelungește puțin existența, peste faza A2).

Revenind la așezarea de la Medgidia nu putem nici măcar presupune dacă în nivelul superior, care a aparținut tot fazei A2 (distrus de lucrările șantierului de construcții) au existat importuri ceramice cucuteniene. Cert este că în pământul de umplutură al actualei platforme nu s-a găsit nici un ciob de vas cucutenian, dar nici vreo urmă care să poată fi atribuită culturiii Cernavodă I.

Concluzia ce se poate desprinde este aceea că tell-ul a fost locuit în exclusivitate de purtătorii culturii Gumelnița în cele două faze A1 și A2 și a sfârșit ca toate celelalte așezări din Dobrogea și nord-estul Munteniei, odată cu faza A2 după apariția elemen-

39 **Ibidem**, p. 7-14, plus notele.

40 Ibidem, p. 20. D. Popovici, P. Hașotti, **Pontica**, 21-22, 1988-1989, p. 291-297, pl. 1/2 și 3/4.

41 N. Harțuche, **Istros 2-3**, p. 31; **Vrancea**, 3, Focșani, 1980, p. 9-25, **Istros**, 5, p. 40-41; N. Harțuche, Atanasiu. **Brăilița**, 1966, p. 13, fig. 37, 38.

42 N. Harțuche, **Vrancea** 3, p. 23, fig. 6/2, 3, 5 -10.

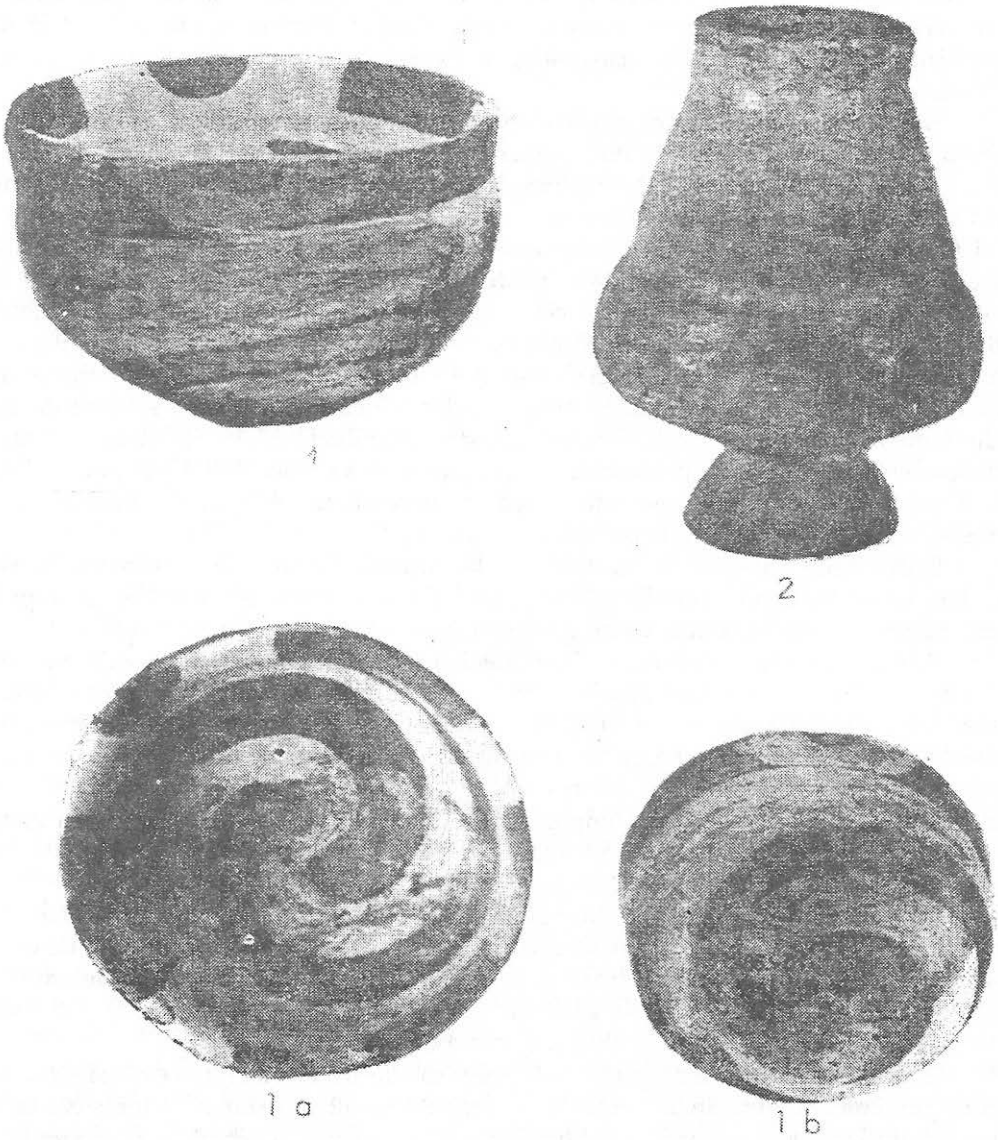

Fig. 58. 1a, 1b și 2 Vase Cucuteni A3 de la Brăilița.

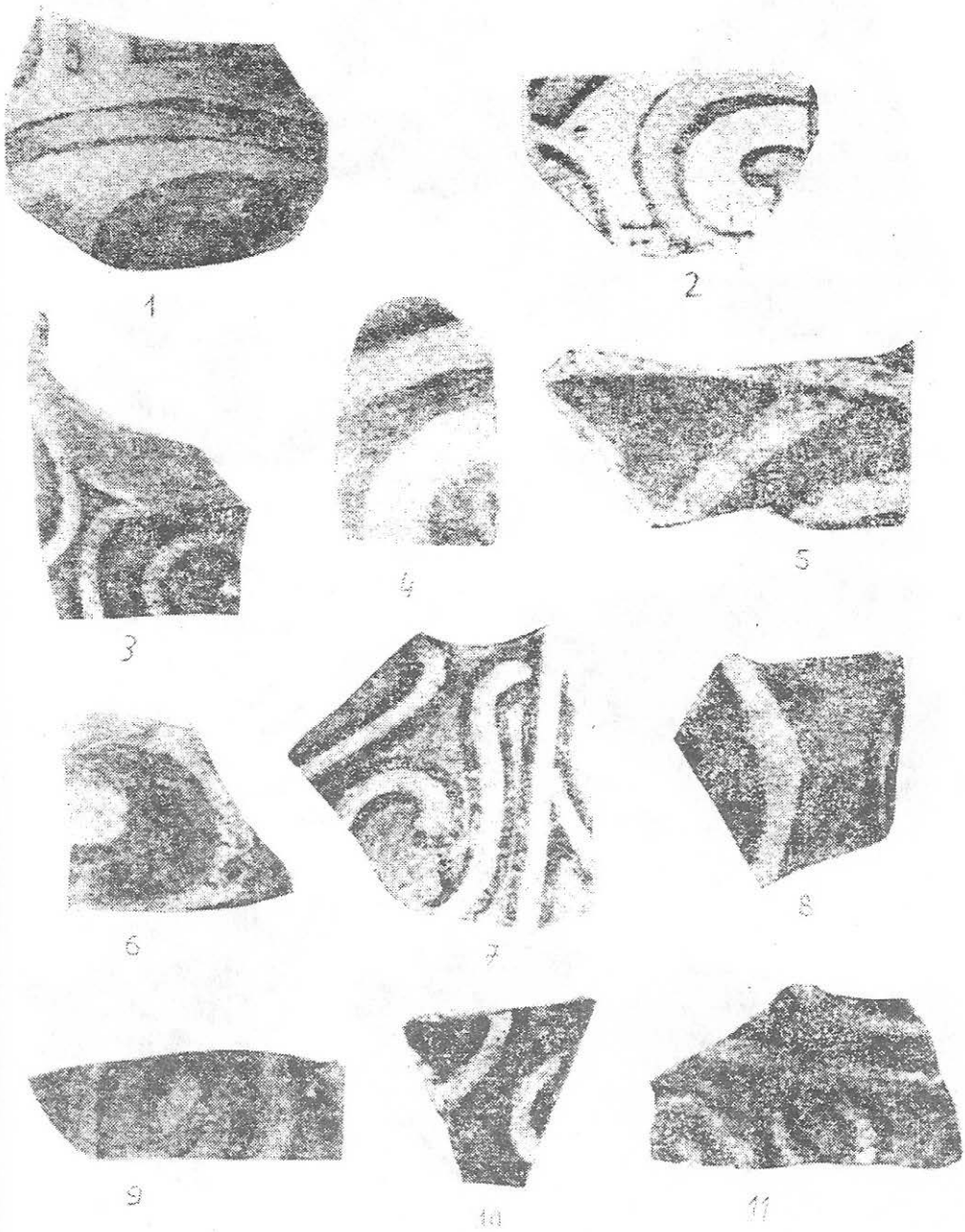

Fig. 59. 1-3, 5-11 Fragmente de vase Cucuteni A3 de la Brăilița;
4. Fragment de vas pictat de la Lișcoteanca-Movila Filon.

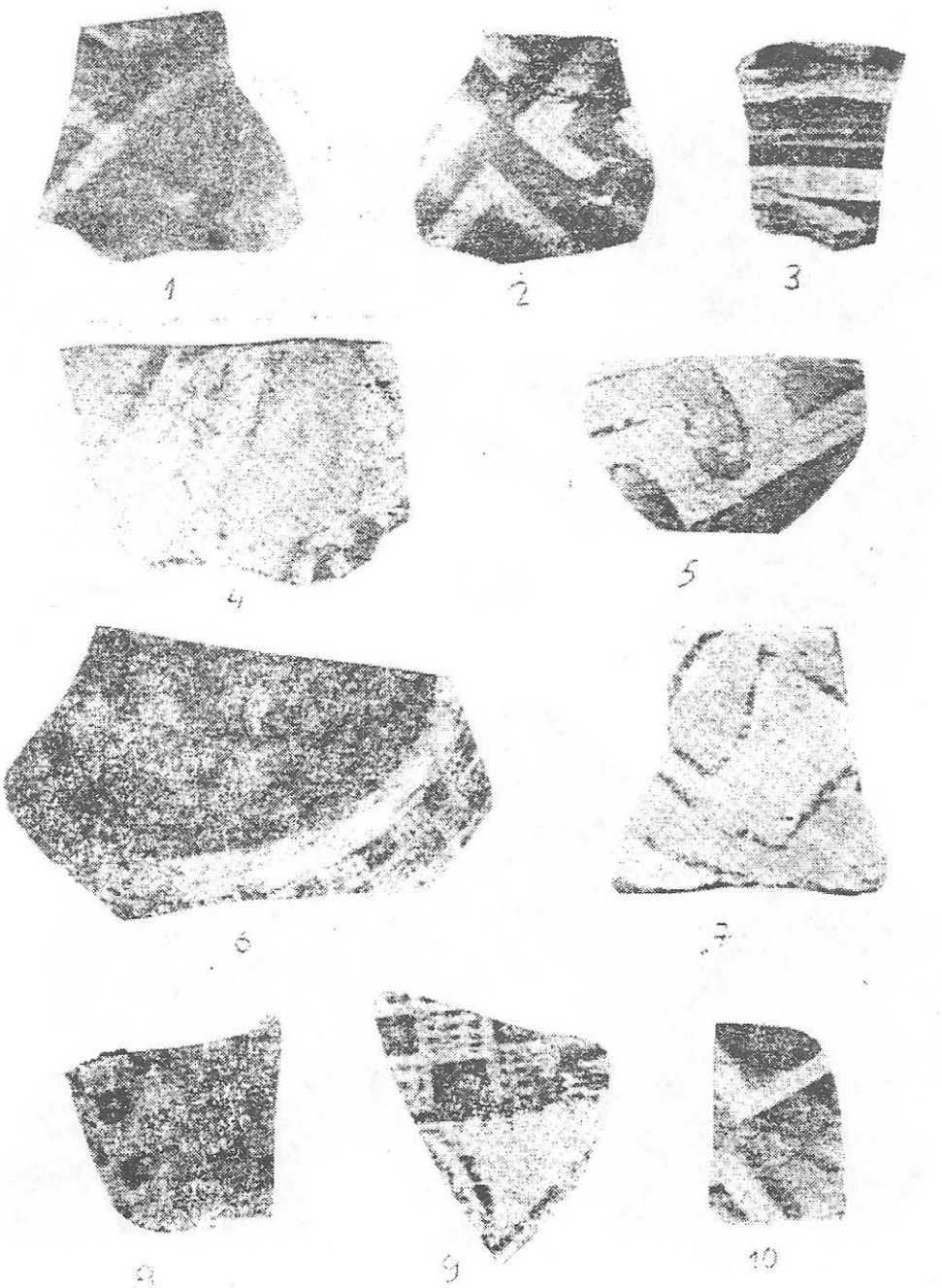

Fig. 60. 1-3, 5-10 Fragmente de vase cucutiene de la Brăiliţa;
4. fragment de vas pictat cucutenian de la Lişcoteanca – Movila Olarului.

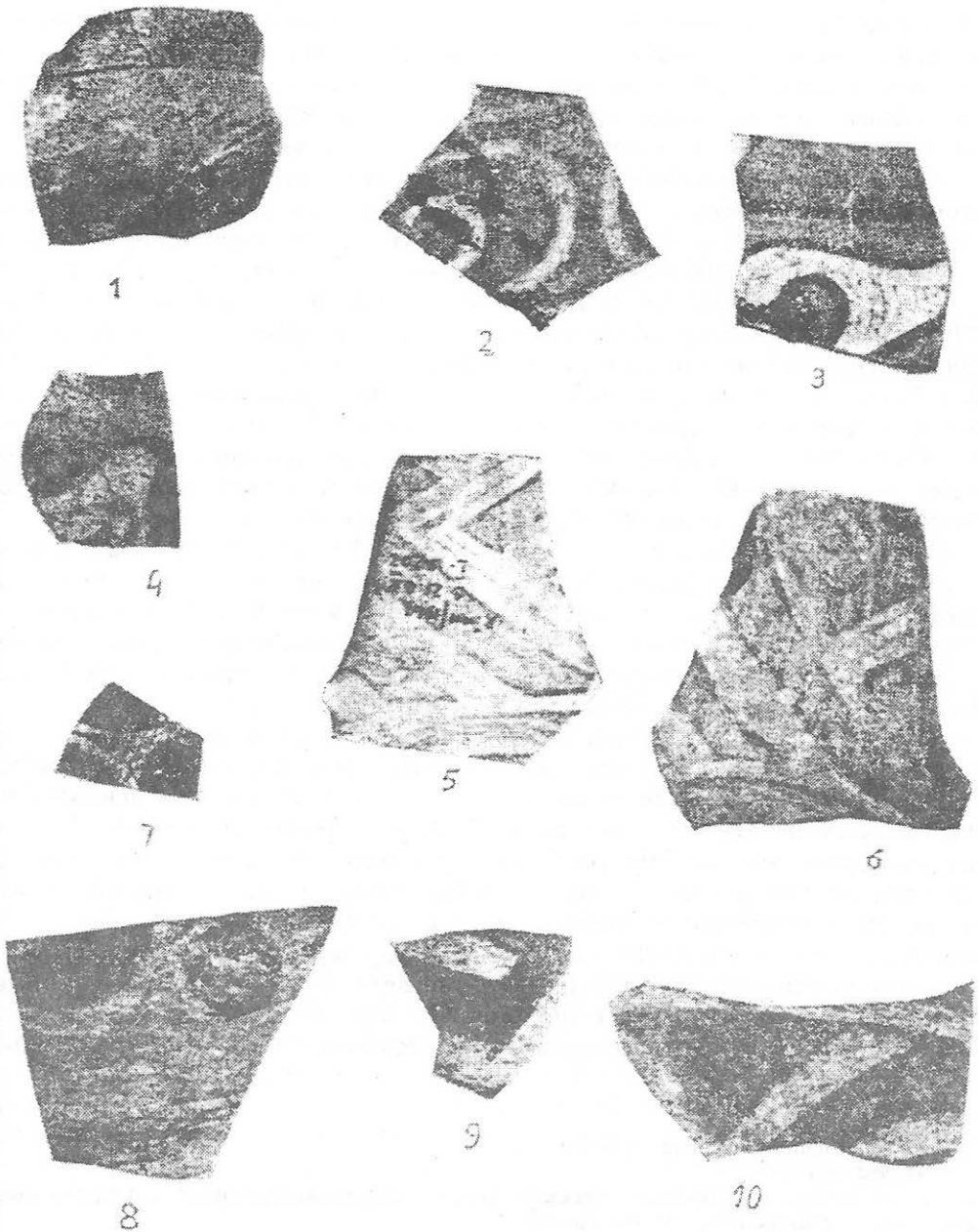

Fig. 61. 1. Fragment de vas Precucuteni III de la Lișcoteanca - Moș Filon;
2, 3, 4, 5-10 fragmente de vase și de polonice – Cucuteni A3, descoperite în cele două bordeie gumelnițene de pe popina - tell de la Râmnicelu;
4. fragmete de vas pictat de la Lișcoteanca – Movila Olarului.

tului migrator răsăritean – Srednâi Stog II (element component al culturii Cernavoda I).

Etapa Gumelnița A1 este sincronă cu cultura Precucuteni III și probabil cu începutul fazei Cucuteni A. Un exemplu concludent pentru paralelismul Precucuteni III și nivelul Gumelnița A1 din așezarea de la Lișcoteanca – punctul Moș Filon, fig. 61/1. Sincronismele dintre fazele Gumelnița A2 și Cucuteni A3 sunt dovedite cu prisosință de importurile de care am vorbit mai sus. Odată cu faza A2, cultura Gumelnița își încetează existența, iar faza Cucuteni A4 este, așa cum am mai arătat, contemporană cu cea mai veche etapă a culturi Cernavodă I (vezi nota noastră nr. 40).

În nord-estul Munteniei și Dobrogea, este definitiv știut că Gumelnița A2 este sincronă cu cultura Cucuteni A3, iar în valea Dunării cu faza B1[43]. La vest de Olt, Gumelnița A2 este contemporană cu cultura Sălcuța II (IIb, IIc, sincronă cu mijocul fazei Gumelnița A2). În schimb Sălcuța IIa este paralelă cu sfârșitul fazei A1 și începutul fazei A2 a culturii Gumelnița. În Transilvania, etapa mijlocie a culturii Petrești este considerată paralelă cu Gumelnița A2[45]. Paralelismul cu Gumelnița A2 și Petrești B este confirmat și în așezarea eponimă, unde un fragment de vas Petrești B a fost descoperit în stratul gumelnițean A2. Cultura Bodrogkeresztur, posterioară celei Tiszapolgar își sincronizează începuturile ei cu Gumelnița A2 și Cucuteni A3[46]. În nordul și estul Bulgariei, cultura Gumelnița este nu numai contemporană, dar și foarte înrudită cu culturile Karanovo VI și Kodja Dermen, iar în zona litoralului cu aspectul "Varna" (înrudită cu varianta dobrogeană a culturii Gumelnița).

În Serbia și Macedonia, constatăm paralelismul culturii Vinca – Gumelnița și Cucuteni. După cronologia lui V. Milojcic, cultura Vinca A corespunde cu sfârșitul culturii Boian (faza Spanțov) și Gumelnița A1, pe când Vinca B și C este sincronă cu Gumelnița A2 și B1[47]. Spre sud-est, în zona vest-anatoliană, se poate urmări contemporaneitatea culturilor Gumelnița A2 și Cucuteni A2–A3, cu fazele mai vechi ale culturii Troia I, dar și cu etapa anterioară Pre-Troia I = Poliohni - faza albastră[48].

Acesta ar fi cadrul cel mai general posibil de a schița paralelismul culturii Gumelnița cu celelalte culturi eneolitice de pe teritoriul actul al României și din afara ei. Deținând datele oferite de sincronisme, coroborate cu cele ale rezultatelor date de analizele probelor cu carbon radioactiv C14 făcute atât pentru cultura Gumelnița, cât și a unor culturi contemporane, considerăm că se poate opera la încadrarea cronologică a acesteia. Pentru sincronismele și cronologia absolută a acelor două culturi contemporane – Gumelnița și Cucuteni A, este suficient a aminti studiile lui Vl. Dumitrescu care oferă o rezolvare relativ sigură și aproape unanim recunoscută.[49]

În ce ne privește, nu vom face decât o rememorare a unor date deja cunoscute. Situația numerică a analizelor pe probe de C14 ale culturilor neo-eneolitice extracarpatice este astăzi aceeași ca și acum un sfert de secol. După o statistică din 1974

43 Vl. Dumitrescu, **Apulum**, 12, 1974, p. 31.

44 **ibidem**, p. 29

45 M. Petrescu – Dâmbovița, în **Actes du II-e Congrès International des études de Sud–Est Europeen**, tom II, Hisoire, Athenes, 1972, p. 95-108 și nota 43.

46 Vl Dumitrescu, **op. cit.**, p. 35-36.

47 M. Petrescu–Dâmbovița. **op. cit.**, p. 106 și nota 46

48 **Ibidem**, p. 107.

49 Vl. Dumitrescu, **op. cit.**, p. 23-39; idem. **La cronologia dell'eneolito Romeno alla luce degli esami C14**. Estrato da **"Praistoria Alpina"**, vol. 10, Tarento, 1974, p. 95-105. idem, **Dacia**, NS, 1964, p. 53-66; idem **Memoria Antiquitatis**, 4-5, 1972-1973, p. 25-45; **Pontica** XII, 1980, p. 23-31.

a probelor cu C14 pentru culturile eneolitice din zona amintită, Vl. Dumitrescu prezintă următoarea situație: cultura Cucuteni – patru probe, cultura Sălcuța – două, Gumelnița – paisprezece și Cernavodă – trei. Toate cele paisprezece datări făcute pentru cultura Gumelnița se referă numai la faza A2, lipsind orice datare C14 pentru faza A1[50]. În momentul de față pentru faza Gumelnița A2 este acceptată data de 3400 î.Hr.

Dacă în anul 1974 nu există nici o analiză cu C14 pentru o probă din nivelul Gumelnița A1, acum putem reaminti rezultatul analizei nr. 2051 făcută de Laboratorul Institutului de Istorie Veche și Arheologie de la Berlin, pe o probă de grâu carbonizat provenit din nivelul inferior – Gumelnița A1 din așezarea de pe tell-ul Movila Olarului de la Lișcoteanca. Aceasta indică data de 3690 + 50 î. Hr.[51]

Pentru faza Gumelnița A1 putem apela și la rezultatul unei analize de la Ruseștii Noi - faza I (din Basarabia), care aparține etapei finale Precucuteni III, început de Cucuteni A – respectiv Tripolie A B1, care indică data de 3615 î.Hr. O altă analiză făcută pe o probă de C14 aparținând culturii Precucuteni III de la Târpești este datată la 3580+85 î.Hr.[52]. Făcând o medie a datelor amintite, reiese că cea mai sigură datare pentru faza Gumelnița A1 este 3600 î. Hr.

Cât privește faza Gumelnița A2, posedând datele celor patrusprezece analize pentru cultura Gumelnița, precum și a unor probe de la Sălcuța II și Cucuteni A3[53], data medie este de 3400 î.Hr. În concluzie, cultura Gumelnița cu fazele A1 și A2 din nord-estul Munteniei și Dobrogea, din punct de vedere cronologic se încadrează în limitele anilor 3600 – 3400 î.d.Hr.

***

Concluzii generale

Publicarea rezultatelor săpăturilor de pe tell-ul de la Medgidia, după trecerea a patru decenii de la efectuarea lor reprezintă îndeplinirea, chiar dacă târzie, a obligațiilor noastre de cercetători.

Mai importantă însă decât aceasta este reactualizarea chestiunii științifice a culturii Gumelnița în Doborgea și prin extindere, prin legăturile ce se stabilesc în mod natural, în toată aria de răspândire a acestei culturi.

Punând în circuitul științific informațiile obținute în urma cercetării tell-ului de la Medgidia, aducem date noi, suplimentare și în problemele eneoliticului final și genezei culturii Cernavoda I

Gumelnița, una din cele mai cunoscute și reprezentative culturi sud-estice extracarpatice, marchează etapa finală a eneoliticului din această zonă. Sfârșitul eneoliticului românesc în nord-estul și sudul Munteniei, precum și în Dobrogea este marcat de o nouă cultură, numită Cernavodă I. La geneza acesteia a participat esențial, ca factor local, cultura Gumelnița, alături de factorul răsăritean – Srednâi Stog II și mai târziu (în faza C) de cel sudic – egeo – vest – anatolian. Componentele genetice ale culurii Gumelnița din stânga și dreapta Dunării au provenit din elementele locale ale culturii Boian, pentru Dobrogea adăugându-se și Hamangia, fără ca aceasta să fi avut

50 Vl. Dumitrescu, **Apulum**, 12, 1974, p 28.
51 N. Harțuche, **Istros,** 5, p. 41.
52 Vl. dumitrescu, op. cit., p. 31 și **La cronollogia dell'eneolitico...**, p. 104.
53 idem. **La cronologia dell'eneolitico...**, tabel cronologic, p. 104.

un rol hotărâtor.

În nord-estul Câmpiei Române – deci și în zona Brăilei cultura Boian își încheie existența la nivelul fazei Giulești, trecerea făcându-se direct de la această fază la Gumelnița. Cu tot caracterul său unitar, această cultură prezintă în arealul său și caracteristici locale, ce dau naștere la variante ca: cea nord-estică a Munteniei, varianta dobrogeană, varianta Varna. Variantele nord-estică și dobrogeană nu trebuie confundate cu aspectul cultural Stoicani–Aldeni, format în sudul Moldovei din culturile Gumelnița A1 și Precucuteni III. Acest aspect are evoluția sa proprie, paralelă cu Gumelnița A2 și Cucuteni A, într-o arie geografică bine definită. Colegul I.T. Dragomir a săvârșit o mare eroare confundând Stoicani – Aldeni cu cultura Gumelnița, chiar din faza A1, din zonele Brăilei, Ialomiței și Dobrogea. Concluzia este enunțată chiar în titlul monografiei sale, când afirmă că acest aspect cuprinde sud-estul României[54]. Așa cum s-a subliniat în cuprinsul lucrării, cultura Gumelnița cunoaște în Doborgea trei tipuri de așezări: pe tell-uri, terase (așezări deschise) și în peșteri, pe când în stânga Dunării sunt întâlnite numai primele două (tell-uri și terase).

Din punctul de vedere al ariei geografice, cultura care face obiectul cercetării noastre ocupă, în dreapta Dunării – întreaga Dobroge, iar în stânga – toată Muntenia, începând din regiunea colinară și până la Dunăre, iar spre vest până la Olt. În Bulgaria ea este foarte înrudită cu culturile Kodja-Dermen și Karanovo VI, cu care formează un complex cultural, iar în nord – est în zona litoralului Mării Negre - este întâlnit aspectul cultural Varna, asemănător cu Gumelnița – varianta dobrogeană.

Grosimea apreciabilă a nivelelor de locuire constatată în majoritatea așezărilor (Cernavodă tell, Hârșova, Medgidia – în Dobrogea) și a unora din Muntenia (Gumelnița, Căscioarele, Tangâru, Lișcoteanca, Brăilița ș.a.), excepție făcând cele sezoniere sau de scurtă durată (din peșteri, Carcaliu, Râmnicelu, etc.), atestă caracterul sedentar al populației gumelnițene. Acesta mai este dovedit și de soliditatea și dimensiunile locuințelor (în majoritate de suprafață, bordeiele fiind excepții), de bogăția și varietatea inventarului gospodăresc, de caracterul mixt agro-pastoral al economiei, de complexitatea îndeletnicirilor, etc.

Deși așezarea de la Medgidia (ca și celelalte așezări gumelnițene din Dobrogea) au conferit foarte puține piese privind plastica antropomorfă și zoomorfă – comparativ cu așezările din stânga Dunării, unde acestea sunt bogat reprezentate – viața spirituală a acestor comunități era foarte elevată.

Cu toate că se cunosc puține descoperiri legate de ritul funerar, atât cât ele există, confirmă practicarea inhumației cu corpul așezat în poziție chircită[55].

Problema sincronismelor culturii Gumelnița, atât pe plan local (în cadrul teritorial românesc), cât și în afară, am tratat-o mai detailat în capitolul respectiv al lucrării. Acum nu facem decât să reamintim succint doar sincronismele cu culturile contemporane locale. Faza Gumelnița A1 este sincronă cu cultura Precucuteni III și parțial cu începutul fazei Cucuteni A, pe când Gumelnița A2 este paralelă cu Cucuteni A3, Sălcuța II și cu faza mijlocie a culturii Petrești (B). Pe baza analizelor pe probe de C14, cronologia culturii Gumelnița se încadrează în limitele datelor de 3600-3400 î.Hr. În

54 I.T. Dragomir. **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni,** București, 1983, p. 11 și urm., vezi harta de la p. 125.

55 E. Comșa. **Die Bestattungssitten im Rumänischen Neolithikum**, în Jahr.f.mitteldt. Vorgesch. Bd. 58, Halle – Saale, 1974, p. 144 și urm.

Dobrogea, ca și în nord-estul Câmpiei Române, cultura Gumelnița își încheie existența odată cu faza A2, respectiv în jurul datei de 3400 î.Hr.

Deși tardiv valorificate, săpăturile de pe tell-ul de la Medgidia, prin bogăția materialelor descoperite, aduc, alături de rezultatele cercetărilor de la Hârșova, o importantă contribuție la cunoașterea culturi Gumelnița pe teritoriul Dobrogei și în restul arealului ei din stânga Dunării. Prin cultura Gumelnița se creează și premisele cunoșterii genezei culturii Cernavoda I.

Explication des figures

Fig. 1. Établissements de la culture Gumelnița en Dobroudja (carte d'après P. Hașotti).
Fig. 2. Plan général des fouilles sur la plate-forme du tell de Medgidia.
Fig. 3. Profil du côté est-fossé V.
Fig. 4. Profil du côté est-fossé I.
Fig. 5. Profil du côté est-fossé III.
Fig. 6/1. Vue générale de l'actuelle plate-forme sur l'ancien tell (vue du sud, la vallée de Carasu – à présent, le canal Danube–Mer Noire).
6/2. Vue de l'ancien tell, avant sa destruction – 1956.
Fig. 7. Aspect des fouilles; fossé III; l'habitation no. 1 (habitation-moulin aux meules fixées sur un socle).
Fig. 8. Aspect des fouilles; côté ouest de l'ancien tell.
Fig. 9.1. Fouilles, côté ouest de la plate-forme.
9.2. L'âtre provenant d'une habitation – niveau IV.
Fig. 10. Moulin à meules doubles, socle et gradin de l'habitation–moulin.
Fig. 11. L'intérieur de l'habitation–moulin (no. 1); 1. Moulin à une meule *(in situ)*; 2. réconstitution de ce moulin.
Fig. 12. Vue des fouilles, la superficie A; des grands vases de provision de l'habitation no.1 (moulin).
Fig. 13. Vases de provisions – *in situ*, de l'habitation – moulin no.1.
Fig. 14. Profils des bords, différents fossés.
Fig. 15. Plan à l'horizontale de l'habitation-moulin (no.1.); section transversale du moulin double, à socle.
Fig. 16. Moulin à une meule; moulin à deux meules.
Fig. 17. Grands vases de provisions; 2-âtre; 3-moulin double.
Fig. 18. Outiles et armes en silex (niveaux I-III, Gumelnița A1 et A2).
Fig. 19. Lames et grattoirs en silex, provenus de differents niveaux.
Fig. 20. Lames, grattoirs et racloir travaillés en silex.
Fig. 21. Différents outils en silex des niveaux I-III (Gumelnița A1 et A2).
Fig. 22. Differents outils en silex des niveaux I-III (Gumelnița A1 et A2).
Fig. 23. 1-Grattoirs, 2-hache plate travaillée en roche de clivage.
Fig. 24. 1-Grattoirs en silex; 2-marteau en pierre; 3-ciseau en pierre; 4-fragment d'un marteau en pierre; 5-alêne en os; 6-7 serfouettes et perçoir en os; 8-serfouette en corne.
Fig. 25. 1-Grès d'aiguisage; 2-serfouette en corne de cerf;

3-petit ciseau en pierre polie.

Fig. 26.1-2. Lames et grattoirs en silex; 3-pointe de flèche en os; 4-perçoir en os (poli).
II. 1.-Grattoir sur lame de silex; 2-hache en pierre polie;
3-pointe de lance en silex.

Fig. 27. 1-Lames et grattoirs sur des lames; 2-barreau en pierre.

Fig. 28. 1-Poids de filet; 2-6 différents outils en os; 7-marteau de pierre;
8 petit ciseau en pierre; 9-hache en pierre.

Fig. 29. 1-3 petits ciseaux travaillés en éclats d'os; 4-perçoir en os;
5-fragment de marteau en corne.

Fig. 30. 1-Maxillaire supérieur de cheval; 2-corne de chevreuil.

Fig. 31.1a. Vase de provision de l'habitation no. 1; 1b-détail de vase 1a.

Fig. 32.1a. Vase de provision de l'habitation – moulin no.1; 1b-détail du décor.

Fig. 33. 1-Couvercle de vase avec des motifs incisés et excisés;
2-petit vase aux proéminences en relief.

Fig. 34. Fragments de la partie supérieure de deux vases de provisions.

Fig. 35. 1-Bol de grandes dimensions, peint en graphite dans la partie supérieure
2-4. Vases en pâte commune (le vase no. 4 est légèrement déformé
par le feu).

Fig. 36. 1-2 Vases bitronconiques de petites dimensions; 3-écuelle modelée
en pâte fine.

Fig. 37. 1-2 Vases – passoires; vase, "poudrier". 4-perle tubulaire en argile cuite;
5-pièce pilon (?) modelée en argile cuite.

Fig. 38.1-2 Pieds humains du type "embauchoir" (une paire), en argile cuite.

Fig. 39. 1-Vase de petites dimensions représentant un oiseau; 2-vase jouet (flûte).

Fig. 40. Tableau avec la typologie et la diffusion des pièces en argile cuite
en forme de pied d'homme (d'après M. Șimon et D. Șerbănescu).
Les complètements pour les pièces de Medgidia nous appartiennent.

Fig. 41. 1a.-Pied de figurine, travaillé en argile; renversé, il pourrait ressembler
à une tête d'oiseau (1b); 2-la paire de pieds humains de Medgidia.

Fig. 42. Vase de provison de l'habitation – moulin (dessin).

Fig. 43. Un autre vase de provision de l'habitation – moulin (dessin).

Fig. 44. 1-Fragment de vase en pâte fine, ornementé avec des cannelures et
peinture en graphite; 2-3 vases de provisions de l'habitation–moulin (no.1).

Fig. 45. Couvercle de vase à motifs superficiellement incisés et excisés.

Fig. 46. Vase bitronconique de dimensions moyennes.

Fig. 47. 1-Fragment de vase en étages, de dimensions moyennes travaillé
en pâte fine; 2-écuelle à décor en spirale.

Fig. 48 3-Fragment de vase de provisions, à décor en spirale, réalisé par
une large excision; 1,2,4-15, différents profils de vases
(no. 4 est peint en graphite).

Fig. 49. 1-Motif en spirale, réalisé par une large excision; 2-4 profils de vases
et bols modelés en pâte fine.

Fig. 50. 1-6, 8-9, 11-16, profils d'écuelles et bols; 7-fragment d'idole
antropomorphe travaillée en os; bracelet en Spondylus.

Fig. 51-52. Profils de vases modelés en pâte fine.

Fig. 53. 1,5-Vases en étages à décor égratigné; 6-bol peint à l'intérieur en graphite;

le reste – profils de vases en pâte fine.
Fig. 54. 1,3,4-vases travaillés en pâte fine; 2-passoire.
Fig. 55. Vases de diverses dimensions, modelés en pâte commune.
Fig. 56. Fragment de bol peint à l'intérieur à graphaite.
Fig. 57. Vases peints, du type Cucuteni A3, découverts dans les établissements Gumelnița du dép. de Brăila; 1-4 Brăilița, 5-7 Cireșu.
Fig. 58. 1, 1a, 1b et 2-Vases Cucuteni A3 de Brăilița.
Fig. 59. 1-3, 5-11, Fragments de vases Cucuteni A3 de Brăilița; 4-Fragment de vase peint de Lișcoteanca "Moș Filon".
Fig. 60. 1-3, 5-10. Fragments de vases Cucuteni de Brăilița. 4-Fragment de vase Cucuteni peint, trouvé à Lișcoteanca, point "Movila Olarului".
Fig. 61. Fragment de vase Pré-Cucuteni III trouvé à Lișcoteanca "Moș Filon"; 2,3, 5-10-fragments de vases et de louche Cucuteni A3, découverts dans les deux huttes Gumelnița sur le tertre-tell de Râmnicelu; 4-fragment de vase peint trouvé à Lișcoteanca – "Movila Olarului".

LES FOUILLES ARCHEOLOGIQUES DE MEDGIDIA, DEP. DE CONSTANTZA – 1957-1958

Résumé

L'établissement néolithique de Medgidia se trouve sur un tell, sur la rive septentrionale de l'ancienne vallée Carasu, aujourd'hui le trajet du canal navigable Danube-Mer Noire. L'établissement a été partiellement détruit par une plate-forme sur laquelle ont été élevés plusiers bâtiments. C'est la raison pour laquelle les deux campagnes des fouilles de 1957-1958 – ont eu un caractère de sauvetage. L'établissement appartient exclusivement à la culture énéolithique Gumelnița, les phases A1 et A2. La couche de la culture conservée avait environ 3 m. d'épaisseur. Tous les niveaux d'habitation sont marqués par des débris des grandes habitations de surface (à une ou deux chambres). L'une des habitations du niveau III – Gumelnița A2, contenait des moulins portatifs, vases de provisions (fig. 10, 15, 16, 31, 32, 41-43/2,3). Cette habitation a joué le rôle de moulin. L'inventaire ménager de l'établissement a été très riche et varié; on y a trouvé des outils et des armes travaillées en silex, pierre polie, en os et corne. La céramique comprend une gamme très variée de vases de toutes les dimensions, et des formes de décors différents, spécifiques aux phases Gumelnița A1 et A2. A l'intérieur des habitations sont placés des âtres de feu ovales et rectangulaires, aux coins arrondis.

La plastique anthropomorphe et zoomorphe est peu représentée; on y a trouvé: une idole fragmentaire en os et deux pieds d'homme, modelés en argile cuite (fig. 38/1, 2; 41/2). Les pièces sont pleines à l'intérieur et on les a trouvées près d'un âtre dans une habitation du III-e niveau. Les restes de faune découverts dans l'établissement indiquent des espèces domestiques et sauvages. L'état économique des porteurs de la culture Gumelnita en général et de ceux du telle de Medgidia en particulier, était florissant grâce au caractère agro-pastoral des occupations.

La périodisation de la culture est plus nuancée, en foncion de la stratigraphie et la typologie des vases. On a retenu la chronologie etablie par Vl. Dumitrescu, en se rap-

portant à la situation de Gumelnița et Căscioarele, où ont été déterminées trois phases: Gumelnița A1, A2, et B. En Dobroudja, sont connues les deux premières: A1 et A2. A présent, l'aire géographique de la culture est bien précisée: la Dobroudja en entier, toute la Valachie jusqu'à l'Olt; au nord-est jusqu' à la zone collinaire; et au sud-est de la Dobroudja, en Bulgarie, elle continue avec les cultures Kodja-Dermen et Karanovo VI (Gumelnița forme avec celles–ci le grand complex culturel Gumelnița – Kodja – Dermen – Karanovo VI). Dans la zone du littoral bulgare l'aspéct culturel Varna est très apparenté à l'aspect Gumelnița de Dobroudja.

Du point de vue des synchronismes, la phase Gumelnița A1 est contemporaine, dans le territoire roumain, à Precucuteni III et, très probablement, au début de la phase Cucuteni A, tandis que la phase Gumelnița A2 est contemporaine avec Cucuteni A3 – Sălcuța II et Petrești B. Sur le plan externe, vers l'ouest la culture Gumelnița A2 est synchrone avec les débuts de la culture Bodrogkereztur, au sud, avec Vinča B, Kodja-Dermen, Karanovo VI, et dans la région ouest-anatolienne, avec les phases plus anciennes de la culture Troia I.

Basée sur ces synchronismes et sur les analyses avec C14, la chronologie de la culture Gumelnița se place entre les limites 3600-3400 av. J.–C.

Au nord-est de la Plaine Roumaine, aussi bien qu'en Dobroudja, la culture Gumelnița cesse son existence en même temps que la phase A2, étant remplacée par la culture Cernavoda I, à la genèse de laquelle elle a pris part et qui marque la fin de l'énéolithique dans l'ancien territoire Gumelnița. La nouvelle culture (Cernavoda I) assure directement le passage à la période de transition vers l'âge du bronze, par l'intermédiaire des cultures Cernavoda III et Cernavoda II.

Les résultats des fouilles de Medgidia, après quatre décennies gardent encore l'importance scientifique et leur publication fait mieux connaître la culture Gumelnița en Dobroudja et à la gauche du Danube.

UNITATE ŞI DIVERSITATE ÎN CULTURILE NEOLITICE DE LA DUNĂREA DE JOS

MARIN NICA

Este îndeobşte cunoscut că prin aşezarea sa geografică teritoriul ţării noastre a reprezentat în decursul epocii neolitice, o zonă de confruntare sau interferenţă a curentelor culturale sudice şi central-europene care vor pune o amprentă originală asupra culturilor neolitice care s-au format şi dezvoltat, mai ales, în câmpia Dunării de Jos.

Astfel, încă de la începuturile neoliticului în zona răsăriteană a Olteniei, mărginită şi străbătută de văile largi cuaternare ale Oltului, Jiului şi Dunării s-a format grupul cultural Cârcea–Grădinile[1] caracteristic prin ceramică pictată de tradiţie ProtoSesklo.

Pe teritoriul Munteniei, din vestul ei (Dulceanca, jud. Teleorman) şi până la Târguşor (jud. Prahova) s-au descoperit aşezări ale comunităţilor Starčevo–Criş[2] faza III care au pătruns dinspre Oltenia, respectiv de pe valea Oltului (Grădinile, Vlădila, Drăgăneşti–Olt, Dobrosloveni – "S.M.T.", Ipoteşti, Cireasovu, jud. Olt) şi Valea Răii (jud. Vâlcea).

Se poate vorbi, astfel, despre o unitate în culturile neolitice de la Dunărea de Jos, cu excepţia Dobrogei, începând cu faza a III-a a culturii Starčevo–Criş.

Începând cu neoliticul mijlociu extinderea complexului cultural balcano-anatolian al neoliticului dezvoltat de la sud-est spre nord-vest, peste substratul neoliticului vechi, a avut drept rezultat, în urma simbiozei dintre ele, formarea a numeroase grupe culturale înrudite şi legate în spaţiu, începând din vestul Anatoliei până în centrul Europei.

Tracia a constituit, în acest spaţiu, nu numai principala cale de pătrundere a celor mai vechi elemente ale chalcoliticului balcano-anatolian[3] de tip Karanovo II ci şi un centru secundar de difuziune, reprezentat de grupele Karanovo II, III (Veselinovo), IV (Kaloianoveţ) şi de cel din regiunea Traciei de pe malul mării Paradimi, Sitagroi, Photolivos şi Komotini).

---

1 M. Nica, Dacia, N.S. 21, 1977, p. 13-52; Zbornik narodnog muzeia, 14/1, Belgrad, p. 106-110; Arhivele Olteniei, S.N., 1, Bucureşti, 1981, p. 27-41; 32, I, Cluj-Napoca, 1995, p. 12-28.

2 Victor Teodorescu, SCIV 14, 2, 1966, p. 68; Suzana Dolinescu Ferche, **Cercetările de la Dulceanca**, Bucureşti, 1974, p. 18, 99-101; Eugen Comşa, Analele Banatului, S. N. 3, Bucureşti, 1994, p. 13-40.

3 Milutin Garasanin, **Praistorija Iugoslavenschih zemalja**, 3 Sarajevo, 1979, p. 201, 203.

Numeroasele elemente comune, de tip chalcolitic, ce caracterizează grupele culturale ale neoliticului dezvoltat și târziu Ussoe I, II, Samovedene–Hotnița (NE Bulgariei), Vădastra (N. Bulgariei), Gradeșnița (NV Bulgariei), Dudești și Boian (Muntenia), Dudești-Vădastra (bazinul inferior al Oltului), Vinča – Dudești (bazinul inferior al Jiului) și Vinča pe linia Dunării din vestul Olteniei, se datorează originii lor culturale comune, de tip Karanovo II, Veselinovo cât și influențelor de tip Kaloianovet, iar mai târziu a celor de tip Marița.

Cultura Hamangia, de origine anatoliană, mai îndepărtată, este răspândită în mai toată Dobrogea și se dezvoltă în raporturi culturale și cronologice cu civilizațiile Boian și Precucuteni.

Cultura Vinča cu cea mai largă arie de răspândire[4] se încadrează aceluiași fenomen descris mai sus și a jucat un rol deosebit de important la geneza neoliticului mijlociu în regiunea dunăreană manifestându-se în mai multe variante locale dintre care amintim, în cazul nostru, pe cea olteană cu subvariantele Ostrovul Corbului[5], Rast[6] și Vinča–Dudești[7] din bazinul inferior al Jiului cu centrul de formare în așezările de pe Valea Jiului de la Cârcea[8], Simnic și Gârlești-Ghercești[9].

Comunitățile neolitice din aceste așezări cu ceramică pictată policrom din centrul Olteniei continuă să fie receptive, la începutul neoliticului mijlociu, la noile influențe de tip Dudești[10], Vinča[11] și Karanovo III[12] creând în perioada neoliticului mijlociu și târziu un nou aspect cultural denumit de noi, după principalele sale elemente componente aspecul Vinča-Dudești[13] din care nu lipsesc și unele elemente culturale liniar-ceramice, central-europene de tip Szatmar[14] și Szakalhat[15].

În aceeași perioadă aspectul cultural Dudești din așezările situate pe ambele terase ale Oltului[16] evoluează pe parcursul a 3 faze paralel cu cele din Muntenia[17] transformându-se în Vădastra sub aceleași influețe liniar-ceramice, din bazinul superior al Oltului (sud-estul Transilvaniei)[18] ale culturii Boian-Giulești[19] din aceeași zonă, Vinča prin filiera aspectului Dudești–Vinča de pe Jiu și noile influențe sudice de tip

4 Ibidem, p. 135-139, 181-194; Gheorghe Lazarovici, **Neoliticul Banatului**, Cluj-Napoca, 1979, p. 70-75, 177.

5 M. Nica, Banatica, 11, Reșița, 1991, p. 306-309.

6 Vladimir Dumitrescu, **The Neolithic Setlement at Rast**, BHA, International Series, 172, 1980, p. 1-33, 91 planches.

7 N. Nica, **op. cit.**, p. 310-317; idem, **The Vinča culture its role and cultural connections**, Timișoara, 1996, p. 105-114.

8 Ibidem.

9 M. Nica, Arhivele Olteniei, S.N., 9,1994, p. 3-25.

10 Ibidem, p. 14.

11 Ibidem, p.17, fig. 7; p. 20, fig. 8/1 a-11.

12 Ibidem, p. 13, fig. 5/5,6.

13 M. Nica, N. Toma, Dacia, N.S. 23, 1979, p. 31-64.

14. Idem, **The Vinča culture its role and cultural connections**, Timișoara, 1996, p.120, fig. 10/1-9, 108, 119, fig. 9/1.

15 Idem, Banatica, 11, Reșița, 1991, p.315, fig. 7/3, 8, 10; p. 317, fig. 8/1, 4, 8.

16 Idem, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 71-95.

17 Eugen Comșa, PZ, 46, Band, 1971, Heft 2, Berlin, New York, p. 195-249.

18 A.D. Alexandrescu, I. Pop Marinescu, în Materiale, 1, 1973, p. 231-259; A. D. Alexandrescu, Cumidava, 4, 1971, Brașov, p. 11-24.

19 Ibidem; Eugen Comșa, **Istoria comunităților culturii Boian**, București, 1974, p. 239-242, pl. 6.

Kaloianoveţ (fig. 7/13-15).

Deşi publicate sumar, materialele rezultate din săpăturile efectuate în câteva aşezări Dudeşti din Muntenia[20] şi din bazinul inferior al Oltului[21] prezintă aceleaşi caracteristici. Se poate constata o unitate culturală a acestei zone până în momentul formării culturilor Boian în Muntenia şi Vădastra în sud-estul Olteniei şi vestul extrem al Munteniei. Unele deosebiri se pot observa doar în prima fază a culturii Dudeşti, când în aşezările de la Fărcaşele şi Drăgăneşti-Olt pătrund mai multe elemente culturale de tip Karanovo III[22] şi Vinča[23] pe care nu le întâlnim în aşezările dudeştene din Muntenia.

Începând cu fazele Dudeşti III (Fundeni)[24] şi IV (Cernica) când se constată primele influenţe ale culturii ceramicii liniare, se poate vorbi de aceeaşi unitate culturală de tip Proto-Vădastra, Vădastra I[25] (Cernica).

Un exemplu elocvent, în acest sens vasul tronconic de la fig. 1/1 descoperit în aşezarea de la Cernica, care prezintă aceleaşi motive realizate în aceeaşi tehnică cu cele de pe vasele de la Fărcaşu de Sus "Pe coastă" (fig. 1/2,4) cu deosebirea că în aceasta din urmă, unde influenţele culturale Vinča sunt mai puternice, formele vaselor şi mai ales motivele ornamentale sunt combinate mult mai variat (fig. 1/3-11).

Pentru ambele culturi, Boian, şi Vădastră, înrudite prin originea lor comună, influenţele liniar ceramice care au avut rolul determinant în geneza acestora provin din zonele nord-estice ale Munteniei (Sudiţi)[26] şi, respectiv, sud-estul Transilvaniei (Hărman)[27]. De altfel geneza oricărei civilizaţii neolitice presupune un anume contact cultural şi uneori chiar etnic. În cazul culturii Vădastra semnificativ este faptul că cele mai numeroase fragmente ceramice ornamentate cu motive liniare, de tradiţia Zeliezovce (fig. 2/1 a, 1b; 8) şi cu note muzicale (fig. 2/4) s-au descoperit în aşezările neolitice de la Slatina "Crişana II[28], Piatra-sat "Nucet"[29] şi Fărcaşu de Sus "Pe Coastă" (fig. 2/20, 21) şi mai puţine în aşezarea eponimă. De altfel cele mai vechi manifestări ale tehnicii liniare în ornamentarea ceramicii de tip Dudeşti le întâlnim tot în aşezările amintite mai sus (fig. 2/1-3, 5-21) în care nu lipsesc nici importurile de tip Bolintineanu (fig. 2/4).

Pentru a convinge, în plus, sincronizarea acestora, mai ales cultural, prezentăm în continuare câteva boluri descoperite în aşezarea de la Sudiţi (fig. 3/1-6) ornamentate cu motive şi tehnică liniară şi care vor fi transpuse, aidoma, pe vase de forme şi dimensiuni diferite, descoperite în primul nivel de locuire din aşezarea vădăstreană de la Hotărani – "La turn".

Astfel, cel mai frecvent motiv al benzilor incizate, paralel, combinate cu cele

20 Idem, PZ, 46, Band, 1971, Heft 2, Berlin, New York, p. 195-249.

21 M. Nica, Dacia, N.S. 20, 1976, p. 71-103.

22 Ibidem, p. 53, fig. 6/9, 13, 15; p. 87, fig. 9/2, 12-14, 18; p. 89, fig. 11/11.

23 Ibidem, p. 81, fig. 5/8, 10, 11; p. 92, fig. 13/3;p. 95, fig. 15/7.

24 Eugen Comşa, SCIVA, 4, 1969, p. 167-173.

25 Marin Nica, Dacia, N.S. 20, 1976, p. 89, fig. 11/12; p. 93, fig. 14/8; p. 95, fig. 15/6, 10; p. 97, fig. 11/12.

26 Victor Teodorescu, SCIV, 2, 17, 1966, p. 223-225.

27 A.D. Alexandrescu, **op. cit.**

28 Mihai Butoi, Revista muzeelor, 2, X, 1973, p. 138, fig. 7, 9; Marin Nica, **The Vinča Culture its role and cultural connections**, Timişoara, 1996, p. 114, fig. 4/6 a, 6 b.

29 Ibidem, p. 114, fig. 4/4, 7.

ondulate de sub baza bolurilor (fig. 3/1-6) vor fi transpuse de către ceramiștii vădăstreni atât în tehnica inciziilor cât și al canelurilor pe gâtul și buzele interioare ale vaselor (fig. 3/7-13). Într-un singur caz arcadele incizate sunt marcate cu un punct (fig. 3/7) motiv de tradiție liniară(fig. 3/3,6) pe care îl vom întâlni imprimat în șiruri paralele pe buzele și umărul bolurilor (fig. 3/14, 21) și strâchinilor (fig. 3/8) descoperite tot în primul nivel al așezărilor de la Hotărani. Un motiv la fel de frecvent de influență tot liniară (fig. 3/1) sunt micile triunghiuri folosite la început pe ductul liniilor ondulate de sub buza bolurilor în forma unor mici înțepături triunghiulare (fig. 3/1) care vor fi crestate, apoi, pe marginea motivelor de benzi liniare, paralele, de pe suprafața vaselor (fig. 2/2, 3, 5, 7, 12, 13) de la începutul primei faze a culturii vădăstrene.

În cazuri foarte rare motivele micilor triunghiuri înțepate sunt organizate în arcade pe suprafața netezită a bolului (fig. 3/23) sau în șiruri paralele dispuse vertical ca niște dinți de pieptene sau ferăstrău (fig. 3/12) ce încadrează 3 registre de motive canelate. Șiruri de triunghiuri mici, crestate, care la început aveau rolul de a delimita metope și registre ornamentale (fig. 2/3; 4/11b) sau de a marca marginea gurii vaselor de uz comun (fi. 4/8,9) vor deveni ele însele motive în forma șirurilor rectangulare sau romburi (fig. 2/13; 3/11, 16, 18, 19, 20, 22). În aceeași tehnică a crestării purtătorii culturii Boian, faza Bolintineau, vor realiza motive asemănătoare (fig. 2/4) cu deosebirea că triunghiurile excizate au o formă alungită (fig. 2/4) comparativ cu cele pe vasele culturii Vădastra.

Este interesant de observat identitatea ca forme și tehnică de realizare a șirurilor de romburi excizate de pe vasele descoperite în așezările de la Hotărani – La turn" (fig. 3/19,20) și Lunca – "La Grădini"[30] (jud. Călărași) aflate la mari distanțe geografice. Se confirmă astfel, încă odată, unitatea culturală ale celor două civilizații neolitice Vădastra și Boian de la Dunărea de Jos. Bolurile ornamentate cu caneluri simple (fig. 2/6, 10; 3/17, 24) sau conturate cu împunsături de puncte sau alveole mici de tradiție liniară (fig. 3/14, 21; 4/3,6) constituie elemente culturale comune ambelor culturi.

Prezența așezării de tip Boian-Giulești în plină arie de formare a culturii Vădastra pe care, de altfel, o și suprapune în așezarea de la Piatra-sat[31] reprezintă o situație dintre cele mai fericite în explicarea raporturilor culturale și cronologice dintre cele două civilizații neolitice, înrudite, de altfel și prin originea lor comună. Spațiul comunicării de față nu ne permite a urmări numeroasele elemente comune ale celor două civilizații, ci este de ajuns de a observa câteva motive realizate în tehnica excizării suprafețelor dintre motive (fig. 3/18, 25; 4/7) uneori identice pentru ambele culturi (fi. 3/15, 20; 4/8, 12; 5/5) în asociere cu cele tipice numai culturii Vădastra (fi. 4/1, 2, 4, 5, 9, 10, 11a, 11 b, 13).

O dată cu restrângerea ariei culturii Boian, în faza Vidra, sub presiunea influențelor culturale Vinča(fig. 5/7 a, 7 b, 8a, 8b; 6/1a – 12) și Karanovo IV (fig. 6/13–17 b) comunitatea Giulești de la Piatra-sat–"Nucet" părăsește așezarea pe care o reocupă purtătorii culturii Vădastra[32], fazele III și IV. Se mențin, în continuare, relațiile dintre cele două culturi reflectate în aceeași tehnică a excizării spațiilor dintre motive egale cu cele crestate, tipică fazei Vidra a culturii Boian (fig. 5/1-6, 9a 9b; 7/2 a 2b).

În decursul fazelor Vădastra IV și Boian IV asistăm din nou, sub impulsurile cul-

30 Marin Nica, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3-4, p. 17-20, pl. 8/1,3.
31 Marin Nica, Ion Ciucă, Arhivele Olteniei, S.N. 6, 1989, p. 17-42.
32 Ibidem.

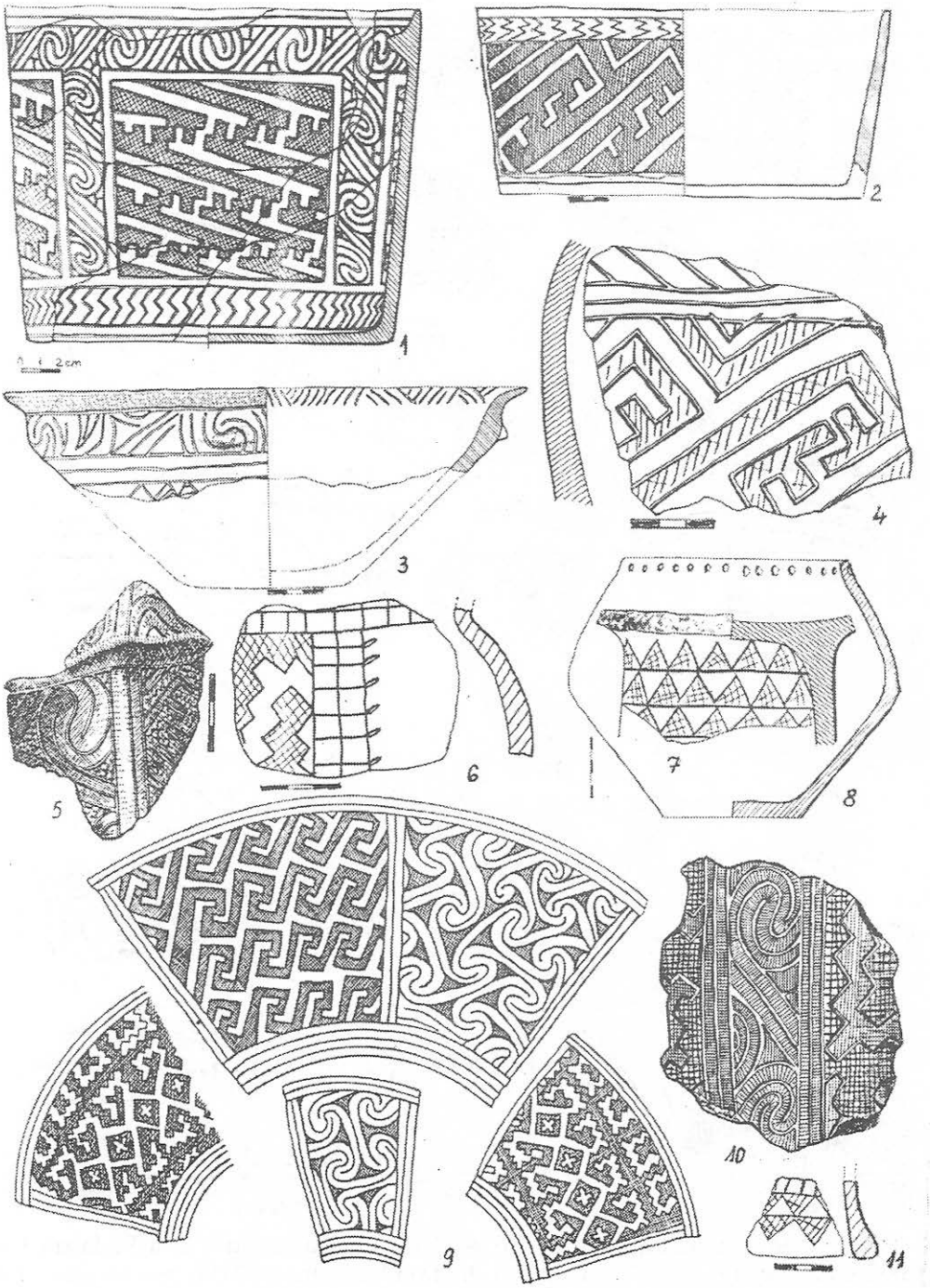

Fig. 1. Cernica – vas din faza Vădastra I; Fărcaşu de Sus, "Pe coastă" 2-11 din faza Vădastra–Vădastra IA

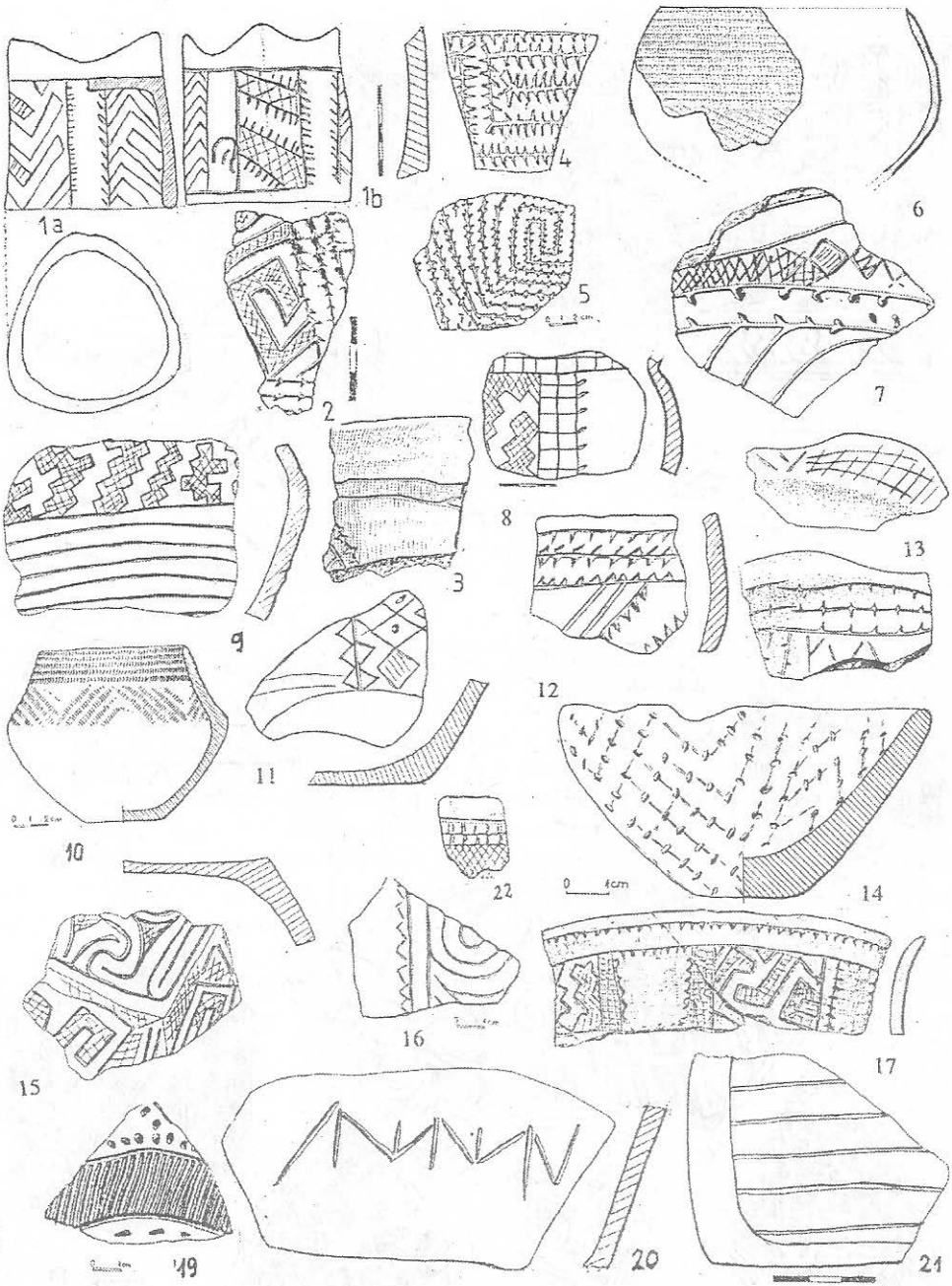

Fig. 2. Slatina "Crișan II", 1a, 1b, 9-11, 14, 15 ceramică din faza Vădastra I A; Fărcașu de Sus, "Pe coastă", 8, 17, 20, 21 din faza Vădastra IB; 3 din faza Vădastra I A; Fărcașu de Jos "Cimitir", 7, 13, 19, din faza Vădastra I A; Fărcașu de Jos – "Cimitir" 7, 13, 19, din faza Vădastra I A; Hotărani – "La școală" 2 din faza Vădastra I A; Hotărani – "La turn" 6, 5, 16, 22 din faza Vădastra I B.

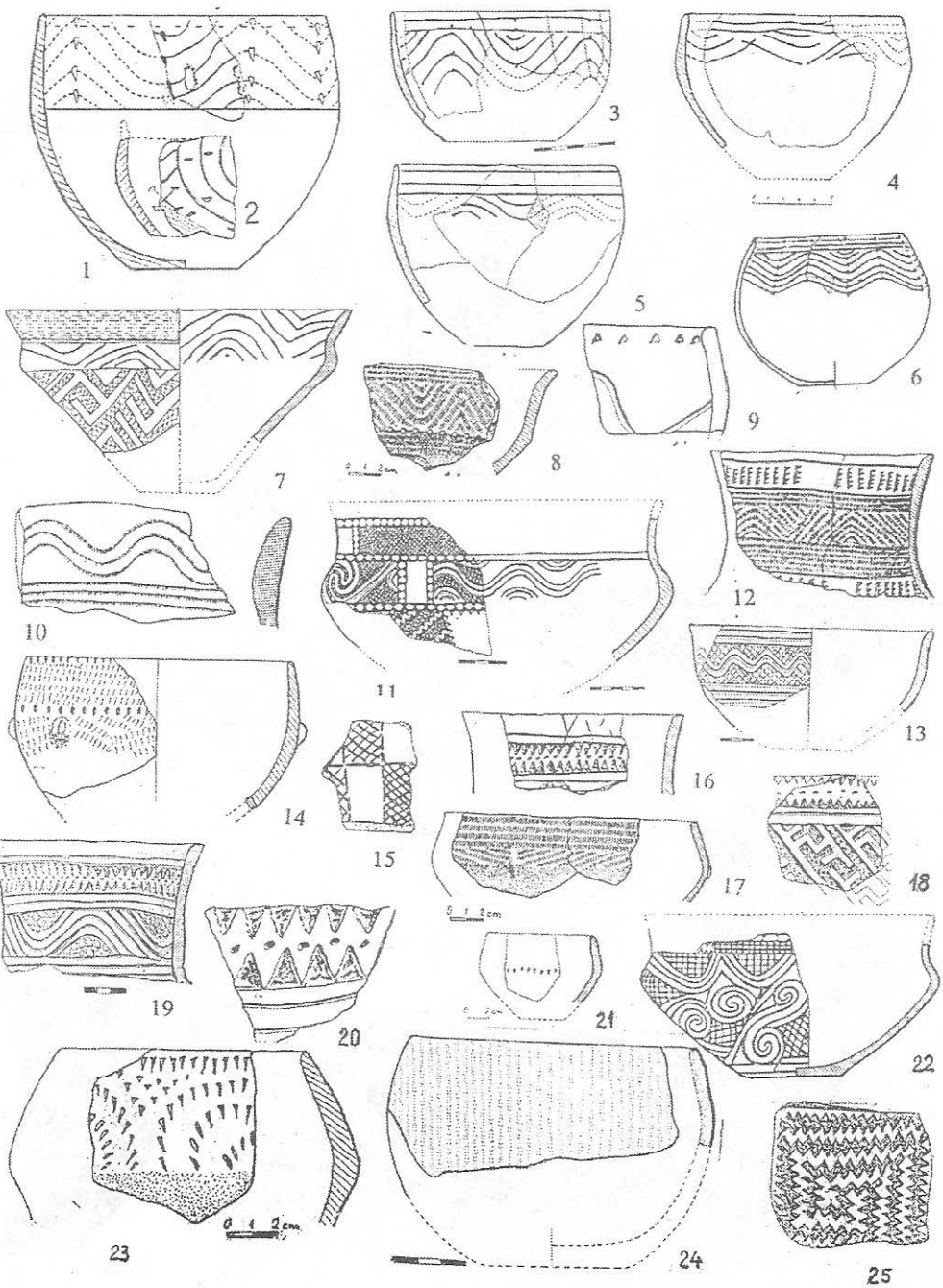

Fig. 3. Sudiți, 1-6 boluri cu motive liniar-ceramice; Hotărani – "La turn" 7-25 din faza Vădastra I B – II A.

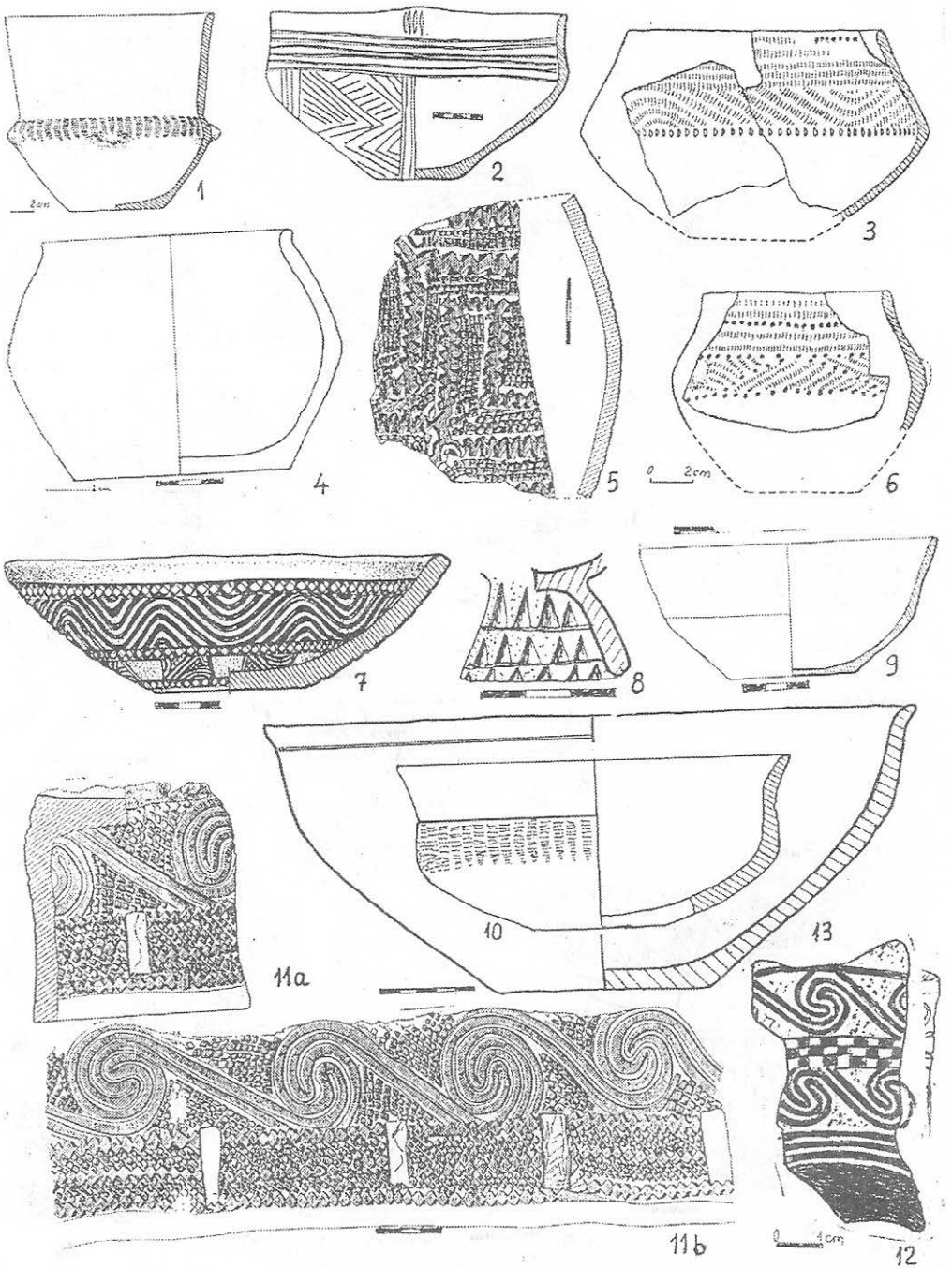

Fig. 4. Hotărani – "La turn", 1, 2, 4, 5, 7 – 12 ceramică din faza Vădastra II; 3, 6 din faza Vădastra I B.

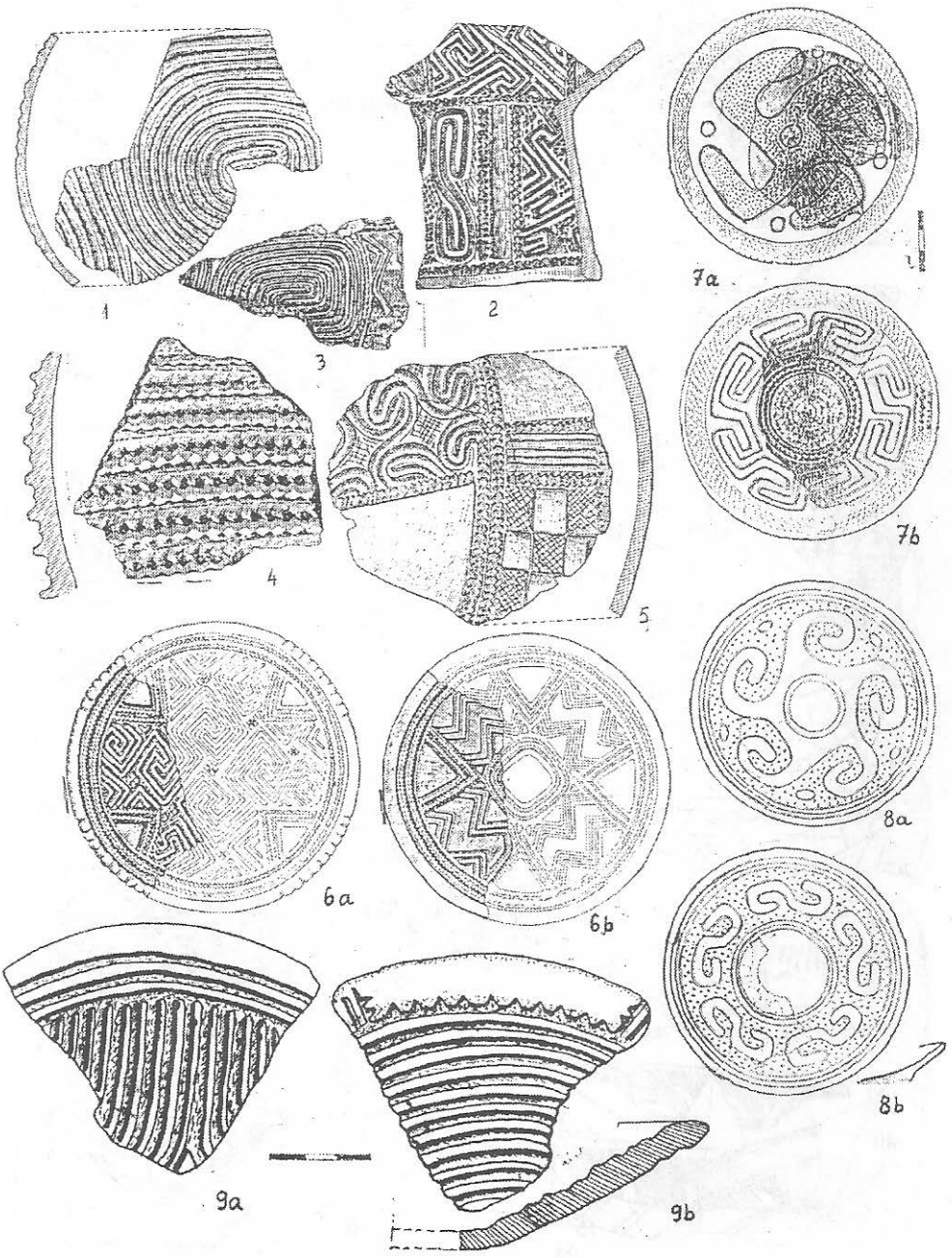

Fig. 5. Hotărani – "La turn" 1–6 b, 9 a 9 b ceramică din faza Vădastra III, 7 a-8 b din faza Vădastra IV.

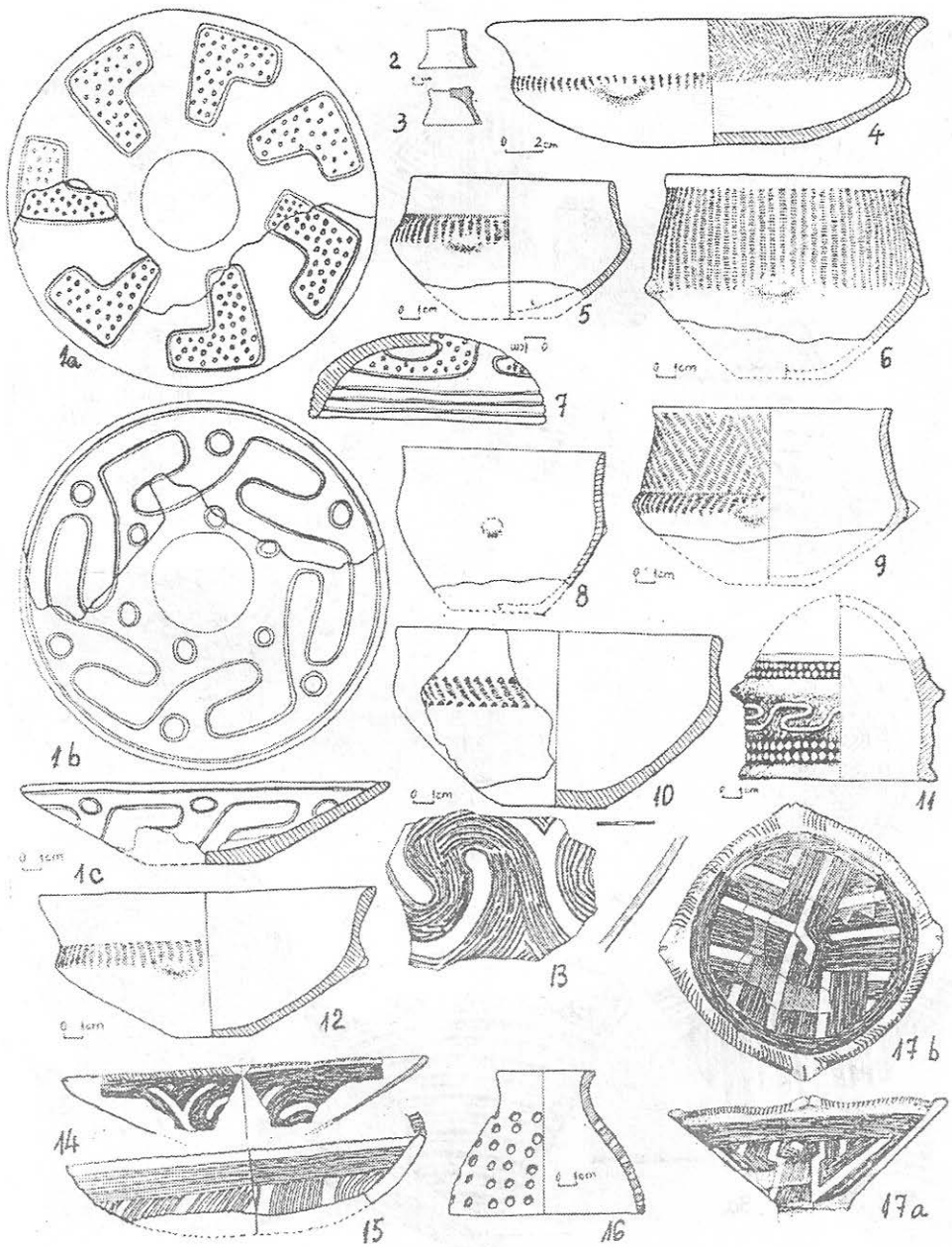

Fig. 6. Hotărani "La turn", 1 a – 17 a ceramică din faza Vădastra IV.

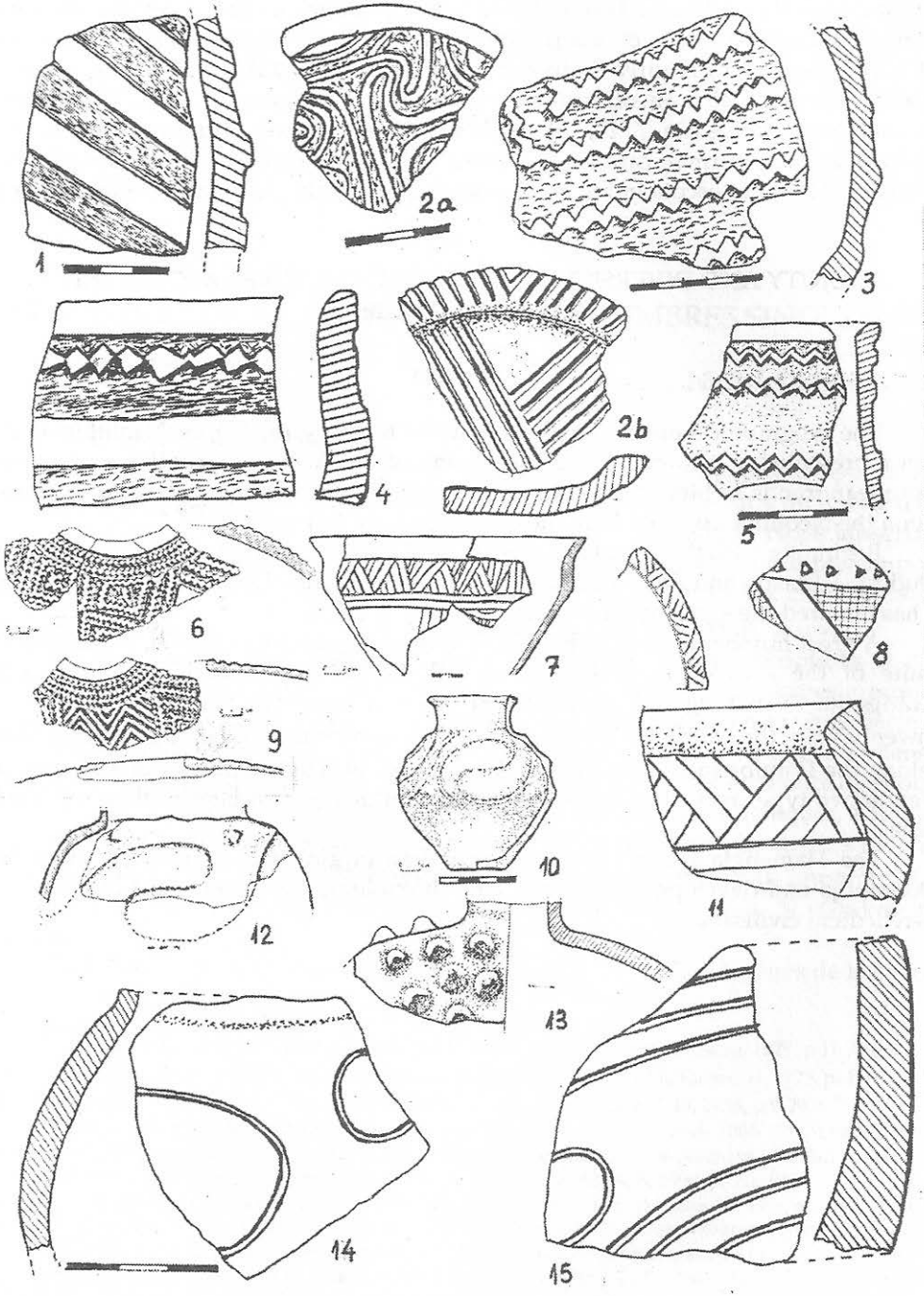

Fig. 7. Fărcaşu de Sus – "Pe coastă", 7, 8, 11, ceramică din faza Vădastra I; Hotărani "La turn" 1-6, 9, 14, 15 din faza Vădastra IV; Vlădila "Ogoi", 10, 12, din faza Vădastra IV B; Piatra–sat "Nucet" 13 in faza Vădastra IV B.

turale sudice de tip Mariţa, la o unificare culturală pe arii întinse, din estul Munteniei până la Jiu când tehnica excizării suprafeţelor largi ale motivelor de pe vase (fig. 7/1,3,4,5) asociate cu lărgirea motivelor canelate (fig. 7/10,12) la care se mai adaugă şi unele elemente tipice eneoliticului timpuriu respectiv gurguie (fig. 7/13), cercuri incizate între motive (fig. 7/14, 15), pictura crudă şi cu grafit, sunt caracteristice unui proces evolutiv, normal, care se va încheia cu apariţia eneoliticului în câmpia de la Dunărea de Jos cunoscută în literatura arheologică cu numele Boian V – Gumelniţa I[33].

UNITY AND DIVERSITY OF NEOLITHIC CULTURES ALONG THE LOWER DANUBE

Abstract

The geographical position of the Romanian territory, during the Neolithic period, has represented a cultural interferences zone of the Aegean–Anatolian and Central European trends of Linear Pottery types, which would determine an original feature upon the Neolithic cultures from the plain along the Lower Danube.

Beginning with the 3rd phase of Starcevo-Criş and mostly with the first stages of Dudeşti-Vădastra and Boian cultures, the Romanian Plain– Dobroudja being excepted – has featured the same cultural unity.

A great number of mutual Eneolithic elements, which are specific to the cultural unite of the evolved Neolithic Ussae I–II, Samovedene-Hotniţa (NE Bulgaria), Gradeşniţa (NW Bulgaria), Dudeşti and Boian (Muntenia), Dudeşti–Vădastra (the lower basin of the Olt river), Vinča–Dudeşti (the lower basin of the Jiu river) and Vinča (along the Danube in Eastern Oltenia) is due to their cultural origin of Karanovo II-Veselinovo type, as well as to the Kaloianovo influences and later to those of Mariţa type.

The Hamangia Culture (with an anatolian origin) had its range restricted to Dobroudja and developed in cultural and chronological relations with the Boian an Percucuteni civilisations.

33 D. Berciu, **Contribuţii**...., Bucureşti, 1961, p. 488-496, M. Nica, Arhivele Olteniei, S.N. 4, 1985, p. 35-47; Eugen Comşa, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 8, Călăraşi, p. 7-126

PROBLEMES DE LA CHRONOLOGIE DES TIMBRES SINOPEENS

NICULAE CONOVICI

I. 1. Brève histoire de la recherche.

Les recherches portant sur la chronologie des timbres céramiques sinopéens ont déjà une longue histoire. Celle-ci a été plusierurs fois racontée[1], de sorte qu'il reste d'en mentionner uniquement les étapes majeures et les derniers résultats. Nous laisserons de côté les nombreuses publications de timbres et même les contributions plus importants – mais ponctuelles du point de vue de la chronologie – dues aux chercheurs de marque comme **I. B. Brašinskij, B.A. Vasilenko, V. I. Pruglo** ou **D. B. Šelov**.

Dès le début du XIXe siècle, les essais d'interprétation des inscriptions et des emblèmes trouvés sur les tuiles et les amphores dans les anciennes colonies grecques du littoral nord de la Mer Noire n'ont pas manqué[2]. Après le milieu du même siècle et jusqu'à la Révolution russe, la publication régulière des timbres céramiques s'intensifie, accompagnée par des considérations sur la signification et l'appartenence des noms et des emblèmes figurés sur ceux-ci, l'organisation des ateliers céramiques, l'origine des divers catégories de timbres et leur chronologie, sorties des plumes des savants dont **L. Stephani, P. Becker, B. N. Jurgevič** ou **V.V. Škorpil** sont les plus importants[3]. Il seront suivis par **E.M. Pridik** de Leningrad (St. Petersburg) et **B. N. Grakov** de Moscou.

E. M. Pridik, savant renommé à l'époque[4], publia en 1917 les timbres de la collec-

---

1 B.N. Grakov, *Grečeskie keramičeskie klejma s imenami astinomov*, Moscou, 1929, p.11-34 (chap.I): V.I. Cehmistrenko. Zapiski MGPI, 294 1969. Moscou, p. 209-224; I.B.Brašinskij, Eirene, 11, 1973. p. 111-144; M. Lazarov, Izvestija Varna 14 (29), 1978.p.11-65; Šelov–Kovedjaev, BCH, Suppl. 13, 1986, p.9-29.

2 Territoires annexés par la Russie surtout après la guerre russo-turque de 1806-1812 sous le nom de "Région de la Nouvelle Russie", englobant toute la Crimée et le littoral ouest-pontique jusqu'au bouches du Danube. Pour les premières recherches voir V.I. Kac, I.V. Tunkina, AMA, 8, 1990, p. 111-122.

3 L. Stephani, *Titulorum Graecorum a Ludolfo Stepani collectorum Particula*, II, Dorpat, 1848, p. 3-32; idem, OAK, 1960, p.94-144; ibidem, 1869, p. 121; *ibidem*, 1870, p. 206-211; idem, Mélanges gréco-romaines II, 1861, St. Petersburg, p. 208-215; *ibidem*, II, 1866, p. 1-32; P. Becker, Mélanges gréco-romaines, I, 1855, p. 416-521; idem, ZOOID, 5, 1863, p. 18-75; *ibidem*, 7, 1868, p. 3-84; 11, 1879, p.13-50; idem, Jahrbuch f. class. Philol, Supplbd. X, 1879, p. 1-117 (dans le même périodique sont publiés en allemand les autres études trouvés en russe en ZOOID; B. N. Jurgevič, ZOOID, 11, 1879, p. 51-66; 15, 1889, p. 47-60, 1895, p.87-117; 21, 1898, p 23-38, 62-64; V.V. Škorpil, IAK, 3, 1902, p. 102-165; 9, 1904, p. 171; 11, 1904, p. 19-166; 51, 1914, p. 129-139; Ju. Marti, V. Škorpil, ZOOID, 28, 1910, p. 109-157.

4 E.M. Pridik, AM, 21, 1896, p. 127-187; idem, AM, 22, 1897 p. 148-158; idem, Klio, 20, 1926, p. 307-320.

tion de l'Ermitage[5] et en 1928 l'index de tous les noms et emblèmes se trouvant sur les timbres à noms d'astynomes (Sinope et Chersonèse) connus en Russie[6].

B.N. Grakov opublia en 1929 la première monographie sur les timbres de Sinope[7], ouvrage fondamental qui este devenu un modèle de recherche pluridisciplinaire dans le domaine de l'épigraphie céramique. Ici il prouva l'orgine sinopéenne d'une grande catégorie de timbres à noms d'astynomes (à part ceux de Chersonèse).

En utilisant plusieurs méthodes de travail, dont l'archéologie, l'onomastique, la paléographie, la numismatique, l'iconographie, l'analyse des "formulaires" des timbres, les synchronismes des nomes, il partagea les timbres sinopéens en six groupes et leur proposa une chronologie relative et absolue. Il y ajouta des listes de noms de magistrats et de fabricants figurant sur les timbres. Cette chronologie, avec plusierurs amendaments quant à la datation des groupes[8], continue a être utilisée jusqu'à nos jours.

E. M. Pridik et B. N. Grakov sont aussi les auteurs du Corpus des timbres céramiques trouvés dans l'ancienne U.R.S.S., jusqu'au 1954 (IosPE III), qui inclut 9035 timbres sinopéens[9].

Une nouvelle étape dans l'étude de ces timbres a été inauguré par V. I. Cehmistrenko. Celui-ci avait introduit des nouvelles méthodes de recherche qui lui ont permis l'établissement d'une chronologie relative et absolue incontestable des timbres à seuls noms de fabricants, une analyse plus détaillée de l'activité des ateliers ainsi qu'une groupement des timbres selon des critères stylistiques (variantes de "formulaire", catégories d'emblèmes)[10].

Pour la recherche actuelle il convient à retenir des études de Cehmistrenko les méthodes utilisées pour l'analyse interne du timbrage: les formulaires, les emblèmes, l'étude des graveurs.

Le "formulaire". Les essais de classification des timbres en fonction de l'ordre et de la manière dans lesquels sont disposés les éléments de la légende (ordre des noms, des fonctions, les patronymes, les abréviations etc.) sont plus anciennes. On les retrouve dans les publications de P. Becker, V.V. Škorpil, E.M. Pridik, B.N. Grakov etc. Mais les recherches de Cehmistrenko vont plus loin. Si Grakov, par exemple, trouve cinq variantes de légende, Cehmistrenko en identifie six "schémas" pour la construction de celle-ci. L'important est de retenir l'observation faite par tous les auteurs que ces variantes n'ont pas toujours une valeur chronologique et l'explication donnée par Cehmistrenko que ce fait est du aux graveurs des cachets[11]. En combinant les variantes des légendes avec l'évolution des emblèmes l'auteur établie onze étapes dans le

5 Idem, *Inventarnyj katalog klejm na amfornyh ručkah i gorlyškh i na čerepicah Ermitažnogo sobranija*, Petrograd, 1917 = Pridik.

6 Idem, Sitzungsberichte BAKP, XXIV, Berlin, 1928, 3, p. 341-380.

7 B.N. Grakov, *op. cit.* = Grakov.

8 Pour une dernière revue de ces amendaments voir N. Conovici, SCIVA, 40, 1989, 1, p.29-44.

9 Sur cet ouvrage, resté en manuscrit, voir V.I. Kac, comptes rendus du colloque "Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy...," Novočerkassk, 1989, p. 27-28; N.F. Fedoseev, VDI, 1993, 2, p. 85-104.

10 V.I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, p. 56-70; idem, SA, 1960, 3, 59-77; idem, *Klejma kak istočnik dlja izučenija keramičeskogo proizvodstva v Sinope v IV-II vv do n e.*, thèse de disertation, Moscou, 1962; idem, NE, 7, 1968, p. 23-36; idem, KS, 128, 1971, p. 15-20.

11 Idem, SA, 1958, 1, p. 63 et suiv.

développement du timbrage sinopéen[12], auxquelles il ajoute plus tard les timbres "à date" et les timbres tardifs au noms de fabricants[13], identifiés par D. B. Šelov[14].

Les emblèmes. Le même auteur établit cinq périodes chronologiques suivant la signification des emblèmes figurés sur les timbres: 1. les timbres portant l'emblème de la ville (aigle sur dauphin); 2. les timbres avec des emblèmes d'atelier (chaques atelier disposant de son propre emblème, qui peut varier ou non d'un an à l'autre); 3. les timbres avec emblèmes multiples (d'atelier et du magistrat); 4. les timbres avec emblèmes du magistrat (qui changent chaque anneé); 5. les timbres avec emblèmes du magistrat et du fabricant[15]. L'existence de ce dernier groupe comme unité chronologique n'a été pas confirmée par les recherches suivantes.

Les graveurs. Dans ses études, Cehmistrenko donne beaucoup d'importance à l'étude des cachets, méthode très utilisée en numismatique. Ceci lui a permis premièrement de constater l'existence des *timbres regravés*, où le nom d'un fabricant a été effacé pour être remplacé par un autre[16]. Il a aussi remarqué que des timbres exécutés dans une même année pour plusieurs fabricants étaient l'œuvre d'un même graveur. En attribuant à chaque atelier un graveur, il en a tiré la conclusion erronée que le nombre des ateliers correspond au nombres des graveurs travaillant chaque année. Il estime aussi qu'un potier salarié pouvait passer d'un atelier à l'autre, fait confirmé par la fouille des ateliers dans des centres de production comme Thasos au Cnide et l'étude des patronymes à Sinope[17]. Cehmistrenko a remarqué aussi l'existence des emblèmes permanentes d'atelier[18].

Le classement des timbres suivant la continuité des emblèmes d'atelier ou d'un même graveur s'avère important pour le groupement chronologique des magistrats. Ce sont des instruments de travail qu'il n'a pas réussi à valoriser pleinement à cause de son disparition prématurée (en 1971).

On a reproché à Cehmistrenko surtout de n'avoir pas donné une liste corrigée des magistrats sinopéens et de leur répartition chronologique en concordance avec ses critères de classement, ainsi que la date trop "haute" proposée par lui pour la disparition des timbres à noms d'astynomes (avant la conquête de la ville par le roi Pharnace I du Pont, en 183 av. J–C.)[19].

En effet, l'inexistence de cette liste a conduit à la persistence de pas mal d'erreurs de la part d'autres chercheurs qui ont publié des timbres sinopéens, d'autant plus que le manuscrit de *IosPE III* contient 275 noms de magistrats "surs" et 25 "douteux", ce qui rend peu plausible la chronologie absolue proposée par Cehmistrenko[20].

---

12 *Ibidem*, p. 68.

13 Idem, SA, 1960, 3.

14 D.B. Šelov, MIA, 56, 1957, p.202-226.

15 Idem, SA, 1958, 1 et NE, 7, 1968.

16 Idem, SA, 1964, 1, p.321-324; idem, SA, 1967, 1, p. 256-261.

17 Cf. J.–Y. Empereur, Y. Garlan, Grečeskie amfory, Saratov, 1992, p. 23-30.

18 V.I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1.

19 I.B. Brašinskij, Eirene, 11, 1973, p. 128-129; idem, Antičnyj gorod, Moscou, 1962, p.133; D. B. Šelov, *Keramičeskie klejma iz Tanaisa III-I vekov do n.e.*, Moscou, 1975 = *Tanïs*, p.137.

20 A.B. Kolesnikov, VDI, 1985, 2, p. 68-69; V. Grace, Hesperia, 54, 1985, p. 20; Françoise Alabe, BCH, Suppl.13, 1986, p. 377-3380; M.F. Fedoseev, *op. cit.* Une critique plus objective des réussites et des echecs de Grakov et Cehmistrenko est envisagée récemment par V.I. Kac, AMA, 9, p. 96-118.

Une réévaluation du timbrage sinopéen a été inaugurée il y a plusierus années par **V.I Kac**[21]. Les corrections qu'il avait introduit dans la lecture de certains timbres et les proposition de classement chronologique pour les timbres du I-er groupe ont resté inconnus pour la plupart des chercheurs faute de la circulation restreinte de la publication où ils sont publiées.

Les derniers années, la recherche systématique de ces problèmes a été reprise. Les résultats sont encore partiels mais non pas insignifiants.

N. F. Fedoseev (Kerč) s'est proposé du renouveler la chronologie des astynomes sinopéens, en partant d'un fichier comptant plus de 15.000 timbres étudiés directement (une base de recherche dix fois plus grande que celle de Grakov !)[22]. De nos jours, une telle documentation ne saurait être manipulée que par l'ordinateur. C'est ce qu'il a entrepris[23].

L'examen de ce matériel lui a permis de vérifier et corriger maintes lectures fautives qui ont été publiés ailleurs et d'éliminer ainsi un grand nombre de noms de magistrats et de fabricants figurant dans les listes de Grakov, Pridik et dans *IosPE III* (164 noms d'astynomes ont été retenues, y compris les noms nouveaux)[24]. Les particularités de tout les timbres ont été enregistrés sur l'ordinateur sous la forme de trois "matrices" qu'il décrit sommairement: pour les associations de noms, pour les descripteurs ("priznaki" = 31 éléments qui caractérisent le timbre) et pour les associations des descripteurs (83 "noeuds" = "jacejki"). Sur cette base il a essayé d'établir une succesion optimale" des magistrats pour toute la période du timbrage à noms d'astynomes, sans plus tenir compte des groupes proposés jadis par Grakov[25]. Avant de connaître le résultat final de ses essais, on a pu apprendre quelques résultats partiaux à l'occasion d'un article portant sur les chronologies parallèles des sites d'Elizavetovskoe et de Tanaïs (delta du Don)[26]. Son ordonnance s'avère un peu différente de la notre, comme on le verra plus tard. À notre avis, une "mathématisation" excessive dans l'étude du timbrage n'a pas beaucoup de chances d'être confirmée, vue la variabilité des timbre due en principal aux graveurs mais aussi à d'autres circonstances aléatoires (voir plus loin)[27].

D'autres contributions partielles de Fedoseev concernent les problèmes des relations commerciales dans le Bospore[28], l'importation des tuiles sinopéens à Chersonèse[29], l'interprétation de l'emblème "aigle sur dauphin" figurant sur les mon-

21 V.I. Kac, AMA, 1, 1972, p. 28-37; idem, AMA, 4, 1979, p. 176-191.

22 N.F. Fedoseev, Grečeskie amfory, p. 147-163; idem, *Sinopskie keramičeskie klejma kak istocnik po politiceskoj i ekonomiceskoj istorii Ponta*, compte rendu de la thèse, Moscou 1993.

23 A.B. Bobylev, N. F. Fedoseev, Metody i sistemy tehniceskoj diagnostiki, 12, 1989, p. 112-115.

24 N.F. Fedoseev, VDI, 2, 1993.

25 Idem, Grečeskie amfory, p. 154-158 et fig. 2; idem, *Typologie et chronologie des timbres sinpéens de magistrats*, communication au colloque "Production et commerce des amphores en Mer Noire", Istanbul, 25-28 mai 1994.

26 Idem, AMA, 7, 1990, p. 154-160.

27 Voir aussi les critiques de V.I. Kac, AMA, 9, 1993, p. 115-118. Je partage néanmois l'optimisme de N.F. Fedoseev en ce qui concerne la possibilité actuelle d'établir une succesion an par an des magistrats sinopéens, même s'ils resteront sans doute des petits corrections à apporter depuis.

28 Idem, Comptes redus du colloque "Skifika i Bospor. Arheologičeskie materialy...", Novočerkassk, 1989, p. 58-59.

29 Idem, Problemy issledovannja antičnogo i srednevekovnogo Hersonesa, Sevastopol, 1988, p.123-125.

naies et les timbres céramiques de Sinope[30], un complexe fermé d'Elizavetovskoe contenant des timbres sinopéens[31], une présentation des méthodes utilisées pour obtenir la chronologie de ces trimbres[32].

Le compte rendu de son thése ainsi que la nouvelle liste des astynomes qu'il a publié dernièrement dans VDI nous offrent une idée plus claire de ses conclusions. À notre avis, il devrait avoir plus de prudence avant de lier l'évolution du timbrage sinopéen au peu d'événements politiques dont nous disposons sur cette ville. Par exemple, le début du timbrage est mis en relation avec une supposée conquête de Sinope par le satrape Datamès, ce qui n'est pas du tout assuré[33]. Quoique sa nouvelle liste d'astynomes exige encore des corrections, le mérite incontestable de Fedoseev est d'avoir finalement éliminé une foule de noms "établis" (soit par des mauvaises lectures, soit appartenent à d'autres villes comme Chersonèse ou Tyras) qui ont longuement empêché une évaluation correcte de la durée du timbrage sinopéen.

N. Conovici. Nous avons commencé parallèlement l'étude du même timbrage en partant d'une base plus restreinte, c'est à dire l'ensamble des timbres sinopéens trouvés en Roumanie (plus de 2300 aujord'hui) complété par la bibliographie qui nous a été accessible. L'abondance des timbres appartenant au IV-e groupe de Grakov dans les villes grecques du litoral roumain nous a mené forcément de les aborder les premiers.

Dans un article publié en 1989 (un résumé d'un ouvrage plus ample)[34] nous avons signalé la nécessité de corriger l'ancien partage en six groupes et leur contenu sur la foi des découvertes récentes. Pour le IV-e groupe on a proposé une nouvelle liste des magistrats, avec 23 noms en succesion relative. Le contenu de cette liste impliquait plusieurs changements contre l'ancienne, avec des noms qui figuraient auparavant dans d'autres groupes, le patronyme de la plupart des astynomes (18 au totale) ainsi qu'une succesion fondée surtout sur l'analyse interne des timbres (étude des graveurs, évolution du formulaire des timbres, continuité des noms de fabricants d'un groupe à l'autre, etc.) sans offrir en même temps les preuves photographiques à l'appui et une démonstration convenable. Nous avons inventorié aussi les complexes archéologiques qui peuvent servir pour la chronologie absolue des timbres sinopéens.

Cette nouvelle liste a été reçue avec des réseves justifiées par **Yvon Garlan**[35], qui avait lui aussi commencé l'étude de ces timbre. Dans un article publié en 1990[36] il démontrait, grâce à des timbres regravés, que l'astynome *Dionysios Apollodôrou* (emblème "canthare", n° 10 dans notre liste) a été suivi par *Dionysios Démétriou* (emblème grappe, n° 8 chez nous). De cette manière, quoiqu'indirectement, nos méthodes de travail s'avéraient confirmées par l'étroit voisinage entre les deux astynomes. Il attirait l'attention sur les dangers d'une tentative d'ordonner trop strictement les noms des magistrats dans l'état actuel – si incomplet – de nos informations. L'article est

30 Idem, Comptes rendus du coloque "Drevnee Pričernomor'ja II čtenja vsesojuznoj konferencii pamjati P.O. Karyškovskogo", Odessa, 1991, p.103-104.

31 Idem, Comptes rendues du colloque "Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja", Herson, 1990, p. 79-81.

32 Idem, Grečeskie amfory, p. 147-163.

33 Adolorata Langella, Dialoghi di archeologia, Ser. 3,7, 1989, 2, p. 93-104.

34 N. Conovici, op. cit.

35 J.– Y. Empereur, Y. Garlan, REG, 105, 1990, p. 191.

36 Y. Garlan, CRAI, 1990, Avril-Juin, . 490-507.

surtout important pour les nouvelles voies de recherche qui sont ouvertes pour la chronologie des timbres des trois premiers groupes (généalogie des fabricants, continuité des ateliers, timbres surfrappés etc.).

Deux études collectives portant sur un lot provenant de Callatis et la circulation des amphores sinopéennes en Dobroudjea nous ont donné l'occasion de plus corriger la chronologie des timbres sinopéens[37], sans pouvoir pourtant éviter quelques erreurs (en admettant un astynome *Pilokratès* dans le III-e groupe au lieu de *Dios*, n° 13, par exemple)[38], au en proposant plusierus lectures fautives, dont les spécialistes n'ont pas tardé à nous les signaler par lettres privées[39]. Ces études étaient un reflet de nos connaissances au moment de la rédaction, y compris la correction opérée par Y. Garlan (qui nous en a généreusement informé avant d'être publié).

Dans la première étude nous avions proposé, à côté du renvoi au quatrième groupe de quelques noms d'astynomes autrement attribués par Grakov, l'annulation de plusieurs restitutions erronées de noms ainsi que de quelques noms appartenant à des astynomes de Chersonèse[40]. Nous avons insisté aussi sur la question des graveurs, en indiquant les timbres réalisés par le même graveur pour un seul atelier durant plusieurs années ou pour des fabricants qui ont travaillé au temps du même astynome[41]. Pour le Tableau III de cette étude, nos recherches ultérieures ont montré que les quatre derniers magistrats doivent être placés après le n° 11 (voir *infra*).

Dans la deuxième étude, qui visait une recherche comparative sur le développement du commerce sinopéen à Callatis et sur le littoral ouest-pontique nous avons apporté des corrections ponctuelles pour la période du timbrage, sans vérifier en détail la totalité des listes de Grakov[42]. Comme nos connaissances sur les timbres des groupes I–II et en partie des groupes V-VI provenaient en grand partie de la bibliographie, le nombre des erreurs perpétués est assez élevé. Nous admettions à cette occasion un totale de 183 astynomes, ce qui semblait correspondre plus ou moins au nombre des années supposées du timbrage (env. 365–183 av. J–C.). Nos erreurs sont surtout visibiles dans le *Tableau I. Répartition par astynomes des timbres sinopéens de la Dobroudja* (p. 122-125) et elles ont été corrigés par les éditeurs du volume *Grečeskie amfory*[43]. La méconnaissance directe d'une partie des timbres déjà publiés (sans illustration et avec des nombreux lectures fautives) nous a conduit à formuler des suppositions fausses,

37 N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 33, 1989, p. 111-123 et pl. I–XVI; Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 34, 1990, p. 111-127; une version reduite de ce dernier a été publié dans le volume Grečeskie amfory, p.229-253.

38 Il s'agit du fabricant *Philokratès* associé avec plusieurs astynomes de la fin du II-e groupe et du début de III-e qui avait comme emblème l'Hermès ithyphallique; de la présence constante de cette emblème sur les timbres on a déduit qu'il était magistrat - cf. Grakov, p. 134 avec emblème "canthare".

39 Lettres de Y. Garlan, V.I. Kac et N. F. Fédoseev.

40 N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p.112, n.14 et p. 113, n.15 et 16.

41 Ibidem, p. 114-116, tab.III-V.

42 Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, op. cit., p.111-112 et passim; iidem, Grečeskie amfory, p.229-253. Nous citérons désormais la version française, sauf autre mention.

43 Dans une commentaire publié à la fin de notre étude, p. 248-251. Voir aussi V. I. Kac, AMA, 9, 1993, p. 113-114 et N.F. Fdoseev, Grečeskie amfory, p. 157. Les deux auteurs semblent n'avoir pas compris justement la plus importate méthode de recherche utilisé par moi, l'étude des cachets (succession des graveurs). C'est pourquoi ils me reprochent l'abus dans l'utilisation de la méthode stratigrafique pour la chronologie relative et absolue des magistrats.

comme l'interruption des importations sinopéens sur le littoral ouest-pontique autour de 200 av. J–C., à cause de l'absence des timbres datés par 17 astynomes dont 15 inexistants!

Ce qui reste valable dans notre étude est l'essai de groupement des magistrats par "paquets de noms", suggérés par les graveurs et les fabricants communs, ainsi que l'évidence stratigraphique des complexes ou couches bien individualisés (comme par exemple dans la station gète de Satu Nou, au sud-est de la Dobroudja) permet d'envisager. Cette méthode de travail s'avère de plus en plus efficace à fur et au mesure qu'on ramasse l'information.

Avec la publication des timbres amphoriques de Satu Nou–Valea lui Voicu[44] (352 timbres, dont 189 sinopéens) nous avons continué d'approfondir la chronologie des timbres du V-e groupe (qui contient les groupes V et VI de Grakov, avec des corrections). A une exceptions près, tous les timbres sinopéens de ce site sont postérieurs au IV-e groupe. Les fouilles du dernier moment (1991), en attestant sans aucune doute l'appartenance de *Mètrodôros Aristagorou* au début de V-e groupe et non au IV-e, nous ont obligé de corriger un peu la liste des astynomes publiée en 1989[45]. Des fois, j'ai même proposé une ordre stricte pour plusieurs magistrats mieux représentés.

Avec une documentation augmentée, en 1992 j'ai élaborée une thèse de doctorat portant sur la chronologie des timbres sinopéens[47]. Cette fois j'ai abordé l'ensemble du timbrage, en tenant compte des nouvelles contextes connus (dont Satu Nou, Albeşti, Elizavetovskoe, Tanaïs, mais aussi les timbres inédites de Cogealac dans la *chôra* histrienne). La partie réservée aux groupes II et III constitue toujours le talon d'Achille de cet ouvrage, même si je crois avoir abouti à une meilleure compréhension du timbrage de cette époque (deuxième moitie du IV-e s. – premiers décennies du III-e s. av. J–C.). L'examen attentif de presque toutes les publications et le travail sur l'ordinateur nous ont fourni les preuves pour éliminer la plupart des noms issus de mauvaises lectures, de sorte que nous aussi nous sommes arrivés au nombre de 160 astynomes "surs" et trois douteux[48]. Cependant, notre liste ne couvre pas exactement la liste de notre collègue russe. Pour le IV-e groupe nous avons déplacé un "paquet" de 4 noms

44 N. Conovici, M. Irimia, Dacia, N.S., 35, 199, p. 139-175.

45 *Ibidem*, p. 171, Addenda. Cette fausse attribution est due à une mauvaise lecture: sur un timbre très effacé daté par cet astynome et découvert à Histria (inv. 20860) nous avions lu *Pistou* au lieu de *Nikiou*. Or, le fabricant Pistos n'est pas connu qu'au début du IV-e groupe; en même temps, au début du V-e groupe il a existé un graveur utilisant une écriture semblable aux timbres du III-e groupe et du commencement du IV-e (*Ibidem*, p. 145, Cat. n°66).

46 C'est une méthode qui a été largement utilisée dans presque tous les essais de chronologie et qui a donné des bons résultats dans le cas des timbres amphoriques. Il suffit de mentionner ici n'importe quel ouvrage de B. N. Grakov, V. Grace, Y. Garlan etc.

47 N. Conovici, *La chronologie relative et absolue des timbres sinopéens à noms d'astynomes* (en roumain), thèse soutenue en avril 1993.

48 Nous n'avons pas considéré les magistrats Polon (connu seulement sur des tuiles et avec un formulaire différent des timbres amphoriques) et *Phormiôn* (connu uniquement sur un vase de provisions trouvé à *Nymphaion*). Parmi les astynomes douteux nous avons rangé un *Apollônios 2*, *Thédôros* et *Ménèstheos Herpyllou*. Une bourse d'études en France à la fin de 1993 et le travail avec Yvon Garlan nous a permis de rejeter les premiers deux et aussi *Apollônios 1* et a confirmer l'existence de *Mènèstheos Herpyllou* et de *Phintis* (considéré par nous comme fabricant). M. Yvon Garlan nous a généreusement offert l'occasion de nous familiariser avec les timbres des groupes II et III, ce qui nous a obligé d'opérer plusieurs changements dans l'arrangement des magistrats de ces groupes et d'améliorer nos connaissances. L'astynome *Géron Euxénou* (n° 28 dans la liste de Feoseev) est encore inconnu pour nous.

d'astynomes de la fin de notre liste aux positions 11-14 (*Kallisthénèns 1 Nossou, Simias Hikésiou, Artémidôros 2 Glaukiou et Kratistarchos Mènnônos*, dans cette ordre près). La nouvelle ordonance s'accorde mieux avec les contextes archéologiques (Elizavetovskoe, Tanaïs, Cogealac), avec la succesion des graveurs et aussi avec les informations accrus dont nous disposons.

À part l'analyse critique des recherches nouvelles et plus anciennes sur la chronologie des timbres sinopéens, l'article publié par V.I. Kac[49] en 1993, propose aussi une hiérarchisation souhaitable des recherches pour réaliser cette chronologie: 1. élaborer une classification typologique développée des timbres, pour accomplir la liste correcte des magistrats; 2. grouper les timbres par la méthode des synchronismes entre magistrats et fabricants; 3. élaborer des groupes et sous-groupes et leur attribuer des dates absolues.

À mon avis, une partie de ces "taches" a été déjà accomplie pour le matériel existant de nos jours. Les classifications typologiques, les synchronismes et les goupements nous les considérons comme des étapes préliminaires et non finales de la recherche actuelle. Notre partage par groupes, sous-groupes et "paquets", qui est basé sur l'ancient répartition propsé par Grakov par raisons de commodité, nous le voyons surtout comme instrument de travail. Il sert pour déterminer la succesion des magistrats et donc peut toujours être modifié et raffiné. Le résultat final doit être la liste chronologique de tous les astynomes sinopéens connus sur les timbres et leur dataion absolue.

I.2. Le stade actuel de la recherche.

À partir des listes de Grakov, à présent il y a plusieurs propositions pour la succesion nominale d'une parte des astynomes en chronologie relative.

Groupe I.

B.N. Grakov avait inclus dans ce groupe 24 noms de magistrats, repartis en deux sous-groupes: Ia (*Apollodôros, Apollônios*, Aristomanès*, Bakchios*, Dionysios 1, Epidèmos, Histiaios, Ménandros*, Philonikos*) et Ib (*Aischinès 1, Aischinès 2*, Aristôn, Dionysios 2*, Diophantos, Eïrènaïos*, Hèphaïstios, Kyros, Nikomèdès, Polôn*[1], Prôtagoras, Philôn, Phorbas, Chabrias*)[50].

V.I. Cehmistrenko avait ajouté devant les astynomes du premier groupe, se basant sur les données numismatiques, une série de timbres à seuls noms de fabricants qui portent aussi l'emblème de la ville[51]. L'existence de ce sous-groupe à été confirmé plus tard par la découverte à Chersonèse d'une amphore entière portant un timbre de ce genre et sans une autre timbre de magistrat[52], tandis que son datation au tout début du

---

* Les noms marqués doivent être exclus de la liste: Apollônios – lecture fautive pour *Apollodôros*; *Aristomanès = Aristôn*; *Bakchios, Eïrènaios* = fabricants; *Ménandros* = à remplacer par *Ménalx* ou *Ménalkès*; *Dionysios 2* = lectue fautive pour *Diophantos; Polôn* = astynome connu seulement sur des tuiles, timbre d'une forme particulière qui sort de la serie connue des timbres sinopéens. Pour une partie de ces corrections voir Y. Garlan, *op. cit.*, pp. 493-497 (qui reconnaisait à l'époque un astynome *Apollônios*) et N. F. Fedoseev, VDI, 2, 1993, Tab.2, nos, 19, 23, 38, 64; ce dernier accepte *Polôn* comme astynome

49 V. I. Kac, AMA, 9, 1993, p. 118.

50 Grakov, p.119

51 V. I. Cehmistrenko, SA, 1960, 1, p. 65; l'existence de ces timbres a été remarquée par Grakov aussi, mais sans pouvoir affirmer qu'il avait existé ou pas des timbres à seuls noms d'astynomes qui leur correspondait (cf. Grakov, p.120).

52 G. D. Belov, SA, 1966, 2, p. 309-311.

groupe a été reconnue encore une fois par Y. Garlan à cause de l'existance d'un timbre du fabricant *Épikratès* dans la série[53]. V.I. Cehmistrenko avait rangé au début du premier groupe les timbres datés par les astynomes *Endèmos 1, Apollodôros 1* et *Histiaios 1*, se fondant sur la continuité des fabricants du sous-groupe Ia[54].

V.I. Kac proposa en 1979 une nouvelle groupement des astynomes du premier groupe[55], dont il admet seulement 14, c'est à dire ceux connus en association avec l'emblème de la ville: *Apollodôros, Dionysios, Endèmos, Histiaios* (dont il reconnaît un seul) et *Nikomèdès*, suivis par *Aristôn, Apollônios, Kyros, Ménalkès, Poseidônios 1* (astynome nouveau, peu connu), *Philonikos* et *Phorbas* et finalement *Aischinès 1* et *Hèphaistios* (les derniers pour les timbres à l'emblème de la ville). Ses conclusions sont fondées sur une connaissance beaucoup plus étendue des timbres sinopéens. On voit donc qu'il avait éliminé les fausses lectures (sauf pour *Apollônios 1*) et les astynomes que Grakov avait placé à la fin du groupe I à cause des associations des noms astynomes–fabricants mais qui ne figuraient plus l'agile sur le dauphin.

Avec une vaste expérience tirée surtout de la recherche des timbres thasiens, Y. Garlan vient d'apporter des nouvelles corrections, cette fois à partir des timbres regravés[56]. Il a fait la connexion nécessaire entre deux timbres publiés auparavant par Cehmistrenko, dont une regravure, pour montrer que le fabricant *Manès* (*Épikratéos*) était le fils et le successeur d'*Épikratès* dans le même atelier. Il en tire la conclusion que tous les astynomes qui datent les timbres d'*Épikratès* doivent être antérieurs aux timbres de Manès, l'existence du timbre de fabricant du nom d'*Épikratès* (première série des timbres sinopéens) d'un part et l'existence des timbres de Manès datés par des astynomes du début du groupe II confirment cette conclusion.

Du premier sous-groupe (d'*Épikratès*) font partie les timbres à noms de fabricants et les astynomes *Apollodôros, Apollônios, Dionysios, Éndèmos, Ménalkès* et *Histiaios/Histiaios Zô(–)*, tandis que dans le second (de *Manès*) entrent *Histiaios/Histiaios Zô (–), Aischinès 1, Aristôn, Hèphaistios 1, Kyros, Nikomèdès, Poseidônios* et *Phorbas 1*, suivis par *Aischinès 2, Diophantos, Hèphaistios 2, Prôtagoras, Chabrias, Philôn* du sous-groupe I B de Grakov et de six astynomes de son deuxième groupe: *Antimachos, Épiélpos, Hèrônymos, Isokritos, Mnèsis* et *Poseidônios* au trépied[57].

N. F. Fedoseev adopte les propositios de V.I. Kac, en admettant 14 astynomes avec des timbres à l'emblème de la ville, mais en y considérant deux *Histiaios* (le second avec la monograme *Zô*(–) et en renonçant à *Apollônios*[58].

Dans notre thèse nous avons essayé une analyse plus serré des timbres du premier groupe, en tenant compte des toutes les particularités internes des timbres: évolution du formulaire, disposition de l'emblème, concordance des noms, évidence des graveurs etc. pour arriver à des paquets de noms plus petits et parfois même pour proposer une ordre exacte des magistrats.

53 Y. Garlan, *op. cit.*, p. 496-497. *Epikratès* est connu uniquement sur les timbres sinopéens les plus anciens.

54 V.I . Cehmisrenko, *op. cit.*; idem, KS, 145, 1976, p. 41-43, avec la séparation entre *Histiaios 1* et *Histiaios 2 Zô(–)*.

55 V.I.Kac, AMA, 4, 1979, p. 187.

56 Y. Garlan, *op. cit.*

57 *Ibidem*, p. 496-497.

58 N. F. Fedoseev. *op. cit.*, tab.III

Nous avons attribué au I-er groupe 17 astynomes, repartis en plusieurs sous-groupes:
Sous-groupe Ia: timbres à noms de fabricants, écrits sur 1-2 lignes et accompagnés par l'emblème de la ville; nous croyons que cette sous-groupe ne pourrait durer longtemps, plus probablement 1-2 ans.
Sous-groupe Ib: timbres des magistrats *Éndèmos* et *Dionysios 1*; nom du magistrat précédé par ἐπὶ et nom du fabricant; les associations et l'ordre constant des deux noms ainsi que le placement régulier de l'emblème à gauche indiquent *Éndèmos* comme le premier, absence du titre du magistrat, noms abrégés.
Sous-groupe Ic: magistrats *Apollodôros 1, Histiaios 1, Ménalkès*; nom du magistrat précédé (ou non dans les cas *d'Histiaios 1* et *Ménalkès*) par ἐπὶ, fonction abrégé ἀστυ(–) ou écrite en entier (ἀστυνόμου), nom du fabricant, emblème de la ville; les positions des deux noms et de l'emblème ainsi que le sens de l'écriture sont variables; pour *Ménalkès* on connaît uniquement des timbres sur tuiles, une fois avec l'emblème transversale. Pour *Histiaios I* on connaît la regravure du nom de *Manès* sur celui d'*Épikratès*[59]. Avec ce sous-groupe prit fin l'activité d'*Épikratès*.
Sous-groupe Id: magistrats (*Aristôn, Histiaios 2 Zô(–), Kyros, Nikomèdès, Poseidônios I, Philonikos* et *Phorbas 1*; préposition ἐπὶ facultative, fonction du magistrat ἀστυνο– ou ἀστυνόμου, nom du fabricant sur la dernière ligne (rarement sur la première), emblème de la ville à droite; pour certains magistrats (rarement pour *Philonikos*, plus souvent pour *Aristôn* et *Kyros*, régulièrement pour *Histiaios 2 Zô(–)* l'emblème est perpendiculaire sur la lègende. L'évidence des graveurs (voir note 61) indique qu'*Aristôn* est suivi par *Phorbas 1*, le dernier de ce sous-groupe.
Sous-groupe Ie: 2 magistrats (*Philôn I* et *Diophantos*). Quelques timbres de *Phorbas 1* et Philôn 1 sont exécutés par le même graveur[60]. Timbres réalisés à la manière "thasienne", avec l'emblème au milieu et la légende écrite sur les quatre côtés; l'emblème de la ville est remplacé par un autre constant pour tous les fabricants. Au temps de *Philôn 1* sur toutes les amphores et une partie des tuiles l'emblème est "grappe et canthare", tandis que sur le reste des tuiles apparaît "l'épi"; au temps de *Diophantos*, sur les amphores l'emblème est "grappe", sur les tuiles "oiseau". Sur les timbres datés par ce dernier, la fonction du magistrat figure sous la forme ἀστυνομοῦντος.
Sous-groupe If: 3 magistrats (*Hèphaistios, Aischinès 1* et *Aischinès 2*). Cette sous-groupe exige quelques explications.

B.N. Grakov[61] distinguait pour le sous-groupe Ib un astynome *Hèphaistios* et deux *Aischinès* (le premier écrit toujours Αἰσχίνο et le second Αἰσχινέω, en ajoutant qu-il est possible qu'il soit un seul) représentés sur les timbres tantôt avec l'emblème "aige sur dauphin", tantôt avec des emblèmes différents. Par contre, V.I. Kac[62], suivi par N.F. Fedoseev[63] et Y. Garlan[64] voient les astynomes *Aischinès 1* et *Hèphaistios 1* sur les tim-

59 V. I. Cehmistrenko, SA, 1964, 1, p. 321, fig. 1 et 2/1; Y. Garlan, *op. cit.*, p. 494, fig.1
60 À comparer par exemple des timbres de *Manès Epikrateos* datés par *Aristôn* et *Phorbas 1* (Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 2, 1925, p. 131, fig. 52/2; Y. Garlan, *op. cit.*, fig.2) avec les timbres d'*Archeptolémos, Bas ou Poseidônios* datés par *Philôn* I: A. G. Plešivenko, Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma, 3, Zaporož'e, p. 164, fig. 1/3; timbres de Histria, inv. 20771 et 26684.
61 Grakov, p. 113/1,2 et . 114/14.
62 V.I. Kac, *op. cit.*
63 N.F. Fedoseev, op. cit., p. 100, n°2, 3 et p. 101, n° 66, 67.
64 Y. Garlan, op. cit., p. 496-497.

bres à l'emblème "aigle sur dauphin" comme distincts des astynomes *Aischinès* 2 et *Hèphaistios* 2 sur les timbres portant des emblèmes variables (période de l'emblème non-stable" de Fedoseev). En pus, N.F. Fedoseev considère le timbre où *Hèphaistios* porte le titre d'aisy(m)nète comme contemporain avec un des astynomes du premier groupe[65].

À notre avis il s'agit d'un seul *Hèphaistios* et de deux *Aischinès* au temps desquels on trouve sur les timbres tontôt l'emblème de la ville, tantôt des emblèmes variables. Premièrement, on constate que parmi les timbres datés par *Aischinès* il y a une partie à légende rétrograde; les noms des fabricants sur les timbres à écriture normale se rencontrent aussi sur les timbres à écriture rétograde. En même temps, on trouve des timbres avec l'emblème de la ville accompagnant le nom *d'Aischinès* à écriture aussi normale (*Hestiaios*? *Nikomachos*) que rétrograde (*Golas, Manès, Poseidônios*). De la même manière, les timbres datés par *Hèphaistios* à "aigle sur dauphin" ont des correspondants avec les mêmes noms de fabricants sur des timbres aux emblèmes variables. Sur ces derniers on rencontre constamment l'astragle comme emblème stable[66] à côté de l'emblème du chaque fabricant qui désormais pourra varier d'un an à l'autre. Ce qui plus est, une partie des emblèmes des fabricants du temps d'*Hèphaistios* on les retrouve associés avec d'autres noms de fabricants datés par les deux *Aischinès*. L'évidance des graveurs montre elle aussi une continuité entre les astynomes *Hèphaistios* (avec "aigle sur dauphin" – y compris celui avec le titre d'aisymnète – ou emblèmes variables) *Aischinès* (*1* ?) (écriture normale, avec "aigle sur dauphin" ou emblèmes variables) et *Aischinès* (*2* ?) (écriture rétrograde, avec "aigle sur dauphin" ou emblèmes variables).

Comment expliquer l'utilisation de deux types d'emblèmes à l'époque de ces trois astynomes?

Il faut dire qu'après eux suit une série de magistrats au temps desquels on utilise des emblèmes qui varient pour chaque fabricant d'un an à l'autre (le système de la rotation des emblèmes de fabricant, voir *infra*). En même temps surgissent aussi les emblèmes permanentes d'atelier, pour quelques fabricants seulement. À notre avis, il est bien possible que les trois astynomes de la fin du I-er groupe font la liaison avec la période suivante. Les timbre à l'emblème de la ville sont beaucoup moins nombreuses que ceux avec des emblèmes variables. Elle peuvent signaler l'existence d'une deuxième tranche d'amphores ou/et des tuiles, marquée séparément par le système financier sinopéen. Ce marquage différent sera rencontré plusieurs fois pendant toute la période du timbrage.

Liste des astynomes du I-er groupe.

Sous-groupe Ia	Timbres à noms de fabricants
Sous-groupe Ib	1 Ἔνδημος
	2 Διονύσιος 1

65 N.F.Fedoseev, op. cit., p. 93.

66 De ce point de vue on pourrait rapprocher *Hèphaistios* des astynomes plus tardifs, après la série avec emblèmes variables. Mais l'association de cet astynome avec des fabricants comme *Archeptolémos, Eirènaios* ou *Kallinos* s'y oppose.

Sous-groupe 1c	3	Ἀπολλόδωρος 1
	4	Ἱστιαῖος 1
	5	Μεναλκῆς
Sous-groupe Id	6-8	Ἱστιαῖος 2 Ζω(–)
		Κύρος
		Νικομήδης
	9	Φιλόνικος
	10	Ποσειδώνιος 1 (?)
	11	Ἀρίστων
	12	Φόρβας 1
Sous-groupe 1e	13	Φίλων 1
	14	Διόφαντος
Sous-groupe 1f	15	Ἥφαίστιος (aigle sur dauphin, astragale)
	16-17	Αἰσχίνης 1
		Αἰσχίνης 2

Groupe II.

Dans les listes de Grakov figurent 41 noms d'astynomes, datés entre env. 270-220 av. J.C.[67]. À cause de cette datation très basse, le savant russe "voyait" sur une partie des timbres les marques de l'influence rhodienne et séleucide (emblèmes figurés aussi sur les monnaies sinopéennes de poids "rhodien"). Les complexes archéologiques consultés par nous et aussi par d'autres auteurs – tels Cehmistrenko, Brašinskij, Vasilenko etc. – suggèrent une datation beaucoup plus ancienne, le dernier quart du IV-e jusqu'au premier décennie du siècle suivant[68].

La liste de Grakov a reçu plusieurs modifications ponctuelles introduits par V.I. Cehmistrenko, I. B. Brašinskij, V.I. Pruglo, V.I. Kac + N.F. Fedoseev et moi-même. Quelques noms ont été éliminés (*Eucharistos Gyrittou* = *Eucharistos 1*, *Théogeitos II et Théogeitos III* = *Théogeitos 1*; *Kallichoros*, *Neumènios* - inexistants), tandis que d'autres ont été attribués à d'autres groupes: *Borys 1*, *Épidèmos*, *Zôpyriôn*, *Naupôn 1*, *Philôn 2*, *Phorbas 2* au III-e groupe et *Eucharistos 2* (emblème "balaustium") au IV-e groupe. Par contre, on a complété le II-e groupe avec *Prôtagoras 1* et *Chabrias* du I-er groupe, *Iphis 1* et *Polyktôr 1* du III-e groupe, *Antimachos 1* considéré fabricant, et *Posis 1* identifié par I. B. Brašinskij[69].

V. I. Cehmistrenko avait classé dans la deuxième période de développement du timbrage sinopéen les timbres portant des emblèmes de fabricant (sous-groupe I B et une partie du II-e groupe de Grakov), tandis que les timbres à plusieurs emblèmes,

67 Grakov, p. 122-127.

68 Voir N. Conovici, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 30-34.

69 I.B. Brašinskij, Ol'vija. Temenos i agora, Moscou-Leningrad, 1964, p. 313, n° 38, p. 312, n°35; N. Conovici, *op. cit.*, p. 31-32 pour autres corrections antérieurs aux nôtres; N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia N.S., 33, 1989, p.112, n.14 avec des erreurs préléves de la bibliographie antérieure (*Sagaris*, *Chorègiôn 1*) et d'autres ajoutés par moi; Al. Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 34, 1990, p. 112. Les corrections proposés par nous reflètent le stade de nos connaissances au moment de la rédaction du texte et avant la vérification de toutes les propositions douteuses de la bibliographie accesible en Roumanie.

dont un (parfois deux) appartenait à l'astynome et d'autres (un ou deux) au fabricant, dans la troisième période, englobant la majeure partie du II-e groupe et quelques magistrats du III-e[70]. Pour la deuxième période il avait remarqué la rotation annuelle des emblèmes d'un fabricant à l'autre, tandis que pour la troisième il donne des exemples d'emblèmes de fabricant constants; pourtant, parmi ces derniers il cite des cas (sans les expliquer) où ces emblèmes de fabricants ne sont pas accompagnés par l'emblème de l'astynome[71].

Dans l'étude suivant[72] Cehmistrenko sépare la troisième période en deux étapes: la première avec l'abréviation de la magistrature en ἀστυνο – et l'absence du patronyme pour les deux noms et une seconde, avec le passage à la forme ἀστυνόμου et l'apparition des patronymes pour les deux noms, ainsi que de la désignation de la fonction de ce dernier: κεράμευς. A cette deuxième étape appartient l'astynome *Posidéios Hèphaistodôrou* au temps duquel le nom de fabricant était inscrit sur un deuxième timbre; les noms des autres magistrats pour les deux épapes ne sont pas indiqués.

Finalement, dans un étude publié en 1968[73] il groupe les fabricants qui ont un emblème commun dans la même année pour en conclure que ces emblèmes (faits par un seul graveur) désignaient l'atelier et non le fabricant.

La voie ouverte par Cehmistrenko a été suivie par Yvon Garlan. Celui-ci c'est intéressé de l'histoire de l'atelier "fleur", qui avait connu successivement l'activité d'un *Poseidônios*, suivi par *Theudôros Poseidôniu*, ensuite par les frères (?) *Poseidônios Theudôrou* et *Kallisthénès Theudôrou*[74], tous avec le même emblème. De cette manière il a montré la possibilité de partager la longue liste du II-e et du III-e groupe en plusieurs "paquets" successifs. Certes, pour voir qui sont les astynomes correspondant au premier *Poseidônios* et qui au second il fallait combiner plusieurs carrière semblables. Pour le premier, le chercheur français attribua les astynomes de la fin du premier groupe de Grakov ainsi que quelques astynomes du début du II-e groupe "qui ne portent généralement que des emblèmes d'atelier: *Antimachos, Hèrônymos 1, Théogeitos, Isokritos, Kallistratos, Mantithéos, Mnèsis 1, Omphalikos* et *Prôtophanès*"[75]. Parmi eux c'est *Mantithéos* qui, d'après le même auteur, est associé aussi avec Theudôros. D'autre part, les deux frères sont associés avec des astynomes communs mais aussi avec des astynomes différents. Il faut, certes, tenir compte du caractère incomplet de nos informations, pourtant c'est déjà clair que dans un même atelier il y avaient plusieurs fabricants qui "timbraient" les amphores.

Malheureusement, le nombre de fabricants à emblème constant des groupes II et III est assez réduit en comparaison avec les autres, aux emblèmes variables. Le nombre des ateliers – à l'emblème constant ou bien variable – dont l'activité peut être suivie pour deux ou plusieurs générations est aussi très restreint et nous n'avons pas la certi-

70 V.I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, p. 66-68.

71 Par exemple, l'astynome *Epiélpos* apparaît dans la fig. 54 avec seulement l'emblème du fabricant, dans la figure 55 avec deux emblèmes dont un lui apparaient et dans les listes pour les fabricants à emblème constante *Poseidônios 1, Poseidônios 2* et *Hèphaistios* (chacun avec un emblème double) l'emblème de l'astynome manque toujours.

72 Idem, SA, 1960, 3, p. 70.

73 Idem, NE, 7, 1968, p. 25-30.

74 Y. Garlan, *op. cit.*, p.503-507.

75 *Ibidem*, p. 506.

tude de disposer des séries complètes[76]. C'est pourquoi on est toujours forcé d'utiliser plusieurs méthodes pour l'arrangement des astynomes en chronologie relative.

Dans notre thèse, un premier paquet d'astynomes (IIa) composé de 14 noms est constitué par les magistrats qui datent les timbres portant exclusivement des emblèmes d'atelier. Pour la plupart, ils sont des emblèmes annuels, changés par rotation d'un atelier à l'autre. À coté de ces emblèmes ou bien à leur place font l'apparition les emblèmes permanents (ou quasi-permanents) appartenant sans doute aux ateliers les plus importants (comme celui à la fleur). Pour obtenir une succesion plus précise il faut tenir compte aussi des associations des deux noms sur les timbres (nous avons utlisé les timbres portant les noms d'*Archéptolémos, Golas, Eirènaios, Kylianis* et *Manès* qui font leur apparition dès le I-er groupe). Faute d'une illustration convenable, l'étude des graveurs ne nous a pas été accessible.

Dans le sous-groupe IIa nous avons inclus au premier moment les astynomes suivants: *Antimachos 1, Apollônios 2*, Epiélpos 1, Hèrônymos 1, Théogeitos, Isokritos, Kallistratos, Léôkritos, Mnèsis 1, Monimos, Omphalikos, Prôtagoras 1, Prôtophanès, Chabrias.* Depuis, avec les recherches que nous avons fait avec le soutien d'Yvon Garlan nous sommes obligés de modifier cette liste: 1. en éliminant *Apollônios 2* (de même qu'*Apollônios 1* du premier groupe), vu qu'il est connu seulement des publications anciennes non confirmés, comme P. Becker, B. N. Jurgevič, V. Škorpil et Gr. Avakian[77]; 2. en déplaçant *Leôkritos* dans le sous-groupe suivant, vu qu'il s'est avéré à avoir un emblème de magistrat (oinochoé)[78]; 3. en déplaçant aussi *Epiélpos* 1 dans le sous-groupe suivant, parce que la majorité des timbres datés par lui ont comme emblème une grappe.

N.F. Fedoseev, lui, introdit dans sa "période de l'emblème non-stable" dix-huit magistrats: à parte ceux marqués par astérisque dans notre liste il ajoute *Aischinès 2, Hèphaistios 2, Mantithéos 1, Philôn 1* et *Phintis*. Pratiquement les mêmes noms ont été envisagés par Yvon Garlan (voir supra), à l'exception de *Philôn 1* et *Phintis*. Nous avons exposé déjà notre opinion en ce qui concerne *Aischinès, Hèphaistios et Philôn 1*. On ne voit aucune raison pour séparer les timbres datés par *Philôn 1* des timbres de *Diophantos* qui sont conçus de la même façon (légende entourant un symbole, sans parler du fait qu-on ne peut pas attribuer au premier des emblèmes non stables). Quant à *Mantithéos 1* et *Phintis*, il est vrai qu'on ne peut toujours déterminer leur emblèmes, mais il y a des indices qui suggèrent plutôt leur placement au voisinage immédiat de l'astynome *Dionysion 2* (couronne avec *Delta*). Par exemple, les timbres de *Theudôros* (atelier à la fleur) datés par les trois astynomes sont très semblable aussi bien par l'écriture que par les emblèmes: couronne et fleur[79]; le timbre du fabricant *Dionysios* (coquil-

76 Dans ce cas, une méthode convenable c'est de grouper les astynomes associés à un seul fabricant par petits "paquets" constitués des timbres réalisés par un seul graveur. C'est ce que nous avons fait pour le IV-e groupe et une partie du V-e.

77 P. Becker, ZOOID, 5, 1863, p. 47, n°4 (Olbia, tuile); B. N. Jurgevič, ZOOID 18, 1895, p. 134, n° 4 (Theodosia, tuile): V.V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 66, n°258 (Panticapée, anse); Gr. Avakian, CNA, 5, 1924, fasc. 53-54, p. 37, n° 46 (tuile).

78 Voir N.F. Fedoseev, *op. cit.*, fig. 3; ce qui ne l'empêche de le placer dans la période de l'émblème non-stable (p. 101/97).

79 Timbres publiés dans: B.N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 136, n° 15; I.B. Brašinskij, *Grečeskij kermiceskij import na nižnem Donu v V–III vv. do n.e.*, Leningrad, 1980, p. 184, n° 593 (pour *Dionysios* 2); N. Murzakevič, ZOOID, 2, 1848, p. 413; n° 45 (pour *Phintis*); *Pridik*, p. 92, n° 639; G.A. Dzis-Rajko, KSOdessa (1963) p. 40-46 (Nikonium-Zatoka, avec dessin); I. B. Brašinskij, Ol'vija. Temenos i agora, n°25 et pl. II/25 (pour *Mantithéos 1*). Sauf mention contraire, les timbres ont été vus par nous dans le fichier d'Yvon Garlan.

lage) daté par *Phintis* a été même regravé sur celui daté par *Dionysios* 2[80]. Pour les années de *Dionysios* 2 et de *Mantithéos* 1 le fabricant *Prytanis* a comme emblème un épi[81]. Sur une partie des timbres datés par *Mantithéos* 1 on trouve comme emblème une grappe, tandis que sur les timbres de *Phintis* il y a quelquefois la couronne de *Dionysios* 2, autrefois le lion d'*Hèrakleidès* 1.

Par conséquent, le nombre des astynomes du sous-groupe IIa devient être 11 (éventuellement 14 avec les 3 magistrats du sous-groupe précédent).

L'évidence des combinaisons des noms ainsi des graveurs et des emblèmes permettent d'en départager deux paquets dans ce sous-groupe: **IIa1**. Les astynomes *Mnèsis*, *Chabrias*, *Prôtagoras*, *Isokritos*, *Monimos* et *Prôtophanès*; ils sont liés par les graveurs, par la répétition de quelques emblèmes ainsi que par l'activité des fabricants *Archéptolémos*, *Golas*, *Dionysios*, *Eirènaios* et *Philokratès* (emblème constante couronne). **IIa2**. Les astynomes *Antimachos* 1, *Théogeitos*, *Hèrônymos* 1, *Kallistratos* et *Omphalikos*; de cette période commencent l'activité les fabricants *Poseidônios* (*Noumèniou*, grappe et épi), *Prytanis* (*Theupropou*, coquillage), *Sinôpiôn* (oiseau) et *Neumènios* (*kèrameus*, kerykeion). L'activité de *Poseidônios* (fleur) occupe tout le sous-groupe ainsi que quelques années du sous-groupe suivant (tableau I).

L'apparition des emblèmes permanentes dans quelques ateliers se produit donc dès le sous-groupe IIa, plus accentuée dans sa deuxième partie. Il faut dire que ce genre d'emblèmes ne sera jamais généralisé. D'autre part, il est désormais difficile à sutenir l'existence d'un "système" réel en ce qui concerne l'imposition de la rotation annuelle des emblèmes dans tous les ateliers, phénomène bien connu à Thasos surtout pour la pèriode "récente"[82]. Le système ne fonctionne que pour une partie des ateliers, ce qu'on constate aussi pour la période suivante.

Sous-groupe IIb. Maintenant fait son apparition, à côté des emblèmes d'atelier un second emblème qui devient permanent et qui a été attribué par Cehmistrenko au magistrat. Quelquefois, quand l'émblème (ou une partie d'un emblème composé de deux éléments – ex.: grappe et epi) du fabricant coïncide avec l'emblème annuelle on évite de répéter la même image (ex. deux grappes). Autrefois, c'est uniquement l'emblème du magistrat ou l'emblème du fabricant qui est présente. Ce sont des situations qui rendent difficile de déterminer le classement des magistrats dans un"paquet" ou autre et qui s'opposent donc à un traitement informatisé.

L'arrangement des astynomes du reste du groupe II est plus difficile pour nous, faute des informations plus complètes. Il est néanmoins possible de distinguer des "paquets" de magistrats en suivant les associations de noms, les emblèmes ainsi que le développement du formulaire des timbres.

Au tout début du sous-groupe IIb on doit placer sans doute les astynomes *Aristophanès* (tête de lion), *Epiélpos* 1 (grappe), *Léôkritos* (oinochoé), *Poseidônios* 2 (trépied), suivis par *Apollodôros* 2 (grappe), *Gyrittos* (boucrane) et *Histikôn* (amphore)

80 Timbres publiés par B.N. Jurgevič, op. cit., p. 136, n° 13-14 et J. Marti, Škorpil, *op. cit.*, p. 127, n° 117 (photographies Y. Garlan).

81 Pour *Dionysios* 2 voir Pridik, p. 87, n° 529-530 et pl. XI/7; I.B. Brašinskij, *Grečeskij kermiceskij import...*, p. 194, n° 689 et pl. XII/104. Pour *Mantithéos* – timbre inédit découvert à Generalskoe, au nord de la Crimée (fichier Garlan).

82 Y. Garlan, Annales, Economie, Sociétés, Civilisations (1982), p. 837-846.

qui sont connus en association avec les fabricants *Manès*[83], *Neumènios* (kerykeion)[84] et *Sinôpiôn* (oiseau)[85] du sous-groupe précédent. Pour des raisons stylistiques (graveurs) on peut leur ajouter *Charixénidès*, probablement à côté des quatre premiers[86].

Voilà quelques associations de noms qui peuvent être utilisées pour le classement des astynoms du gr.II:

– L'atelier de *Dionysios* (coquaillage – le même que pour *Prytanis*) avec *Epiélpos 1*[87], *Gyrittos*[88], *Apollodôros 2*[89], mais aussi avec *Dionysios 2* (couronne avec Delta)[90] et *Phintis*[91].

– L'atelier de *Teudôros Poseidôniou* (fleur) – outre *Dionysios 2*, *Phintis et Mantithéos 1* dont on a déjà parlé – avec *Epiélpos 1*[92], *Gyrittos*[93], *Apollodôros 2*[94], et *Histikôn*[95], *Théariôn Philônos*[96], *Posidéios 1 Hèpaistodôrou*[97]. Pendant l'an de *Théariôn* on connaît aussi les timbres du même atelier mais "signés" par *Kallisthénès (Theudôrou)*[98] et *Poseidônios (Theudôrou)*[99].

– Les deux derniers sont encore associés au magistrats *Aristoklès*, *Artémidôros 1*, *Mikos 1*, *Theudôridès* et *Naupôn 1*; le premier est connu aussi avec *Polycharmos* et *Apatourios*, tandis que le second avec *Eucharistos 1 Gyrittou*, *Hèrakleidès 1 Hèrônymou*, *Posidéios 1 Hèphaistodôrou*, *Poseidônios 3* (serpent), *Hikésios 1* et *Philôn 2*. La majorité des magistrats en association avec *Kallisthénès Theudôrou* appartiennent au III-e groupe, qui connaît une grande variabilité du formulaire des timbres, le remplacement progressif de la forme abrégé ἀστυνο(–) par les formes non abrégés ἀστυνόμου et ἀστυνομοῦντος et le nombre de plus en plus réduit des emblèmes d'atelier. Pour mieux identifier les magistrats du milieu du II-e groupe il faut trouver d'autres associations, comme celles de l'atelier d'*Aristagoras Polyktoros*.

---

83 Pridik, p. 102, n° 839; V.I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, p. 69, fig. 32; V.I. Pruglo, KS, 109, 1967, p. 42-48, n° 33.

84 N. Murzakevič, *op. cit.*, p.411/10, 413/3 (?); P. Becker, Mélanges gréco-romains, I, 1855, p. 495, n°23; A.S. Golencov, B.G. Peters, SA, 1981, 2, p. 219, n° 25; I. B. Brašinskij, *op. cit.*, p. 195, n° 711; B.A. Kolesnikov, *op. cit.*, p. 84, n° 33; A.G. Plešivenko, *op. cit.*, pl. I/12. Pridik, p. 140, n° 21; I. B. Brašinskij, Ol'vija. Temenos i agora, n°17.

85 P. Nicorescu, EDR, 2, 1924, p. 412, n°63; E. G. Sugov, Antičnaja drevnost' i srednee veka, Sverdlovsk, 1963, p. 4; L. Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 145, n° 3; G.A. Plešivenko, *op. cit.*, n° 23, pl. II/23.

86 Pour *Charixénidès* voir Canarache, n° 389, 452.

87 V.V. Škorpil, IAK, 11, 1902, p. 69, n° 276; *Pridik*, p. 88, n° 550; V.I. Pruglo, KS, 109, 1967, p. 42-48, n°11.

88 Pridik, p. 101, n° 808; B.A. Kolesnikov, *op. cit.*, n° 31-32; IosPE III, 2035.

89 B.N. Grakov, MIA, 36, 1954, p. 90, pl.I, 14/3; B.A. Kolesnikov, *op. cit.*, p. 84; A.S. Golencov, V.K. Golenko, KS, 159, 1979, p. 74-84, n° 5 = T.N. Vysotskaja, VDI, 1979, 4, p. 90.

90 B.N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 136, n° 13-14.

91 Ju. Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p. 127, n° 117.

92 Pridik, p. 88, n° 554 et pl. XI-10; P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 409, n° 49, fig. 56; V.I. Cehmistrenko, *op. cit.*, p. 70, fig. 54.

93 P. Becker, Jahrbuch, f. class, Philol, Supplbd. X, p. 31, n° 3.

94 M.I. Zolotarev, KS, 159, 1979, p. 66-72, n° 2; A.G. Plešivenko, *op. cit.*, n° 4, pl. I/4.

95 I.B. Brašinskij, *op. cit.*, n° 24 (avec timbre secondaire); V.I. Pruglo, *op. cit.*, n° 22.

96 Pridik, p. 90, n° 587.

97 Y. Garlan, *op. cit.*, p. 504, n° 12, fig.12.

98 Pridik, p. 90, n° 585.

99 B. de Kohne, Recherches sur l'histoire et la numismatique des colonies grecques..., 2, 1857, p. 412, n° 12, pl. XVIII; Pridik, p. 90, n° 586, pl. XI/318.

ANNEXE 1: CONCORDANCES ENTRE MAGISTRATS ET FABRICANTS DU GROUPE II

Nr. AST	ΑΣΤΥΝΟΜΕ	ΑΡΧΕΠΤΟΛΕΜΟΣ	ΓΟΛΑΣ	ΚΥΔΙΑΝΙΣ	ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ	ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ	ΜΑΝΗΣ	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ	ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ Θ.	ΘΕΥΔΩΡΟΣ Π.	ΚΑΛΛΙΣΘΕΝΗΣ Θ.	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ Ν.	ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ ΠΟ	ΝΕΥΜΗΝΙΟΣ	ΠΡΥΤΑΝΙΣ	ΑΡΙΣΤΑΓΟΡΑΣ Π.	ΣΑΓΑΡΙΣ Ν.
15	ΗΦΑΙΣΤΙΟΣ	arc/aigle sur dauphin			vase?		feuille	lance	(aigle sur dauphin)	feuille			couronne		●			
16	ΑΙΣΧΙΝΗΣ 1	feuille	amphore	massue		hippocampe	tête de belier	tête de belier ?		●			couronne					
17	ΑΙΣΧΙΝΗΣ 2	tête barbue dr.	amphore		masque de Silene	couronne		2 dauphins/fleur		oiseau						couronne		
18	ΜΝΗΣΙΣ 1	tête barbue dr.	grappe	grappe	carquois	couronne	tête barbue dr	masque	branche	fleur								
19	ΧΑΒΡΙΑΣ	tête	vase	grappe, canthare	masque de lion	couronne	arc	phiale et feuille	phiale, fleur/tête	phiale			grappe					
20	ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ 1	vase			feuille		amphore	tête de chien	deux oiseaux	fleur en main			grappe, tête barbue					
21	ΙΣΟΚΡΙΤΟΣ	dauphin	vase		oiseau?	?	dauphin	tête de chien	?	fleur, vase								
22	ΜΟΝΙΜΟΣ	dauphin	grappe, coquillage		hibou	couronne		tête de chien								?		
23	ΠΡΩΤΟΦΑΝΗΣ	?		?		couronne		canthare		fleur			rame		kerykeion	animale ?		
24	ΑΝΤΙΜΑΧΟΣ 1					?	vase	vase	?	fleur			épi, feuille ?		tête, kerykeion	vase		
25	ΘΕΣΕΙΤΟΣ							dauphin	kerykeion/+tête d'Hermes	fleur/+oiseau			grappe, épi		kerykeion	coquillage		
26	ΗΡΩΝΥΜΟΣ 1				hibou	?	trepied ?	grappe	?	fleur			grappe, épi		kerykeion, grappe	coquillage		
27	ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΣ						?	canthare, hippocampe		fleur			épi, grappe		tête d'Hermes, kerykeion	coquillage, grappe		
28	ΟΜΦΑΛΙΚΟΣ						?	grappe		fleur			épi, grappe			coquillage		
29	ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ							?		feuille, fleur			grappe, épi		kerykeion	hippocampe ?		
30	ΕΠΙΕΛΠΟΣ 1					?	vase, cruche?	coquillage	?		fleur		grappe, épi			coquillage		
31	ΛΕΩΚΡΙΤΟΣ							canthare		fleur					kerykeion			
32	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 2						vase	acrostyle		fleur			épi		kerykeion	coquillage		
33	ΧΑΡΙΞΕΝΙΔΗΣ							Hermes	kerykeion				épi, feuille ?			?		
34	ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 2							coquillage			●		-			coquillage		
35	ΓΥΡΙΤΤΟΣ							grappe, coquillage			fleur		grappe, épi			canthare		
36	ΙΣΤΙΚΩΝ									?	fleur		grappe				●	
37	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ 2							coquillage			fleur	torche	épi, grappe			épi		
38	ΦΙΝΤΙΑΣ							coquillage	?		fleur		grappe, épi			●		
39	ΜΑΝΤΙΘΕΟΣ 1							épi		fleur	fleur					épi	vase, massue	
40	ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΣ 1								canthare	fleur						coquillage		feuille
41	ΘΕΑΡΙΩΝ							fleur		fleur	fleur, épi	fleur	épi, grappe			cocuillage	●	feuille
42	ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 1									fleur			grappe, épi			●	●	feuille
43	ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ							grappe, coquillage	?	fleur		fleur	épi, grappe			coquillage	●	feuille
44	ΠΟΛΥΚΤΩΡ 1																	
45	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 3							coquillage, épi		-			-			●	●	
46	ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ 1							coquillage, canthare		fleur			épi, grappe			●	●	feuille
47	ΦΗΜΙΟΣ 1									?			grappe, épi			●	●	
48	ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ							amphore		fleur			grappe, épi			coquillage, grappe		
49	ΙΦΙΣ 1								Hermes	fleur			épi, grappe			●		
50	ΠΑΤΑΙΚΟΣ							grappe	feuille	-			épi			●		
51	ΠΟΣΕΙ 1							?	bouton?	fleur			grappe			amphore		
52	ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ								grappe			fleur	grappe	grappe, épi		coquillage		feuille
53	ΘΕΥΠΕΙΘΗΣ								?				●	●		●		●
54	ΜΙΚΟΣ								épi	fleur	●	fleur		épi, (grappe)		coquillage		feuille
55	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 4										●			épi, grappe				?
56	ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ 1								Hermes	fleur		fleur		épi, (grappe)		●		grappe, épi
57	ΙΚΕΣΙΟΣ 1								Hermes	fleur		●				vase ou couronne ?		
58	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 5								canthare	fleur ?		●						

– Les timbres d'*Aristagoras* (sans emblème d'atelier) au temps des *Mantithéos 1* et *Théariôn* (sans patronyme), *d'Hèrakleidès 1 (Hèronymou)*[100], *Histikôn, Aristoklès*[101]. *Poseidônios 3* (serpent) et *Poseidéios 1 Hèphaistodôrou*[102] (avec patronyme).

– Les timbres de *Poseidônios (Noumèniou*, atelier "grappe et épi"), connus aussi bien au temps des astynomes contemporains à *Dionysios* (coquillage) et *Theudôros Poseidôniou* (fleur) – *Aristophanès*[103], *Épiélpos 1*[104], *Gyrittos*[105], *Poseidônios 2*[106], *Apollodôros 2*[107], *Histikôn*[108], qu'aù temps des astynomes de *Poseidônios Theudôrou* (fleur) et *Arsitagoras Polyktoros – Dionysios 2*[109], *Hèrakleidès 1*[110], *Aristoklès*[111], *Phèmios 1*[112], *Poseidônios 3*[113], *Posidéios 1 Hèphaistodôrou*[114] (avec patronyme au temps des deux derniers). En plus, il est daté aussi par les magistrats *Aristoboulos*[115], *Iphis 1*[116], *Pataikos*[117], *Posis*[118] (?) et *Polycharmos*[119].

– Au même atelier ("grappe et épi") appartient *Noumènios Po(seidôniou)*, vraisemblablement le fils de *Poseidônios Noumèniou*. On connaît ses timbres datés par *Theupeithès* (couronne)[120], *Mikos* (grappe)[121], *Polycharmos* (canthare)[122], *Poseidônios* 4 (massue)[123]. Parmi les quatre, *Polycharmos* pouvait être le premier parce qu'il date aussi les timbres de *Poseidônios Noumèniou*. Ces astynomes constituent un "paquet" de noms (**IId**) situé à la fin du deuxième groupe.

---

100 Exemplaire inédit de Sinope, inf. Y. Garlan (au musée de Sinope).

101 V.I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, p. 69, fig. 23; Pridik, p.82, n° 414, pl. XII/12.

102 Pridik, p. 97, n° 726.

103 Pridik, p. 86, n° 497-498, pl. XII/1.

104 V.I. Pruglo, *op. cit.*, n°45; A.I. Meljukova, *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*, Moscou, 1975, p. 24-27, n° 5, fig. 11/3.

105 Un timbre sur tuile d'un certain *Poseidônios*, sans mention de l'emblème, découvert à Presčanoe est publié par S.A. Kovalenko dans Pamjatniki zeleznogo veka v okrestnostjah Eupatorii, Moscou, 1991, p. 22.

106 Pridik, p. 96, n° 717-718 (emblème d'atelier "épi").

107 B.A. Kolesnikov, op. cit., p.84, n° 29-30.

108 Grakov, p. 218 et pl. 6/9; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 19, 1968, 1, p. 53, n°18.

109 I.B. Brašinskij, Olvija, Temenos i agora, n° 19, pl. II/19.

110 Pridik, p. 89, n° 570 et pl. XII/6.

111 V.V. Škorpil, *op. cit.*, p. 134, n° 9 (emblème de fabricant un épi).

112 V.V. Škorpil, *op. cit.*, p.83, n° 350; Ju. Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p. 127, n° 115.

113 Pridik, p. 77, n° 321, pl. XIII/6.

114 V.I. Cehmistrenko, SA, 1969, 3, fig. 7/3; Pridik, p. 96, n° 715; N.A. Onaiko, *Antičnyj import v Pričernomor'e i Pubuže* v IV-II vv. do n.e., Moscou, 1970, p. 90, n° 75-76, pl. III; S. S. Bessonova, E.P. Bunjatjan, N.A. Gavriljuk, *Aktašskij mogil'nik skifskogo vremeni v vostočnom Krymu*, Kiev, 1988 = Aktaš, p. 46, fig. 27/4.

115 V.I. Cehmistrenko, NE, 7, 1968, p. 28, Tab. 5.

116 V. I. Pruglo, KS, 109, 1967, n°24.

117 Sinope, ex. inédit, emblème d'atelier, "épi", musée de Sinope n° 829 (inf. Y. Garlan) – variant du timbre sans épi cf. Pridik, p. 140, n° 23.

118 A. G. Sal'nikov, *Antičnyj istoria i kultura Sredizemnomor'ja i Pričernomor'ja.* Leningrad, 1968, p. 254 (emblèmer d'atelier "grappe").

119 V. V. Škorpil, *op. cit.*, p.80, n° 328.

120 D. B. Šelov, MIA, 56, 1957, pp. 202-226, pl. III/5; Z. Sztetyllo, *Les timbres amphoriques dans les collections du Musée Nationale de Varsovie*, Varsovie, 1983, n°191 (lecture erronée); S. Ju. Monahov, Anatolia antiqua – Eski Anadolu, II, 1993, p. 131, n° 66.

121 Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 192 (lecture erronée); Sinope, inédit, Musée de Sinope (inf. Y. Garlan).

122 V. V. Škorpil, IAK, 11 1904, p. 79, no. 327 (2 ex.); Pridik, p.95, n° 702, 703 (sans patronyme ?).

123 V.I. Cehmistrenko, SA, 1967, 1, p. 256-261, fig. 2/3.

– Antérieur et contemporain avec *Noumènios Po(–)* est l'atelier de *Sagaris (Noumèniou*, feuille), avec des timbres datés par *Hérakleidés 1*[124], *Eucharistos 1 Gyrittou*[125], *Posidéios 1 Hèphaistodôrou*[126], *Aristoklès*[127], *Théariôn Philônos*[128], *Polycharmos*[129], *Theupeithès*[130], *Mikos Pyrrhidou*[131] et *Hikésios 1*[132] (pour ce dernier avec "épi et grappe" – autre fabricant ou bien autre atelier?)

On peut remarquer l'existence de plusieurs magistrats au temps desquels sont assez souvent mentionnés les patronymes soit des astynomes, soit des quelques fabricants, ainsi que l'emploi du terme κεράμευς pour désigner ces derniers. A cette occasion on connaît surtout le patronyme de nombreux fabricants, ce qui permet suivre leur activité antérieure et postérieure ainsi que leur généalogie (à travers les emblèmes d'atelier). Dans ce sous-groupe IIc (qui ne forme pour le moment un "paquet" cohérent), entrent les magistrats *Aristoklès, Eucharistos 1(Gyrittou), Hèrakleidès 1 (Hèrônymou) Théariôn (Philônos), Histikôn, Polyktôr 1, Posidéios 1 Hèphaistodôrou, Poseidônios 3* (serpent) et *Phèmios 1*, ce qui correspond à peu près exactement à l'époque d'activité d'*Aristagoras Polyktoros*.

Les astynomes *Aristoboulos, Iphis, Pataikos* et *Posis 1* sont plus difficile à classer, faute d'une illustration convenable et des associations avec des fabricants qui forment des séries plus étroites. Les formulaires des timbres font partie du II-e groupe, par la prédominance de la forme ἀστυνο(–). Ils doivent être antérieurs à *Noumènios Po(–)*. Seulement pour *Iphis 1* il y a des indices pour être placé peu avant *Polycharmos* (sous-groupe IIc ?), car il se trouve associé avec *Philokratès (Hermès)*[133]. L'activité de cet atelier correspondait à la fin du II-e groupe et au début du III-e; à part *Iphis I*[134], il est aussi connu avec les fabricants *Artémidôros 1*[135], *Hikésios 1*[136], *Dios 1*[137], *Zôpyrion*[138], *Philôn 2*[139], *Phorbas 2* [140], et *Apatourios*[141], tous du III-e groupe.

Dans notre chronologie, le groupe II contient 38 magistrats repartis en 4 sous-groupes suivant les associations des noms d'astynomes et de fabricants. Ce partage doit encore être vérifié par une étude approfondie de la succesion des graveurs et par

124 Pridik, p. 89, n° 373, A. S. Golencov, B.G. Peters, *op. cit.*, p. 219, n° 35.

125 V.V. Škorpil, IAK, 3, 1902, p. 137, n° 25 (2 ex).

126 Pridik, p. 97, n° 738-740; M. Gramatopol, Gh. Poenaru, Bordea, *op. cit.*, no 624.

127 Pridik, p. 86, n° 493-494.

128 Canarache, no 415; Aktaš, p. 76/3, fig. 50/2.

129 I.B. Brašinskji, *Grečeskij kermiceskij import...*, n° 699 et pl. XII/78.

130 Pridik, p. 91, n° 605; V.I. Kac, Arheologičeskij sbornik, Saratov, 1966, p. 136, n°14.

131 Pridik, p. 83, n° 439-443 et pl. XI/2.

132 *Ibidem*, p. 91, n° 609-611; V.I. Pruglo, *op. cit.*, n° 21.

133 D. French, BCH, Suppl. XIII, 1986, p. 393.

134 *Ibidem*, p. 391-393.

135 Pridik, p. 86, n° 508-509.

136 *Ibidem*, p. 91, n° 608, 612 et pl. XI/17.

137 *Ibidem*, p. 88, n° 541-543; N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N.S., 33, 1989, n° 13 et pl. I/13; A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu, Pontica, 21-22, 1989, p. 85, n° 361, fig. IX/24 = Albești.

138 Pridik, p. 89, n° 566; Canarache, n° 387.

139 Pridik, p. 139, n° 20.

140 Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 202, A.G. Plešivenko, Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma, 3, Zaporož'e, p. 165, n° 19 et pl. II/19.

141 I. B. Brašinskji, op. cit., n° 676.

d'autres méthodes. Pour les concordances entre les magistrats et les principaux fabricants du gr. II, voir **Annexe 1.**

Liste des magistrats du II-e groupe

Sous-groupe IIa	18	Μνῆσις 1
	19	Χαβρίας
	20-22	Πρωταγόρας 1
		Ἰσόκριτος
		Μόνιμος
	24	Πρωτοφάνης
	24-28	Ἀντίμαχος 1
		Θεόγειτος
		Ἡρῶνυμος 1
		Ὀμφάλικος
		Καλλίστρατος
Sous-groupe IIb	29-33	Ἀριστοφάνης (tête de lion)
		Ἐπίελπος 1 (grappe)
		Λεώκριτος (oinochoé)
		Ποσειδώνιος 2 (trepied)
		Χαριξενίδης (canthare)
	34-36	Ἀπολλόδωρος 2 (grappe)
		Γύριττος (boucrane)
		Ἰστικῶν (amphore)
Sous-groupe IIc	37-39	Διονύσιος 2 (couronne avec Δ)
		Φίντις (?)
		Μαντίθεος 1 (?)
	40-42	Εὐχάριοστος 1 Γυρίττου (tête divin)
		Θεαρίων Φίλωνος (grappe)
		Ἡρακλείδης 1 Ἡρῶνύμος 1 (lion ± tête)
	43-47	Ἀριστοκλῆς 1 (taureau)
		Πολύκτωρ 1 (tête divin)
		Ποσειδώνιος 3 (serpent)
		Ποσίδειος 1 Ἡφαιστοδώρου (massue)
		Φήμιος 1 (grappe ± épi)
	48-51	Ἀριοστόβουλος (tête d'Hermès)
		Ἶφις 1 (grappe et épi)
		Πάταϊκος (taureau)
		Πόσις 1 (tête d'Hélios)
Sous-groupe IId	52-55	Πολύχαρμος (canthare)
		Θευπείθης (couronne)
		Μίκος 1 Πυρρίδου (grappe)
		Ποσειδώνιος 4 (massue)

Groupe III.

Avec les modifications introduites par nous et présentées plus haut, ils ne restent que 16 astynomes pour ce groupe, des 29 proposés par B.N. Grakov[142]. Leur activité peut être datée au deux premiers décennies du III-e siècle av. J.–C. d'après les contextes archéologiques[143].

Dès cette époque on remarque l'expansion du commerce sinopéen sur la côte ouest du Pont Euxin, ce qui nous permet d'aborder de plus près les timbres, y compris la succesion des graveurs.

La plupart des timbres de ce groupe sont écrits à grandes lettres (phénomène visible dès le sous-groupe IId), les noms et les fonctions ne sont que rarement abrégés (forme ἀστυνομοῦντος très fréquente), la disposition des éléments de la légende est variable, les emblèmes d'atelier sont beaucoup plus rares, pour disparaître vers la fin du groupe. Le *sigma lunaire* fait son apparition.

Les associations des noms, la possibilité de suivre l'activité de quelques ateliers ainsi que la succesion des graveurs nous permet de proposer une répartition plus fiable des astynomes du III-e groupe (**Annexe 2**).

Il y a d'abord les fabricants qui continuent leur activité du groupe précédent. Nous avons déjà parlé de l'atelier à la fleur (avec *Kallisthénès* et *Poseidônios (Theudôrou)* et de *Philokratès (Hermès)*.

– Le fabricant *Lakôn* (feuille) pourrait être le successeur de *Neumènios Lakônos* (feuille), bien connu pendat le sus-groupe IIc, y compris avec *Iphis 1*[144]. *Lakôn* est présent sur des timbres datés par *Artémidôros 1*[145], *Dios 1*[146], *Zôpyrion*[147], *Philôn 2*[148], et *Phorbas 2*[149].

– Le fabricant *Stéphanos* (couronne) est associé avec *Polycharmos*[159] du sous-groupe IId et avec les magistrats *Artémidôros 1*[151], *Poseidônios 5 (Aischinou)*[152], *Dios 1*[153], *Phorbas 2*[154], *Zôpyrôn (Posios)*[155], *Philôn 2*[156], *Apatourios (Atta)*[157], *Epidèmos 2 (Epiélpou)*[158] et *Borys 1*[159]; après quoi il est encore attesté, mais sans emblème[160].

142 Grakov, p. 132-134. À part les astynomes qui ont été attribués par nous au II-e groupe et ceux qui ont été éliminés complètement, nous avons ajouté au III-e les astynomes *Artémidôros 1, Épidémos, Hikésios 1, Philôn 2* et *Phorbas 2*.

143 N. Conovici, *op. cit.*, p. 33-36. Les changements opérés dans l'attribution des quelques magistrats sinopéens d'une groupe à l'autre ne modifient pas le tableau général pour la chronologie absolue des groupes.

144 B.A. Kolesnikov, *op. cit.*, p. 82-83, n° 8 (emblème coquillage ?).

145 I. T. Kruglikova, Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 51, n° 20.

146 Information Y. Garlan.

147 E.M. Pridik, Sitzungsberichte..., B. 32 a (lu *Agathôn*); timbre inédit de Generalskoe, découvert en 1974 (inf. Y. Garlan).

148 Pridik, p. 98, n° 752, 755-757 (2 var).

149 *Ibidem*, p.99, n° 769-779.

150 V.V. Škorpil, IAK, 3. 1902, n° 91; V.I. Pruglo, KS, 109, 1967, n° 29.

151 Pridik, p. 86, n° 506 et pl. XI/8.

152 *Ibidem*, p. 96, n° 720.

153 *Ibidem*, p. 88, n° 536-537; Canarache, n° 391.

154 Pridik, p. 99, n° 772, Canarache, n° 388.

155 V.V. Škorpil, IAK, 3. 1902, p. 137, n° 26; Histria, inv. 26623.

156 Pridik, p. 80, n° 377 et pl. XI/13.

157 *Ibidem*, p. 85, n° 481; O. Tafrali, Arta și arheologia, I, 1927, 1, p. 39, n° 27.

158 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 630.

159 Pridik, p. 87, n° 517, pl. IX/16.

160 Il y a aussi d'autres timbres, semble-t-il du même *Stephanos*, du temps de *Pasicharès* et encore de *Borys 1* sans emblème.

– La fabricant *Glaukias* est connu aussi bien aux groupes II et III qu'au début du IV-e groupe. Le plus souvent il a comme emblème d'atelier une pastille (ou plutôt un grain) – *Hèrakleidès*[161], *Théariôn Philônos*[162], *Mikos*[163], *Naupôn 1*[164], *Apatourios Atta*[165], *Pythoklès*[166], *Aischinès 3*[167], *Hestiaios 3*[168], *Dèmètrios 1*[169], *Hékataios 1*[170], mais il y a aussi des variantes sans emblème qui parfois "doublent" les timbres du même année (comme pour *Eucharistos* ?[171], *Polycharmos*[172], *Poseidônios 5*[173], *Dios 1 Hèrakleidou*[174], *Theudôrides*[175], *Naupôn 1*[176], *Épidèmos*[177], *Pasicharès 1* (3 var.)[178], *Borys 1*[179] ou *Mikrias 1*[180]. Vu que les timbres sont exécutés par le même graveur, il est difficile à soutenir qu'il s'agisse des fabricants homonymes.

– Pour le début du III-e groupe on doit tenir compte des timbres de l'atelier avec grappe et épi, signés par *Poseidônios* (*Noumèniou*) au temps de *Philôn 2*[181] et par *Noumènios* (*Poseidôniou*) au temps d'*Artémidôros 1*[182], *Dios 1*[183] et *Theudôridès*[184].

– Pour départager les astynomes du III-e groupe il convient aussi de trouver des fabricants qui sont associés à des magistrats plus tardifs. C'est par exemple le cas de *Kourylos* (écrit parfois *Kôrylos*), associé avec *Philôn 2*[185], *Phorbas 2*[186], *Zôpyriôn*[187], *Theudôridès*[188] et *Apatourios*[189].

Au tout début du groupe III on peut classer de suite les astynomes *Artémidôros 1, Hikésios 1, Poseidônios 5 Aischinou* (**IIIa**), suivis par *Dios 1 Hèrakleidou, Zôpyriôn Posios, Phorbas 2* et *Philôn 2* (**IIIb**). Le fabricant *Pythès*, commun aux groupes III et IV, n'est pas

161 Pridik, p. 89, n° 567-568 et pl. XII/2.
162 *Ibidem*, p. 84, n° 455.
163 Canarache, n° 448.
164 Pridik, p. 87, n° 521.
165 Ex. inédit de Generalskoe, inf. Y. Garlan.
166 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 325.
167 I.T. Kruglikova, Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 53, n° 50 et fig. 18/50.
168 M. Irimia, Pontica, 24, 1991, p. 117, n° 1 et fig. 4/9.
169 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 426.
170 Pridik, p. 67, n° 122. L'emblème du fabricant n'est pas mentionné.
171 T.N. Vysotskaja, *op. cit.*, p. 91, n° 4 (emblèmes non–mentionnés).
172 N. F. Anfimov, *op. cit.*, p.112, n° 6.
173 L. Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *op. cit.*, p. 168, n° 43, fig. 3/43; Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 201.
174 B. de Kohne, *op. cit.*, pl. XVII/5.
175 Canarache, n° 359; A. G. Plešivenko, *op. cit.*, p. 165, n° 18, pl. II/18.
176 Grakov, pl. 11/454.
177 Pridik, p. 102, n° 832.
178 V. I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, fig. 34; Pridik, p. 87, n° 522, et p. 95, n° 689; N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 9, pl. I/9; Ju S. Monahov, *op.cit.*, p. 131, n° 43.
179 M. Coja, BCH, Suppl, 13, 1986, p. 433, n° 70 et fig. 6/70; Al. Avram, V. Sandu, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 57, n° 54 et fig. 4/9.
180 I. G. Sal'nikov, *op. cit.*, p. 254 et fig. 1/8; I. T. Kruglikova, Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 52, n° 38.
181 Pridik, p. 98, n· 759.
182 Ibidem, p. 99, n° 786.
183 Ex. inédit de Sinope, Musée de Sinope, inv. 850 (inf. Y. Garlan).
184 V. V. Škorpil, IAK, 3. 1902, p. 130, n° 40 (lu *Theudôrou*).
185 *Ibidem*, p. 146, n° 77.
186 A. G. Plešivenko, *op. cit.*, p. 165, n° 17 et pl. II/17; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 326 (autre variante de légende); V. Lungu, Dacia, N. S., 35, 1991, p. 187, n° 24 et fig. 2/4.
187 Canarache, no 370; N.A. Onaiko, *op. cit.*, p.91, n° 83 et pl. III/83.
188 Pridik, p 71, n° 189.
189 *Ibidem*, p. 63, n° 37–38.

associé avec *Artémidôros 1* et *Hikésios 1*, tandis qu'il est bien représenté avec les autres qui suivent. L'étude des graveurs (ex. pour *Glaukias*) montre depuis une succesion entre *Theudôridès – Naupôn 1 – Apatourios Atta(–) – Épidèmos Épiélpou – Pasicharès Phainippou* (IIIc) et aussi entre *Borys 1 – Mikrias 1 – Pythoklès – Mnèsiklès 1* (**IIId**).

Nous rencontrons, le fabricant *Athous (Atous)* écrit *Athouos* au temps de *Poseidônios 3*[190], *Hikésios 1*[191], *Poseidônios 5*[192], mais *Atouos* au temps de *Borys 1*[193], *Mikrias 1*[194], *Pythoklès*[195] et *Mnèsiklès 1*[196]. A son tour, le fabricant *Attis* (de l'atelier de *Mantithéos Attios*[197] ?) apparaît sous la forme *kérameôs Atteios* au temps de *Poseidônios 5 Aischinou*[198], *Atteios* au temps de *Theudôridès*[199], *Atteis* au temps de *Pasicharès 1*[200], *Atta* au temps de *Borys 1*[201] et *Mikrias 1*[202], *Attios* avec *Pythoklès*[203], enfin *Atteios* avec *Aischinès 3*[204], *Dèmètrios 1*[205], *Hékataios 1*[206], du IV-e groupe.

Par contre, un fabricant comme *Prytanis (Theupropou)* n'est pas associé au III-e groupe qu'avec des magistrats de sa première moitié: *Artémidôros 1*[207], *Hikésios1*[208], *Dios 1*[209], *Zôpyriôn*[210], *Philôn 2*[211] et *Naupôn 1*[212].

Les timbres datés par les quatre derniers astynomes du III-e groupe (*Borys 1, Mikrias 1, Pythoklès, Mnèsiklès* ont des liaisons stylistiques aussi bien avec les timbres plus anciens qu'avec les timbres datés par les premiers magistrats du IV-e groupe. Il est à signaler sourtout la prolifération des noms de fabricants au nominatif. Un partie des fabricants connus au IV-e groupe commencent leur activité avec ces mêmes magistrats: *Das* avec *Pasicharès* et *Artémidôros*; *Méniskos* avec *Borys 1*; *Kinôlis, Prôtos, Sôsias* avec *Mikrias 1*; *Thyaias* avec *Mnèsiklès 1* etc.

Un phénomène très fréquent surtout pendant la deuxième moitié du III-e groupe est le dédoublement des timbres. On constate en effet pour quelques ateliers (fabri-

190 *Ibidem*, p. 96, n° 705.
191 E. M. Pridik, Sitzungsberichte..., B.44 c; photographie Y. Garlan.
192 Pridik, p. 96, n° 705
193 Grakov, pl 11/2; V.I. Kac, N.F. Fedoseev, *op. cit.*, p. 97, n° 9 et fig. 3.
194 B.N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 145-146, n° 60, 61.
195 E. M. Pridik, MIA, 4, 1941, p. 188, n° 127; I.B. Brašinskij, *op. cit.*, n° 675.
196 Pridik, p. 75, n° 262; I.B. Brašinskij, *op. cit.*, n° 644; Histria, inv. 26632.
197 Celui-ci est connu avec son patronyme au temps des astynomes *Aristoklès, Poseidônios 3, Posidéios 1 Hèphaistdôrou* (avec le titre de *kéraméus*, cf. V. V. Škorpil, IAK, 51, 1914, p. 132/11) et sans patronyme avec *Poseidônios 5, Dios 1, Apatourios* et *Épidèmos*.
198 Pridik, p. 83, n° 449.
199 Ibidem, p. 90, n° 592, et p. 101, n° 810.
200 E.M. Pridik, Sitzungsberichte...., A. 163 e et B. 66 c; photographie Y. Garlan.
201 Pridik, p. 87, n° 514.
202 V.I. Cehmistrenko, SA, 1964, 1, p. 323-324 et fig. 3.
203 Ex. inédit Durankulak (Bulgarie, inf. J. Burow).
204 Gr. Elizavetovskoe 1988, ex. inédit (inf. K.K. Marčenko).
205 Ju. Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p.112, n° 19; Histria, inv. 30354.
206 Generalskoe, ex. inédit (inf. Y. Garlan).
207 V. V. Škorpil, IAK, 3, 1902, p. 135, n° 12.
208 Histria, inv. 30221.
209 I.T. Kruglikova, Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 52, n° 34-35 fig. 17/34, 35.
210 Gr. Elizavetovskoe, 1989 ex. inédit (inf. K.K. Marčenko).
211 Pridik, p. 98 n° 760.
212 V. V. Škorpil, IAK, 3, 1902, p. 142, n° 53.

cants) l'existence de deux ou même trois timbres différents datés par un seul astynome. Ces timbres sont le plus souvent l'oeuvre des mêmes graveurs et le dédoublement des noms ne se rencontre pas dans les années "normales", ce qui nous indique qu'il ne s'agit pas d'homonymes. En échange, ce qui les distingue c'est l'emblème annuel, le formulaire des timbres (avec le nom du magistrat ou avec sa fonction – écrite de divers manières – sur la première ligne, autrefois avec le nom du fabricant sur cette place) ou bien un emblème secondaire. On retrouve cette pratique durant toute la période du timbrage, de façon non systématique. On a l'impression que le but de cette variation est justement de séparer très nettement deux charges différents de la production d'un même atelier, probablement par des raisons fiscales[213]. Voilà quelques exemples de ces dédoublements pour le III-e groupe:

– Astynome *Phorbas 2*: 1a Φόρβα ἀστυ/νομοῦντος / Κουρύλλου (canthare)[214]; 1b Φόρβαντος ἀσ/τυνομοῦν/τος. Κουρύλου (canthare)[215]; 2a. Φόρβα ἀστυνο/Τεύθρα (canthare)[216]; 2b. Φόρβαντος/ἀστυνομοῦντος/Τεύθρα (canthare)[217];

– Astynome *Philôn 2*: 1a Φιλώνος ἀσ/τυνόμου/Λακώνος (massue)[218]; 1b Φιλώνος/ἀστυνομοῦ/ντος. Λακώνος (feuille, massue)[219];

– Astynome *Theudôridès*: 1a Θευδωρίδου/ἀστυνομοῦντος/Πυθέω (masque de Silène)[220]; 1a Θευδωρίδου/ἀστυνόμου/Πύθης (tête de Silène à dr.)[221].

– Astynome *Naupôn 1*: 1a Δημητρίου/Ναύπωνος/ἀστυνομοῦντος (tête à dr.)[220]; 1b. Νύπωνος/ἀστυνο./Δημη.(tête)[223]; 2a. Ναύπωνος/ἀστυνόμο/Καλλισθένο (à g.: tête à dr.)[224]; 2b. Ναύπωνος/ἀστυνομοῦν/τος Καλλισθένο[κεραμέως;] (à dr.: tête à dr., fleur)[225]. 3a. Ναύπωνος/ἀστυνο/Ποσειδώνιο (fleur, tête à g.)[226]; 3b. [Ναύπωνος] / ἀστυνο/Ποσειδωνίο Θεω (fleur, tête à dr.)[227].

– Astynome *Épidèmos :* 1a ἀσ]τυνό[μου/Ἐπι]δήμου/[Κα]λλ[..] (grappe, amphore ?)[228]; 1b Ἐ[πι]δήμου/ἀστυνόμυ <sic>/Καλλισθένου (amphore)[229]. 2a. Ἐπιδήμου/ἀστυνόμου/Πυθέω (grappe, canthare)[230]; 2b. Ἐπιδήμου/ἀστυνόμου/Πυθέω (canthare)[231]

213 Situation rencontrée également sur les timbres thasiens du type récent, avec les mêmes variations, surtout dans l'atelier de Molos (mais aussi à Kounouphia) – voir M. Debidour, Grecčeskie amfory, Saratov, 1992, p. 111-137 et fig. 1-10.

214 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 326; V. Lungu, *op. cit.*, 24 et fig. 2/24.

215 A. G. Plešivenko, *op. cit.*, p. 165, n° 17 et pl. II/17; M. Coja, *op. cit.*, p. 433, n° 73, et pl. 6/73 à unir avec inv. 26782.

216 V.I. Pruglo, *op. cit.*, n° 42.

217 V. V. Škorpil, p. 79, n° 146; idem, p. 85, p. 85, n° 361 (2ex)..

218 Pridik, p. 98, n° 752, 755.

219 *Ibidem*, p. 98, n° 756-757.

220 *Ibidem*, p. 91, n° 598.

221 *Ibidem*, p. 83, n° 435-436; V. V. Škorpil, *op. cit.*, p. 139, n° 36.

222 V. I. Cemistrenko, SA, 1958, 3, p. 70, n° 41; I. B. Brašinskji, *op. cit.*, n° 567.

223 V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 141, n° 48.

224 Pridik, p. 94, n° 677 et pl. IX/15.

225 V. V. Škorpil, *op. cit.*, p. 141, n° 512.

226 V.I. Kac, N.A. Tunkina, op. cit., p. 121, fig. 1/21.

227 Leukè (Ile des Serpents), S. B. Ohotnikov, A.S. Ostroverhov, *Sviatilišče Ahilla na ostrove Levke (Zmejnom)* Kiev, 1993, p.42, fig. 9/11.

228 B.N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 126, n° 24 et p. 138, n° 23.

229 Z. Sztetyllo, op. cit., n° 194.

230 Pridik, p. 89, n° 560; I. T. Kruglikova, Ju, G. Vinogradov, op. cit., p. 51, n° 22 et fig. 17/22.

231 V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 141, n° 273.

Il y a des cas quand un emblème secondaire (grappe) sert à distinguer une tranche différente de la production du même atelier.

– Au temps de Pasicharès, le dédoublement se manifeste par le changement des emblèmes : torche ou canthare – pour des fabricants comme *Gérôn, Glaukias, Hékataios, Hèpaistios, Neumènios* ou *Philokratès*. Il y a aussi des variantes du même timbre avec le même emblème (canthare ou torche), ce qui semble indiquer – à notre avis – le remplacement d'un cachet endommagé avant qu'il soit sorti d'usage officiel.

– Pour Borys 1 on connaît des timbres doublés pour les fabricants *Appolônios, Atous, Attalos Hèrakleidès, Kallisthénès, Méniskos, Philokratès, Poseidônios, Sinôpiôn, Stéphanos, Teuthras*. Les différences entre les doubles sont visibles aussi bien par le remplacement de l'emblème (tête d'Apollon – tête barbue ou une autre tête) que par les emblèmes "d'atelier" qu'on y ajoute parfois (le cas d'un autre graveur), ou bien par le changement du formulaire.

– Au temps de Mikrias 1, on connaît des timbres doublés pour les fabricants *Hestiaios, Méniskos, Simaliôn, Sôsias*, cette fois par l'oeuvre d'un autre graveur qui a changé complètement le formulaire, la forme du nom du magistrat au génitif (*Mikriou – Mikria*) et la disposition de l'emblème ("cheval au pas à dr." au lieu de "cheval cabré à g.")[232].

– Au temps de *Pythoklès* on connaît des timbres en deux variantes pour *Attis, Philokratès* et *Pythès* (changement de formulaire pour les deux derniers).

– Au temps de *Mnèsiklès 1* on connaît les dédoublements pour *Apollônios, Daïskos, Dèmètrios, Dionysios, Hestiaios, Kallisthénès, Noumènios, Pythès, Stéphanos, Philokratès*.

Ici encore on rencontre soit le changement du formulaire, soit l'ajout de l'emblème "d'atelier". Dans le cas des dernier astynomes du III-e groupe cet emblème ne sert plus comme signe distinctif de l'atelier mais comme moyen de séparer deux séries de production dans la même année. Pour les groupes suivantes ce système est beaucoup plus rarement employé, mais il existe jusqu'à la fin du timbrage.

Liste des magistrats du III-e groupe.

Sous-groupe IIIa	56-58	Ἀρτεμίδωρος 1 (tête)
		Ἱκέσιος 1 (éléphant)
		Ποσειδώνιος 5 Αἰσχίνου (grappe)
Sous-groupe IIIb	59-62	Δῖος 1 Ἡρακλείδου (tête)
		Ζωπυρίων Πόσιος (messue)
		Φίλων 2 (messue)
		Φόρβας 2 (messue)
Sous-groupe IIIc	63	Θευδωρίδης (tête)
	64	Ναύπων (tête)
	65	Ἀπατούριος Ἄττα (canthare, amphore)
	66	Ἐπίδημος 1 Ἐπιέλπου(canthare)
	67	Πασιχάρης 1 Φαινίππου (canthare, torche)

232 V. I. Cehmistrenko, SA, 1958, 1, p. 57 et fig. 1-5, une preuve pour l'existence des potiers homonymes.

ANEXE 2: CONCORDANCE ENTRE MAGISTRATS ET FABRICANTS DU GROUPE III

NR. AST.	ASTYNOME	ΠΡΥΤΑΝΙΣ	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ Ν.	ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ Π.	ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ	ΚΑΛΛΙΣΘΕΝΗΣ Θ	ΓΛΑΥΚΙΑΣ	ΛΑΚΩΝ	ΣΤΕΦΑΝΟΣ	ΚΟΥΡΓΛΟΣ	ΠΥΘΗΣ	ΑΘΟΥΣ	ΑΤΗΣ	ΔΑΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΚΙΝΩΛΗΣ	ΠΡΩΤΟΣ	ΣΩΣΙΑΣ	ΘΥΑΙΑΣ
44	ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ	coquillage	épi, grappe			fleur													
44	ΠΟΛΥΚΤΩΡ																		
45	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 3	●	●																
46	ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ 1	●	épi, grappe																
47	ΦΗΜΙΟΣ 1	●	grappe, épi			●													
48	ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ	coquillage	grappe, épi																
49	ΙΦΙΣ 1	●	(épi, grappe)		Hermes ?														
50	ΠΑΤΑΙΚΟΣ	●	épi		feuille														
51	ΠΟΣΙΣ 1	amphore	grappe		bouton ?		●												
52	ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ	coquillage	grappe, épi	grappe, épi	grappe ?	fleur	grappe												
53	ΘΕΥΠΕΙΘΗΣ	●		grappe, épi	●		●					●							
54	ΜΙΚΟΣ 1	coquillage	épi, grappe	grappe, épi	épi	fleur	grain												
55	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 4			épi, grappe		fleur		canthare				●							
56	ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ 1	●	●	épi, (grappe)	Hermes		tête												
57	ΙΚΕΣΙΟΣ 1	●			Hermes							grappe							
58	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ 5					●	●		couronne			●	●						
59	ΔΙΟΣ 1	●	grappe, épi	épi, grappe	Hermes	●	●	feuille	massue/grappe	amphore ?									
60	ΖΩΠΥΡΙΩΝ	●			Hermes	●		feuille	couronne	canthare									
61	ΦΙΛΩΝ 2	●	grappe, épi		Hermes		●	feuille		canthare									
63	ΦΟΡΒΑΣ 2		grappe ?		Hermes	●		feuille	couronne	●	●								
63	ΘΕΥΔΩΡΙΔΗΣ				Hermes	●	●		●	●	●								
64	ΝΑΥΠΙΩΝ 1	massue			●	fleur/-	grain/-		couronne/-				●						
65	ΑΠΑΤΟΥΡΙΟΣ		grappe		Hermes	●	grain		couronne	●	●								
66	ΕΠΙΔΗΜΟΣ 1				●	grappe/-			couronne		●								
67	ΠΑΣΙΧΑΡΗΣ 1		●		●	●	●		●		●			●					
68	ΒΟΡΥΣ 1		●		●	●	●		couronne/-		●	grappe			●				
69	ΜΙΚΡΙΑΣ 1		●		●	●	●		●		●	feuille		●	●	●			
70	ΠΥΘΟΚΛΗΣ		●		●	●	grain ?		●		●	●	●	●	●	●	●		
71	ΜΝΗΣΙΚΛΗΣ		●		●	●			feuille/-		●	●		●	●	●	●	●	●
72	ΑΤΤΑΛΟΣ		●		●				●		●	●			●	●	●	●	
73	ΑΙΣΧΙΝΗΣ		●		●	●	grain		feuille		●		●		●	●	●	●	
47	ΕΣΤΙΑΙΟΣ 3				●	●	grain		feuille		●	-			●	●	●	●	
75	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ 1				●		grain			●	●		●	●		●	●	●	●

Sous-groupe IIId 68 Βόρυς 1 (tête)
69-70 Μικρίας (cheval)
Πυθοκλῆς (tête de Pan)
71 Μνησικλῆς (grappe)

Groupe IV.

Dans la liste de Grakov sont attribués à ce groupe 22 noms d'astynomes[233], mais parmi eux il y a deux qui figurent deux fois : *Aischinès II* (no 2) = *Aischinès Iphios* (no 3); *Aristiôn* (no 5) = *Aristôn Aristippou* (et non *Aristônos*, no 6); un autre est fabricant (*Mithridatès*, no 21).

Dans l'étude publié en 1989, nous avons corrigé cette liste (en présentant aussi les corrections dues aux autres chercheurs) et nous avons proposé une nouvelle, à 23 noms, les magistrats ordonnés en chronologie relative (voir plus haut)[234]. En présentant les timbres du IV-groupe découverts à Histria nous aurons l'occasion de détallier notre chronologie.

Dès la fin du III-e groupe on constate un afflux croissant des amphores sinopéens vers la côte gauche du Pont Euxin, avec le maximum atteint au cours du IV-e[235]. Les découvertes faites surtout à Histria, Callatis, Bizonè et Odessos – avec leur territoire – mais aussi dans d'autres colonies ouest-pontiques et dans le hinterland autochtone permettent une connaissance approfondie des timbres sinopéens de cette époque. En revanche, il semble que l'exportation des tuiles timbrés de Sinope est pratiquement inexistente à partir des quatre derniers astynomes du III-e groupe jusqu'à la fin du IV-e.

Comme au groupe précédant, il y a plusieurs variantes de formulaire pour les timbres. Sous les premiers astynomes le nom du magistrat figure encore sur la première ligne (variante la plus répandue pendant les groupes I–III), mais bientôt il va passer sur la seconde ou la troisième. Le plus souvent on met soit le nom du fabricant soit la fonction du magistrat sur la première ligne. On rencontre parfois des emblèmes "de fabricant" (surtout les ateliers de *Das*, *Glaukias* et *Gerbès*) à côté des emblèmes annuels. Ce derniers peuvent être exécutés en divers variantes, selon les graveurs. Il y a des cas où le magistrat "impose" un certain formulaire (la forme ἀστυνομοῦντος pour *Hékataios 1*, la mention du patrynome pour *Demétrios 2 Theugnètou*, le timbrage sur les deux anses pour *Hékataios 2* (*Lamachou*). Le nom du fabricant est le plus souvent en nominatif, remplaçant progressivement la forme ancienne, en génitif. Dans la seconde partie du groupe le nom du magistrat est parfois suivi par son patrynome, pratique qui va se généraliser au V-e groupe. Les associations des deux noms, quelques timbres surfrappés et l'étude de la succession des graveurs permettent d'ordonner avec assez de précision les magistrats l'un après l'autre[236].

233 Grakov, p. 138-140.

234 Au mois de mai 1994 nous avons présenté au colloque d'Istambul sur les amphores de la Mer Noire, la communication "Un astynome sinopéen mal connu: Démétrios 1", qui apporte des nouvelles témiognages sur la succesion des astynomes du IV-e groupe à la base de l'étude des graveurs, en particulier pour les fabricants *Kinôlis*, *Pythès*, *Das*, *Prôtos* et *Dios*.

235 Al. Avram, N. Conovici, Gh. Bordea, Dacia N.S., 34, 1990, p. 111-127.

236 Voir note 234.

Liste des magistrats du IV-e groupe.

72 Ἄτταλος (tête)
73 Αἰσχίνης 3 (massue)
74 Ἑστιαῖος 1 (= Ἰστιαῖος 3, canthare)
75 Δημήτριος (tête d'Heraklès)
76 Ἑκαταῖος 1 (proue)
77 Δημήτριος 2 Θευγνήτου (cratère)
78 Μιλτιάδης Τεισάνδρου (foudre)
79 Διονύσιος 3 Ἀπολλοδώρου (canthare)
80 Διονύσιος 4 Δημητρίου (grappe)
81 Ἐπίελπος 2 Ναύπωνος (corne, cornucupia)
82 Καλλισθένης 1 Νόσσου (arc en carquois)

83 Σιμίας Ἰκεσίου (canthare)

84 Ἀρτεμίδωρος 2 Γλαυκίου (cratère)
85 Κρατίσταρχος Μένωνος (tête)
86 Ἀντίμαχος 2 Θευπείθου (corne, cornucupia)
87 Αἰσχίνης 4 Ἴφιος (grappe)
88 Ἑκαταῖος 2 Λαμάχου (thyrse)
89 Δημήτριος 3 Ἡροξένου (tête)
90 Εὐχάριστος 2 Δημητρίου (fleur)
91 Ἀριστίων Ἀριστίππου (satyre)
92 Ἰκέσιος 2 Ἑστιαίου (oiseau)
93 Λέων Λεοντίσκου (lion)

Groupe V.

Dans les études antérieures nous avons montré la nécessité de renoncer au partage des astynomes entre les groupes V et VI de Grakov. Les recherches faites sur les timbres sinopéens de cette période, aussi bien du point de vue technique (analyse interne du timbrage) que les contextes archéologiques prouvent que les magistrats qui restent attachés à ces groupes doivent être pris ensemble et ordonnés à nouveau[237].

Au dèbut du V-e groupe doivent être classés les astynomes au temps desquels une partie des timbres sont exécutés à la manière du groupe précédant: noms de magistrats sans patronyme, nom du fabricant parfois sur la première ligne, continuité des graveurs. Dans cette catégorie entrent premièrement *Iphis 2 Zôpyrou, Kallisténès 2 Hestiaiou, Posis 2 Daïskou, Mètrodôros 1 Aristagoru, Phainippos Pasicharou* et, peut-être, *Naupôn 2 Kallisténou*[238] (sous-groupe **Va**). La succesion de ces magistrats est encore difficile à établir.

– *Kallisténès Hestiaiou* est le seul magistrat du début du V-e groupe représenté

237 Voir surtout N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, dans Grečeskie amfory, p. 229-253 avec les observations des éditeurs, N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, p. 143-159, n. 1 et Addenda (p. 171) pour les contextes stratigraphiques de Satu Nou.

238 Ibidem, p. 144, tab.I et passim.

dans le site de Cogealac (chôra histrienne) à côté des timbres de la seconde moitié du IV-groupe[239].

– Pour *(E)iphis Zôpyrou* (grappe) tous les fabricants connus par nous existent aussi au IV-e groupe; les timbres de *Képhaliôn, Ktèsôn* et *Stèphanos* sont dépourvus du patrynome du magistrat.

– Pour *Posis 2 Daïskou* (grappe) on retrouve la même continuité des fabricants, les timbres de *Hèrakleidès, Hèphaistios, Képhaliôn, Ktèsôn* sont dépourvus de patronyme de l'astynome. Les graveurs de ces timbres (pour les deux astynomes) sont les mêmes que l'on retrouve à la fin du IV-e groupe (avec *Hikésios 2* et *Léôn*)[240].

Sur les timbres datés par *Kallisthénès 2 Hestiaiou* on peut rencontrer alternativement trois emblèmes annuels différents: grappe, proue ou Nikè en bige[241]. Dans plusieurs cas il s'agit des timbres "doublés" (voire "triplé", c'est à dire des timbres du même fabricant aux emblèmes différents: *Hèphaistios* (1. – avec Nikè en bige, *sigma lunaire*, sans patronyme du magistrat[242]; 2.– à la grappe et patronyme[243]; *Ktèsôn* (2 variantes dont l'une sans patronyme avec Nikè en bige, l'autre avec grappe[244]); *Méniskos* (2 variantes avec patronyme, emblèmes Nikè en bige ou grappe)[245]; *Thyaias*[246], *Stéphanos*[247] (idem, avec patronyme). Pour les autres ateliers, sur des timbres qui mentionnent ou non le patronyme, on rencontre un de ces emblèmes (plus souvent "proue" et "Nikè en bige"). Il est probable que des découvertes nouvelles apportent encore d'autres "doubles" de ce type. À la différence des deux autres magistrats, les timbres datés par *Kallisthénès 2 Hestiaiou* sont beaucoup plus nombreux (ainsi que les noms de fabricants), attestant une production massive pour cette année. Excepté les fabricants connus au IV-e groupe, majoritaires, on rencontre maintenant *Anthestèrios, Apollodôros, Apollônios, Eucharistos, Ménékrios* et *Miltiadès* (tuile).

Le même emblème (grappe) "unit" les trois astynomes.

– *Mètrodôros 1 Aristagorou* (canthare) figure en deux positions dans les listes de Grakov: une fois sans patronyme, dans une position indéterminée entre les groupes II-IV et une seconde avec le patronyme, au VI-e groupe ("sans emblème")[248]. Les contextes stratigraphique (8-e niveau) de Satu Nou et les graveurs communs ont prouvé que cet astynome doit être attribué au début du V-e groupe, tout près de *Phainippos Pasicharou*)[249]. Sans patronyme, il date les timbres d'*Arkaios* (?)[250], *Eunikos*[251],

239 Al. Avram, "Timbres amphoriques et céramique non amphorique: quelques associations sur deux sites de la *chôra* d'Istros (Histria Pod et Cogealac)", communication au colloque d'Istambul.

240 Les timbres de *Kephaliôn*, par exemple, sont exécutés par le même graveur – sigma lunaire, manque du patronyme – au temps des astynomes *Hikesios 2, Léôn, Iphis 2, Posis 2* et *Kallisténès 2*: Histria, inv. 26658, 26650 (*Hikesios* 2), Canarache, n° 298 (*Léôn*); N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 66 et fig. 3/66 (*Iphis*); M. Coja, *op. cit.*, n° 201 (*Kallisténès 2*); Pridik, p. 78, n° 332 (*Posis 2*).

241 E.M. Pridik mentionne aussi, dans sa liste publiée en 1928, l'emblème "tête d'Hérmès à g. "pour les fabricants *Démophôn* (?) et *Eucharistos*, ce que nous n'avons pas eu la possibilité de vérifier.

242 A. S. Golencov, B. G. Peters, op. cit., p. 219, n° 29.

243 I.T. Kruglikova, KS, 116, 1969, no 3 (lecture fautive: *Achaios Dionysiou*).

244 Pridik, p. 72, n° 222; A.G. Plešivenko, *op. cit.*, p. 165 n° 21, pl. II/21;

245 N. Conovici, M. Irimia, op. cit., p. 145, n° 63 et pl. 3/63; Musée de Sinope, ex. inédit (inf. Y. Garlan).

246 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 559.

247 E. Pridik, AM, 1896, p. 162, n° 177; V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 44, n° 146 (emblème non-cité).

248 Grakov, p. 150 et 154.

249 N. Conovici, M. Irimia, op. cit., Addenda.

250 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n°504 (restitution douteuse).

251 V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 75, n° 304; Canarache, n° 379.

Kallisténès(?)[252], *Ktèsôn* (deux variantes)[253], *Mnèsis*[254] et *Nikias*[255]. Parmi les nouveaux fabricants nous citons *Mithropastès* et *Nausikratès*[256].

– Au temps de *Phainippos Pasicharou* (Artémis à deux torche) on connaît des timbres sans patronyme du magistrat avec *Eu[tych – ?, nik – ?]os*[257], *Ktèsôn*[258], et *Stéphanos*[259]. La plupart des fabricants sont connus du IV-e groupe.

On peut remarquer jusqu'ici la constante des timbres de *Ktèsôn* (manque du patronyme du magistrat, continuité du graveur), tandis que pour d'autres fabricants le formulaire change.

Un deuxième "paquet" est représenté par les magistrats *Apollodôros 3 Dionysiou* (tête d'Héraklès), *Naupôn 2 Kallisténou* (aplustre) et *Pythochréstos Apollônidou* (aplustre) aussi bien par les fabricants et les graveurs communs que par les contextes stratigrafiques de Satu Nou[260].

– Les timbres datés par *Apollodôros 3 Dionysiou* sont partagés sur les deux anses, tout comme ceux d'*Hékataios 2 Lamachou* du IV-e groupe. Parmi les nombreux timbres au noms de fabricants on a réussi dernièrement à établir les types qui correspondent à ce magistrat, trouvés dans les même conditions stratigraphiques. Ils s'agit des timbres de fabricant pourtant le plus souvent l'emblème "tête d'Héraklès"[261]. Plusieurs fabricants connus du groupe précédent ajoutent sur les timbres leur patroyme et leur titre (ex. *Aristarchos, Hestiaiou, Hermôn Mètrodôrou kérameus, kérameus Kallisténès Damophônos, Képhaliôn Dionysodôrou, Kleainétos Noumèniou, Theudôros Poseidôniou kérameus*[262]). De ce point de vue ces timbres présentent les traits typiques pour le II-e groupe. A remarquer l'apparition du kérameus *Theudôros Poseidôniou*, sans aucune doute un successeur de son homonyme du II-e groupe (atelier à la fleur).

– *Naupôn Kallisthénou* (aplustre ou proue) et *Pythochrèstos Apollônidou* (aplustre), représentés dès le 7-e niveau de Satu Nou tout comme *Apollodôros Dionysiou*, font par-

252 A.N. Kocevalov, op. cit., p. 268 (sans transcription, lecture douteuse).

253 P. Becker, ZOOID, 5, 1863, p. 41, n° 29; Agora d'Athènes, inv. SS. 7817, inédit.

254 E. M. Pridik, MIA, 4, 1941, p 187, n° 11 et pl. I/11.

255 Histria, inv. 20860. D'autres exemplaires cités dans l'index de Pridik (1928) nous ont été inacessibles. C'est pourquoi nous avons lu premièrement *Pistou* au lieu de *Nikiou* sur ce timbre assez effacé et avons placé l'astynome au IV- groupe (voir plus haut).

256 Pridik, p. 74, n° 254.

257 G.D. Belov, S.F. Strzeleckij, *MIA*, 34, 1953 (Archeologičeskie pamjatniki jugo-zapadnogo Kryma), p. 52, n° 8.

258 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 341; Albești, p. 73, n° 328, pl. VIII/12; Histria, inv. 20364, 20864.

259 Ju. Marti,V. Škorpil, *op. cit.*, p. 119, n° 64; E. G. Sugov, Antičnaja drevnost'i srednee veka, Sverdlovsk, 1963, p. 7, n° 19.

260 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, En effet, dans le site gète de Satu Nou – "Valea lui Voicu", on a pu distinguer cinq couches (Niveaux 9-4) datables entre env. 270-220 av. J.–C; l'epaisseur de chaque couche arrive jusqu'au 0,50 m, parfois plus. Les timbres rammassés surtout dans N. 8 et N.7, avec des restes de maisons *in situ*, des fosses à provisions et les débris qui couvrent les ensembles détruits nous ont permis de grouper les timbres sinpéens et rhodiens dans des "paquets" avec quelques magistrats seulement. On a tenu compte de la plus ancienne présence de chaque nom de magistrat, parce qu'il est évident que le même nom peut être retrouvé dans plusieurs couches, y compris les couches supérieures datées au I-er s. av. J.–C.

261 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, p. 146; S. Ju. Monahov, Anatolia antiqua, 2, 1993, p. 131, n° 52..

262 V. V. Škorpil, IAK, 11, 1902, p. 132, n° 3; B. N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 159, n° 46; Pridik, p. 83, n° 444; M. Mirčev, *op. cit.*, n· 276; Generalskoe (*Hermôn Mètrodôrou* et *Kallisthénès Damophônos* – inf. Y. Garlan); Canarache, n° 390; N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 76, 80 et fig. 4./76, 80; Albești, n° 352-353.

tie du même sous-groupe par l'existence des timbres sans patronyme des fabricants *Papès* pour *Naupôn 2*[263] et *Ktèsôn* pour *Ptyhochrèstos*[264]. Un fabricant commun, connu seulement au dèbut du V-e groupe est *Mithrôpastès* (écrit *Mithrôbastès* au temps d'*Apollodôros Dionysiou*[265]). Le graveur de la majorité des timbres de *Pythochrèstos Apollônidou* et celui du timbre de *Ktèsôn* de la même année vont continuer leur activité au temps des magistrats suivants.

Pour la deuxième partie du sous-groupe **Vb** nous croyons avoir établi la succesion quasi exacte des magistrats: *Chorègiôn Léômédontos* (Nike en quadrige) – *Antipatros 1 Nikônos* (proue) – *Hikésios 3 Bakchiou* (proue) – *Iobakchos Molpagorou* (proue) – *Zènis Apollodôrou* (trophée) – *Posidéios 2 Théariônos* (divinité au cornucupia appuyé sur une colonne) – *Mantithéos 1 Prôtagorou* (lion assis, lion assis sur un taureau, sphinx).

Pour les deux premiers nous avons: le graveur commun pour les timbres de *Ktèsôn* (sans patronyme, *sigma lunaire*), des fabricants communs au IV-e groupe, d'autres timbres sans le patronyme des magistrats, timbres aux mêmes formulaires exécutés par le même graveur. À partir de *Hikésios 3 Bakchiou*, le fabricant *Ktèsôn* change le graveur. La succesion d'*Hikésios Bakchiou* est assurée par un timbre du fabricant *Méniskos* dont l'emblème est la proue d'*Antipatros 1 Nikônos*[266].

– Les timbres de *Iobakchos Molpagorou*, peu nombreux, sont exécutés par les même graveurs et ont l'emblème identique aux timbres d'*Hikésios 3 Bakchiou*. Il est possible qu'il ait activé pendant la même année. Pourant, cet astynome, pourrait être plus tardif, vus les noms des fabricants dont il se trouve associé[267].

– Les timbres datés par *Zènis Apollodôrou*, *Posidéios 2 Théariônos* et *Mantithéos2 Prôtagorou* ont été trouvés associés dans plusieurs complexes fermés de Satu Nou, dans le 7-eniveau[268]. Dans un sanctuaire rural de la *chôra* d'Histria, à Nuntași, on a également trouvé des amphores entières provenant de l'atelier de *Méniskos*, datés par *Chorègiôn Léômédontos* et *Antipatros 1 Nikônos* et une anse timbrée datée par *Mantithéos Prôtagorou* (information Catrinel Domăneanțu).

Dans le catalogue nous aurons l'occasion de détailler les éléments qui rapprochent ces magistrats.

Pour le sous-groupe **Vc** nous avons apporté quelques modifications de la chronologie relative face au tableau présenté en 1991[269], mais il y a encore beaucoup à travailler là-dessous.

Au début nous avons placé le paquet d'astynomes *Anthestèrios Noumèniou* (aplustre) *Dionysios 5 Apèmantou* (Nikè), *Eucharistos 3 Kallisthènou* (grappe), *Léômédôn Epidèmou* (cavalier), *Pasicharès 2 Dèmètriou* (kérykeion), *Polyktôr 2 Dèmètriou* (masque – tête barbue au tourban) et *Phèmios 2 Thysileô* (aplustre). Avec ces magistrats finit l'ac-

263 Pidik, p. 75, n° 289; D.B. Šelov, MIA, 57, 1956, p. 150, n° 10; N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 68 et fig. 3/68.

264 4 ex. à Histria, dont Canarache, n° 435; voir aussi N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 217 et bibliographie.

265 Canarache, n° 771 (publié par erreur comme tuile).

266 L. Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *op. cit.*, n° 65; N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, p. 149, n° 109-111.

267 Une anse timbrée datée par ce magistrat et provenant de l'atelier d'*Agèsilas* à été trouvée à Satu Nou – Valea lui Voicu en 1997. L'activité de ce fabricant est attestée vers la fin du sous-groupe Vc.

268 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, M. Irimia, N. Conovici, Thraco-Dacica, 10, 1989, 1-2, p. 115-154, *Iidem*, Pontica, 23, 1990, p. 81-96.

269 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, p. 144, tableau I.

tivité de quelques ateliers du IV-e groupe ou du début du V-e: *Aristôn* (connu aussi avec *Hèrônymos 2 Poseidôniou*), *Hèrakleidès* (il y a un homonyme à la fin du groupe), *Theudôros, Thyaias, Kléainétos, Ménandros, Mithrôpastès.*

Le nom du fabricant *Maïdatès* n'est pas connu qu'au temps de *Dionysios Apèmantou*[270] et *Eucharistos 3 Kallisthénou*[271].

Dans l'atelier de Prôtos un graveur commun utilisa le *sigma lunaire* au temps des astynomes *Anthestèrios Noumèniou, Eucharistos 3 Kallisthénou, Léômédôn Épidèmou et Phèmios Thysiléô*[272].

Avec *Pasicharès Dèmètriou* commence l'activité de *Polycharmos*[273], qui continue dans les "paquets" suivants.

Les autres deux magistrats font partie du même paquet grâce aux fabricants communs ainsi qu'aux autres graveurs. À Satu Nou, une partie de ces astynomes sont connus dès le niveau 6, tandis qu'un timbre d'*Atôtès* (sans patronyme du magistrat) est apparu au niveau 7[274].

Un second "paquet" peut être représenté par les magistrats *Hékataios 3 Posidéiou* (Héraklès entre deux chevaux), *Hèrakleidès 2 Hèkataiou* (Hèkatè à la branche ou Héraklès frappant à la massue), *Hèrakleidès 3 Mikriou* (statue au cornucupia, statue au patère, cheval), *Hèrônymos 2 Poseidôniou* (trophée), *Hikésios 4 Simiou* (divinité au cornucupia appuyée sur une colonne), *Pleistarchidès Apèmantou* (soldat au lance) et *Phèmios 3 Théopeithou* (fouleur de raisin). Avec les magistrats du sous-groupe précédent ils avaient été attribués aux sous-groupes **Vc 1** et **2** à cause des graveurs communs identifiés sur les timbres de Satu Nou[275]. Au temps d'*Hékataios 3 Posidéiou* finit son activité de fabricant *Atôtès*[276] (connu à partir de *Pythochrèstos Apollônidou*). Par contre, *Kléarchos* est actif à commencer du gr. IV et jusqu-au *Hèakleidès Hékataiou*[277] et *Pleistarchidès Apèmantou*[278]. Le fabricant *Mantithéos* est connu seulement avec ces trois derniers magistrats[279].

À Satu Nou, les timbres datés par ces magistrats ont été trouvés à partir du Niveau 6[280]. L'évidence des graveurs montre une continuité avec le paquet antérieur[281].

À cette période on rencontre quelques particularités qui doivent être discutés. Sur

270 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 581 (lu *M[ithr]idates*).

271 O. D. Daševskaja, B. Ju, Mihlin, KS, 143, 1975, p. 50-53 et fig. 3 (Kerkinitis, nom du magistrat restitué *Kallisthénès*. Dans ce même article on publie une interessante amphore sinopéenne de Béljaus avec un graffito portant le nom de *Maïdatès* fils de *Thys*.

272 Histria, inv. 26730, 30050 (*Anthéstèrios Noumèniou*); Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 227 (*Eucharistos 2 Kallisthénou*); Pridik, p. 73, n° 238 et pl. XII/5; M. Mirčev. op. cit., n° 202 et pl. 26/2 (*Léômédôn Épidémou*); Histria, Canarache, n° 340 et inv. 26752 (*Phémios Thysiléô*).

273 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 569; A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Georgescu, *op. cit*, n° 204 et fig. II/18 (non restitué).

274 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 131.

275 Ibidem, tab.I.

276 Al. Avram, SCIVA, 39, 1988, 3, n° 84 et fig. 8/6.

277 N. Murzakevič, *op. cit*, p. 410/70 – nom du fabicant non-restauré; Pridik, p. 70, n° 168.

278 D. Tudor, Arh.Mold., 5, 1967, p.73, n° 137, fig. 7/146; *Tanaïs*, n° 572 = D. B. Šelov, Drevnosti Niznego Dona, Moscou, 1965, p. 118, et p. 58, fig. 2/7.

279 V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 39, n° 112, 116; pour le dernier informations Y. Garlan.

280 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, p. 151-154, *passim*.

281 Ibidem, tab.I.

les timbres datés par *Hèrakleidès 2 Hékataiou* et *Hèrakleidès 3 Mikriou* on trouve deux variantes d'emblèmes annuels. Mais leur explication est différente. Au temps d'*Hèrakleidès Hékataiou* l'emblème "Héraklès frappant à la massue" désigne le dédoublement des timbres de quelques fabricants: *Dionysios*[282], *Kallisténès*[283], *Stéphanos*[284] et peut-être *Polycharmos*[285]. Par contre, les trois variantes d'emblèms *d'Hèrakleidès 3 Mikriou* ne semblent jamais doubler l'activité d'un fabricant. Une telle situation sera rencontrée de nouveau dans les années suivants et son explication reste encore obscure. L'émblème "cheval" de ce magistrat fait allusion au même emblème de *Mikrias 1* (fin du III-e groupe) et peut indiquer une relation de famille entre les deux.

Les timbres datés par *Hikésion 4 Simiou* et *Phèmios 3 Théopeithou* ont le nom du fabricant placé sur le deuxième anse de l'amphore, quoiqu'on connaît des timbres datés par ce dernier magistrat du type commun[286]. Parmi les timbres à noms de fabricants de cette époque il y a deux séries qui n'ont pas été attribués: une série sans emblème et une autre avec une grappe. De telles anses timbrées ont été trouvées à Satu Nou, la plupart sans emblème[287] et à Albeşti[288]. Pour Histria voir Canarache, n°471 (Kallisténès) et inv. 30274 *(Papès)* et 26606 (*Charès* ou *Chabrias*). On est tenté d'attribuer les timbres de fabricant à la grappe au temps de *Phèmios Théopeithou*, comme complément à l'emblème du magistrat, mais les preuves font défaut.

Le troisième "paquet" de sous-groupe **Vc** est représenté par six magistrats, liés au précédents par la continuité des graveurs: *Athénippos Mètrodôrou* (étoile), *Borys 2 Zeuxios* (Artémis à deux torches) *Hestiaios Artémidôrou* (cratère), *Thèriklès Apollôniou* (lion ou chien), *Hippôn Dionysiou* (rameau) et *Kallichoros Prôtagorou* (lion ou chien)[289].

C'est la période d'activité des fabricants comme *Agèsilas*[290], *Aristoménès*[291] ou *Dèmosthénès*[292], à côté des autres qui travaillaient depuis longtemps. On remarque l'i-

282 V.V. Škorpil, *op. cit.*, p. 38, n° 110 a et b; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 18, 1968, 1, p. 55, n° 31.

283 Ibidem, p. 39, n° 111, photographie, Y. Garlan; voir aussi E.M. Pridik, Sitzungsberichte..., A90 a.

284 E. M. Pridik, MIA, 4, 1941, p. 180, n° 19 et pl. I/7; N. Conovici, M. Irmia, *op. cit.*, n° 143 et pl. 8/143; I.V. Stal' Terra Antiqua Balcanica, 6, (V-e Congrès international de thracologie) Moscou, 1991, p. 290/9. L'interprétation de cet dernier auteur quant aux emblèmes sur quelques timbres du temps de *Hékataios Posidéiou* (lutte entre pigmées et cigognes) est fondée sur une mauvaise "lecture" de ces emblèmes sur des timbres malimprimés. La filiation supposée entre *Hékataios Posidéiou* et *Hèrakleidès Hékataiou* n'est pas impossible, mais improbable à cause du proche "voisinage" de leurs magistratures.

285 Grakov, pl. 12/7.

286 Pridik, p. 80, n° 374.

287 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.* n° 241-248.

288 Albeşti, n° 346-349.

289 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, tab. I (**V c.3**), avec une succession provisoire des magistrats.

290 *Albeşti*, n° 227 et pl. III/19; M. Irimia, Pontica, 24, 1991, p. 115, n° 3 et fig. 5/2 (*Athènippos Mètrodôrou*); Albeşti, n° 245 et pl. IV/13; V.I. Kac, I.V. Tunkina, op. cit., p. 121, fig. 1/16 (*Borys 2 Zeuxios*); Pridik, p. 72, n° 211-212 et pl. XI/14; Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 262 (*Hippon Dionysiou*); Albeşti, n° 292 et pl. VI/19 (*Kallichoros Prôtagorou*).

291 V. V. Škorpil, *op. cit.*, p. 41, n° 127; V. Grace, BCH, Suppl, 13, p. 126, n° 12 (*Hestiaios Artémidôrou*). N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 182-183 et pl. 10/182 (*Thèrikles Apollôniou*); ibidem, n° 209 et pl. 11/209; M. Coja, *op. cit.*, n· 119 (*Kallichoros Prôtagorou*).

292 Pridik, p. 80, n° 374 (*Phèmios Théopeithou*); Grakov, p. 48-49; E. M. Pridik, MIA, 4, 1941, p. 180, n° 14; Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 254; N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, n° 196 et pl. 10/195(*Hestiaios Artémidôrou, Démosthénès* ayant le titre d'ergastériarchès); V. V. Škorpil, *op. cit.*, p. 26, n° 42; Pridik, p. 65, n° 71 (*Borys 2 Zeuxios*).

dentité des emblèmes pour *Thèriklès Apollôniou* et *Kallichoros Prôtagorou.*

Pour les astynomes qui suivent et que nous placerons au sous-groupe **Vd**, notre possibilités de classement sont assez faibles à cause de la quantité et de la qualité de nos informations.

Dans un premier "paquet" on peut grouper les derniers magistrats attestés à Satu Nou, avec la plupart des timbres exécutés par un seul graveur[293] :*Aischrôn Artémidôrou* (tête barbue, canthare ou massue), *Apollônidès Poseidôniou* (grappe), *Hikésios 6 Antipatrou* (Hermès), *Hikésios 5 Etéonikou* (cavalier) *Iphis 3 Hestiaiou* (masque de Silène), *Mikrias 2 Pythokritou* (grappe) et *Mnèsis 2 Phormiônos* (Nikè). À ceux-ci on peut ajouter *Mikrias 3 Aristagorou* (trophée) et *Hyllos Philiskou* (masque) car leurs fabricants sont communs aux magistrats du paquet précédent et de ce dernier.

Avec ces astynomes on constate des modifications dans le "formulaire" des timbres. Si pour *Hikésios Etéonikou, Mikrias Pythokritou* et *Mnèsis Phormiônos* le nom de la magistature est encore écrit sous la forme ἀστυνόμου sur la majorité des timbres, à partir d'I*phis Hestiaiou, Mikrias 3 Aristagorou* et *Hyllos Philiskou* l'on écrit de plus en plus souvet ἀστυνομοῦντος. Avec *Aischriôn Artémidôrou* et *Apollônidès Poseidôniou* cette dernière forme devient quasi exclusive. Les deux magistrats doivent être placés par conséquent à la fin du paquet.

On peut supposer qu'ils ont été suivis par trois astynomes non attestés à Satu Nou mais bien représentés dans le site d'Albești: *Mètrodôros Athènippou* (étoile ou tête d'Hélios)[294], *Posis 3 Stratonikou* (tête d'Athèna)[295] et *Prôtagoras 2 Kyniskou* (Nikè à la branche de palmier)[296].

Il y a quelques "anomalies" que l'on trouve sur une partie des timbres de cette période:

– Un timbre d'*Apollônios* daté par *Hyllos Philiskou* contient comme emblème secondaire un A renversé[297]; sur le timbre contemporain de *Lènaios* on rencontre comme emblème secondaire une "faucille"[298].

– Au temps d'*Aischriôn Artémidôrou* on a trois emblèmes de magistrat: des fois elles marquent des doubles ou bien triples du timbre du même fabricant (*Anthestèrios, Apollônios*[299]), mais il y a aussi des timbres d'autres fabricants avec des emblèmes différents.

– Le timbre de *Kalisthénès* daté par *Mètrodôros Athènippou* a comme emblème la tête d'Hélios (pas l'étoile)[300].

– Au temps de *Posis 3 Stratonikou* on trouve comme emblèmes supplémentaires l'étoile sur les timbres d'*Agathôn*[301] et de *Lènaios* (double ?)[302], le grain sur un double du

293 N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.*, tab. I.

294 *Albești*, n° 303-305.

295 *Ibidem*, n° 319-323.

296 *Ibidem*, n° 324-327.

297 Sinope, ex. inédit (communication Istambul).

298 Idem, recherches Yvon Garlan

299 E.M. Pridik, Sitzungsberichte..., A 5 a, b (Anthéstèrios) et A 5 a, c Apollônios); E. G. Sugov, *op.cit.*, p.3, n° 7.

300 Histria, 3 ex; Canarache, n° 309.

301 P. Becker, ZOOID, 5, 1863, p. 42, n° 36; Ju. Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p. 118, n° 58.

302 Pridik, p. 78, n° 335.

timbre d'*Apollônios*[303].

C'est à cette époque-là que figurent les activités des fabricants *Ménékrios*[304] ou *Théôn*[305] et commencent celles des fabricants tardifs comme *Astéas*[306], *Hèphaistios*[307], *Hèrakléôn*[308], ou *Lènaios*[309].

Il reste une vingtaine d'astynomes (sous-groupe V-e) qu'on peut assigner à la dernière étape du timbrage sinpéen au noms de magistrats. Quelques–uns sont très peu connus tant sur le litoral ouest-que nord-pontique: *Hestiaios 5 Diou* (grappe)[310], *Kleinios Hékataiou* (buste d'Artémis)[311], *Ménesthéos Herpyllou*[312] (masque barbue) ou *Gérôn* (*Hierôn* ?) *Euxènou*[313]. Leur rareté peut s'expliquer soit par une chute dans le timbrage (demande réduite d'amphores) soit par une période très courte de leur activité, pour remplacer un magistrat sorti avant de ses fonctions.

Treize de ces astynomes ne sont pas représentés à Histria jusqu'à présent. Sur tout le litoral ouest-pontique (roumain et bulgare), y compris l'hinterland, manquent complètement les timbres datés par les astynomes *Delphis Artémidôrou* (proue), *Hèphaistios 2 Hestiaiou* (divinité féminine à deux torches), *Kleinios Hékataiou* (buste d'Artemis) et *Prolochos Meikou* (lébès à trépied), tandis que d'autres

303 Ju. Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p.118, n° 59; Histria, inv. 26418; *Albești*, n° 319, pl. VIII/4 et n° 320, pl. VIII/5 sans emblème secondaire.

304 L. Buzoianu, Pontica, 14, 1981, p. 149/82 (lecture fautive pour *Hikésios Étéonikou*); L. Buzoianu, N. Georgescu, *op. cit.*, p. 179/78 (*Iphis Hestiaiou*); E.M. Pridik, AM. 21, 1896, p. 178, n° 14 (*Hikésios Antipatrou*); V. V. Škorpil, *op. cit.*, p. 47, n° 162; V. A. Kutaisov, *Antičnyj gorod Kerkinikida*, Kiev, 1990, p. 30 (*Mikrias Aristagorou*); Generalskoe, ex. inédit, inf. Y. Garlan (*Hyllos Philiskou*); E. M. Pridik, MIA, 4, 1941, p.188, n° 125, et pl. I/13; V.I. Kac, *op. cit.*, n° 23 et fig. 8/3 (*Prôtagoras Kyniskou*).

305 On connait aussi un timbre de ce nom du temps de *Pasicharès 2 Dèmètriou* Pridik, p. 76, n° 307; N. Conovici, M. Irimia, *op. cit.* n° 213 et pl. 11/213 (*Apollônides Poseidôniou*); Histria, Canarache, n° 332 et inv. 26698; *Albești*, n° 325-326 (*Prôtagoras Kyniskou*).

306 Ju Marti, V. Škorpil, *op. cit.*, p.110, n° 5; Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 255 (*Aischriôn Artémidôrou*) et n° 281 (*Prolochos Meikou*).

307 Th. Sauciuc Săveanu, Dacia, 7-8, 1941, n° 46 (*Hikésios Etéonikou*); B. N. Jurevič, *op. cit.*, p. 62, n° 11; V.V. Škorpil, *op. cit.*, p.28, n° 51 (lecture fautive) et p. 43, n° 140; Z. Sztetyllo, *op. cit.* n° 286; *Albești*, n° 336-337 et pl. VIII/21-22 (*Iphis Hestiaiou* – 2 variates); Pridik, p. 74, n° 255 (*Mikrias Aristagorou*); *Albești*, n° 322 et pl. VIII/7 (*Posis Stratonikou*); *ibidem*, n° 324 et pl. VIII/9; Ju. V. Zujkov, KS, 191, 1987, p. 71, n° 1 (*Prôtagoras Kyniskou*); M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 1121 (*Posis 4 Astiou*); Musée de Sinope, éx. inédit inf. Y. Garlan (*Kléoménès Pleistarchou*).

308 Generalskoe, ex. inédit, inf. Y. Garlan (*Hikésios Antipatrou*); *Albești*, n° 321 et pl. VIII/6 (*Posis 3 Stratonikou*); Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 267-268 (*Posis 4 Astiou*); E. G. Sugov, *op. cit.*, p. 4, n° 9 (*Delphinios Kalliou*); Canarache, n° 393 (*Kléonikos Ménios*) et n° 293 (Kléomènés Pléistarchou); V.V. Škorpil, *op. cit.*, p. 38, n° 107 (*Héragénès Neikanoros* ?); D. B. Šelov, *op. cit.*, p. 214, n° 20 (*Mnésiklès 2 Aristéôs*); Z. Sztetyllo, *op. cit.*, n° 273 (*Teisimachos Théopompou*); Pridik, p. 73, n° 230 et p. 90, n° 584 (timbre à date); V.V. Škorpil, *op. cit.*, p. 86 n° 366.

309 Voir notes 300 (*Hyllos Philiskou*) et 304 (*Posis Stratonikou*); V.V. Škorpil, *op. cit.*, p. 55, n° 200 (*Posis 4 Astiou*) et p. 24, n° 31 (*Aristoklès Mantithéou*); Generalskoe, ex. inédits, inf. Y. Garlan (*Delphininos Kalliou*, fabricant *Lènaios Hagiou* et *Hèrônyms 3 Hèrônyou tou Posedôniou*); Pridik, p. 73, n° 228 et pl. IX/4 (*Kléonikos Mèniou*) et pl. 76, n° 300-301; Histria, inv. 26666 (*Phamphilos Hékataiou*).

310 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 552 (*Euklès*); voir aussi E.M. Pridik, Sitzungsberichte..., A.77.

311 B. N. Jurgevič, *op. cit.*, p. 128, n° 35; Pridik, p. 73, n° 227; Z. Sztetyllo, op. cit., n° 263 (lecture incorrecte).

312 V. V. Škorpil, IAK, 3, 1902, p. 127, n° 31.

313 N. F. Fedoseev, VDI, 1993, 2, p. 100.

ne sont représentés que par un ou deux exemplaires: *Aristoklès 2 Mantithéou* (épi)[314] et *Dèios Mènios* (aplustre)[315], *Héragénès Neikanoros* (épi ou grappe)[316], *Hèrônymos 3 Hèrônymou tou Poseidôniou* (thropée)[314], *Hestiaios 5 Diou* (grappe)[318], *Mnèsiklès 2 Aristéos* (jeune homme assis ?)[319] et *Pamphilos Hékataiou* (divinité féminine assise, avec cornucopia et vase)[320]. Les autres magistrats sont – eux aussi – mal représentés.

Comme les timbres datés par ces magistrats et trouvés en Roussie et Ukraine sont publiés généralement sans illustrations il nous est impossible, pour le moment, d'offrir quelque classement que ce soit pour les derniers astynomes sinopéens connus.

Nous pouvons pourtant attirer l'attention sur les particularités rencontrés sur quelques timbres de cette époque:

– On remarque tout d'abord que l'astynome *Hèrônymos 3 Hèrônymou tou Poseidôinou* (trophée) doit être le fils de *Hèrônymos 2 Poseidôniou* (même attribut) du sous-groupe **Vc**. La mention du patrynome de son père peut le rapprocher, à la rigueur, de *Dionysios 6 Dionysiou tou Kleitagorou* (lébès au trépied), mais ils manquent d'autres indices pour cela.

– *Prolochos Meikou* a le même emblème que ce dernier magistrat, exécuté par le même graveur.

– Les timbres datés par *Delphinios Kalliou* (épi ou grappe), *Hèragénès Neikanoros* (épi ou grappe), *Kléonikos Mènios* (tête barbue ou trident) et *Kléoménès Pleistarchou* (dauphin ou ancre) sont connus avec deux emblèmes différents. Parfois on constate qu'il s'agit des timbres "doublés"[321], sans pouvoir généraliser. Nous n'avons pas des indices suffisants pour les attribuer à un moment d'abondance qui expliquerait ce choix. Le fait doit être cependant signalé, comme la continuation d'une pratique maintenue pendant toute la période du timbrage.

Les autres astynomes validés pour cette période sont *Antipatros 2 Apollodôrou* (canthare) *Naupôn 3 Diou* (proue), *Posis 4 Astiou* (grappe) et *Teisimachos Théopompou* (cornucupia).

Ils restent les timbres "à date", dont la présence sur le littoral ouest-pontique est exceptionnelle (un exemplaire fragmentaire à Histria, sans n°d'inv.).

Au V-e groupe, qui réunit généralement les astynomes attribués auparavant aux groupes V et VI de Grakov, nous avons placé 68 noms de magistrats. Ce n'est pas obligatoire qu'ils représentent autent d'années, si l'on pense au nombre très réduit de timbres connus pour certains d'entre eux. De ce même raison on peut accepter la possibilité qu'il y a encore un ou deux magistrats inconnus.

---

314 M. Mirčev, G. Tončeva, D. Dimitrov, Izvestija Varna, 13, 1962, p. 21-109, n° 3 (Bizonè); N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bornea, *op.cit.*, n° 200 (Callatis).

315 Histria, inv. 30273; M. Mirčev, *op. cit.*, n° 186 (Odessos).

316 Canarache, n° 269 (Sinoe–Zmeica).

317 Th. Sauciuc Săveanu, Dacia, 1, 1924, n° 14.

318 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, n° 552 (Callatis).

319 Histria, inv. 26420.

320 L. Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, *op. cit.*, n° 70 (Callatis).

321 A comparer les timbres d'*Apollodôros* datés par *Hèragénès Neikanoros* de CIG, 2, 2085/1; N. Murzakevič, *op. cit.*, p.410, n° 72; B.N. Jurevič, *op. cit.*, p. 140, n° 34; V. V. Škorpil, IAK, 11, 1904, p. 37-38, n° 106 a, b.

Liste des magistrats du V-e groupe.

Sous-groupe Va	94-96	Ἶφις 2 Ζωπύρου (grappe)
		Καλλισθένης 2 Ἑστιαίου (grappe, proue, Niké en bige)
		Πόσις 2 Δαΐσκου (grappe)
	97-98	Μητρόδωρος 1 Ἀρισταγόρου (canthare)
		Φαίνιππος Πασιχάρου (Artémis à deux torches)
Sous-groupe Vb	99-101	Ἀπολλόδωρος 3 Διονυσίου (tête d'Hèraklès)
		Ναύπων 2 Καλλισθένου (aplustre)
		Πυθόχρηστος Ἀπολλωνίδου (aplustre)
	102	Χορηγίων Λεωμέδοντος (Nikè en quadrige)
	103	Ἀντίπατρος 1 Νικώνος (proue)
	104	Ἱκέσιος 3 Βακχίου (proue)
	105	Ἰόβακχος Μολπαγόρου (proue)
	106	Ζῆνις Ἀπολλοδώρου (trophée)
	107	Ποσίδειος 2 Θεαριώνος (divinité au cornucopia appuyée sur une colonne)
	108	Μαντίθεος 2 Πρωταγόρου (lion, lion sur taureau, sphinxe)
Sous-groupe Vc	109-115	Ἀνθεστήριος Νουμηνίου (aplustre)
		Διονύσιος 5 Ἀπημάντου (Nikè)
		Εὐχάριστος 3 Καλλισθένου (grappe)
		Λεωμέδων Ἐπιδήμου (cavalier)
		Πασιχάρης 2 Δημητρίου (kerykéion)
		Πολύκτωρ 2 Δημητρίου (tête barbue au tourban)
		Φήμιος 2 Θυσιλέω (aplustre)
	116-122	Ἑκαταῖος 3 Ποσιδείου (Hèraklès entre deux chevaux)
		Ἡρακλείδης 2 Ἑκαταίου (Hèkatè à la branche, Hèraklès frappant à la massue)
		Ἡρακλείδης 3 Μικρίου (statue au cornucopia, statue au patère, cheval).
		Ἡρώνυμος 2 Ποσειδωνίου (trophée)
		Ἱκέσιος 2 Σιμίου (divinité au cornucopia appuyée sur une colonne)
		Πλεισταρχίδης Ἀπημάντου (soldat au lance)
		Φήμιος 3 Θευπείθου (fouleur de raisin)
	123-128	Ἀθήνιππος Μητροδώρου (étoile)
		Βόρυς 2 Ζεύξιος (Artémis à deux torches)
		Ἑστιαῖος 4 Ἀρτεμιδώρου (cratère)
		Θηρικλῆς Ἀπολλωνίου (lion, chien)
		Ἵππων Διονυσίου (rameau)
		Καλλίχορος Πρωταγόρου (chien, lion)
Sous-groupe Vd	129-137	Ἱκέσιος (6) Ἀντιπάτρου (Hermès)
		Ἱκέσιος (5) Ἐτεονίκου (cavalier)
		Ἶφις 3 Ἑστιαίου (masque de Silène)
		Μικρίας 2 Πυθοκρίτου (grappe)
		Μνῆσις 2 Φορμίωνος (Nikè)

Μικρίας 3 'Αρισταγόρου (trophée)
"Υλλος Φιλίσκου (masque)
Αἰσχρίων 'Αρτεμιδώρου (tête barbue, canthare, massue)
'Απολλωνίδης Ποσειδωνίου (grappe)
138-140 Μητρόδωρος 2 'Αθηνίππου (étoile)
Πόσις 3 Στρατονίκου (tête d'Athèna)
Πρωτάγορας 2 Κυνίσκου (Nikè à branche de palmier)
Sous-groupe Ve 141-161 'Αντίπατρος 2 Απολλοδώρου (canthare)
'Αριστοκλῆς 2 Μαντιθέου (épi)
Γέρων 'Ηροξένου (?)
Δεῖος Μήνιος (aplustre)
Δελφίνιος Καλλίου (épi, grappe)
Δελφίς 'Αρτεμιδώρου (proue)
Διονύσιος 6 Διονυσίου τοῦ Κλειταγόρου (lébès au trepied)
'Εστιαῖος 5 Δίου (grappe)
'Ηραγένης Νεικάνορος (épi, grappe)
'Ηρώνυμος 3 'Ηρωνύμου τοῦ Ποσειδωνίου (trophée)
'Ηφαίστιος 2 'Εστιαίου (divinité féminine à deux torches)
Κλεομένης Πλειστάρχου (dauphin, ancre)
Κλεόνικος Μήνιος (tête barbue, trident)
Μενέσθευς 'Ερπύλλου (masque)
Μνησικλῆς 2 'Αριστέος (jeune homme assis)
Ναύπων 3 Δίου (proue)
Πάμφιλος 'Εκαταίου (divinité féminine assise, à cornucupia et vase)
Πόσις 4 'Αστίου (grappe)
Πρόλοχος Μείκου (lébès au trepied)
Τεισίμαχος Θεοπόμπου (cornucopia)

Au total nous admettons maintenant 161 noms d'astynomes sinopéens connus sur les timbres appliqués sur les anses d'amphores et sur les tuiles. Ceci soulève le problème de la chronologie absolue du timbrage à noms d'astynomes.

La tendance générale est d'accepter pour le début la date proposée jadis par V.I. Cehmistrenko à partir des analogies numismatiques, c'est à dire env. 370-360 av. J.C.[322] et pour la fin l'an 183 av. J.–C., date supposée de la conquête de la ville par le roi Pharnace I du Pont[323]. Mais ceci est un intervalle trop long (183 ans) pour le nombre connu des magistrats, dont il est à supposer quelques uns qui n'ont pas rempli leur mandat.

Tout en acceptant la date de début ci-dessus, N.F. Fedoseev a de nouveau attiré l'attention sur les timbres "à date", dont le plus ancien serait de 188/187 av. J. –C. (= 109

322 V.I. Cehmistrenko, SA, 1960, 3, p. 67-68; V.I. Kac, AMA, 4, 1979, p. 86-87; N.F. Fédoseev, compte rendu de la thèse, p. 11-12.

323 V.I. Cehmistrenko, *op. cit.*, p. 75 datait la fin du timbrage sinopéen à noms d'astynomes de quelques années *avant* la conquête de Pharnace, en s'abstenant d'imaginer la raison; V. Grace, *op. cit.*, p. 20 suggère l'an 183 av. J.–C.

de l'ère pontique, qui commence en 297/296 Av. J.–C.). Ses arguments sont liés surtout de la date supposée du siège de la ville par le satrape Datamès. La fin du timbrage à noms d'astynomes est située par ce même auteur au tout début du II-e s. Av. J.–C., sans liaison avec la conquête de la ville par Pharnace[324]. Dernièrement, dans son communication au colloque d'Istambul, il est d'avis que l'on doit tenir compte non pas de l'ère pontiques mais de l'ère séleucide (312/311 av. J.–C.), sans apporter des preuves à l'appui[325].

L'analyse des complexes contenant des amphores sinopéennes timbrées sugère pourtant une date plus tardive pour le dèbut du timbrage. Le puits Valma de Thasos[326], la tombe d'un guerrier de Vani[327], le tumulus 8 du groupe "5 Frères" d'Élizavetovskoe (amphore datée par l'astynome Chabrias du début du II-e groupe)[328] et l'épave d'El Sec[329] ont été datés dans les deuxième et troixième quarts du IV-e siècle. A l'agora d'Athènes, des timbres sinopéens du sous-groupe IB et du groupe II de Grakov font partie des "dépôts" datés au troisième quart du IV-e siècle[330]. Comme le nombre des astynomes connus pour le I-er groupe est de 17, nous préférons de les dater à partir de 355/350 jusqu'aux 335/330. Il n'est pas exclu que la fin du timbrage à "aigle sur dauphin" coïncide avec la fin de la dépendance de Sinope envers l'empire perse (*Arrian*, III, 24, 4), sans pour autant souscrire à la thèse de Fedoseev au sujet de la signification de cet emblème.

A partir d'ici, on est tenté de dater le II-e groupe entre env. 333-296, le III-e entre env. 295-280, le IV-e entre env. 279-258 et le V-e entre env. 257-190 av. J.–C./ Mais tant d'expériences échoués nous amènent à rester réservès à ce sujet.

Pour le moment, les contextes archéologiques ne démentent pas ces datations[331]. Les timbres "à date" (si l'on considère l'ère pontique, la plus probable – vue l'entrée de la ville dans l'orbite et plus tard au coeur même du royaume de Pharnace) s'accordent – eux aussi – avec la date finale proposé ci-dessus.

La date de l'occupation de la ville doit être elle-même mise en doute, une fois la

---

324 N.F. Fedoseev, Drevnee Pričernomorja. II čtenja ... P.O. Karyškovsko, Odessa, 1991", p. 103-104; idem, Grečeskie amfory, p. 158-159; idem, compte rendu de la thèse.

325 Wolfgang Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzeerraum und in Kleinasien nördlich des Taurus*, Historia–Einzelschriften, Helf 81, Stuttgard 1993, p. 89-89 et 150-151 mentionne des monnaies émises à Sinope pour Mithridates VI qui correspondent à l'ére pontique, avant d'utiliser une ère nouvelle à partir de Lucullus (70 av. J.–C.); ibidem, p. 554 et passim – cette ère était aussi en vigueur à Gorgippia, Panticapaion, Phanagoria, Tanaïs, et d'autres villes nord-pontiques avec lesquelles Sinope entretenait les plus étroites liaisons, par contre, il n'y a aucune mention de l'usage de l'ère séléucide à Sinope, ni quelqu'événement connu qui puisse lier la ville du royaume séléucide. Même N. F. Fedoseev insiste dans ses articles sur les relations privilégiés de Sinope avec le royaume bosporan.

326 Fr. Alabe, *op. cit.*, p. 385-386.

327 I. B. Brašinskij, Metody..., p. 138-139.

328 Idem, SA, 1961, p.178-186; *contra* B.A. Vasilenko, SA, 1971, p. 248-249; I. B. Brašinskij, *Grečeskij keramičeskij import...*, p. 26.

329 D. Cerda, *El Sec: la ceramica atica de barniz nero y las anforas*, RÉG, 89, 1989, 3-4 (Grecs et Ibères au IV-e siècle avant J.–C. Commerce et iconographie), p. 66, 69 et fig. 19 b – épave datée au deuxième quart du IV-e s. av. J.–C.

330 V. Grace, *op. cit.*, p. 21, n° 52.

331 N. Conovici, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 31, Tab. 1 (les dates proposés par A.B. Kolesnikov et V. Grace pour le IV-e groupe) et p. 33-36 (avec des corrections quant'aux attributions de certains astynomes) pour les contextes.

chronologie du règne de Pharnace I-er est reconsidérée par certains auteurs, et pas sans raison[332].

Tel est le stade dont je suis arrivé dans l'établissement de la chronologie du timbrage sinopéen. A partir de lui a été rédigé le catalogue du lot sinopéen d'Histria. Le lecteur avisé aura la possibilitée de vérifier la justesse de mes conclusions à partir du matériel publié.

332 Stephen V. Tracy, AM, 107, 1992, p. 307-313 propose pour le regne de Pharnace I-er cca. 197/196 – 171/170 au lieu de ca. 185-170, suite d'une nouvelle datation de l'inscription délienne (IG XI 1056. Déjà Ch. Habicht, Hesperia 59 (1990) p. 573, n° 66 avait rejété les connexions faites par V. Grace, *op. cit.*, p. 25-26 entre les donations de Pharnaces et la construction de la"Middle Stoa".

MITHRIDATES AL VI-LEA EUPATOR ŞI COASTA DE VEST A PONTULUI EUXIN. ÎN JURUL UNUI DECRET INEDIT DE LA HISTRIA

ALEXANDRU AVRAM
OCTAVIAN BOUNEGRU

Dominaţia lui Mithridates al VI-lea Eupator asupra cetăţilor greceşti de pe coasta occidentală a Mării Negre este încă slab documentată. Sursele literare se prezintă în realitate descurajant de lacunar, în vreme ce datele oferite de cele câteva documente epigrafice sau numismatice sunt încă departe de a permite cercetătorilor să depăşească în adevăratul înţeles al cuvântului graniţele ipotezelor, mai ales în privinţa cronologiei şi a circumstanţelor înstăpânirii Marelui Rege asupra litoralului vest-pontic.

Nu este cazul să reluăm aici discuţia referitoare la începuturile dominaţiei lui Mithridates asupra coastei septentrionale a Pontului Euxin şi progresele expansiunii sale în Asia[1]. Amintim în schimb că celebrul tratat încheiat între Roma şi Callatis (CIL I² 2, 2676), datat recent în jur de 106-101 a. C.[2], este în măsură să demonstreze că interesul Romei faţă de o reţea de alianţe cu oraşele vest-pontice se manifestase încă dintr-o

1. B. Niese, *Straboniana*, RhM 42, 1887, p. 567-569; Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890; D. Glew, *The Outbreak of the First Mithridatic War*, Diss. Princeton, 1971; E. A. Molev, *Mifridat Evpator*, Saratov, 1976; D. B. Shelov, *Le royaume pontique de Mithridate Eupator*, Journal des savants, 1982, p. 243-266; É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)* II. *Des avènements d'Antiochos III et de Philippe V à la fin des Lagides*², Nancy, 1982; R. K. Bulin, *Untersuchungen zur Politik und Kriegführung Roms im Osten von 100-68 v. Chr.*, Frankfurt am Main-Berna, 1983; B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates Eupator King of Pontus*, Leyden, 1986; Ju. G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, în Acta Centri Historiae «Terra antiqua Balcanica» 2, 1987, p. 65-68; idem, *Votivnaja nadpis' dočeri carja Skilura iz Pantikapeja i problemy istorii Skifii i Bospora vo II v. do n. e.*, VDI, 1987, 1, p. 55-87; Laura Boffo, *Grecità di frontiera: Chersonasos Taurica e i signori del Ponto Eusino (SIG³ 709)*, Athenaeum 67, 1989, p. 211-259; J. G. Vinogradov, M. Wörrle, *Die Söldner von Phanagoreia*, Chiron 22, 1992, p. 159-170. Întreaga problematică este acum amplu tratată în excelenta monografie a lui F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve 1997.

2. A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis (CIL I² 2, 2676)*, în B. Funck (ed.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*, Tübingen, 1996, p. 491-511.

epocă foarte timpurie; pare aşadar foarte probabil că tocmai progresele lui Mithridates în zona pontică vor fi fost acelea care au îngrijorat autorităţile romane şi au convins Senatul să-şi asigure alianţa acestor oraşe. Cu toate acestea, acţiunea diplomatică a Romei, sugerată de existenţa tratatului cu Callatis, a fost repede anulată, atâta vreme cât se ştie că în ajunul declanşării primului război mithridatic (89 a. C.) tot bazinul Mării Negre se găsea deja sub controlul regelui Pontului[3]. În lipsa unor informaţii mai circumstanţiate, suntem în drept să presupunem că această dominaţie se va fi instaurat cândva în decursul primului deceniu al veacului I a. C.[4].

Se admite în general că dominaţia lui Mithridates era concepută mai degrabă ca o reţea de alianţe încheiate individual cu fiecare cetate greacă — sau formaţiune locală barbară — în parte decât ca o ocupare violentă a teritoriilor în cauză. Acest lucru este sugerat de singurul document epigrafic de referinţă de până acum, binecunoscutul decret onorific de la Apollonia (IGB I² 392) în cinstea unui tarsian, "comandant al oştenilor trimişi de regele Mithridates Eupator în temeiul alianţei": ὁ ἡγούμενος τῶν στρατιωτῶν τῶν ἀπεσταλμένων ὑπὸ βασιλέως Μιθραδάτου Εὐπάτορος ἐπὶ τὴν [σ]υ̣μ̣α̣χ̣ί̣[αν]. Acest decret fusese datat de primul său editor, Chr. M. Danov, în perioada campaniei lui M. Terentius Lucullus Varro din anii 72/1[5], ceea ce este însă cu totul improbabil. T. V. Blavatskaja prefera o dată în jurul anului 87/6, în contextul unei pretinse ameninţări venite din partea regelui trac Sadalas I, rămas fidel romanilor[6], în vreme ce E. A. Molev considera, la rândul său, că decretul în cauză ar fi fost votat după pacea de la Dardanos din anul 85[7]. Atâta vreme cât textul în sine nu contribuie cu nimic

3. App., *Mithr.* 13, menţionează o polemică opunându-l pe Pelopidas, trimisul lui Mithridates, solilor regelui Nikomedes al Bithyniei, care ar fi avut loc în anul 88: tracii şi sciţii sunt deja amintiţi ca aliaţi ai regelui Pontului (συμμάχων Θρᾳκῶν καὶ Σκυθῶν). Cu ocazia unei noi ambasade, tot în anul 88 (App., *Mithr.* 15), istoricul îi atribuie lui Pelopidas următoarea declaraţie: φίλοις δ' ἐς πᾶν τὸ κελευόμενον ἑτοίμοις χρῆ-ται Σκύθαις τε καὶ Ταύροις καὶ Βαστάρναις καὶ Θρᾳξὶ καὶ Σαρμάταις καὶ πᾶσι τοῖς ἀμφὶ Τάναΐν τε καὶ Ἴστρον καὶ τὴν λίμνην ἔτι τὴν Μαιώτιδα. Rezultă deci că Marea Neagră se găsea deja în întregime sub controlul lui Mithridates cel mai târziu de pe la 89/88. Un alt *terminus ante quem* ar fi putut fi oferit de emisiunile de stateri realizate la Mesambria cu reprezentarea portretului idealizat al lui Mithridate, datate în 88-86 de M. J. Price, *Mithridates VI Eupator, Dionysos, and the Coinages of the Black Sea*, NC 7th series 8, 1968, p. 1-12 (G. Kleiner, *Bildnis und Gestalt des Mithridates*, JDAI 68, 1953, p. 78, aprecia că ar fi fost vorba de un portret imitându-l pe cel al lui Alexandru cel Mare). Consideraţiile cronologice ale lui Price au fost însă anulate de F. de Calataÿ, *Les derniers alexandres posthumes frappés à Odessos et Mésembria*, în D. Draganov (ed.), *Studies on Settlement Life in Ancient Thrace. Proceedings of the IIIrd International Symposium "Cabyle", 17-21 May 1993*, Jambol, 1994, p. 300-342; idem, *op. cit.* (n. 1), p. 110-112, 118, cf. p. 146-147. Dispare astfel, din păcate, orice posibilitate de a ajunge la o cronologie mai fină pe baze numsimatice.

4. D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 136-138; D. B. Shelov, *op. cit.*, p. 250-251; E. Salomone Gaggero, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la Mer Noire occidentale*, Pulpudeva 2, 1978, p. 297.

5. Chr. M. Danov, *Eine neue Inschrift aus Apollonia Pontica*, JÖAI 30, 1937, Beibl., p. 87-94.

6. T. V. Blavatskaja, *Zapadnopontijskie goroda v VII-I vekax do. n. e.*, Moscova, 1952, p. 163-164.

7. E. A. Molev, *op. cit.*, p. 55-56.

din punct de vedere cronologic, este deocamdată imposibil să ajungem la o datare mai precisă. Cu toate acestea, judecând în general după contextul istoric, o dată situată cândva în ajunul primului război mithridatic ni se pare preferabilă. Pe de altă parte, indiferent de poziția cronologică a inscripției, termenul συμμαχία trebuie înțeles fără nici un dubiu în sensul său tehnic de alianță întemeiată pe un tratat[8].

Acestui document i se poate adăuga acum un altul, încă și mai interesant, în urma unor descoperiri epigrafice recente de la Histria. Avem în vedere două fragmente ale unei stele de marmură găsite, unul în 1990, celălalt în 1995, în dărâmătura cartierului de locuințe din epoca târzie (sec. VI p. C.) din colțul de sud-est al cetății — cunoscut sub numele convențional de "Domus" — în timpul săpăturilor executate de Octavian Bounegru și Virgil Lungu. Din fragmentul descoperit în 1990 nu se conservă decât marginea din stânga, însă textul păstrat din inscripție arată fără putință de tăgadă că el aparține de aceeași stelă ca și un alt fragment, de multă vreme publicat (ISM I 45), care păstrează, la rândul său, o parte din marginea din dreapta. În ceea ce îl privește pe acesta din urmă, starea sa de conservare nu putea îndreptăți prea multe speranțe de înțelegere a conținutului inscripției: rezulta doar că era vorba de un strateg. Abia prin adăugirea fragmentului descoperit în 1990 înțelesul textului a devenit mai limpede: este vorba de un decret în cinstea unui anume Diogenes, fiu al lui Diogenes, στρατηγὸς τῆς πόλεως, care ar fi binemeritat onorurile cetății mulțumită acțiunii intreprinse de el în vederea eliberării unor prizonieri. Cu toatea acestea, textul astfel obținut rămânea relativ lacunar; între multe alte nelămuriri, exista chiar o dificultate majoră, anume faptul că respectivul strateg al cetății era un străin. Atâta vreme cât în dispozitiv se citesc, după numele titularului, literele AM — care nu pot fi interpretate altcum decât ca început de *ethnikon* — nu ar rămâne decât să admitem că ne aflăm în prezența unui strateg de origine străină, ceea ce ar contraveni flagrant uzanțelor proprii oricărei *polis*. Or tocmai în această privință fragmentul descoperit în 1995 a avut darul să permită o rezolvare magistrală. De data aceasta avem a face cu partea superioară a unei stele având aceeași grosime cu fragmentul găsit în 1990. Marginea superioară fiind în parte conservată, putem aprecia că din partea de început a textului nu lipsesc în întregime decât două rânduri. Scrisul este practic identic, cu aceleași inconsecvențe în gravarea mai multor litere și cu unele coincidențe extrem de sugestive (de exemplu, forma lui Φ cu bucla aplatizată). În privința datelor materiale, eventuale semne de îndoială referitoare la apartenența acestui nou fragment la aceeași stelă cu primele două nu s-ar putea justifica decât prin faptul că, pe de o parte, arsura secundară la care a fost la un moment dat supus fragmentul superior împiedică identificarea altor elemente comune tuturor acestor frânturi din inscripție, pe de altă parte, imposibilitatea unui colaj material face ca soluțiile pe care suntem înclinați să le adoptăm să fie oare-

8. Ju. G. Vinogradov, Terra antiqua Balcanica 2, 1987, p. 68.

cum supuse cauțiunii. De altfel, este imposibil de apreciat numărul rândurilor lipsă dintre fragmentul superior și fragmentele dispuse mai jos.

Lungimea rândurilor poate fi estimată în funcție de câteva întregiri pe care le socotim evidente (r. 4, 6-8 din fragmentul de sus, r. 33, 38-40, 42 sqq. din fragmentele de jos). Textul începe prin a menționa un strateg trimis de Mithridates la Histria, în vreme ce, după propunerea noastră de dispunere a celor trei fragmente, spre sfârșitul textului (dispozitivul decretului) apare din nou un strateg. Este așadar vorba de aceeași persoană?

Cu aceste observații preliminare, prezentăm textul pe care socotim a-l fi putut restitui:

[Ἔδοξε τῶι δήμωι· οἱ ἄρχοντες εἶπαν· ἐπειδὴ]
[Διογένης Διογένου Ἀμαστριανὸς? – – – – – – – – –]
[– – – – – –]AIO̲[. . .*e. g.* τῆς] φιλί̣α[ς τῆς ὑπαρχού]–
4 [σης βασ]ι‹λ›εῖ Μιθρ[αδάτ]ηι Εὐπά̣τ̣[ορι, ἀποστα]–
λεὶς ὑπ' αὐτοῦ στρατηγὸς εἰς τὴ[ν πόλιν ἡμῶν]
ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς ὢν δια[τελεῖ περὶ]
τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολίτας πρόθ[υμον ἑαυτὸν]
8 καὶ δίκαιον παρεχόμενος πᾶσι τ[οῖς ἐντυγχά]–
νουσι *vac* [τ]οῦ τε δήμου θλιβέντ[ος ἐν τοῖς πρό]–
τερον χρόνοις καὶ λαβόντος δάν[ειον ἀπὸ Μη?]–
νίου Βυζαντίου καὶ μὴ δυνηθέντος [λύσαι? διά]
12 τε τοὺς πολέμους καὶ τὰς ἀφορίας τ[ε καὶ βλά]–
βα[ς] κα[ὶ] διὰ ταῦτα καταχρέου γενη[θέντος, Μέ]–
[ν]ωνος [δ]ὲ [τ]οῦ διαδόχου τῶν εὐφ[– – – – – – – –]
[. . . .] ἐπ̣[ιβα]λόντος τὰς χεῖρας Μ[ενίσκωι τῶι]
16 [πρότερο]ν ἀ[πεσ]ταλμένωι ὑπὸ τοῦ δ[ήμου πρεσβευ]–
[τῆι? π]ρὸ[ς βα]σιλέα Μιθραδάτην Ε[ὐπάτορα *e. g.* καὶ]
[ἄλλοις τῶν π]ολιτῶν ἀναλύουσιν [– – – – – – – – – –]
[– ?κατασχόντ]ος αὐτοὺς χρόνον π̣[ολύν – – – – – – –]
20 [– – – – – – – – – – – – –] μεγίστηι κα[ὶ – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – –

πονον καθάπερ ἔπρεπ[εν ἀνδρὶ καλ]ῶι καὶ ἀγαθῶι
καὶ σπεύδοντι γνησίως [ὑπὲρ τῆς ἐγ]κεχειρισμ[έ]-
νης ἑαυτῶι πίστεως κα[ὶ ἀποδιδοὺς Μέ]νωνι τοὺς ἐ-
(36) κατὸν χρυσοῦς καὶ τοὺς κατ[άγοντας] ἀνακομισά-
μενος ἐπανήγαγεν καὶ τ[ὰ σώματα εἰς τὴ]ν ἰδίαν καὶ τὰ
αὐτῶν πάντα· εἴς τε τὸ λ[οιπὸν ἐπαγγέλ]λεται ἀεί
τινος ἀγαθοῦ παραίτι[ος ἔσεσθαι τ]ῶι δήμωι·
(40) δεδόχθαι τῶι δήμωι· ἐπ[αινέσαι μὲν ἐπὶ] τούτοις
Διογένην Διογένου Ἀμ[αστριανὸν? στρα]τηγὸν
[τῆ]ς πόλ[ε]ως καὶ στεφα[νοῦσθαι αὐτὸν χρυσῶι] στεφά-
[νωι ἐ]γ π[ᾶσι δ]ὲ τοῖς ἀγῶσιν [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ] εὐνοί-
(44) [ας τῆς εἰς τ]ὸν δῆμον· σ[τῆσαι δ' αὐτοῦ καὶ εἰκόνα]
[χαλκῆν κτλ. –]
– –

Note critice:

R. 1: ἔδοξε τῶι δήμωι (fără τῆι βουλῆι, aşadar decret "neprobuleumatic"; vezi r. 40) este ca şi obligatoriu. Date fiind importanţa decretului şi uzanţele histriene în această privinţă, este foarte probabil ca iniţiatorii săi să fi fost "arhonţii", cu alte cuvinte, dregătorii cetăţii în sens larg. Aşteptăm apoi între altele numele titularului urmat de *ethnikon* (cf. r. 41).

R. 4: pe piatră se citesc limpede literele AEI; este însă sigur că avem a face cu o greşeală comisă de lapicid (A în loc de Λ). Dativul [βασ]ι‹λ›εῖ Μιθρ[αδάτ]ηι Εὐπάτ[ορι] poate fi apropiat de φιλία (amiciţia de care cetatea ar fi făcut dovadă faţă de rege), ceea ce ar impune o construcţie oarecum similară cu cea propusă mai sus (fără prepoziţie) sau cu ajutorul prepoziţiei παρά.

R. 6-7: turnura este banală şi se regăseşte întrutotul în celebrul decret histrian în cinstea lui Agathokles, fiul lui Antiphilos (ISM I 15, r. 4-5).

R. 9-10: [ἐν τοῖς πρό]τερον χρόνοις (cf. *e. g.* SIG³ 485, r. 17) este, dat fiind contextul, de preferat lui [ἐν τοῖς ὕσ]τερον χρόνοις.

R. 10: cuvintele greceşti care încep cu δαν– aparţin toate familiei lui δανείζω, prin urmare întregim λαβόντος δάν[ειον], în sensul de "a contracta un împrumut cu dobândă". Rămâne apoi să căutăm numele creditorului din Bizanţ, foarte probabil [Μή]νιος[9].

R. 11: în lacună aşteptăm un verb având accepţiunea de a "rambursa (datoria)",

9. Din raţiuni de spaţiu, numele trebuie să fie foarte scurt. Un nume precum Μήνιος este destul de caracteristic pentru onomastica megariană (la care se raportează Bizanţul): L. D. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque*, Atena, 1989, p. 204, 276, 379 (Bizanţ); cf. W. Ameling, *Prosopographia Heracleotica*, în Lloyd Jonnes (ed.), *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Bonn, 1994 [IK 47], p. 152: "dieser und ähnliche Namen sind im Gebiet des Schwarzen Meeres wegen der Verehrung des Mondgottes Men häufig".

un verb în același timp destul de scurt și care să nu necesite în mod obligatoriu un complement, atâta vreme cât, în mod vizibil, pentru acesta din urmă nu mai este loc pe piatră. Un asemenea verb ar putea fi λύσαι.

R. 11-12: cf. la Olbia (sec. III a. C.) SIG³ 495, r. 177-178: διά τε τοὺς πολέ[μ]ους καὶ τὰς ἀφορίας; apoi, într-un context lacunar, chiar la Histria, ISM I 18, r. 31: πο[λλῆς] δὲ ἀφορί[ας]).

R. 13-14: apare destul de probabil ca "succesorul" în cauză (διάδοχος) să fie cel care va fi moștenit creanța lui Μήνιος. Numele său poate fi restituit, atâta vreme cât sînt toate șansele să avem a face cu una și aceeași persoană cu cea menționată, într-un alt context, mai jos (r. 35), ca primind "cei 100 de galbeni". Numele său se termină la dativ în -νωνι, iar la genitiv în -ωνος[10]: ar putea fi, prin urmare, vorba foarte probabil de un [Μέ]νων sau de un [Μέμ]νων. Iată deci un nou temei de a reuni cele trei fragmente ale inscripției. Pe de altă parte, schimbarea subiectului — însă cu menținerea genitivului absolut (aplicat până aici subiectului δῆμος) — reclamă stilistic cel puțin un δέ, a cărui prezență o presupunem pe baza barei orizontale superioare de la un *epsilon* pe care credem a o fi identificat în lacună. În schimb, nu vedem deocamdată nici o soluție pentru literele ΕΫΦ, clar lizibile imediat înainte de spărtura din dreapta[11]. Să fie oare vorba de un cuvânt din familia lui εὔφημος? Care ar fi însă, în această situație, sensul său exact și, mai ales, cum am putea să integrăm acest cuvânt în întrega frază?

R. 15: considerăm că soluția ἐπ̣[ιβα]λόντος τὰς χεῖρας (cu dativul), "a pune mâna pe cineva, a-l captura", este demnă de luare aminte. Ar putea fi vorba de o capturare (de către urmașul creditorului din Bizanț) a solului trimis de către obștea histrienilor la Mithridates. În aceste condiții dativul ἀ[πεσ]ταλμένωι obținut în rândul următor ar putea fi luat ca o apoziție pentru un nume de persoană care începe cu M și care l-ar desemna tocmai pe solul în cauză. Indiferent de soluția cea mai adecvată pentru acest pasaj, contextul evocat mai jos arată limpede că avem într-adevăr a face cu luarea în captivitate a mai multor persoane. O dată în plus numele în cauză poate fi sugerat cu ajutorul fragmentului din dreapta jos al inscripției, unde în r. 28 este menționat un anume Μενίσκος.

R. 19: χρόνον π̣[ολύν][12] sau χρόνον π̣[λείονα].

R. 24-25: pentru această soluție vezi, de exemplu, OGIS 764, r. 3: τὰς κατεπ‹ε›ιγούσας τῆι [πόλει χρείας]; apoi chiar la Histria, decretul fragmentar ISM I 43, r. 10, unde, pe baza acestui nou document se poate acum îndrepta Τ ἐπειγούσας χρει-ʹας al primului editor în [κα]τεπειγούσας χρείας.

10. Citirea lui *omega* în r. 14 nu este asigurată: nu se distinge decât curbura superioară a unei litere rotunde, *omega* sau *omikron*.

11. Ni se pare puțin probabil să despărțim acest grup de litere în εὖ φ[– –].

12. Sugestie verbală datorată profesorului Heinz Heinen de la Universitatea din Trier (Varna, septembrie 1997).

R. 26: cf. la Histria ISM I 12, r. 11; 15, r. 18-19 (de corectat ὑπ[οστειλ]άμενος propus de Maurice Holleaux şi reluat ulterior în toate ediţiile), apoi un decret histrian încă inedit păstrat într-o colecţie de la Sofia.

R. 34-35: [ὑπὲρ τῆς ἐγ]κ̣εχειρισμ[έ]νης sau [περὶ τῆς ἐγ]κ̣εχειρισμ[έ]νης ἑαυτῶι πίστεως. Vezi SIG³ 700 (117 a. C.), r. 35-36: ἀξίως δὲ καὶ τῆς ἰδίας δόξης τε καὶ ἀνδρεί-ας, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἐ[ν]κεχειρισμένης αὐτῶι πίστεως; OGIS 443 (80/79 a. C.), r. 10-11: καθάπερ ἐπιβάλλει ἀνδρ[ὶ καλῶι καὶ ἀγαθῶι, καὶ τὴν ἐγκε]χειρισμένην ἑαυτῶι πί[στιν κάλλιστα καὶ ὁσιώτατα διατηρεῖ].

R. 36-37. Verbele κομίζω şi ἀνακομίζω, folosite fie la activ fie la (medio)-pasiv, ţin de vocabularul propriu operaţiunilor de salvare a prizonierior din captivitate[13]. Pe de altă parte, compuşii lui ἄγω "se rencontrent fréquemment dans les inscriptions hellénistiques où ils caractérisent des enlèvements par voie de violence, qu'ils soient commis par des pirates, des brigands ou plus rarement par des soldats dans le cadre d'une opération militaire. Les formes passives prédominent, qui relatent le sort des individus victimes de ces agressions"[14]. Analogia cea mai apropiată pe care o găsim pentru pasajul în cauză este furnizată de o inscripţie de la Erythrai: οὐ μόνον τοὺς ὁμήρους κομισ[ά]μενος εἰς τὴν πόλιν ἤγαγεν[15]. Contextul sugerează apoi că ἐπανήγαγεν ar fi oarecum antonimul participiului introdus cu valoare substantivală înainte de ἀνακομισάμενος; propunem deci κατ[άγοντας]. Mai departe, "l'expression εἰς τὴν ἰδί-αν (sous-entendue πατρίαν, sans doute) est assez peu fréquente"[16], aici însă ea se înscrie perfect în context. Nu rămâne decât să găsim o soluţie satisfăcătoare pentru complementul lui ἐπανήγαγεν: este vorba foarte probabil de σῶμα, folosit "pour désigner tout individu, qu'il soit de naissance libre ou servile, au pouvoir de tiers"[17].

R. 41: între *ethnika* începând cu AM–, şanse reale de a fi reţinute nu ar avea, din raţiuni de relativă vecinătate geografică, decât Ἀμ[αστριανός] şi Ἀμ[ισηνός] (cf. un κυβερνήτης din Amissos trimis de acelaşi Mithridates la Olbia: IOSPE I² 35).

R. 43: [ἐ]ν̣ π[ᾶσι δ]ὲ̣ τοῖς ἀγῶσιν este, din două puncte de vedere, oarecum bizar: ν înainte de π (am fi aşteptat mai degrabă [ἐ]μ π[ᾶσι]), apoi prezenţa inuzuală a lui [δ]έ înainte de articol; resturile de litere vizibile nu par a lăsa însă loc vreunei alte soluţii.

13. A. Bielman, *Retour à la liberté. Libération et sauvetage des prisonniers en Grèce ancienne. Recueil d'inscriptions honorant des sauveteurs et analyse critique*, Diss. Lausanne, 1994, p. 253-255, cu un comentariu detaliat şi cu bogate exemple.

14. *Ibidem*, p. 109 cu n. 5 (trimitere la corpus). Pentru ἄγω vezi şi P. Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique. Des origines à la conquête romaine*, Paris, 1968, p. 39-41.

15. H. Engelmann, R. Merkelbach (edd.), *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Bonn, 1972, I [IK 1], nr. 28, r. 16-17; cf. A. Bielman, *op. cit.*, nr. 21.

16. A. Bielman, *op. cit.*, p. 144, n. 13 cu trimiteri (nr. 29 din corpus, SIG³ 426, r. 33-34; 588, r. 56); vezi şi p. 22, n. 30.

17. A. Bielman, *op. cit.*, p. 106, n. 12; cf. p. 14 cu n. 19; vezi şi P. Ducrey, *op. cit.*, p. 26-29.

Pe deplin conştienţi de dificultăţile pe care le presupune această încercare preliminară de a înţelege un text care rămâne dificil, propunem următoarea traducere:

"[Poporul a găsit cu cale. Arhonţii au propus. Întrucât Diogenes, fiul lui Diogenes, din Amastris? - - -] amiciţia [existentă faţă de] regele Mithridates Eupator, trimis fiind de către acesta strateg [în cetatea noastră], continuă să se comporte ca un bărbat ales şi vrednic şi să se arate plin de râvnă şi de dreptate faţă de toţi cei cărora li se întâmplă să aibă nevoie de serviciile sale;

poporul fiind înainte vreme la strâmtoare, împrumutând bani cu dobândă de la Menios din Bizanţ şi nefiind în stare [să plătească datoria] din pricina războaielor, a lipsei de roade şi a vitregiilor, devenind prin urmare înglodat în datorii, pe de altă parte, Menon, urmaşul [- - -] capturându-i pe M[eniskos?, solul?] care fusese trimis de popor la regele Mithridates Eupator [şi pe alţi?] cetăţeni care porniseră cu el [- - - şi reţinându-i?] vreme [îndelungată - - -] cea mai mare şi - - -

- - - -

o privinţă decretul este limpede. Titularul său este un strateg trimis de regele Pontului în fruntea garnizoanei instalate la Histria. Comparaţia cu ὁ ἡγούμενος τῶν στρατιωτῶν din decretul de la Apollonia se impune aproape în totalitate; atâta numai că la Histria mercenarul în cauză nu s-a limitat la a-şi servi regele, ci a exercitat magistratura — altminteri rezervată exclusiv cetăţenilor — de strateg al cetăţii (r. 41-42). În această calitate el a găsit cu cale să se implice în treburile cetăţii. Astfel stând lucrurile, data inscripţiei este oricum anterioară campaniei romane din anul 72/1 a. C., în urma căreia oraşele vest-pontice au fost supuse de Lucullus Varro. Mai mult decât atât, nimic nu ne împiedică să datăm inscripţia cândva în primele două decenii ale sec. I a. C. Forma literelor ar sugera mai degrabă o dată timpurie, însă absenţa unor documente epigrafice locale cu valoare de repere paleografice se opune posibilităţii unei datări mai precise a documentului.

O oarecare sugestie poate însă fi încercată şi în această privinţă. Capturarea ambasadorului histrian la Bizanţ (pasaj obligatoriu pentru oricine intenţiona să treacă în Asia Mică) ar putea fi interpretată, dincolo de motivaţiile individuale ale făptaşului, în acelaşi timp ca un reflex al atitudinii Bizanţului, recunoscut ca ostil faţă de regele Pontului[18]. În aceste condiţii ar fi de presupus că misiunea solului histrian ar fi avut loc într-un moment uşor anterior primului război mithridatic, atâta vreme cât după trecerea armatei lui Mithridates în Grecia un asemenea tratament rezervat unui aliat al regelui care controla situaţia în zonă ar fi devenit greu de conceput. Dacă acest raţionament este acceptabil, atunci inscripţia ar putea data din anii 90-89 a. C.; oricum, data exactă a înstăpânirii lui Mithridates peste coasta de vest a Pontului Euxin rămâne în continuare necunoscută.

Nu acelaşi lucru este însă valabil pentru data finală a acestei dominaţii. Câteva scrieri târzii informează despre cucerirea romană a Pontului Stâng în 72/1 a. C. Concepută ca o expediţie secundară în raport cu frontul principal deschis în Asia Mică de L. Licinius Lucullus, campania condusă de M. (Licinius Lucullus) Terentius Varro, proconsulul Macedoniei, avea menirea să neutralizeze avanposturile lui Mithridates de pe coasta occidentală a Mării Negre. Proconsulul a ajuns să ocupe toate oraşele greceşti din zonă. Eutropius (VI 10) notează pe scurt: *Apolloniam euertit, Calatim, Parthenopolim, Tomos, Histrum, Burziaonem* [a se citi *Bizonem*] *cepit*[19]. La rândul său,

18. Cic., *De prov. cons.* 4, 6 sq.; cf. H. B. Mattingly, *Rome's Earliest Relations with Byzantium, Heraclea Pontica and Callatis*, în A. G. Poulter (ed.), *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria (University of Nottingham, 1981)* I, Nottingham, 1983, p. 240-241.

19. D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucureşti-Amsterdam, 1975, p. 177 (cf. p. 166), insistă asupra diferenţei dintre termenii *euertit* şi *cepit*, care "permettent de supposer qu'Apollonie ayant opposé au proconsul une résistance acharnée (grâce, sans doute, à la garnison royale dont la présence dans cette ville nous a été révélée par un décret fragmentaire), elle en a subi les conséquences, tandis que les autres villes situées plus au Nord, jusqu'à la lointaine Istros, ont pu, instruites par l'événement, renoncer à se défendre, ouvrant leurs portes au vainqueur et s'assurant ainsi sa bienveillance". Cu toate acestea, o asemenea antiteză nu figurează nici în sursele lui Apian (*Illyr.* 30), nici în cele ale lui Florus (*Bell. Thrac.* 1, 39, 6).

Rufius Festus (9) — al cărui breviar utilizează tot sursele folosite şi de Eutropius[20] — este încă şi mai concis: *supra Pontum positas ciuitates occupauit: Apolloniam, Calathum, Parthenopolim, Tomos, Histrum.*

După cum se ştie, oraşele greceşti au fost supuse autorităţii proconsulului Macedoniei, fără a fi însă integrate acestei provincii. Dovada cea mai însemnată în această privinţă o constituie un binecunosut decret de la Mesambria (IGB I² 314) în cinstea unui oarecare C. Cornelius[21]. Decretul menţionează explicit obligaţia cetăţii de a asigura iernatul garnizoanei romane (τᾶς δεδομέν̣α̣[ς ἡμῖν? παρ]α̣χειμασίας).

Fie-ne permis să intervenim asupra unei singure chestiuni legate de acest decret. Este vorba de mica lacună de la începutul rândului 4 al textului: Γάιος Κορνήλιος Γαΐου υἱὸς Ῥωμαῖος ὁ καθεσταμένος ἐπὶ τᾶς πόλιος . ια . . . ος ὑπὸ Μαάρκου Τερεντίου Μαάρκο[υ υἱ]οῦ [Λευ]κόλλου αὐτοκράτορος. Succesivii exegeţi au propus fie [στραταγ]ός (D. Dečev)[22], fie [ἔπαρχ]ος (G. Tibiletti), în vreme ce G. Mihailov ţinea să remarce în urma unei reexaminări a pietrei: "..IA....OΣ: in initio cacumen litterae triangularis ut A, Δ, Λ, post id I, non P, post quod littera triangularis, posteam pars inferior hastae uerticalis et supra, ut uidetur, uestigium partis sinistrae hastae horizontalis i. e. I uel T. Ergo non στραταγός nec ἔπαρχος supplendum est, sed sensu uox posterior melior est quam prior: uocem quem usurpata erat, sensum *praefecti ciuitatis* habere oportet". În ceea ce ne priveşte, credem a nu ne înşela dacă identificăm "cacumen litterae triangularis" cu vârful unui *delta* şi dacă restituim prin urmare [δ]ι̣ά̣[δοχ]ος: este deci vorba de C. Cornelius, desemnat de însuşi Lucullus Varro ca "succesor" al său în fruntea trupelor de ocupaţie de la Mesambria.

În acelaşi oraş şi cam prin aceeaşi epocă unui medic (IGB I² 315) i se acordă între altele din partea cetăţii privilegiul de a fi scutit de obligaţia de a găzdui soldaţii din garnizoană (εἶμεν αὐτὸν . . . ἀνεπιστάθμευτον)[23].

Pentru moment, inscripţiile locale nu oferă mai multe date referitoare la această importantă secvenţă de istorie politică a coastei vest-pontice. Nu ne rămâne, ca în atâtea alte rânduri, decât să sperăm că noi documente epigrafice descoperite de acum înainte prin săpăturile care continuă în majoritatea vechilor cetăţi greceşti din Pontul Stâng vor fi în măsură să ne îmbogăţească cunoştinţele în această privinţă.

---

20. Avem în vedere mai ales aşa-numita "Enmannsche Kaisergeschichte" (EKG); de unde, mai târziu, Iord., *Rom.* 221: *Marcus Lucullus [. . .] similiter capiens et ciuitates, quae litori Pontico inherebant, id est Apollonia, Galato, Parthenopolim, Thomos, Istro.* Cf. Euseb., *Chron.*, p. 152, ed. Helm. Poziţia aparte a Apolloniei în sursa lui Eutropius pare mai degrabă să se explice prin episodul capturării celebrei statui al lui Apollon Ietros (operă a lui Calamis), pe care romanii au expus-o mai târziu pe Capitoliu: Strab., 7, 6, 1; Plin., *Nat. hist.* 4, 13 (27), 92 şi 34, 7 (18), 39; App., *Illyr.* 30.

21. Pentru o încercare de identificare prosopografică vezi G. Tibiletti, *Governatori romani in città provinciali*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Classe Lettere 86, 1953, p. 64-100.

22. D. Dečev, *Prinos kăm istorijata na zapadnopontijskite gradove*, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare 17, 1950, p. 59-69.

23. Vezi şi παραχειμασία lui C. Antonius Hybrida la Dionysopolis menţionată de decretul IGB I² 13 (r. 16).

MITHRIDATE VI EUPATOR ET LA CÔTE OUEST DU PONT-EUXIN. AUTOUR D'UN DÉCRET INÉDIT D'ISTROS

- Résumé -

Les auteurs présentent un nouveau document épigraphique concernant les relations de Mithridate VI Eupator avec la côte occidentale du pont-Euxin. Il s'agit de deux fragments d'une stèle de marbre trouvés, l'un après l'autre (1990 et 1995), à Istros (Histria), dans les débris d'un quartier d'habitations du VIe s. ap. J.-C. situé dans le coin sud-est de la ville ("Domus"). À ces fragments on peut ajouter un autre, déjà publié (ISM I 45). Le rapprochement de tous ces trois fragments a permis aux auteurs de reconstituer en partie le texte d'un décret en honneur d'un stratège envoyé par Mithridate à la tête de la garnison installée à Istros (cf. Apollonia du pont IGB I[2] 392). Ce mercenaire , originaire d'Am[astris] ou d'Am[isos] (?) et dont il est significatif qu'il ait exercé la charge de stratège de la cité (l. 41-42), avait libéré contre rançon l'ambassadeur d'Istros envoyé auprès du roi et retenu en chemin, avec ses compagnons, comme otage par un citoyen de Byzance, héritier d'une créance qu'il espérait récupérer à coup de force. Cela étant, la date de l'inscription est antérieure à la guerre faite par les Romains en 72/1 aux villes de la côte occidentale de la mer Noire 9Eutrope, VI 10).

Aussi la saisie de l'ambassadeur d'Istros à Byzance pourrait-elle faire penser à l'attitude de Byzance, d'ailleurs bien connue comme généralement hostile au roi du Pont. Dans ces conditions, on serait en droit de s'imaginer que la mission de l'ambassadeur d'Istros ait eu lieu à un moment soit peu antérieur à la première guerre mithridatique: car après le passage de l'armée de Mithridate en Grèce, un tel traitement réservé à un allié du roi serait devenu moins concevable. Si on accepte ce raisonnement, l'inscription pourrait être datée des années 90-89 av, J.-C.. Malgré tout, la date exacte de l'instauration de la domination de Mithridate sur la côte ouest du Pont-Euxin reste encore inconnue.

Un bref aperçu (en français) de cette nouvelle inscription a été présenté au premier Congrès international pontique de Varna (septembre 1997) et sera publié dans les actes du congrès. Les auteurs sont en train de préparer un commentaire historique approfondi.

DEDICAŢII IMPERIALE DIN TOMIS

MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU

Cum arătam în numărul precedent al revistei Pontica[1], continuăm să prezentăm unele inscripţii apărute la Tomis (Constanţa), în vederea lămuririi lotului de inedite din acest important centru vest-pontic; de această dată ne-am oprit asupra a două dedicaţii în limba greacă, păstrate fragmentar, care pot fi raportate la descoperiri mai vechi din metropola Pontului Stâng, fără să se identifice cu acestea[2].

1. Prima piesă la care ne referim, a fost găsită întâmplător în anul 1985, în zona bisericii "Schimbarea la Faţă", de pe strada Mircea cel Bătrân din Constanţa*. Dimensiuni: î = 0,18 m; l - 0,20 m; gr. = 0,07 m; î.l. = 3-4 cm (inv. 35806 Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa).

Inscripţia, spartă sus şi în părţile laterale, conservă fragmente din trei rânduri şi baza de jos cu profilatură. Literele îngrijite, cu **apices**, sunt păstrate doar în parte în r. 1 şi anume, baza unei haste verticale, Ω şi o bară verticală, probabil de la T (Fig. 1).

Numele guvernatorului provinciei Moesia Inferior, Λ. Μινίκ[ιος], menţionat în finalul inscripţiei, ne ajută să întregim dedicaţia şi să o încadrăm cronologic.

Într-adevăr, guvernatorul Moesiei Inferioare, **Lucius Minicius Natalis Quadronius Verus**, este cunoscut dintr-un mare număr de epigrafe, pe baza cărora s-a lămurit bogatul său **cursus honorum**; după ce a deţinut consulatul în 139 p. Chr. şi apoi magistratura de **curator operum publicorum et aedium sacrarum** în anul următor, a fost prezent în Moesia Inferior în calitate de legat imperial, probabil în intervalul 140/1 – 144 p. Chr.[3].

Legaţia sa este ilustrată în Dobrogea de o dedicaţie de la Troesmis, adresată împăratului T. Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, consul a III-a oară şi Caesar-ului Verus de către "c(ives) R(omani) cons(istentes) canab(is) leg(ionis) V Mac(edonicae) su(b) Minicio Natale leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) dedic(ante) Cominio Secundo leg(ato) Aug(usti)[4].

---

1 Maria Bărbulescu, Adrian Rădulescu, Pontica, 27, 1994, p. 157-171.

2 Iorgu Stoian, **Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine, II, Tomis şi teritoriul său**, Bucureşti, 1987, nr. 54 şi 84.

* Informaţiile privind descoperirea pieselor prezentate acum ne-au fost oferite de colegul Constantin Chera, prilej să-i mulţumim şi pe această cale.

3 B.E. Thomasson, **Latecurli praesidum**, I. Göteborg, 1984, 20 b, col. 133, nr. 82. Em. Doruţiu-Boilă, SCIVA, 40, 1989, 2, p. 161 şi 163 (140/141-144 p. Chr.) Vezi şi Al. Avram, SCIVA, 47, 1996, 1, p. 5-8, nr. 1.

4 A. Rădulescu, Pontica, 1, 1968, 119-123, fig. 1. Em Doruţiu-Boilă, **ISM**, V. Bucureşti, 1980, nr. 141.

Fig. 1.

Cel de al doilea monument epigrafic din zonă, pus în onoarea guvernatorului **L. Minicius Natalis Quadronius Verus**, în limba greacă, provine de la Callatis, cum aflăm de la Gr. Tocilescu[5], document întregit și comentat de E. Ritterling[6] și mai de curând de Al. Avram[7], dar amintit, firește, de numeroși alți cercetători, cu prilejul prezentării carierei cunoscutului personaj[8].

5 AEM, 19, 1896, p.108-109, nr. 63 = IGRRP, I, 653.

6 JÖAI, 10, 1907, p. 307-311, Vezi și A.R. Birley, The **Fasti** of Roman Britain, Oxford, 1981, p. 245.

7 Al. Avram, **op. cit.**, p. 5-7, notele 1-7. Idem, **ISM**, III, nr.115 (în pregătire), observă că misiunea moesică a acestui guvernator se reflectă în onomastica orașelor vest-pontice; nr. 70: Τ(ίτος) Αἴ(λιος) [Μ]ινί[κιος....; [Τ(ίτος) Αἴ(λιος)] Μινίκιος Πούδε(ν)ς (în acuzativ) din vremea lui Marcus Aurelius; nr. 99: "[...Τ(ίτος) Αἴλιος Μι]νίκιος Ἀθαναίων, ὁ πρῶτος ποντάρχης καὶ ἀρχιερεὺς, καὶ ἄρξας τῆς Ἑξαπό]λεως, καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Τ(ίτος) Αἴλιος Μινίκιος Μοσχίων πο[ντάρχης ..." (172 p. Chr.); nr. 100 (copie). D.M. Pippidi, ISM, I, București, 1983, nr. 143 (Histria): Τίτος Αἴλιος Μιν[ουκιανός] / ποντάρχης τῆς Πενταπόλεως ἀπὸ [πατρὸς...] sec. III p. Chr.), provenit probabil din cunoscuta familie de la Callatis, cu **tria nomina** la data inscripției.

8 L. Petersen, **PIR²**, V/2, 1983, M 620. **Supra** notele 3 și 7; Isabel Rodà de Mayer, Dacia, NS, 22, 1978, p. 219-223, nr. 1 amintește trei documente epigrafice din regiunea danubiană, care-l menționează pe acest guvernator.

Inscripțiilor din Dobrogea, menționate mai sus, li se adaugă acum micul fragment în limba greacă din Tomis, care trebuie analizat în raport cu **ISM**, II, 54 – o inscripție în onoarea lui Antoninus Pius, pusă de "βουλὴ δῆμος] Πόντου μητροπόλεως Τόμεως", prin grija unui legat imperial rămas necunoscut. Pe piesă nu figurează cifrele care însoțeau δημαρχικὴ ἐξουσία și ὕπατος, dar se observă unele particularități și anume titlul de πατὴρ πατρίδος (primit de Antoninus Pius în 139) este plasat imediat după Εὐσεβής, în loc să fie trecut după ὕπατος, fapt mai rar întâlnit înainte de 146, precum și lipsa salutării ca imperator (αὐτοκράτωρ) notată, deși nu întotdeauna, după 142-143. Inscripția a fost încadrată, pe baza acestor date, în intervalul 139-144 p. Chr.[9], fiind atribuită unuia din guvernatorii provinciei din această perioadă: **(M.) Antonius Hiberus** sau **L. Minicius Natalis Quadronius Verus**[10].

ISM, II, 54 este o placă de marmură conservată în partea dreaptă, care conține, conform restituirii propuse, 68-73 litere pe rând**, din care 46-47 căzute în spărtură. Spațiul rezervat numelui guvernatorului, din r.6, trebuie să fi fost de 17-18 litere, ceea ce ar indica mai degrabă un personaj cu un nume mai scurt, decât cu un polyonim.

Așadar, ar putea fi luat în discuție **(M.) Antonius Hiberus,** amintit în regiunea noastră în cunoscuta inscripție conținând plângerea sătenilor din Χόρα Δάγει, din teritoriul histrian[11], legat aflat în fruntea provinciei la sfârșitul domniei lui Hadrian și începutul celei a lui Antoninus Pius[12], probabil între 137-140/1, cum a precizat de curând Em. Doruțiu-Boilă[13].

Dacă ne referim la cel de al doilea guvernator propus, dedicația din Tomis trebuia să conțină numele său complet, respectiv r.5-6 ale ISM, II, 54 s-ar fi cerut completate:

"δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ..... ὑπάτω τὸ γ', βουλὴ δῆμος] Πόντου μητροπόλεως [Τόμεως ἐπιμεληθέντος Λ(ουκίου) Μινίκιου Νατάλιδος Κουαδρωνίου Οὐήρου πρεσβευτοῦ] τοῦ Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου"

Rândul 6 al inscripției menționate, ar depăși în acest caz lungimea celor precedente, ceea ce ar impune transcrierea prescurtată a numelui guvernatorului[14], nefirească într-un act oficial, cum observăm pe dedicațiile de la Callatis[15] și pe cea recentă din Tomis.

---

9 E. Coliu, în Istros, I, 2, 1934, p. 262-266, cf. I. Stoian, **Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis,** București, 1962, p. 104, pl. XXI, fig. 2.

10 Idem, **ISM**, II, nr. 54.

** **Ibidem**, r.1-2.

11 **ISM**, I, nr. 378, B, r. 10-19: "... ο[ἱ] ἐκ τοῦ λεγο/μέν[ο]υ Λαϊκοῦ Πύργου ὅ/θεν ὠδεύετο αὕτη ἡ δη/μοσία ὁδὸς τὸ πρῶτον, / οἵτινες μὴ ὑποφέροντες / [τ]ὰς τε λιτουργίας καί τὰς / [ἀ]νγαρείας τῷ τότε χρό/[ν]ῳ ἐπέδωκαν βυ[β]λε[ί]/διον Ἀ[ν]τωνίῳ Ἰ[β]ήρ[ῳ....]"

C, r. 15-19: "Secundu[m supscri]/ptionem Anton[i claris]/simi (sic) memoriae [uiri hae]/c leg[ati supscriptio, [munera et]/angarias pra[ebeant..." Rezoluția lui Antonius Hiberus era mai timpurie cu mai bine de 20 de ani decât cea a lui Iulius Severus față de sătenii din Χόρα Δάγει. Despre legatul din urmă vezi Em. Doruțiu-Boilă, SCIVA, 40, 1989, 4, p.334-338. Ioan I.C. Opriș, Mihai Popescu, Thraco-Dacica, XVII, 1-2, 1996, p. 189-190.

12 W. Eck, Chiron, 13, p. 200, n.563. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 146 (care-l include totuși pe Antonius Hiberus printre legații "incerti aevi".

13 SCIVA, 40, 1989, p. 159-160 și 163.

14 Vezi **ISM,** V, nr. 141: "Minicio Natale"; de această dată, inscripția este pusă de **cives Romani** și nu direct de guvernator, fără să presupună transcrierea în întregime a numelui său.

15 Al. Avram, **loc. cit.**

Fără ca apartenență **ISM**, II, 54 să poată fi lămurită pe deplin[16], asemănarea celor două dedicații tomitane, ne îndeamnă să credem că ele au fost ridicate prin grija aceluiași guvernator, al cărui nume s-a păstrat fragmentar pe cea de a doua epigrafă:

[Αὐτοκράτορι Καίσαρι, νεοῦ Ἁδριανοῦ υἱῶ, θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ υἱωνῶ, θεοῦ Νέρουα
ἐκγόν]ῳ, Τ[(ίτῳ)Αἰλίῳ Ἁδριανῶ Ἀντωνείνῳ Σεβαστῶ Εὐσεβεῖ πατρὶ πατρί-δος, ἀρχιερεῖ μεγίστῳ]
δημα]ρχικῆς [ἐξουσίας τὸ..., ὑπάτῳ τὸ γ', βουλὴ δῆμος Πόντου μητροπόλεως Τόμεως ἐπιμελη-
θέντος] Λ(ουκίου) Μινίκ[ιου Νατάλιδος Κουαδρωνίου Οὐήρου πρεσβευτοῦ τοῦ Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου

În traducere:

"Împăratului Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, fiu al divinului Hadrian, nepot al divinului Traian Parthicul, strănepot al divinului Nerva, părinte al patriei, mare preot, [investit] cu puterea tribuniciană pentru a... oară, consul pentru a treia oară, sfatul și poporul din metropola Pontului, Tomis, prin grija lui Lucius Minicius Quadronius Verus, legat imperial propraetor".

Am plasat și noi titlul de πατὴρ πατρίδος după Εὐσεβής ca în **ISM**, II, 54, deoarece la date apropiate forma adoptată trebuie să fi fost aceeași, cu atât mai mult cu cât titlurile imperiale se păstrează aproximativ în aceeași ordine și pe **ISM**, V, 141 de la Troesmis: "Imp(eratori) T(ito) Ael(io) Had(riano) Antonino Aug(usto) Pio p(atri) p(atriae) tr(ibunicia) p(otestate) co(n)s(uli) III..."[17].

Dedicația se adaugă, așadar, celorlalte monumente epigrafice din regiune care-l amintesc pe **L. Minicius Natalis Quadronius Verus**, legat care va fi activat cu atât mai mult la Tomis – μητρόπολις Πόντου, titlu consemnat cu siguranță și pe documentul de față, devenit apoi deosebit de frecvent pe monede și în inscripții[18].

Inv. 14198 MINA Constanța. Inscripție bilingvă descoperită pe malul de vest al lacului Tăbăcărie, în partea dinspre cartierul Tomis Nord din Constanța. Dimensiuni: î = 0,425 m; l = 0,43 m; gr = 0,145 m. Înălțimea literelor este de 4,8 – 5 (6) cm.

În rândul 1, O, de dimensiuni mai mici (1,4 cm), este înscris în C; E este ligat cu T, cum observăm în spărtură. În r.2, N apare ligat cu T și cu I (de două ori); la sfârșitul rândului se păstrează două bare verticale, probabil de la PI. În r. 3, după S, se disting în porțiunea martelată, urmele câtorva litere **P, S, M, I**, din numele lui Geta – [P(ublio) Septimio]. În r.6, o bară superficială orizontală trasată în brațul drept al literei N, indică A ligat cu N (fără ca A să apară aici cu bară mediană unghiulară, ca în restul textului grecesc).

Inscripția de față se aseamănă cu ISM, II, 84, ambele piese păstrând urmele unui

16 Em. Dorțiu-Boilă, **op. cit.** p. 160, nota 14, consideră că întregirea numelui lui Antonius Hiberus pe inscripția tomitană nu este deocamdată justificată.

17 Cu omiterea aici a titlului de **Pontifex Maximus**.

18 ISM, II, nr. 54, 58, 59, 61, 70, 71, 72, 82, 85, 91, 96, 87, 92, 101, 105, 108, 110 : μητρόπολις Τόμις; μητρόπολις Πόντου Τόμις; μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμις. M. Bărbulescu, A. Radulescu, Pontica, 24, 1991, p. 130-141, nr. 3-4 (Valerianus și Gallienus; M. Aurelius Claudius): **Metropolis Tomitanorum**.

Fig. 2.

nume martelat, cel al lui Geta.

Cele două fragmente nu fac parte, însă, din același monument epigrafic, deoarece câteva litere diferă, respectiv în textul de mai sus **epsilon** este lunar, iar în **ISM**, II, 84 este dreptunghiular; în cazul de față scrierea este mai îngrijită, chiar dacă în textul latin sunt mai frecvente ligaturile. Se adaugă mai ales faptul că pe ambele fragmente se păstrează o mică parte, identică, din filiația lui Septimius Severus, ceea ce dovedește existența a două exemplare și anume în **ISM**, II, 84... Θε]οῦ Ἀδριανοῦ ἔκ[γονον ...", iar aici tot astfel" ...Θεοῦ Ἀδ]ριαν(οῦ) ἔκ[γονον (cum spuneam mai sus, cu AN în ligatură și cu observația că numele imperiale apar mai rar abreviate, chiar și în filiație).

Fragmentul descoperit recent la Tomis, după cum deducem din începutul textului grecesc, se plasează în jumătatea stângă a inscripției, pe când ISM, II, 84, păstrează o parte din jumătatea dreaptă a unui alt exemplar.

Textul conservat aici pe 43 cm. lățime, conține 14 litere în r.2, unele ligate și 11 litere în r.5, fără ligaturi. Dacă luăm în considerare dispunerea pe rândurile păstrate, conținutul unui r. trebuie să fi fost de 94-104 litere*** (în textul latin și ceva mai puține în cel grecesc, unde ligaturile sunt mai rare), iar lățimea piesei de aproximativ 4 m, comparabilă cu **ISM**, II, 84; tot astfel, putem aprecia înălțimea inscripției, dispusă pe 13 rânduri, de aproximativ 1 m.

Dedicația de față permite corectarea, întrucâtva, a **ISM**. II, 84, ne referim la Tomis, care se intitulează **metropolis Tomitanorum**, mult mai firesc la data inscripției, decât **respublica Tomitanorum**, cum se completase în epigrafa citată (și tot acolo, în textul grecesc, ἡ βουλὴ καί ὁ δῆμος Τομειτῶν).

De asemenea, spațiul rămas liber la începutul r.6, înainte de **Metropolis**, ne arată că titulatura Iuliei Domna, notată în r. 5, care trebuia să continue și aici, era în realitate mai restrânsă, decât s-a întregit în **ISM**, II, 84.

Cum am arătat mai sus, elementele comune celor două dedicații sunt evidente, piesele fiind apopiate și ca mărime, cea descoperită recent la Tomis cu un număr de litere ceva mai mic pe rând :

[Imp(eratori) Caes(ari), Divi M(arci) Antonini Pii Germ(anici) Sarm(atici) fil(io), Divi Commodi fratri, Divi Antonini Pii nep(oti), Divi Hadriani pronep(oti), Divi Traiani Parth(ici)

abnep(oti), divi Nervae adnep(oti) L(ucio) Septiomio Severo Pio Pertinaci Augusto Arabico, Adiabenico, Parthico Maximo Pont(ifici) Max(imo), trib(uncia) pot(estate) VIIII

imp(eratori) XI, co(n)s(uli) II, p(atri) p(atriae) pr]**oco(n)s(uli) et Imp**[(eratori) Caes(ari) L(ucii) Septimii Severi Pii Pertinacis Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Parth(ici) Max(imi) fil(io), Divi M(arci) Antonini Pii

Germ(anici) Sarm(atici) nep(oti)] **Divi Antonini Pi**[i pronep(oti), divi Hadriani abnep(oti), Divi Traiani Parth(ici) et Divi Nervae adnep(oti), M(arco) Aurelio Antonino Pio Fel(ici) Aug(usto),

trib(unicia) pot(estate) IV, proco(n)]s(uli) [et P(ublio) Septimio Getae nob(ilissimo) Caes(ari) Aug(usto) Severi Aug(usti) fil(io), Antonini Aug(usti) fratri et Iuliae Domnae Aug(ustae) matri castr(orum) et Augg(ustrorum)

Metrop[olis Tomitanorum per C(aium) Ovinium Tertullum, leg(atum)

*** Cu excepția rândurilor finale ale textului latin (6) și grecesc (13).

Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)

[Αὐτοκράτορα] Καίσαρα, Θεοῦ [Μ(άρκου) Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς Γερ(μανικοῦ) Σαρματ(ικοῦ) υἱὸν, Θεοῦ Κομμόδου ἀδελφὸν, Θεοῦ Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς

υἱωνὸν, Θεοῦ Α]δρι(α)ν(οῦ) ἔκγονον,[Θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ καὶ Θεοῦ Νέρουα ἀπόγονον, Λ(ούκιον) Σεπτίμιον Σεουῆρον Εὐσεβῆ Περτίνακα Σεβ(αστὸν) Ἄραβ(ικὸν) Ἀδιαβ(ηνικὸν), Παρθ(ικὸν) Μέγιστον, ἀρχιερέα μέγιστον, δημαρχικῆς ἐξουσίας ϑ', Αὐτοκράτορα ια', ὕπατον β', π(ατέρα) π(ατρίδος), ἀνθύπατον καί Αὐτοκρ(άτορα) Καίσ(αρα)

Λ(ουκίου) Σεπτιμίου Σεουήρου Εὐσεβοῦς Περτίνακος Σεβ(αστοῦ) Ἄραβ(ικοῦ), Ἀδιαβ(ηνικοῦ), Παρθ(ικοῦ) μεγίστου υἱὸν, Θεοῦ Μ(άρκου) Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς Γερμ(ανικοῦ), Σαρμ(ατικοῦ)

υἱωνὸν, Θεοῦ Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς ἔκγονον, Θεοῦ Ἀδριανοῦ ἀπόγονον, Μ(ᾶρκον) Αὐρήλιον Ἀντωνείνον Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβ(αστὸν), δημαρχικῆς

ἐξουσίας δ', ἀνθύπατον.. καὶ Π(ούπλιον) Σεπτίμιον Γέταν Καίσ(αρα) Σεβαστὸν υἱὸν τοῦ Αὐτοκ(ράτορος) καὶ Ἰουλίαν Δόμναν μητέρα στρατοπέδων καί Σεβ(αστῶν),

Μητρόπολις Τομειτῶν ἐπιμεληθέντος Γ. Ὀουινίου Τερτύλλου πρεσβευτοῦ τῶν Σεβαστῶν καὶ ἀντιστρατήγου]****

În traducere:

"Împăratului Caesar Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus, Arabicul, Adiabenicul, Marele Parthic, fiul divinului M. Antoninus Pius Germanicul, Sarmaticul, fratele divinului Commodus, nepotul divinului Antoninus Pius, strănepotul divinului Hadrian, stră-strănepotul divinului Traian Parthicul, stră-strănepotul divinului Nerva, mare pontif, [investit] cu puterea tribuniciară pentru a IX-a oară [salutat ca] **imperator** pentru a XI-a oară, consul pentru a II-a oară, părinte al patriei, proconsul și Împăratului Caesar M. Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus, Arabicul, Adiabenicul, Marele Parthic, fiul lui Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus, Arabicul, Adiabenicul, Marele Parthic, nepotul divinului Marcus Antoninus Pius Germanicul, Sarmaticul, strănepotul divinului Antoninus Pius, stră-stră-nepotul divinului Hadrian, stră-strănepotul divinului Traian Parthicul, stră-strănepotul divinului Nerva, [investit] cu puterea tribuniciană pentru a IV-a oară, proconsul, și lui Publius Septimius Geta, preanobilul Caesar Augustus, fiul lui Severus Augustus, fratele lui Antoninus Augustus și Iuliei Domna Augusta, mamă a taberelor și a Augușților, [a ridicat acest monument] metropola Tomitanilor, prin [grija lui] C. Ovinius Tertullus, legat imperial propraetor.

Cum se știe, **ISM**, II, 84 a putut fi datată, pe baza conservării în text a cifrelor puterii tribunciene, în anul 201, când la cârma provinciei se afla legatul C. Ovinius Tertullus (198-201/2 p. Chr.)[19], guvernator care a figurat, cu siguranță, și pe dedicația de față *****, precum și pe multe alte documente epigrafice din provincie.

**** În **ISM**, II, 84 s-a completat în ultimul rând ".....ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Τομειτῶν ἀνέθηκεν Γ. Οὐίνιος Τέρτυλλος πρεσβευτὴς Σεβαστῶν καὶ ἀντιστράτηγος καθιέρωσεν"

19 B.E. Thomasson, **op. cit.**, col 139, nr. 107 (198/201 p. Chr.), J. Fitz, **Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior**, Weimar, 1966, p. 49. I. Stoian, **Tomitana**, p. 120-122; **ISM**, II, nr. 82 și 83. R. Vulpe, I. Barnea, **Din istoria Dobrogei**, II, Buc., 1968, p. 191-196 (198-202 p. Chr.).

***** Datorită asemănării celor două piese am păstrat textul (și traducerea) foarte apropiate de **ISM**, II, nr. 84, cu modificările semnalate mai sus. Adăugăm, de asemenea, că filiația lui Geta, transcrisă în nr. 12, trebuie să fi fost mai restrâns redată decât în texul latin, din aceeași lipsă de spațiu.

Într-adevăr, două inscripții tomitane sunt ridicate în onoarea lui Septimius Severus și a familiei sale, pe prima alături de Plautallia (soția lui Caracalla) și tatăl său, (C.) Flavius Plautianus, prefectul pretoriului, numele din urmă fiind martelate; dedicația este pusă deopotrivă "pentru sacrul senat și pentru sacrele lor armate și pentru prea strălucitul consular Ovinius Tertullus și pentru poporul metropolei Pontului Stâng – Tomis (... καὶ [τῶν ἱερῶν αὐτῶν στ/[ρα]τευμάτων κ[αὶ κρατίστου ὑπατικοῦ/['Οο]υεινίου Τερτ[ύλλου καὶ δήμου τῆς/[το]ῦ Εὐωνύμου[Πόντου Μμτροπόλεως/ [Τ]όμεως...") de către niște preoți și patroni[20].

Cea de a doua stelă din Tomis este dedicată tot lui Spetimius Severus și fiilor săi, Iuliei Domna și consularului, guvenator al provinciei, Ovinius Tertullus, pentru "darul" (τὴν δωρεάν) pe care l-au făcut unei asociații, foarte probabil de închinători ai Cybelei[21].

Se cunoaște, de asemenea, contribuția deosebită a acestui guvernator la refacerea drumurilor provinciei, cum ne arată mai multe **miliaria** din anul 200 p. Chr., descoperite în Dobrogea, pe **limes**-ul Dunării de Jos și pe litoral, două exemplare provenind chiar din Tomis[22].

Cele două dedicații imperiale din Tomis de mari dimensiuni******, sunt ilustrative pentru monumentalitatea care trebuie să o fi cunoscut orașul în epoca Severilor[23], justificând titlul de λαμπροτάτη μητρόπολις καὶ α'τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμις, purtat de cetate în prima jumătate a sec. III p. Chr[24].

DÉDICACES IMPÉRIALES À TOMI

Résumé

On présente deux dédicaces fragmentaires trouvées fortuitement à Constantza (Tomi), lesquelles sont rapportées à deux découvertes épigraphiques plus anciennes de la métropole du Pont Gauche.

Le premier fragment (inv. 35806) – Musée d'Histoire nationale et d'Archéologie de Constantza) qui conserve partiellement le nom de gouverneur Λ. Μινίκ[ιος] a été analysé en relation avec une autre inscription tomitaine adressée à Antoninus Pius, mais qui ne conserve pas le nom du légat – **ISM**, II, 54. Les deux dédicaces ont été inscrites, probablement, par les soins du même gouverneur de la Mésie Inférieure, **L. Minicius Natalis Quadronius Verus** (140/1-144 ap. J.–C.), attesté dans la région à Troesmis, Callatis et maintenat à Tomi, et dont on connaît le **cursus honorum** par de nombreuses inscriptions de l'Empire Romain.

La deuxième dédicace, bilingue (inv. 14198 - MINAC) pourrait être datée, selon le

20 **Ibidem**, nr. 82.

21 **Ibidem**, nr. 83.

22 M. Bărbulescu–Munteanu, A. Rădulescu, Pontica, 13,. 1980, p. 140-148; Pontica, 24, 1991, p. 123-126.

****** Textele par a fi scrise la scurt interval de timp, fără să cunoaștem dacă piesele au fost expuse pe același monument sau în locuri diferite.

23 Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană sec. I-III e.n.**, București, 1977, p. 27; Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, Buc., 1991, p. 33.

24 **ISM**, II, nr. 92, 96, 97 și 105.

nom martelé de Geta (identifié par quelques lettres sur la pierre), à l'époque de Septimius Severus, étant adressée à celui-ci et à sa famille, pareillement à une autre inscription tomitaine de grandes dimensions, de l'an 201 ap. J.-C. – **ISM**, II, 84.

A partir du fragment récemment découvert à Constantza, on peut faire quelques corrections dans ISM, II, 84, à savoir, la ville est nommée **metropolis Tomitanorum**, ce qui semble plus adéquat à cette date–là, comme une série d'autres documents nous le prouvent, en non pas **respublica Tomitanorum**, comme on avait complété dans l'inscription mentionnée.

Les dimensions des deux pièces d'environ 4 m, et le texte qui semble être identique, témoignent brillamment de la monumentalité de Tomi à l'époque des Sévères et illustrent l'activité importante du gouverneur de la Mésie Inférieure, C. Ovinius Tertullus (198-201/2 ap. J.–C.), bien connu d'une série de documents épigraphiques de la province, incluant Tomi aussi.

UN NOUVEAU PRÉFET DE LA COHORTE DE CAPIDAVA

IOAN I.C. OPRIŞ, MIHAI POPESCU

Durrant les fouilles archéologiques de 1995 effectuées dans le secteur III de la cité de Capidava (dép. de Constantza), résultat de la collaboration entre l'Institut Roumain de Thracologie et le Musée National d'Histoire de Bucharest, un nouveau monument épigraphique, en calcaire blanc-jaunâtre avec des reflets rosés, a été mis au jour. La pièce fut découverte dans le carré Ţ – U 75, à une profondeur de 0,65 m, au niveau de la dernière rangée de piere d'un mur de hutte du haut Moyen Age, orientée NO – SE (B1/1993, 3,30 x 3,40, n° d'inventaire 8616/1996). Le mur de la hutte était placé sur la bourdure du fossé, partiellement colmaté, de la fortification romaine tardive, parallèlement à celui-ci. Mise à part notre inscription, une autre pierre, de grande taille (0,93 x 0,32 m), fut utilisée pour la construction et la consolidation de la hutte. La hutte et le fossé ont plus ou moins détruit un édifice (15 x 10 m), situé entre le corps de garde romano-byzantin et la *via praetoria* de la cité, à proximité de la tour n°7.

Le monument eut trois fonctions à trois étape différentes: il servit au début de monument funéraire, puis fut réutilisé dans un mur, comme le prouvent les traces de mortier découvertes sur les deux dernière lignes de l'inscription, et devint pour finir un élément de fondation de la hutte.

Il s'agit de la partie supérieure droite d'une inscription funéraire, à présent conservée dans le dépôt du chantier archéologique de Capidava. Les dimensions du fragment sont de 0,32 x 0,38 x 0,33 m, ce qui représente à peu près la moitié de la pièce. On peut établir relativement facilement la largeur du monument (0,85 - 0,90 m) et celle du champ de l'inscription (0,50 m). La hauteur totale de la stèle ne peut être précisée; un relief funéraire, de dimensions similaires à celles du registre de l'inscription, en ornait probablement la partie supérieure. Le monument conserve sur le cadre une grappe de raisin et des pampres de vigne[1].

En ce qui concerne la technique de la taille du monument funéraire, plusieurs observations s'imposent: il s'agit d'une roche dure finement granulée[2], qui fut travail-

1 Ce type de motif se retrouve sur plusieurs pièces du II^ére siècle en provenance de Capidava: ISM, V, 26, 29 et 35.

2 Il s'agit d'un calcaire hétérogéne de couleur blanche-jaunâtre et rose, qui fut longtemps exposé à la surface. Apparemment, il ne s'agit pas d'une roche fossilifère. Dans la composition du calcaire, on en a signalé des concrétions d'hydroxide de fer et d'hématite (0,002 – 0,003 m), ainsi que des concrétions plus importants de silice. L'âge géologique du calcaire, ainsi que le corps géologique de provenance, n'ont pas été identifiés avec certitude. Notre pièce provient probablement des dépôts carbonatiques mésozoïques de Dobroudja. Nous tenons à remercier pour ces précisions M. Marin Şeclăman, maître de conférenece dans la section de Minéralogie de la Faculté de Géographie et Géologie de l'Université de Bucarest.

Fig. 1.a.

Fig. 1.b.

lée en cassant de petits éclats. L'unique face latérale conservée, celle de droite, fut soigneusement exécuté à la boucharde. La partie postérieure du monument fut préparée pour pouvoir être encastrée dans un ensamble, comme le suggèrent les vagues traces de mortier sur l'un des coins.

Le champ de l'inscription fut bouchardé pour permettre de tracer des lignes droits et parallèles à l'aide d'une pointe, puis d'écrire le texte. Le monument fut peint avec une couleur d'origine minérale rouge, du vermillon de plomb. Des traces de peinture subsistent sur quelques-unes des lettres, autour d'elles et sur le motif décoratif du cadre[3].

Les lettres ont une hauteur de 0,05 m, à l'exception de la lettre M de la première ligne (0,06 m), tandis que la profondeur du sillon des lettres est de 0,002 – 0,003 m. Les mots sont séparés par *interpunctio*. Le monument est l'oeuvre d'un artisan local, comme la montrent la décoration du monument et la facture des lettres aux extrémités des lignes. A la deuxième ligne de l'inscription, on observe la ligature T+A; à la troisième ligne, la lettre O se trouve à l'intérieur de la lettre C. A la première ligne, on peut uniquement voir la motié inférieure de la lettre M; à la troisième ligne, on identifie la marque du trait oblique de la lettre R; à la cinquième ligne, on déchiffre les trois dernières lettre (NIS) précédées de deux autres, probablement IN, IM ou VM, ce qui nous fait penser à un superlatif du type [...]INNIS(imo).

Texte fragmentaire de l'inscription:

[D(is)] M(anibus)
[.... Ce]LSO STA
[tiellis p]RAEF(ecto) COH(ortis)
[I German(orum) v]IXIT ANN (is)
[...] INNIS(imo ?)

Traduction: Aux Dieux Mânes, à... Celsus d'Aquae Statiellae, préfet de la 1ère cohorte de Germains, qui a vécu... ans... INNIS.

Nous ne connaisson pas le nom complet du personnage, ni son âge au moment de sa mort. On peut cependant considérer qu'il s'agit d'un chevalier inconnu jusqu' à maintenant[4], portant le *cognomen* [Mu]lsus ou [Ce]lsus[5].

3 Nous savons gré à M. l'ingenieur P. Covacef pour ses obsevations pertinentes.

4 Nous manifestons notre gratitude à M.C.C.Petolescu, docteur, professeur à la Faculté d'Histoire de l'Université de Bucarest pour son aide précieuse. H. Devijer, *Prosopographia militarum equestrium que fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I – II, Leuven, 1976-1977. On connaît plusieurs personnages, grâce à l'ouvrage cité, qui portent le cognomen Celsus, sans pour autant pouvoir les identifier avec le préfet de Capidava: Clodius Celsus – C 195; L. Cornelius Celsus C 231; [...]us Camilia Celsus - C 274; Ti. Iulius Celsus Polemaenus I 42; [M]uantius Celsus - M 73; Q Sulpicius Celsus - S85; C. Valerius Celsus - V 5. Voir aussi Iiro Kajanto, *The Latin Cognomina, Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanorum Litterarum*, XXXVI, 2, Keskuskirjapaino, Helsinki – Helsingfors, 1965, p. 28, 65, 230 (Celsus); p. 284 (Mulsus); p. 119 - 120, 284 (Mulso).

5 Pourtant la discussion autour des noms du défunt nécessite quelques éclaircissements: s'agit'il d'un personnage qui pourtait un *nomen* et un *cognomen* ou de quelqu'un qui portait un *praenomen*, un *nomen* et deux *cognomina*? Ou bien s'agit-il purement et simplement d'un personnage qui portait les *tria nomina* ? Le premier cas est possible si on réduit le nombre des lettres manquantes dans la partie gauche du texte – de neuf à cinq – mais cet artifice nous pose des problèmes à la troisiéme ligne, dans laquelle le personnage deviendrait *stator* du préfet de la cohorte. Un préfet de cohorte est un commandat de petite enverguere et il ne bénéficie pas dans son état majeur, ou dans son entourage, de *stators* comme c'est le cas pour le légats de légion on les préfets d'aile (cf. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, IIème éd. (B. Dobson), Köln – Graz, 1967, p. 39, 48, 55-56, 59 et 74). La deuxième variante nous propose une appellation avec deux *cognomina*, ce qui reste un cas plus rare de type [Ce]lsus Sta[tilius], [Ce]lsus Sta[tutus], ou [Ce]lsus Sta[mbon], les autres *cognomina* ne respectant pas les rhytme des lettres: Staius ou Statilianus. Suite à ces allégations, on a préféré adopter la variante la plus commune, nous considérons donc qu'il s'agit d'un personnage portant les *tria nomina*. Pour plus de precisions sur le *cognomen* Celsus, voir Lindley Richard Dean, *Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*, Princeton, N.J., 1916, p. 67.

Les trois dernières lettres de la deuxième ligne nous offrent la possibilité d'indetifier la localité d'origine du personnage: Aquae Statiellae[6], ville patronnée à l'époque de Trajan par [...] us Cam(ilia) Celsus[7].

[...]lsus est mort jeune, sans pouvoir dépasser le rang de préfet de cohorte, correspondant à la première, milice équestre. Il est improbable qu'on puisse retrouver la totalité de son nom, sauf dans le cas d'une heureuse découverte d'un nouveau fragment de l'inscription, d'un noveau monument votif ou d'un diplôme militaire. Il s'agit d'un troisième préfet connu de l'unité militaire cantonnée à Capidava, probablemnt la 1ère cohorte de Germains, avec L. Atilius et C. Munatius Venustus[8].

Indépendamment de la réalité de l'appartenance de notre préfet à la cohorte de Germains, nous connaissons deux autres personnages ayant revêtu cette fonction en Germanie Supérieure: C. Aetrius Naso[9] et T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo[10]. Cette cohorte est attestée dans la province citée grâce à cinq diplômes militaires, datés de 82 à 134[11]. Elle arriva en Mésie Inférieure durant l'époque d'Antonin le Pieux, probablement au début de son règne[12]. Cette hypothèse s'appuie également sur des sources litteraires mentionnant des agitations dans le région du Bas-Danube durant les premières années du Principat de l'empereur Antonin le Pieux. Aelius Aristides, dans ses *Discours* prononcés en 144, fait référence à la folie des Gètes[13]. Polyainos raconte dans

6 *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, éd. Richard. Stilwell, Princeton, N.J., 1976, p. 78, 859. Les deux seuls endroits desquels [...Cel]sus pouvait être originaire sont Stabiae, ville de Campanie disparue avec Pompéi et Herculanum durant l'éruption du Vesuve en 79 apr. J. -C., et Aquae Statiellae, la ville ligure.

7 *CIL*, V, 7151; Devijver, *op. cit.* – C 274. [...]us Camilia Celsus est connu comme patron de plusieurs colonies, dont sa ville natale Alba Pompeia et Aquae Statiellae. Il a effectué une carrière équestre, dans laquelle on souligne la fonction de préfet de la VIIème cohorte de Breuces durant les querres daces de Trajan et la promotion qui s'ensuivit (*adlectus* par le même empereur) parmi les sénateurs. Il est probable que les deux personnages soient issus de la même région et peut-être même apparentés. Devijer se demande si [...]us Cam(ilia) Celsus n'appartient pas la même famille que L. Publilius Celsus (PIR III, p. 107, n° 782; A. Degrassi, *I Fasti Consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 31 et 33; Pierre Lambrechts, *La composition du Sénat Romain de l'accesion au trône d'Hadrien à la mort de Commode* (117-192), Anvers – Paris – Haga, 1936, p. 46, n° 116; G. Wissowa – W. Kroll – K. Mittelhaus, *Paulys Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, XXII, 2, 1959, coll. 1918 – 1919, n° 18; Giusseppe Comodeca, *Ascesa al Senato e rapporti con I territori d'origine Italia: Regio I (Campania esclusa la zona di Capra et Cales), II (Apulia et Calabria), III (Lucania et Bruttii), Atti del Colloquio Internazionale AIEGL su Epigrafia e ordinae senatorio, Roma, 14-20 maggio 1981*, tome II (=Tituli 5), Roma, 1982, p. 144 et 157), célèbre politicien de l'époque trajane, consul suffect en 102 et consul ordinaire en 113 (CIL, XI, 3614; XV, 4089, 6; *AnnEp*, 1974, 256), participant aux guerres daces (?) et impliqué après la mort de l'empereur Trajan dans la conjuration des quatre consulaires, qui le mena à sa mort à Baïes en 118 (SHA, *vita Hadriani*, IV, 3 et VII, 1-2; *Cassius Dio*, LXVIII, 16, 2 et LXIX, 2,5). Son nom fut porté jusqu'au IIIème siècle, comme le montrent plusieurs inscriptions de la Regio II (CIL, IX, 686 et 688; AnnEp, 1975, 232).

8 Gr. Florescu – R. Florescu – P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1958, p. 94-95, n° 17; p. 101-103, n°24. S'il ne s'agit pas d'un préfet de la Ière cohorte d'Ubiens, mort avant le départ de la troupe pour la Dacie Supérieure.

9 A l'époque de Domitien. Devijer, *op. cit.* – A 95; *CIL*, XI, 5745 = *ILS*, 6644.

10 A l'époque d'Hadrien, avant 130. Ce personnage fut très prèsent ensuite, durant sa carrière, dans la région de Mésie Inférieure. Devijer, *op. cit.*, – F 54; *PIR*^{2} III, p. 157, n° 305.

11 *CIL*, XVI, 28, *CIL*, XVI, 62-63; M. Roxan, *Roman Military Dimplomas 1978 - 1984*, London, 1985, n°90; CIL XVI, 80. Le dernier diplôme date du 16 octobre 134.

12 S. Torbatov, Arheologija, Sofija, 33, 1991, 1, p. 23-27 (=*AnnEp*, 1991, 1380). Il s'agit d'un fragment de diplôme militaire découvert à Malak Preslovec, daté de 145, dans lequel l'éditeur restitue l'éxistence de la [coh(ors) I Germ(anorum) C(ivium) R(omanorum)]. Le deuxième témoignage nous est fourni par un autre diplôme militaire, daté en 157, et décuvert à Brestovene (M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954 -1977*, London, 1978, n° 50).

13 Aelius Aristides, *Discours*, XXVI, 70.

ses *Stratagèmes*[14], oeuvre élaborée en 162, probablement les mêmes événements. Dans *Historia Augusta*, les rixes sur cette frontière sont mises en relation avec le gouvernement de Lollius Urbicus en Bretagne en 139-140[15]. Nous souhaitons encore signaler que la deuxième salutation impériale d'Antonin le Pieux s'est produite en 142. On peut ainsi placer l'arrivée de la Iére cohorte de Germains à Capidava entre 139 et 142, afin de remplacer la Iére cohorte d'Ubiens[16]. La cohorte de Germains a dû quitter sa garnison de Mésie Inférieure dans la première moitié du IIIére siècle, pour regagner ensuite des campements en Germanie Supérieure[17].

Le monument funéraire de Capidava nous renseigne sur un préfet, jusqu'à maintenant inconnu, de la Iére cohorte de Germains, mort dans des conditions pas encore éclaircies (suite à une maladie, à l'incursion des Costoboces en 170 ou aux événements de 238), et nous permet d'apporter quelques précisions sur la durée de stationnement de cette troupe dans la région du Bas-Danube.

14 Polyainos, *Stratagèmes*, VI, Pref.

15 *SHA*, vita *Pii*, V, 4.

16 *CIL*, XVI, 90. La cohorte est attestée en Dacie Supérieure depus le 23 février 144. Concernant les conditions historiques qui précèdent la succession des troupes à Capidava, vor C.C. Petolescu, Thraco-Dacica, 14, 1-2 Bucureşti, 1993, p. 159-162. On mentionne aussi l'exposé de Ioan I.C. Opriş, "Nouveaux elements épigraphiques concernant la présence de la Ière cohorte d'Ubiens à Capidava" (décembre 1996), à l'occasion de la Session de communications scientifiques du Musée National d'Histoire de Bucarest. L'ouvrage, ayant comme sujet une inédite brique estampillée découverte à Capidava, qui porte les enseignes de la cohorte, est en train de parution.

17 Gr. Florescu – R. Florescu – P. Diaconu, *op. cit.*, p. 15. S'il ne s'agit pas d'une autre unité (voir Géza Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, Düsseldorf, 1968, p. 58-59), ou retrouve la Coh(ors) I Germanorum C(ivium) R(omanorum) (milliaria) Philippiana en Germanie Supérieure vers 244/247 (Deivijer, op. cit. – M 15 et V 42) Jan Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donaurum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha, 1978, p. 36, n° 92/95 et p.102 (tab. III), prospere le départ de la troupe vers 200.

STÂLPI MILIARI DESCOPERIȚI ÎN DOBROGEA

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA

Semnalam cu puțin timp în urmă apariția a doi stâlpi miliari la Medgidia și Valea Dacilor (jud. Constanța), care ne-a prilejuit o discuție asupra drumurilor din provincia **Scythia**, în perioada Tetrarhiei și cea următoare[1]. Reamintim pe scurt conținutul acestor piese:

1. stâlp miliar scris pe un fus de coloană din marmură, inversat, apărut întâmplător în curtea unui locuitor din Medgidia[2] (fig. 1). Dimensiuni: î=1,62 m; d=0,35 m (inv. 29703 MINAC). Scrierea este relativ neglijentă, textul păstrat fragmentar este mai bine lizibil la începutul și sfârșitul rândurilor, partea centrală fiind deteriorată. Se poate observa o mare diferență între suprafață nescrisă, foarte netedă, și cea pe care a fost trecută inscripția, al cărei aspect ne-ar putea sugera ștergerea unui text mai vechi, din care se păstrează urme neconcludente, sau, mai degrabă, deteriorarea ulterioară a inscripției de față (fig. 2).

Aspectul literelor și fragmentelor lizibile permit încadrarea cronologică a inscripției în perioada Tetrarhiei (fig. 3):

Imp(eratoribus) Cae[s(aribus duobus)] C(aio) Aur(elio) Val(erio)
Diocle[tiano e]t [Marc]o
[Aur(elio)] Va[l(erio) Maximi]ano
P(iis) F[(elicibus) invict(is) Aug(ustis) e]t
F[l(avio) Val(erio) Constant]io
et Gal[erio Val(erio) Ma–]
ximi[ano]
nob(ilissimis)
Caes(aribus)
MP
XX ?

1 Maria Bărbulescu, Adriana Cîteia, **Observations sur deux pierres milliaires inédites de la province Scythie**, in **The 4th–6th C Lower Danubian Frontier**, Halmyris – Bucharest, 1998 (sub tipar).

2 Informațiile privind descoperirea pieselor nr. 1-2 ne-au fost oferite de colegii Traian Cliante și T. Papasima, cărora le mulțumim și pe această cale.

În r.2 lectura **et Marco** este probabilă întrucât un fragment dintr-o primă inscripție cu AN ligat cu T... O ar fi greu de explicat.

În r.4 datorită accentuatei deteriorări a literelor, dispunerea atributelor imperiale ar putea fi: **P(iis) F(elicibus) Aug(ustis) inv(ictissimis) princip(ibus)**, formulă completată pe un miliar de la Rasova aparținând Tetrarhiei[3]. Mai notăm că abrevierea NOBB se distinge între r.7-8.

Distanța de XX sau XXI MP menționată pe această piesă este deterioarată ca și textul de deasupra ei.

2. Cel de-al doilea miliar, din calcar galben, descoperit întâmplător la Valea Dacilor în anul 1981 (inv. 29704 MINAC) conservă două inscripții:

a) una probabil din vremea Severilor.

b) cea de-a doua se încadrează între anii 293-305 (fig. 4 a-b).

Din păcate, inscripția a) se păstrează fragmentar, scrisul este neglijent, nepermițând o întregire a textului:

AUR CA
ẠN⁀O
O ṢẸṾẸ O
REL SE
IN
ET
ỌBB
ARE
IV
A
L
MP

Apartenența piesei la epoca Severilor o presupunem pe baza fragmentelor de **nomina** citite în primele patru rânduri. Starea inscripției ne împiedică să propunem o datare mai sigură.

În schimb, inscripția b), mai bine păstrată (fig.5), poate fi întregită după cum urmează:

Imp(eratoribus) Ca[es(aribus)]
[C](aio) Val(erio) Diocleț[iano]
et Marco [Aur(elio)]
Max[imiano]
[in]vict(is) A[ug(ustis) et]
[Fl(avio)] Val(erio) Co[nstantio]
[et] Galerio [Val(erio)]
[Ma]xi[miano]
[nob(ilissimis)] Caes(aribus)
MP
III (?)

3 Em Popescu, **Inscripțiile grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România**, București, 1976, nr.190.

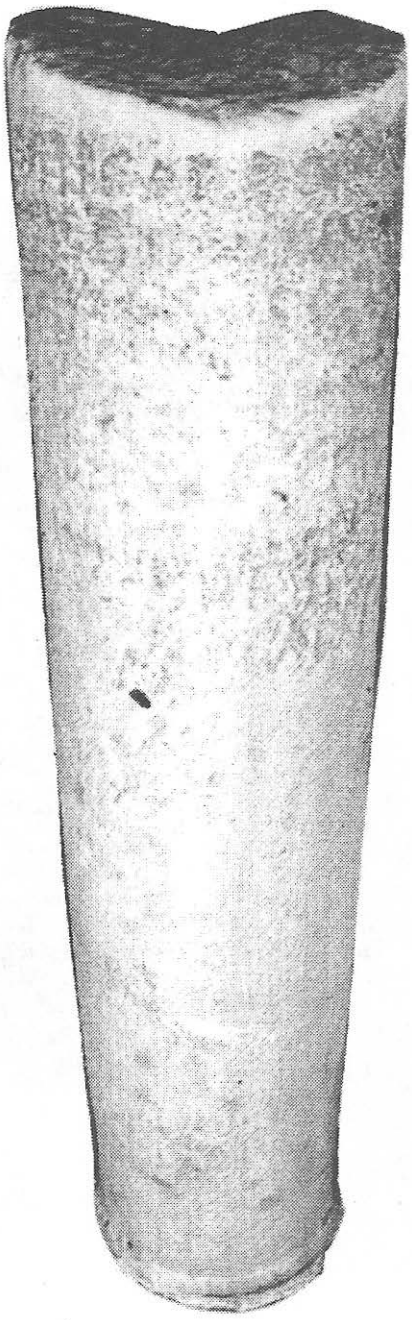

Fig. 1. Stâlp miliar din epoca Tetrarhiei descoperit la Medgidia.

Fig. 2. Milliarium de la Medgidia (detaliu)

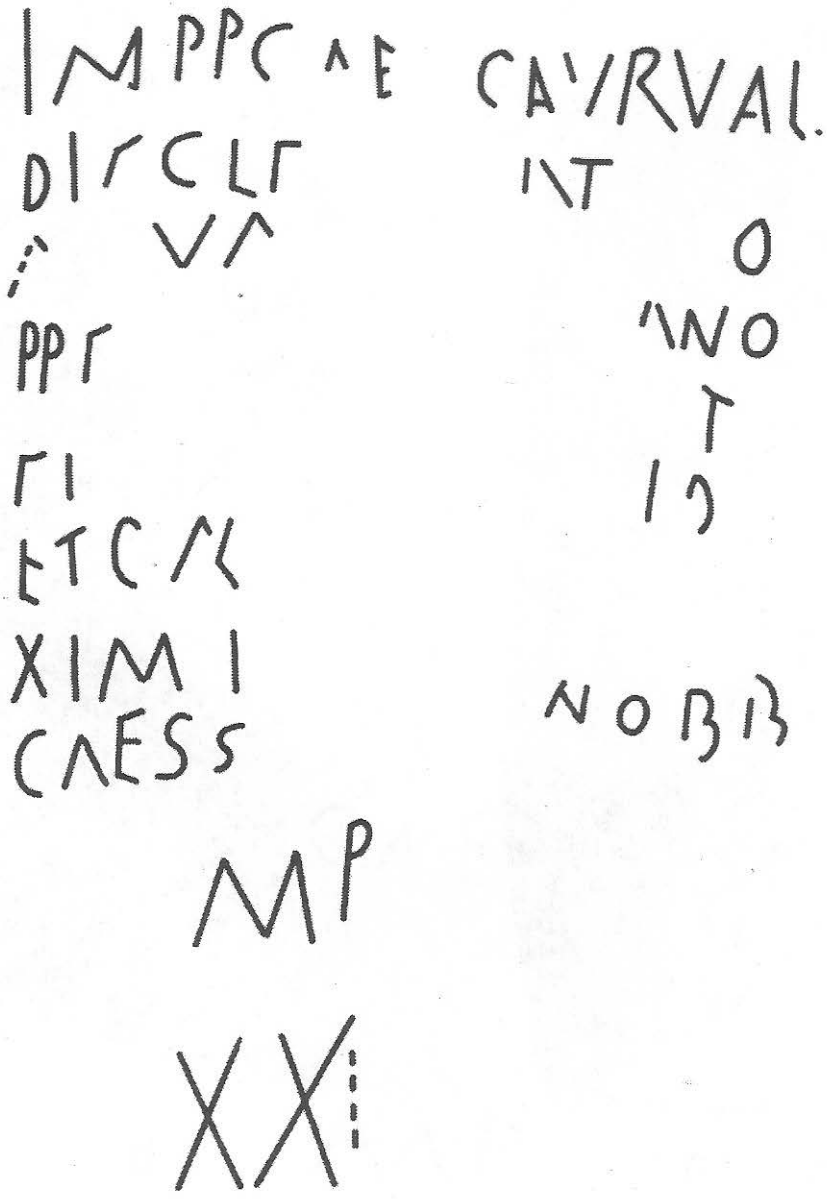

Fig. 3. Inscripția miliarului de la Medgidia.

Fig. 4. Stâlpul miliar descoperit la Valea Dacilor, inscripțiile a-b.

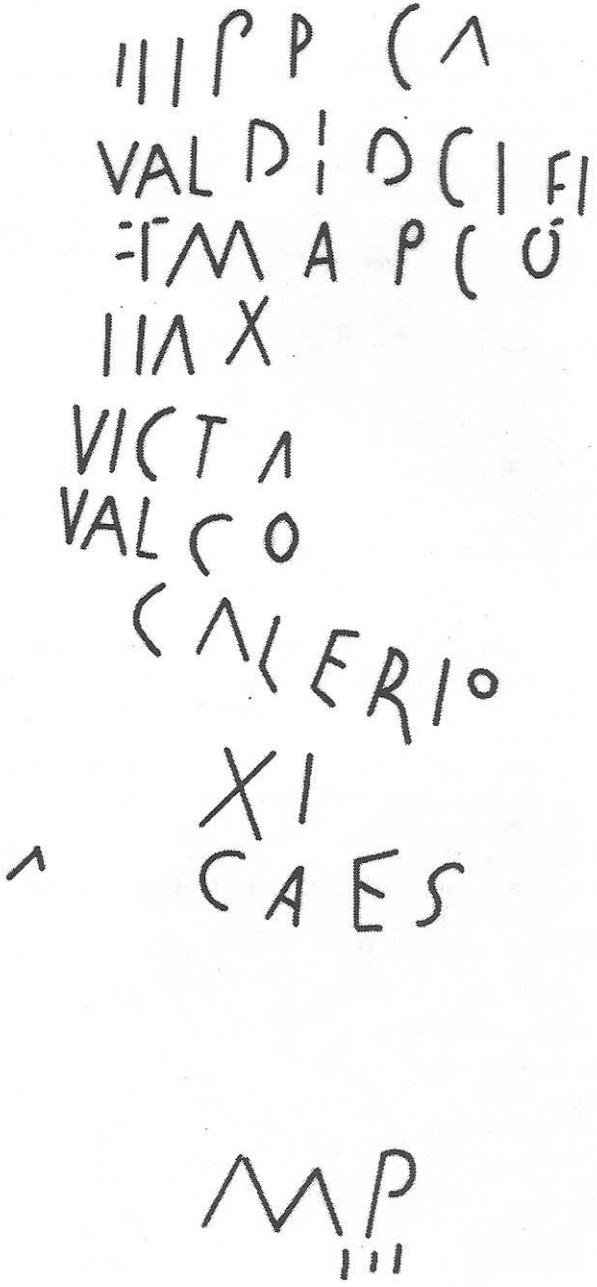

Fig. 5. Inscripția b de pe miliarul de la Valea Dacilor.

În formula MP, șănțuirile datorate ploii au determinat apariția unei false ligaturi, litera P fiind trasată mai spre dreapta. De asemenea, e greu de precizat dacă miliarul indica o distanță de o mie sau trei mii de pași. Celelalte două haste paralele sunt nesigure. Ele ar putea fi urme săpate de-al lungul timpului de ploaie.

3. Cel de-al treilea miliar pe care îl semnalăm cu acest prilej, a fost descoperit întâmplător la Corbu, către capătul de nord al satului, într-un șanț din stânga șoselei Constanța – Mihai Viteazu. Lângă miliar, în curtea din vecinătatea vestică se află urme de cioburi și apeducte[4]. Dimensiuni: î=2,20 m; îb=0,36 m, d=0,30 m (inv. 1327 MINAC (fig. 6).

Textul miliarului este șters în cea mai mare parte (fig.7). În r.1. se disting doar literele IMPP și VR; în r. 2 se pot citi DI NO ET, apoi inscripția este complet ștearsă, eventual cu excepția lui MP din finalul acesteia. După fragmentele de litere păstrate, propunem următoarea lectură:

Imp(eratoribus) [Caes(aribus) C(aio) A]ur[(elio) Val(erio)]
Di[ocletia]no et
[M(arco) Aurel(io) Val(erio)
Maximiano
invict(is) Aug(ustis) et
Fl(avio) Val(erio) Constantio
et Galerio Val(erio) Ma-
ximiano nob(ilissimis Caes(aribus)]
MP

Dispunerea pe rânduri ne-a fost sugerată de un alt stâlp militar, inedit, descoperit în împrejurările localității Mihail Kogălniceanu de prof. Wili Visoșenschi[5]. Această piesă păstrează textul mult mai bine, credem aproape identic cu cel presupus de noi pentru stâlpul de la Corbu.

Din aceeași localitate, Corbu provine și un alt stâlp militar[6], cunoscut de mai multă vreme, care păstrează fragmente din două inscripții:

a) dintre anii 293-305.

b) din vremea lui Iulian (360-363).

Prima inscripție, conservată fragmentar a fost întregită de editori:

[D(ominis) n(ostris) imp(eratoribus)
C(aio) Aur(elio)] Val(erio)
Dioc[letiano p(io)
f(elici) Aug(usto) et M(arco)
Aur(elio) Val(erio) Maximiano
p(io) f(elici) Au]g(usto) et
[Fl(avio) Val(erio) Consta]ntio
[et Galerio Val(erio) Maximian]o
nobil(issimis)
C[aes(aribus.)]

4 Observațiile de teren privind stâlpul de la Corbu le datorăm colegilor C. Chiriac, Tr. Cliante și Gh. Papuc, prilej să le mulțumim și acum; piesa se află din anul 1997 în colecția MINAC.

5 Inițiator al unei colecții școlare aflate la Liceul din Mihail Kogălniceanu, prof. W. Visoșenschi ne-a oferit cu amabilitate detalii despre această piesă, care urmează să fie publicată într-un număr viitor al revistei Pontica.

6 CIL, III, 7614 = IGLR, nr. 82.

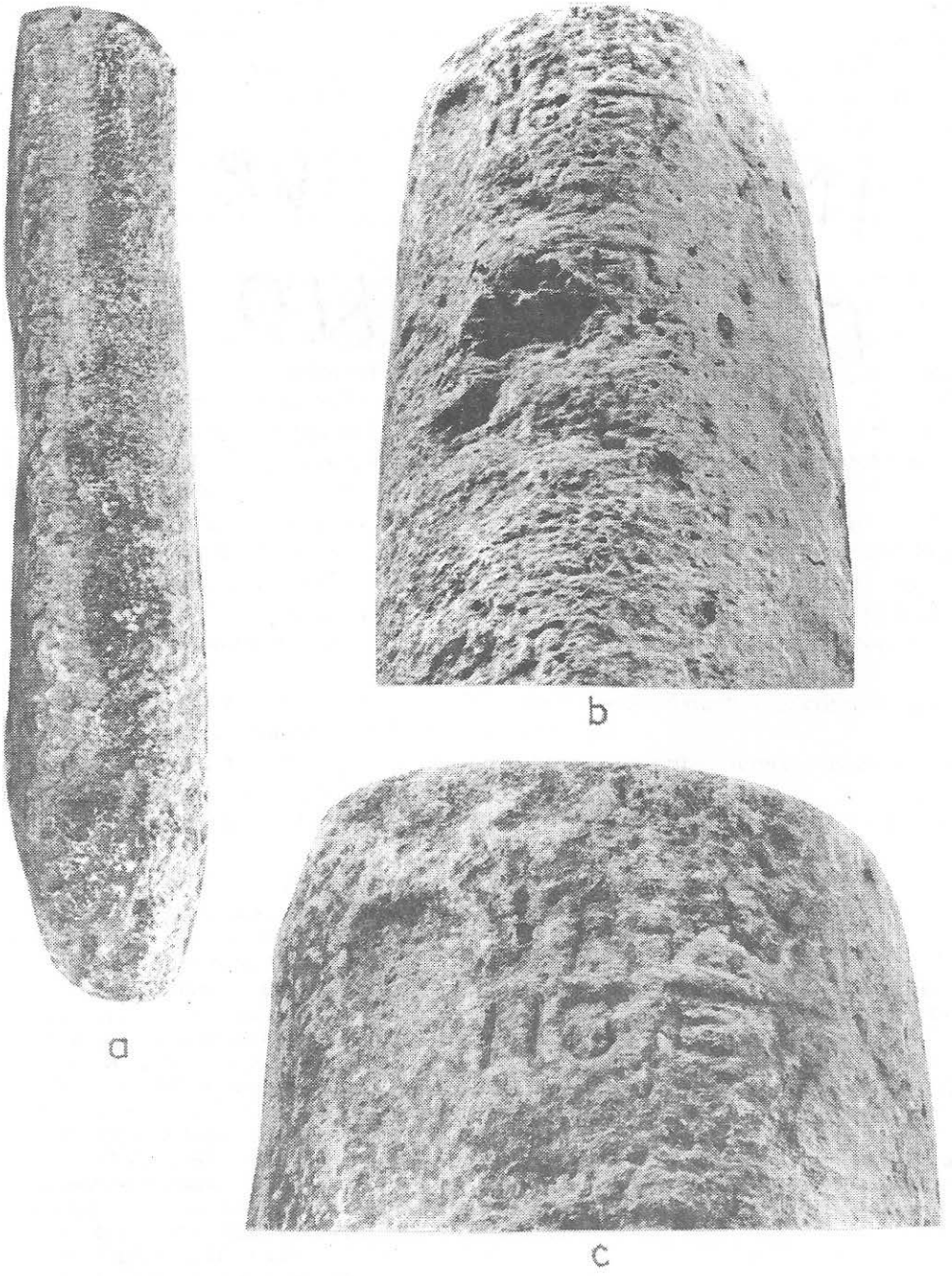

Fig. 6. Stâlpul miliar descoperit la Corbu – a; b-c (detalii).

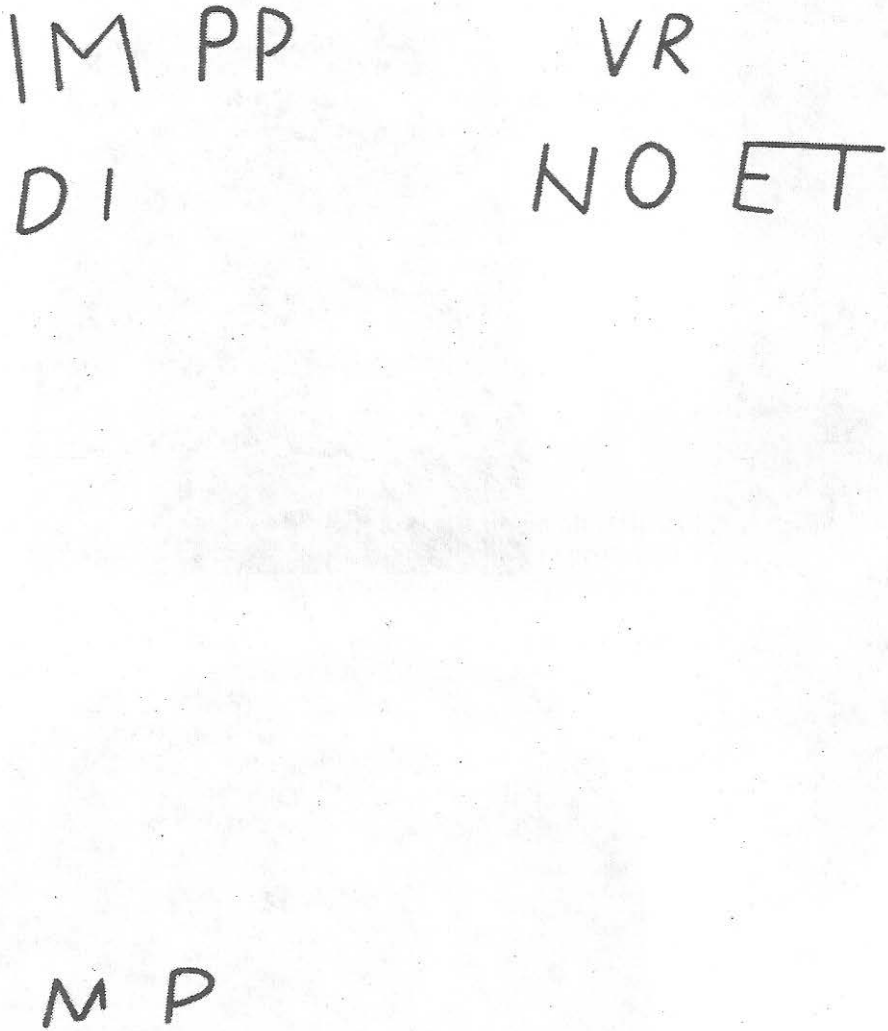

Fig. 7. Inscripția păstrată pe miliarul de la Corbu.

Comparația cu noul stâlp militar descoperit la Corbu, pe care citim în rândul 1 **Imperatores Caesares,** în dativ și mai ales piesa inedită de la Mihail Kogălniceanu, mult mai bine conservată, ne determină să susținem că cei trei stâlpi miliari aveau un text comun; în acest sens, propunem și pentru **IGLR**, nr. 82, r.1 – vechiul miliar de la Corbu – o lectură identică celei de pe stâlpul de față, cu atât mai mult cu cât formula **Dominis nostris** este mai degrabă specifică perioadei constantiniene. Singura piesă din vremea Tetrarhiei, aparținând eventual aceleiași serii tipologice, este miliarul de la Hârșova, aflat în **IGLR** la nr. 232, al cărui prim rând, ilizibil, a fost întregit de editori: "[D(ominis) n(ostris) C(aio) A]ur(elio) Val(erio)", însă a fost completat diferit în CIL, III, 7609[7].

În acest caz, repetarea epitetelor imperiale **pii felices**, în dativ, după numele fiecărui împărat, poate fi înlocuită, conform modelului, de la Corbu și Mihail Kogălniceanu cu formula **invictis Augustis**, care urma numele celor doi împărați.

Descoperirea a trei stâlpi miliari, la Corbu, unul din vremea lui Maximin Ţracul (238)8, și cei doi prezentați mai sus din perioada Tetrarhiei, un exemplar fiind rescris ulterior, demonstrează importanța acestei așezări pe segmentul de drum litoral dintre Tomis și Histria[9], cum ne arată, de altfel, și alte documente epigrafice, arheologice și numismatice din zona acestei localități[10].

În ultimul deceniu al secolului al III-lea p.Chr. și începutul celui următor se constată epigrafic și arheologic o intensă activitate reconstructivă. În acest context, linia Dunării este marcată de militarii descoperiți la Rasova[11], Carsium[12], Arrubium[13] și Dinogeția[14] (fig.8). Doi dintre stâlpii semnalați, cei de la Carsium și Rasova poartă și câte o inscripție ulterioară Tetrarhiei, din perioada constantiniană[15] și post constantiniană (367-375)[16].

Din acest punct de vedere, miliarul de la Rasova este cel mai târziu cunoscut până în prezent în regiunea noastră, nu însă și în provincie[17].

Borna de la Dinogeția[18], punct avansat al **limes**-ului scitic, demonstrează că nordul provinciei nu a fost neglijat de autoritățile imperiale.

Linia litoralului este marcată în anii Tetrarhiei de miliarii de la Mihai Viteazu (cu

7 Gr. Tocilescu, Otto Hirschifeld, AEM, 8, 1884, p. 31, nr. 8, r.1: [d.d.n.n.C.Aur] Val; **CIL**, III, 7609: [impp.cc.a.aur] Val, cf. Em Popescu, **IGLR**, 232.

8 **CIL**, III, 14462; Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, XV, 1964, p. 133, nr.9; **ISM**, I, nr. 321.

9 Pentru drumul litoralului în epoca Principatului vezi R. Vulpe, I. Barnea, **Din istoria Dobrogei**, II, Buc., 1968, harta II. A. Aricescu, Pontica, 8, 1975, p. 315-327; idem, **Armata în Dobrogea romană**, Buc., 1977, p.134-160. Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană**, sec. I-III e.n., Buc., 1977, **passim**.

10 **TIR**, L35, p. 35. D.M. Pippidi, St.Cl., 9, 1967, p. 230-232. Idem, **Contribuții la istoria veche a României**[2], Buc, 1967, p. 386-387, n.3. Idem, **ISM**, I, nr. 321 și 366. M. Munteanu, R. Ocheșeanu, Pontica, VIII, 1975, p. 185, nr. 12 etc.

11 **IGLR**, nr. 190: a) 293-305; b) 367-375.

12 **IGLR**, nr. 230: a) din anul 200 (vezi și **ISM**, V, nr. 95); b) din 293-305 (unde observăm în r.1 formula **imperatores Caesares**), **IGLR**, nr. 231: a) din timpul lui Gordianus III (vezi și **ISM**, V, nr. 98); b) din anii 293-305, **IGLR**, nr. 232 (vezi supra, nota 7).

13 **CIL**, III, 7610; **IGLR**, nr. 239 (din anii 239-305 p. Chr.)

14 **IGLR**, nr. 240 (293-305)

15 **IGLR**, 232: a) 293-305; b) 323-337.

16 Supra, nota 11.

17 L. Hollenstein, in Studia Balcanica, 10, Recherches de géographie historique, Sofia, 1975, p. 41, nr. 82 (Kipra 383-393 p. Chr.)

18 **IGLR**, nr. 240 (293-305).

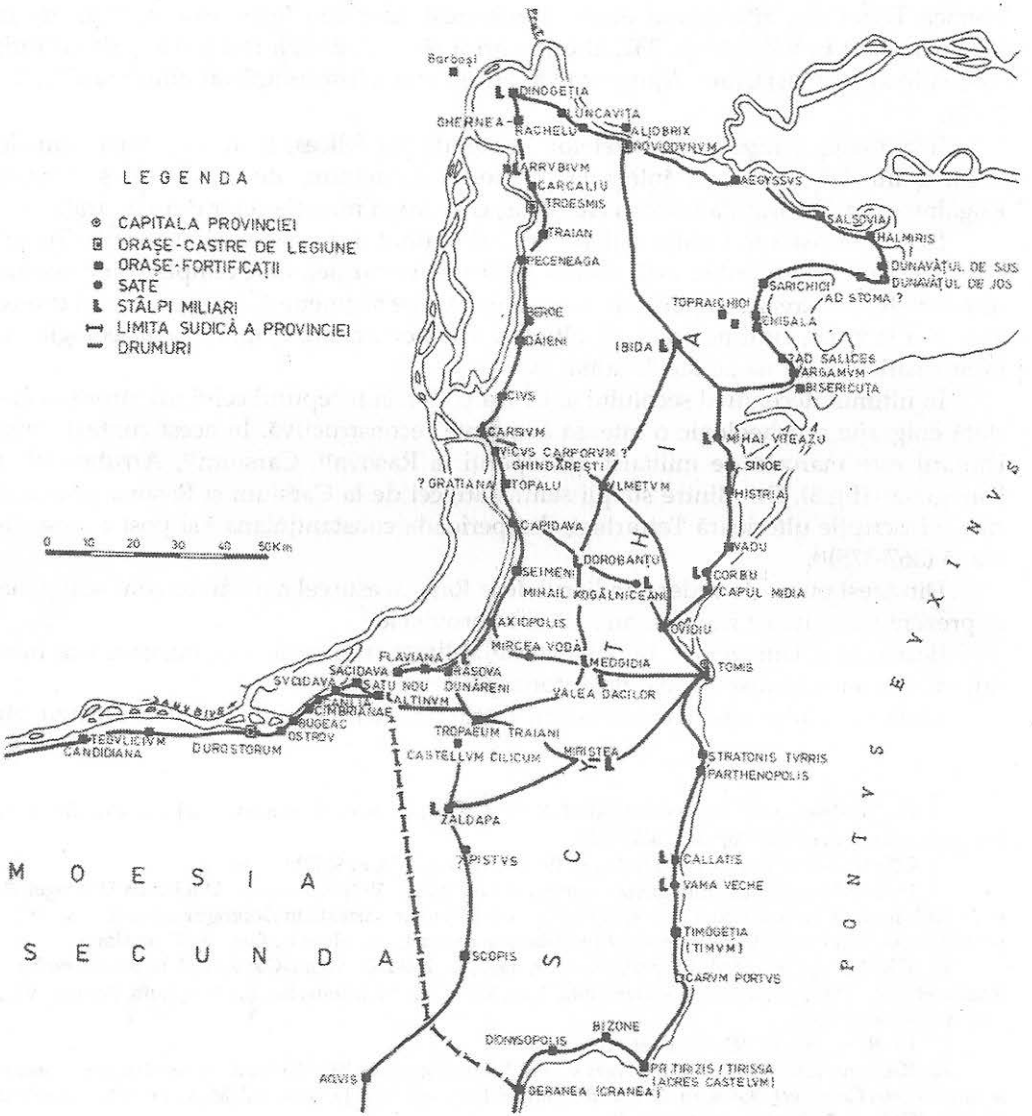

Fig. 8. Stâlpi miliari din perioada Dominatului descoperiți în provincia Scythia (după Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, p. 291, fig. 21, cu adaosul noilor descoperiri).

inscripții, din anul 305, și din vremea lui Constantin cel Mare și Licinius)[19]; Corbu de Sus (cu texte de la Dioclețian și Iulian Apostatul)[20], și tot de acolo exemplarul recent descoperit, precum și cei de la Mihail Kogălniceanu și Callatis (stâlp al cărui text a fost scris în două etape, Caracalla și Dioclețian)[21], oprindu-ne numai la piesele găsite în regiunea noastră[22].

Pentru perioada constantiniană configurația rutei litorale este completată de miliarii descoperiți la Tomis[23], Callatis[24], și Vama Veche[25]. Este puțin probabil ca miliarul callatian menționat, să provină de pe ruta secundară care lega Callatida de Tropaeum Traiani, sau de pe *semita* Callatis-Zaldapa, deoarece până în prezent sunt puține milliaria care provin de pe căile secundare. Oricum, drumul din apropierea cetății Callatis a fost constant refăcut, începând din vremea lui Marcus Aurelius, până la Constantin cel Mare[26].

Paralel cu *limes*-ul și cu litoralul pontic, trecând prin Tropaeum Traiani, Ulmetum, Ibida, spre Noviodunum, se afla ruta centrală, orientată S–N[27]. Descoperirile făcute pe ruta Marcianopolis-Tropaeum Traiani, între care un miliar de la Abrit(Zaldapa), scris în epoca lui Hadrian (anul 118) și rescris în timpul lui Valentinian, respectiv Theodosius[28], ca și borna descoperită la Kipra, pe aceeași rută, din anii 383-393[29], demonstrează interesul de lungă durată pentru această parte de drum.

Un alt punct pe drumul dobrogean central era Dorobanțu[30], cu un miliar din perioada Tetrarhiei, care marca probabil intersecția acestei căi, cu semita ce lega Capidava, de drumul litoralului, respectiv de Tomis și Histria[31].

De pe aceeași cale mediană provine miliarul de la Ibida din timpul lui Maximius Thrax și fiul său, din anul 237, care corespunde unei etape de refacere a drumurilor distruse, cum de altfel se precizează în text[32].

Revenind la miliarii semnalați de noi, de la Medgidia și Valea Dacilor, pe prima piesă sunt indicate XX sau XXI MP aproximativ 30 km, care ar putea fi raportate la distanța în linie dreaptă, între Tropaeum Traiani și Medgidia, fără să putem preciza în momentul de față ruta mai exactă a drumului median dobrogean pe această porțiune.

---

19 **IGLR**, nr. 167: a)305; b) 324-326.
20 **IGLR**, nr. 82: a) 293-305; b)360-363.
21 **Ibidem**, 84: a) 212-217; b) 293-305.
22 Vezi și Hollenstein, op. cit., p.37-38.
23 **IGLR**, nr. 6 (323-337)
24 M. Bărbulescu Munteanu, A. Rădulescu, Pontica, XIII, 1980, p. 151-155 (317-324 p. Chr.)
25 **IGLR**, nr. 108 (307-323 p. Chr.) Pentru alte locuri din provincia Moesia Inferior, unde au apărut miliari L. Hollenstein, **op. cit.**, p.39-40.
26 A. Ștefan, St. Cl., 22, 1984, p. 85-107. A. Aricescu, **Armata în Dobrogea romană**, p. 97, 159 și 162. **Supra**, n.24.
27 Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Doubroudja romaine**, Buc., 1991, p. 291, fig. 21.
28 L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 28, 40.
29 **Ibidem**, p. 41, nr.82.
30 **IGLR**, nr. 83 (293-305); **CIL**, III, 12516.
31 R. Vulpe, I. Barnea, **DID**, II, harta II. Al Suceveanu, **VEDR**, fig. 3.
32 **CIL**, III, 7612; ISM, V, nr. 223:
..... mi –
[liari]a nova et vi-
[as et po]nt(es) disru(t) -
«as per» ..... ."

Dacă miliarul provine într-adevăr de la Medgidia, el reprezintă dovada importanței acordate de tetrarhi rutei central-dobrogene, de la Tropaeum Traiani, prin Medgidia (**Vicus Urb...**)[33] spre nord.

Astfel, calea mediană ar putea fi trasată în această perioadă târzie ceva mai spre est, în comparație cu itinerariul propus până acum, pe linia Zaldapa, Tropaeum Traiani, Mircea Vodă[34]; acesta din urmă se baza pe localizarea ipotetică a așezării Tres Protomae la Mircea Vodă, în lumina unui stâlp miliar descoperit în condiții necunoscute la Tomis, datat în anul 134, pe care figura "Ab III/Protomis/ M(ilia) p(assuum) XXVII"[35].

Localizarea așezării **Tres Protomae** la Mircea Vodă numai pe seama acestei indicații rămâne nesigură, întru cât castrul de la Mircea Vodă (aparținător valului de piatră) este mult mai târziu[36] decât miliarul amintit; se adaugă, apoi, lipsa unor dovezi certe privind refacerea unor căi de acces secundare (în cazul de față Tomis-Axiopolis – în perioada Principatului); din această cauză localitatea **Tres Protomae** a fost căutată în altă direcție, pe litoral, la Corbu[37], așezare care, pe baza miliarilor descoperiți, trei, cu patru inscripții, pare a fi fost un punct rutier însemnat, cel puțin în sec. III-IV p. Chr., dacă nu mai de timpuriu, ținând seama de ansamblul descoperirilor de acolo.

Referitor la stâlpul apărut la Medgidia, nu putem să nu adăugăm a doua observație, și anume, dacă **Tres Protomae** se afla la Mircea Vodă, cum s-a presupus adeseori[38], distanța de XXVII **m(ilia) p(assuum)** între această localitate și Tomis, ar putea fi raportată la cele XX-XXI **m(ilia) p(assuum)** care sunt notate pe stâlpul de la Medgidia, diferența de 6-7 mp (aprox.10km) corespunde depărtării dintre cele două puncte, respectiv Medgidia – Mircea Vodă (cu rezerva că piesele datează din perioade diferite). În această situație, stâlpul de la Medgidia ar marca porțiunea dintre Tomis și această localitate, fiind plasat pe calea secundară Tomis–Axiopolis, folosită de multă vreme și bine supravegheată de autoritatea romană[39].

Observațiile noastre rămân însă ipotetice, atât timp cât nu cunoaștem locul de proveniență al pieselor recent prezentate.

Stâlpul miliar de la Valea Dacilor, pe care figurau I sau III **m(ilia) p(assuum)** trebuie raportat la cel contemporan, apărut în apropiere, la Medgidia, fără să putem adăuga deocamdată alte amănunte.

Cum se știe, nu puține piese au fost transportate în antichitate și în epoca modernă, în Dobrogea; ca să rămânem la domeniul analizat, borna miliară de la Miriștea, din perioada lui Valens, pe care figurează "a Cal(l)atide/m(ilia) p(assuum) VI" (8,876)[40]

---

33 **CIL**, III, 14441; Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1964, 1, p.132, nr. 4.

34 **Supra**, nota 31; DID, II, harta V. **La Dobroudja romaine**, fig. 21.

35 **ISM**, II, 53; **CIL**. III, 7613.,

36 I. Barnea în **Din istoria Dobrogei**, III, Buc.., 1971, p. 103, n.88, p.112-114 (cu bibliograia mai veche asupra valurilor). Adaugă, P. Diaconu, Peuce, 4, 1973-1975, p. 199-208. Gh. Papuc, Pontica, 25, 1992, p. 323-329. Al. Barnea în vol. **Timpul istoriei**. I. **Memorie și patrimoniu**, Universitatea București – Facultatea de Istorie, 1997, p. 162-166.

37 Vezi discuția la A.Aricescu, **Armata în Dobrogea romană**, p. 146-148 (Corbu de Sus).

38 V. Pârvan, **Ulmetum**, I, ARMSI, s. II, XXXIV, Buc., 1912, p.577 și 581. R. Vulpe, **DID**, II, p. 137 și harta II. Al. Suceveanu, **VEDR**, p. 69 și fig. 1 și 3; idem, **La Dobroudja romaine**, p. 95 și fig. 8.

39 Al. Barnea, **op. cit.**, p.164.

40 **IGLR**, nr. 81;

"..... a C[a]lla[tide]
m(illia) p(assuum)

a fost transportată foarte probabil de pe drumul litoralului[41], distanța dintre Callatis și Mirișteа fiind în linie directă de aproximativ 25 km.

Revenind la perioada Tetrarhiei analizată mai sus, numărul sporit de milliaria dovedește grija permanentă a imperiului pentru funcționarea căilor de acces tradiționale, de pe linia Dunării, de pe litoral, precum și din centrul provinciei Scythia, inclusiv *semitae*-le, căi de comunicație încadrate unui sistem care-și dovedise pentru îndelungată vreme valabilitatea la Dunărea de Jos[42].

BORNES MILLIAIRES RÉCEMMENT DÉCOUVERTES EN DOBROUDJA

Résumé

On présente trois bornes milliaires récemment découvertes à Medgidia, Valea Dacilor et Corbu (départ. de Constantza), du temps de la Tétrarchie; le grand nombre de **milliaria** de cette période en Dobroudja c'est la preuve du souci permanent de l'Empire de faire fonctionner les voies d'accès traditionnelles dans l'espace de la province de Scythie.

Les deux bornes milliaires de Medgidia et de Valea Dacilor, pourraient indiquer le trajet de la voie médiane S–N à travers la province, un peu plus vers l'Est, par Medgidia (**vicus Urb...**), en comparaison avec l'itinéraire proposé jusqu'à présent sur le segment Tropaeum Traiani, Mircea Vodă, route qui continuait par Dorobanțu (**vicus Hi...**), Ulmentum, Ibida, vers Noviodunum.

Les observations restent hypothétiques, tant qu'on ne connaît pas l'endroit de provenence initiale des milliaires (découverts par hasard); leur position sur la **semita** Tomis–Axiopolis semble moins probable que dans la route central-dobroudjienne mentionnée.

Les nouvelles découvertes ont occasionné une discussion concernant les principales routes dans la région, dans le **limes** du Bas Danube, sur le littoral ouest-pontique et par le centre de la province de Scythia, au temps de la Tétrarchie, pendant l'époque constantinienne et post–constantinienne, ayant pour point de repère les milliaires connues (sous réserve de l'éventualité du transport ultérieur de telles bornes milliaires pendant l'Antiquité et l'époque moderne).

41 **ISM**, II, nr. 114. În acest caz **semita** Tomis–Mirișteа–Plopeni, Zaldapa, respectiv Tropaeum Traiani, nu ar mai trece prin Mirișteа (cum este notată pe hărțile amintite).

42 Al. Barnea, **Voies de communications au Bas-Danube aux IVe–VIe** s.ap. J.–C., în Etudes byzantines, III, București, 1997. Idem, **La Dobroudja romaine**, p. 154-266 și **supra**, nota 36.

Tables des illustrations

1. Borne milliaire de l'époque de la Tétrarchie découvert à Medgidia.
2. Milliarium de Medgidia (détail).
3. L'inscription de la borne milliaire de Medgidia.
4. La borne milliaire découverte à Valea Dacilor, les inscriptions a-b.
5. L'inscription b, du milliaire de Valea Dacilor.
6. La borne milliaire découverte à Corbu: a; b-c (détails).
7. L'inscription conservée sur le milliaire de Corbu.
8. Bornes milliaire de la période du Dominat, découvertes dans la province de Scythie, (d'après Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, p. 291, fig. 21, en ajoutant les nouvelles découvertes).

INSCRIPŢIA MARTIRILOR DE LA AXIOPOLIS: NOI OBSERVAŢII

I. BARNEA

În vara anului 1947, plecând din București pentru săpături arheologice la Tropaeum Traiani (Adamclisi, jud. Constanța), m-am abătut și pe la punctul Hinog, de pe teritoriul orașului Cernavodă (jud. Constanța), unde se află ruinele cetății romane Axiopolis și unde fusesem informat că în ultimul timp se făcuseră unele lucrări care au adus la lumină diferite obiecte antice. Dintre acestea mi-a atras atenția o placă de calcar gălbui, cu dimensiunile de 0,33 x 0,36 x 0,09 m, pe a cărei față este săpată în cinci rânduri o scurtă inscripție în limba greacă, cu literele înalte de 0,025 – 0,05 m, mărginită de un simplu chenar în relief. Piatra fusese găsită spre capătul de nord al platoului în pantă, pe care se afla cetatea, în afara acesteia, printre ruinele bazilicii de cimitir din acest loc. Din păcate, cu prilejul lucrărilor amintite, atât resturile bazilicii de cimitir, cu capelă anexă pe latura de sud, cât și ale cetății, pe porțiunea de la poarta de nord a acesteia, descoperite în urma săpăturilor arheologice ale inginerului Polonic, delegatul lui Gr. Tocilescu, la sfârșitul secolului trecut, au fost distruse aproape în întregime[1].

Placa cu inscripție adusă de noi la București și depusă la Muzeul Național de Antichități (L.1282), de unde a trecut la Muzeul de istorie a României (inv. nr. 18881), unde se află în prezent, a fost publicată mai întâi de semnatarul acestor rânduri[2] și după aceea și de alții[3]. Pe baza caracterelor epigrafice și mai ales a lipsei semnului crucii (fig. 1), inscripția a fost datată la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV, când pericolul persecuției împotriva creștinilor nu trecuse pe deplin și acest simbol creștin încă nu se răspândise pe monumente, piesa fiind socotită nu numai unul din cele mai importante, dar și cele mai vechi monumente creștine din Dobrogea.

Textul inscripției se păstrează întreg și a fost citit de noi astfel:
Κυρίλλῳ, Κυνδαία, Τασείῳ παρατίθομαι εὔφρασιν = "(Martirilor) **Chiril, Chindeas** și

1 A se vedea pentru planul așezării și al bazilicii de cimitir, cu capela anexă: Gr. G. Tocilescu, **Fouilles d'Axiopolis**, în **Revista pentru istorie, arheologie și filologie**, an V, vol. IX, București, 1903, p. 274; R. Netzhammer, **Die christlichen Altertümer der Dobroudscha**, București, 1918, fig. 35, 36, 38 și I. Barnea, **Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja**, în Dacia, 11-12 (1945-1947), București, 1948, p.222-223; idem, **Les monuments paléochrétiens de Roumanie**, Citta del Vaticano, Roma, 1977, p. 158-160, fig. 53, 5.

2 I. Barnea, **O inscripție creștină de la Axiopolis**, în **Studii Teologice**, 6, 1954, 3-4, p. 219-228; idem, în **Dacia**, N.S., 1, 1957, p. 280, fig. 6; idem, **Les monuments paléochrétiens**.., p. 101-104, nr. 71; idem, **Arta creștină în România**, I, București, 1979, pl. 4/1.

3 Em Popescu, **Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII, descoperite în România**, București, 1976, nr. 194, cu bibliografia.

Fig. 1. Inscripția martirilor de la Axiopolis.

Fig. 2. Mozaic de la Constantinopol
(Muzeul de Antichități din Istanbul). Sec. V d. Hr.

Tasius le aduc laudă"[4].

Cele trei nume proprii au fost identificate cu trei dintre martirii menționați de Martirologii la Axiopolis. În ceea ce privește provincia Scythia Minor, este primul caz când numele unor martiri creștini, cunoscuți din izvoarele literare, erau verificate printr-o inscripție găsită în acel loc. După aceea, cu circa un sfert de secol mai târziu, în toamna anului 1971, a fost descoperită bazilica cu **martyrium** de la **Niculițel**, jud. Tulcea, pe teritoriul fostului **municipium Noviodunum**, unde sunt înscrise numele celor patru martiri locali: **Zotikos, Attalos, Kamasis** și **Philippos**[5].

Lectura și interpretarea dată de noi textului inscripției de la **Axiopolis** a fost admisă de specialiști, cu excepția ultimului cuvânt (εὔφρασιν), în care cunoscutul bizantinist francez Vitalien Laurent a văzut mai curând numele propriu Εὐφράσιος), scris pe piatră fără litera ο (Εὐφράσιν), ca o greșală a lapicidului sau ca o formă populară a marelui grecesc Εὐφράσιν, în loc de Εὐφράσιον[6].

Lectura lui V. Laurent s-a impus ca justă și noi înșine am adaptat-o ca atare, preferând ipoteza că este forma populară sincopată a numelui Εὐφράσιος, interpretare ce ni se părea confimată și de un mozaic din sec. V d.Hr., descoperit la Constantinopol, în care se citește cuvântul ΕΥΦΡΑΣΙΣ[7]. Presupunem că **Euphrasi(o)s** din inscripția de la Axiopolis n-ar indica un al IV-lea martir, necunoscut de altfel la Axiopolis, ci pe un creștin, probabil un personaj important, înmormântat alături de cei trei martiri, potrivit obiceiului funerar paleocreștin de înmormântare **ad martyres (ad sanctos)**.

Chiril, primul amintit de inscripție, este cel mai important martir de la Axiopolis. Numele lui îl purta "fortăreața Sf. Chiril", menționată de Procopius (**De aed.** IV, 7) printre cetățile de la Dunărea de Jos, restaurate de împăratul Iustinian și despre care mai înainte s-a presupus că s-ar fi aflat la Rasova, jud. Constanța, iar în ultimul timp, la **Tropaeum Traiani**, unde ar fi fost transferate moaștele sfântului[8]. De adăugat că în anii 1971-1973, reluând săpăturile arheologice la bazilica "simplă" (A) de la Tropaeum Traiani, descoperită de Tocilescu înainte de anul 1900, am constatat că sub altarul acesteia se afla o mare criptă, în interiorul căreia zăceau împrăștiate resturile a cinci schelete omenești, presupuse ca aparținând unor martiri, deoarece unele dintre ele prezintă urme de moarte prin violență[9]. Cripta a fost profanată și jefuită în antichitate, cel mai probabil în timpul invaziei pustiitoare din anul 586 a avarilor, când cetatea Tropaeum Traiani și alte mari centre urbane din aceeași regine a Imperiului roman de Răsărit (**Dorostolon, Zaldapa, Marcianopolis**) au fost transformate în mormane de ruine și cenușă. Amintim, în legătură cu cele de mai înainte, că în Martirologii sau în alte izvoare literare, cetatea Tropaeum Traiani nu figurează cu nici un martir, ceea ce confirmă ipoteza că presupusele relicve sfinte din cripta bazilicii "simple" (A) au fost aduse din altă parte.

Chindeas, numele celui de al doilea martir din inscripția de la Axiopolis, a fost pus în legătură cu numele românesc **Cândea**[10] ipoteză versomilă, deși la un moment

4 I. Barnea, **O inscripție..., op.cit.**, p. 219.
5 V.H. Baumann, în **Pontica**, 5, 1972, p. 547-564; idem, în **Bulet. Mon. Istorice**, 41, 2, 1972, p. 17-26; idem, în **Dacia**, NS, 16, 1972, p. 189-202 și Em. Popescu, **op. cit.**, nr. 267, cu bibliografia.
6 V. Laurent, în **Byzantinische Zeitschrift**, 48, 1955, p.220.
7 I. Barnea, în **Dacia**, N.S., 1, 1957, p.280.
8 A. Aricescu, în **Dacia**, N.S., 14, 1970, p. 302-306.
9 I. Barnea, în **Pontica**, 11, 1978, p. 180-187; N. Mirițoiu, D. Nicolăescu Plopșor, **ibid**, p. 189-209: **Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazilicii "simple" (A) de la Tropaeum Traiani.**
10 P. S. Năsturel, în **Ortodoxia**, 6, 1954, p.585-587.

dat noi ne-am îndoit de adevărul ei[11].

Taseisos (Τάσειος), forma greacă a numelui **Dasius**, după unii illir, după alții traco-dac[12], al treilea martir menționat de inscripția de la Axiopolis, a stârnit mai multe discuții în legătură cu localitatea în care acesta a fost martirizat. Faptul că **Martirologiile** îl menționează de trei ori pe an (5 august, 4 și 18 octombrie) la **Axiopolis**, iar o singură dată (20 noiembrie) la **Durostorum**, dusese la concluzia că sfântul a suferit moarte de martir la Axiopolis. În sprijinul acestei ipoteze venea și inscripția noastră de la Hinog-Cernavoda. Totuși, inscripția de la sarcofagul ajuns în catedrala de la Ancona (Italia) arată clar: "Sfântul martir Dasius, adus de la Durostolon". La noi, fostul profesor de la Facultatea de Teologie din București, Teodor M. Popescu, autorul primei traduceri în limba română a textului integral al actului martiric al sfântului Dasius (de la Durostorum), este adeptul părerii că Dasius a murit martir la Durostorum sau poate la Axiopolis"[13].

În ultimul timp, profesoara Renate Pillinger de la Universitatea din Viena, pornind de la constatarea că în toate izvoarele literare Dasius de la Durostorum este pomenit singur, pe când Dasius de la Axiopolis apare împreună cu alți martiri, ca și în inscripția de la Hing-Cernavodă, ajunge la concluzia că este vorba despre **doi martiri diferiți, cu același nume**, nu despre unul singur, cum greșit s-a crezut până acum[14]. În favoarea aceleiași ipoteze credem că se poat aduce și constatarea că Dasius de la Axiopolis este pomenit de **Martyrologium Hieronymianum** în alte zile decât Dasius de la Durostorum, precum și faptul că în inscripția găsită la Hinog-Cernavodă el este numit Τάσειος, nu Δάσιος. Oricum, studiul profesoarei vieneze a pus capăt îndelungatei discuții cu privire la cei doi Dasius.

O ultimă și importantă observație în legătură cu inscripția martirilor de la Axiopolis a fost făcută recent de către dl. P.S. Năsturel, luând ca bază cuvântul ΕΥΦΡΑΣΙΣ din mozaicul constantinopolitan, amintit de noi mai înainte, mozaic păstrat în Muzeul de Antichități din Istanbul (fig. 2). D-sa observă că inscripția nu este izolată, ci însoțește reprezentarea unei persoane mergând în grabă spre dreapta, " ținând într-o mână doi cocoși și ducând în spinare un coș cu zarzavaturi sau cu ouă", toate destinate unei mese, unui **ospăț**, indicat de cuvântul εὔφρασις. Același cuvânt din inscripția de la Axiopolis ar indica **o pomană**, un **ospăț** închinat celor trei martiri, cinstiți ca mucenici, ca "martori" ai lui Hristos"[15].

O părere asemănătoare despre inscripția de la Axiopolis exprimase prof. Noël Duval de la Universitatea din Sorbona la al X-lea Congres internațional de arheologie creștină de la Tesalonic, în 1980: "Forma monumentului mă face să mă gândesc de asemenea la o **mensa** (o masă de ofrande?), conținând un act de pietate"[16].

În lumina acestor observații, traducerea cea mai potrivită a inscripției martirilor

11 I. Barnea, **Les monuments paléochrétiens...**, op. cit., p. 102-102.

12 I. Ionescu, în **Glasul Bisericii**, 43, 1984, p. 568, nr. 4 și **ibidem**, 44, 1985, p. 679-684.

13 T.M. Popescu, **Martiriul sfântului Dasius,** în **Prinos I.P.S. Nicodin, patriarhul României**, București, 1946, p. 224-230.

14 Renate Pillinger, **Das Martyrium des heiligen Dasius**. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosopisch–Historische Klasse, Sitzungsberichte, 517. Bd., Wien, 1988 (58. pp.); I. Barnea, **Sfinții martiri "Dasius" de la Durostorum și Axiopolis**, în **Biserica Ortodoxă Română**, 107, 1989, nr.5-6 p.144-149.

15 P.S. Năsturel, **Inscripția mucenicilor din Axiopolis**, în Dorul, VII 1997, iulie, nr. 93, Norrés, Danemarca, p. 26-27.

16 **Actes du X-e Congrès internat. d'archéol. chrét.**, Tesalonic, 1980, p. 681. I. Barnea, **op. cit.**, p.148.

de la Axiopolis ar fi: "Aduc pomană (fac pomenire) pentru (martirii) Chiril, Chindeas și Taseios (Dasius)".

L'INSCRIPTION DES MARTYRS D'AXIOPOLIS: NOUVELLES OBSERVATIONS

Résumé

On revient sur l'inscription des martyrs **d'Axiopolis**, avec deux nouvelles observations principales:

1. **Taseios** (**Dasius**) ne doit pas être confondu avec son homonyme de **Durostroum**;

2. Le dernier mot du texte de l'inscription (εὔφρασιν) n'indique pas un nom de personne (Euphrasi(o)s), mais il s'agit de l'aumône offert par la personne qui faisait la dédication, en l'honneur des trois martyrs mentionnés dans le texte: **Kyrillos**, **Kyndaias** et **Taseios** (**Dasius**).

MONUMENTE SCULPTURALE DESCOPERITE LA EDIFICIUL ROMAN CU MOZAIC DIN CONSTANȚA

Z. COVACEF

Lucrările edilitare întreprinse în Constanța contemporană, începând cu deceniul șase, au impus ample cercetări arheologice care au condus la descoperirea unor importante edificii antice și, inevitabil, au adus la lumină o mare varietate de materiale arheologice de o inestimabilă valoare documentară.

Între anii 1956-1962 s-au reluat cercetările de la "Turnul Măcelarilor", de unde le lăsase Vasile Pârvan[1], și s-au întreprins săpături la zidul de incintă al Tomisului (pe Bd. Regele Ferdinand), descoperindu-se și poarta de vest a cetății[2]. În cartierul de vest tomitan au fost descoperite – și cercetate – două basilici, cuptoare[3] și, deja renumitul, tezaur de sculpturi[4]. În zona peninsulară cele mai de seamă descoperiri le constituie două edificii de mari proporții, situate pe coasta de vest, Lontiarion-ul[5] și Edificiul roman cu mozaic[6].

Descoperirea Edificiului cu mozaic, a cărui cercetare s-a desfășurat de-a lungul mai multor campanii, a suscitat un interes deosebit (atât în lumea specialiștilor, cât și a publicului larg), prin dimensiunile și complexitatea sa și prin cantitatea impresionantă și variată a materialelor recuperate din încăperile boltite și din zona înconjurătoare: amfore, opaițe, platouri, ponduri, ancore, colofoniu, rășini, elemente arhitectonice, inscripții, monumente sculpturale ș.a.

Complexul edificiu a fost restaurat și s-a realizat o construcție modernă care să

---

1 V. Pârvan, **Zidul cetății Tomi,** în ARMSI, s. II, t. 37, 1914-1915, p. 415 și urm.

2 Adrian Rădulescu, în Pontica, 28-29, Constanța, 1995-1996, p. 84 și urm.

3 A. Rădulescu, **Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis,** Constanța, 1965, passim; idem, în Pontica, 28-29, Constanța, 1995-1996, p. 86-87.

4 V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, **Tezaurul de sculpturi de la Tomis**, București, 1963; Iidem, în **Acta Antiqua Philipopolitana. Studia Archaeologica**, Sofia, 1963, p. 133-152; G. Bordenache, în StC1, 6, 1964, p. 155-164; eadem, în Eirene, 4, 1965, p. 67-69; eadem în StC1, 12, 1970, p. 135-138; R. Vulpe, în **DID**, II, 1968, p. 352-353; Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja Romaine**, București, 1991, p. 126.

5 V. Canarache, **Tomis**, București, 1961; M. Bucovală, **L'édifice romain à mosaïque de Tomi**, Constanța, 1975, p. 45-47; idem, **Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis**, Constanța, 1982, p. 38-42.

6 V. Canarache, în StC1, 3, 1961, p. 229-240; idem, **Edificiul cu mozaic din Tomis,** Constanța, 1967; arh. Sanda Negoescu, **Monumentul roman cu mozaic de la Constanța**, București, 1968; A. Rădulescu, în BMI, 39, 1970, 3, București, p. 52-56; M. Bucovală, 1975; idem, 1982.

protejeze pavimentul cu mosaic[7]. De-a lungul anilor, o serie de materiale arheologice descoperite aici s-au bucurat de atenția specialiștilor și astfel au apărut studii despre amforele cu grafitti[8], opaițe[9] și ceramica ștampilată[10]. S-au exprimat păreri despre pavimentul mozaicat[11] și au fost publicate unele inscripții găsite în acest context[12].

Ansamblul Edificiului roman cu mozaic a fost făcut cunoscut printr-o serie de ghiduri – de mai mică sau mai mare întindere[13] – și prin studii care priveau anumite tipuri de materiale descoperite aici. Până la întocmirea unei monografii ample, pe măsura importanței edificiului, găsim utilă publicarea și a altor categorii de materiale apărute în timpul săpăturilor de la acest complex.

Din aceste considerente, în cele ce urmează ne-am oprit asupra câtorva monumente sculpturale de caracter laic, religios sau funerar scoase la lumină de săpăturile arheologice de la Edificiul roman cu mozaic și din zona învecinată acestuia.

1. Monumente sculpturale laice

1.1. Portet imperial, lucrat din marmură albă, zaharoidă, patinată, păstrat fragmentar; înălțimea în starea actuală de conservare este de 26 cm[14] (fig. 1/1). Monumentul a fost descoperit la adâncimea de 5,50 m sub nivelul pavimentului mozaicat, în dărâmăturile care au umplut încăperea boltită nr. 7. Este expus în sala "Tezaur" a Muzeului de istorie națională și arheologie. Inv. 7877.

Portretul păstrează doar partea superioară a feței, fiind spart de la linia pomeților și pe o linie ce merge sub nivelul urechilor. Pe frunte sunt realizate două cute profunde, arcuite la ambele capete. Pe arcadele proeminente au fost săpate sprâncenele, redate prin firișoare de păr. Ochii sunt mari, în formă de migdală, cu pleoape grele, marcate la partea superioară. Irisul, redat printr-un cerc incizat, are pupila săpată cu trapanul. Nasul, din câte ne putem da seama, era mare, având formă trapezoidală, cu nările umflate. Pomeții sunt proeminenți. Urechile sunt lucrate cu deosebită grijă; de asemeni părul, care este realizat cu multă minuțiozitate, fiind subliniat și începutul de calviție (fig. 1/2,3). Pe frunte coboară un șir de șuvițe, ușor ondulate; în același mod – și într-o ondulație ușoară –, fiind realizați favoriții, care coboară până la baza urechilor.

Elementele are s-au păstrat la acest portret sunt insuficiente pentru a stabili stilul caracteristic al sculptorului. Proporțiile sugerează că este vorba despre un portret imperial, dar părțile distruse și care lipsesc sunt prea mari pentru a încerca o identificare. Deși stilistic corespunde sfârșitului secolului III p. Ch., starea precară de conservare nu permite confruntarea cu imaginile monetare imperiale de epocă[15].

1.2. Fragment sculptural, lucrat din marmură de culoare albă cu cristale mici; patină gălbuie. A fost descoperit în dărâmăturile care au umplut încăperea boltită nr.

7 M. Bucovală, 1975, p. 48; idem, 1982, p. 43.

8 A. Rădulescu, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 193-207.

9 C. Iconomu, în Pontica, 9, Constanța, 1976, p. 144-145.

10 Gh. Papuc, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 153-192; Maria Munteanu, Gh. Papuc, în Pontica, 9, Constanța, 1976, p. 147-154.

11 I. Barnea, în Dacia, NS, 20, 1976, p. 268.

12 V. Barbu în **Noi monumente epigrafice din Scythia Minor** (= **NMESM** în continuare), Constanța, 1964, p. 58-61; Gh. Poenaru-Bordea, în **NMESM**, p. 109-110; 118-119; A. Rădulescu, în **NMESM**, p. 143-144; 155-158; idem, în Pontica, 1, Constanța, 1968, p. 327-329.

13 V. Canarache, **Edificiul roman cu mozaic din Constanța**, Constanța; M. Bucovală, 1975; idem, 1982

14 M. Bucovală, 1975, fig. 24; idem, 1982, fig. 28; Marianne Bergmann, **Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.**, Bonn, 1977, p. 163, pl. 46/6; Z. Covacef, în Pontica, 23, Constanța, 1990, p. 140, nr. 10, pl. III/3.

15 Marianne Bergmann, **loc. cit.**; Z. Covacef, **loc. cit.**

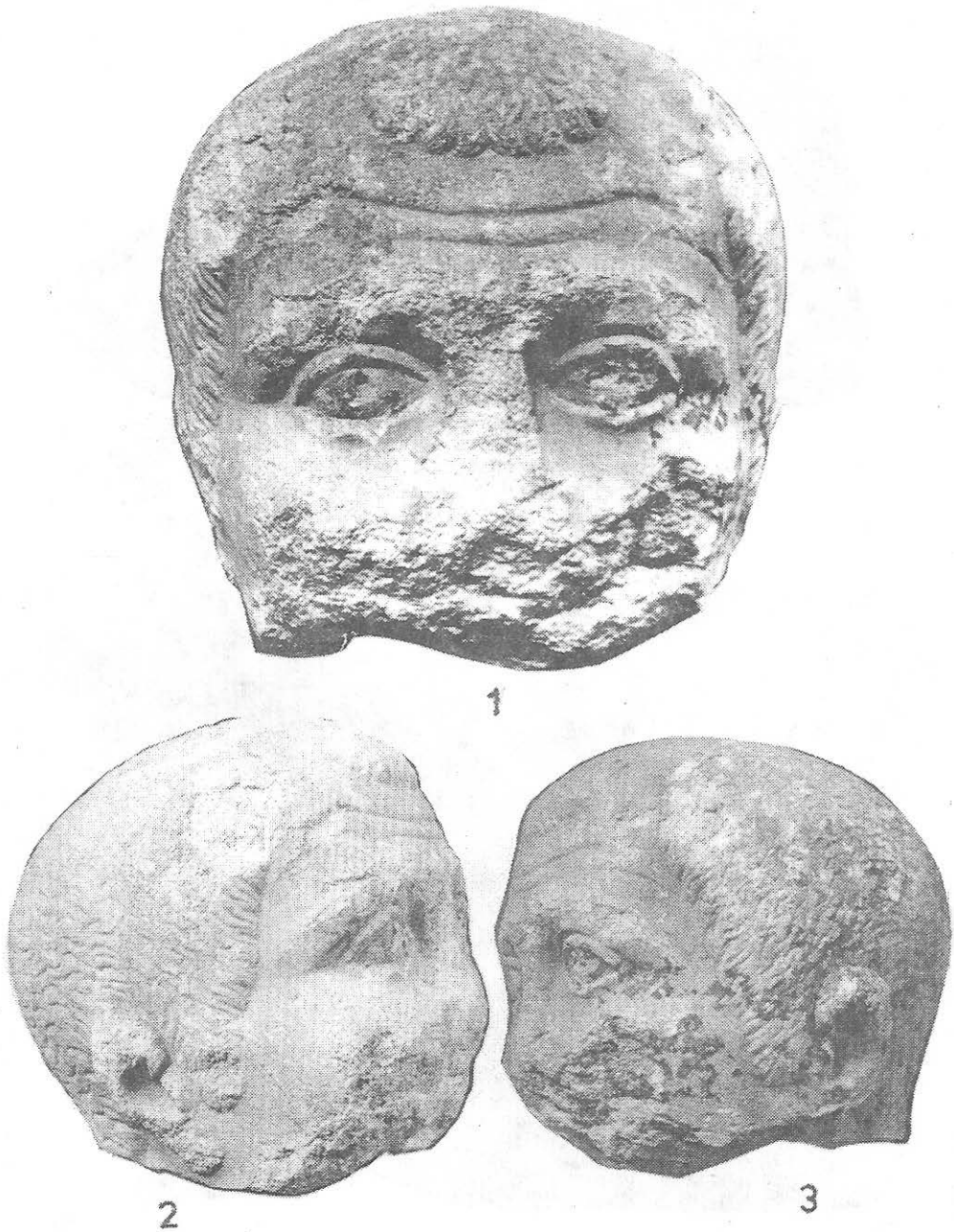

Fig. 1.

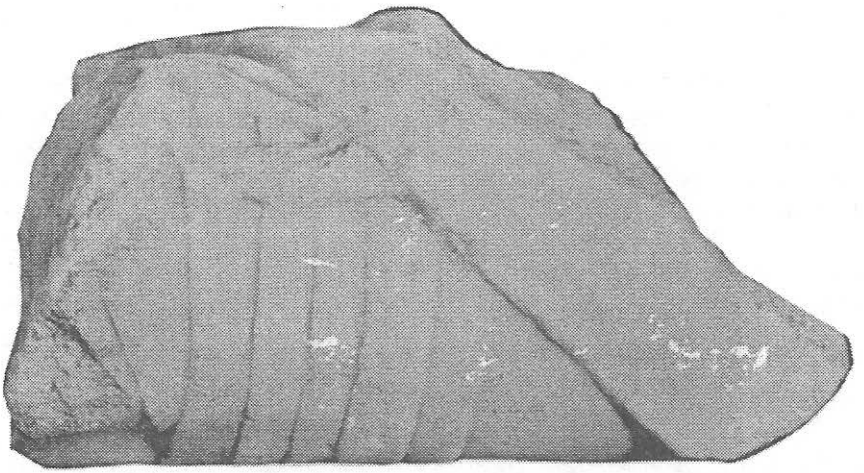

1

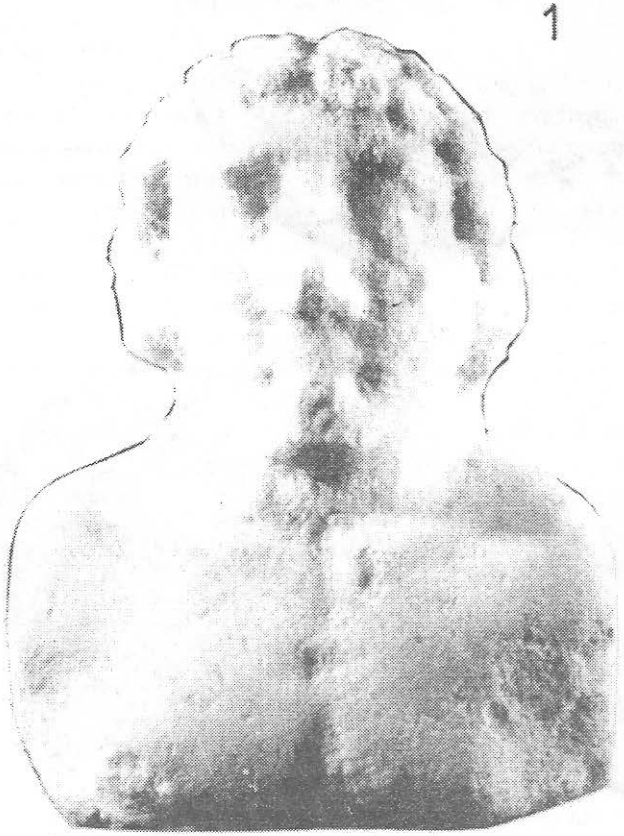

2

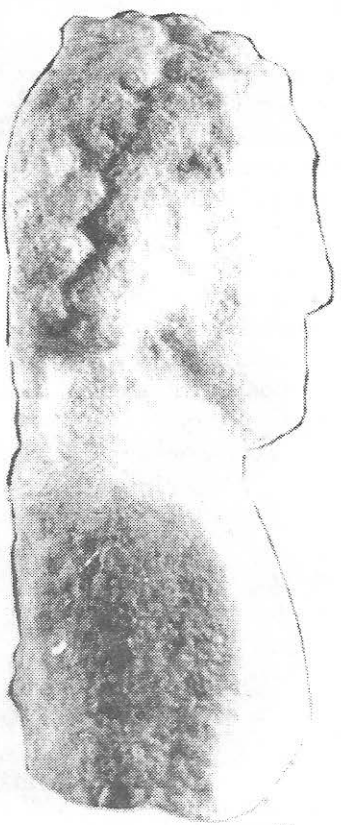

3

Fig. 2.

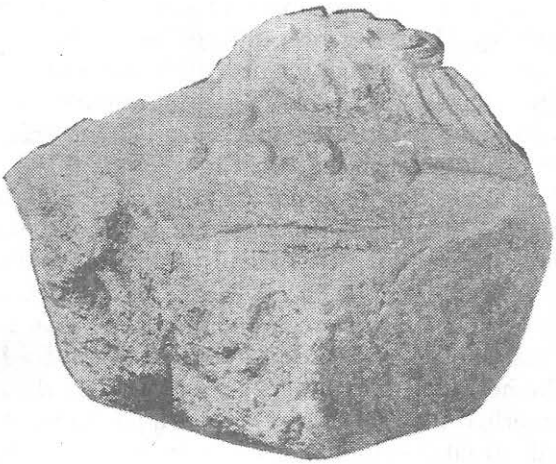

1

2

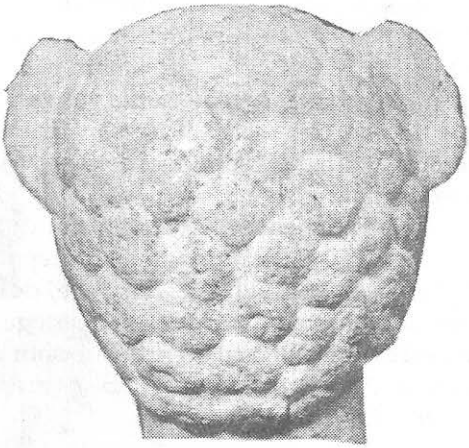

3

Fig. 3.

4, la adâncimea de 10,33 față de terasa pavimentului de mozaic. Inv. 28639 (fig. 2/1).

Fragmentul, de formă aproximativ cilindrică, înalt de 24 cm, lat de 14 cm, este sculptat în forma unor fâșii suprapuse peste care, la partea superioară, se văd faldurile unei mantii. Presupunem a fi un braț, cu parte din umăr, dintr-o statuie loricată (?) Calitatea lucrării, chiar în această stare de fragmentaritate, ne determină la o încadrare cronologică spre sfârșitul sec. II – poate începutul sec. III p. Ch.

Dacă putem presupune că fragmentul a aparținut unei statui loricate, nu putem ști dacă aceasta a reprezentat un ofițer roman sau un împărat, deși la Tomis a fost descoperită, mai demult, o statuie loricată imperială, aflată într-o stare deplorabilă de conservare, datată în prima jumătate a sec. II p. Ch.[16].

1.3. Bust masculin, lucrat din marmură de culoare albă, descoperit în timpul săpăturilor executate în 1975 în încăperile–ateliere situate în continuarea Edificiului cu mozaic – integrându-se complexului –, la nivelul magaziilor–boltite[17]. Dimensiunile piesei: înț.:17 cm; lț.: 13 cm; gr.: 5,7 cm (la bază) - 7 cm (la cap). Inv. 21204 (fig. 2/2, 3).

Bucata de marmură pare să fi fost pregătită inițial pentru un basorelief. Datorită grosimii sale, spatele, baza și părțile laterale au fost tăiate drept, fiind cioplită și lucrată doar fața, după modelul hermelor. Bustului i s-au realizat, prin șlefuire, pectoralii puternici, claviculele și umerii, rotunjiți. Datorită corodării pietrei nu se pot distinge bine trăsăturile feței. Chipul, cu fața prelungă, este al unui bărbat tânăr, cu frunte mică, arcade puternice, ochi globulari, nas mare, trapezoidal; gura închisă are colțurile marcate. Părul cârlionțat acoperă în parte urechile.

Considerăm că portretul aparține artei laice[18]. Ținând cont și de felul în care este reprezentat părul[19], care imită în mare măsură modul de realizare al acestuia la portretul lui Mercur, găsit tot aici, datăm piesa la sfârșitul sec. II – începutul sec III p. Ch.[20].

2. Monumente sculpturale votive

În cadrul general al descoperirilor antice, monumentele votive dețin preponderența; nu fac excepție nici cele provenind din săpăturile de la Edificiul roman cu mozaic din Constanța.

2.1. Fragment sculptural, lucrat din marmură albă cu cristale mari, friabilă (fig. 3/1). Inv. 28640. Pe un postament dreptunghiular, lung de 20 cm, se păstrează o parte din aripa unei acvile. **Acvila** apare, de obicei, în compania lui Jupiter. Unul dintre tipurile iconografice, curente în Dobrogea romană, îl înfățișează pe Jupiter în picioare, înfășurat în mantie, cu sceptru și însoțit de acvilă, realizat fie în basorelief[21], fie în statuarie[22]. Putem presupune deci că acest fragment făcea parte dintr-un monument închinat lui Jupiter.

---

16 G. Bordenache, în Dacia, NS, 6, 1962, p. 494, nr. 10; eadem, în StCl, 7, 1965, p. 217-218, fig. 4 a-b.

17 C. Scorpan, în Pontica, 9, Constanța, 1976, p. 198, nr. 6, fig. 3/3,4.

18 Nimic nu sugerează că ar fi vorba de un portret votiv, cf. C. Scorpan, **loc. cit.**

19 Z. Covacef, în Pontica, 7, Constanța, 1974, p. 295-296, fig. 1; eadem, în **Quaderni de "La ricerca scientifica"** n. 116, Roma, 1988, p. 253, 258.

20 Datarea într-o perioadă mai târzie de către primul editor (C. Scorpan, **loc. cit.**) a fost determinată, probabil, de starea proastă de conservare.

21 Un basorelief din calcar descoperit la Tuzla (H. Slobozianu, în Materiale, 5, 1959, p. 735-752), altul, din marmură, găsit la Adamclisi (C. Scorpan, în Pontica, 9, Constanța, 1976, p. 197-198) și un al treilea de la Noviodunum (Fl. Topoleanu, în Peuce, 9, Tulcea, 1984, p. 184-205) datate la sfârșitul sec. II – începutul sec. III p. Ch.

22 Dintre cele trei fragmente ale unei astfel de statui, din marmură cu cristale mari, descoperite la Capidava, unul reprezintă acvila cu aripile desfăcute, cf. Gr. Florescu, în **Capidava**, I, București, 1958, p. 127 și urm., fig. 54-56.

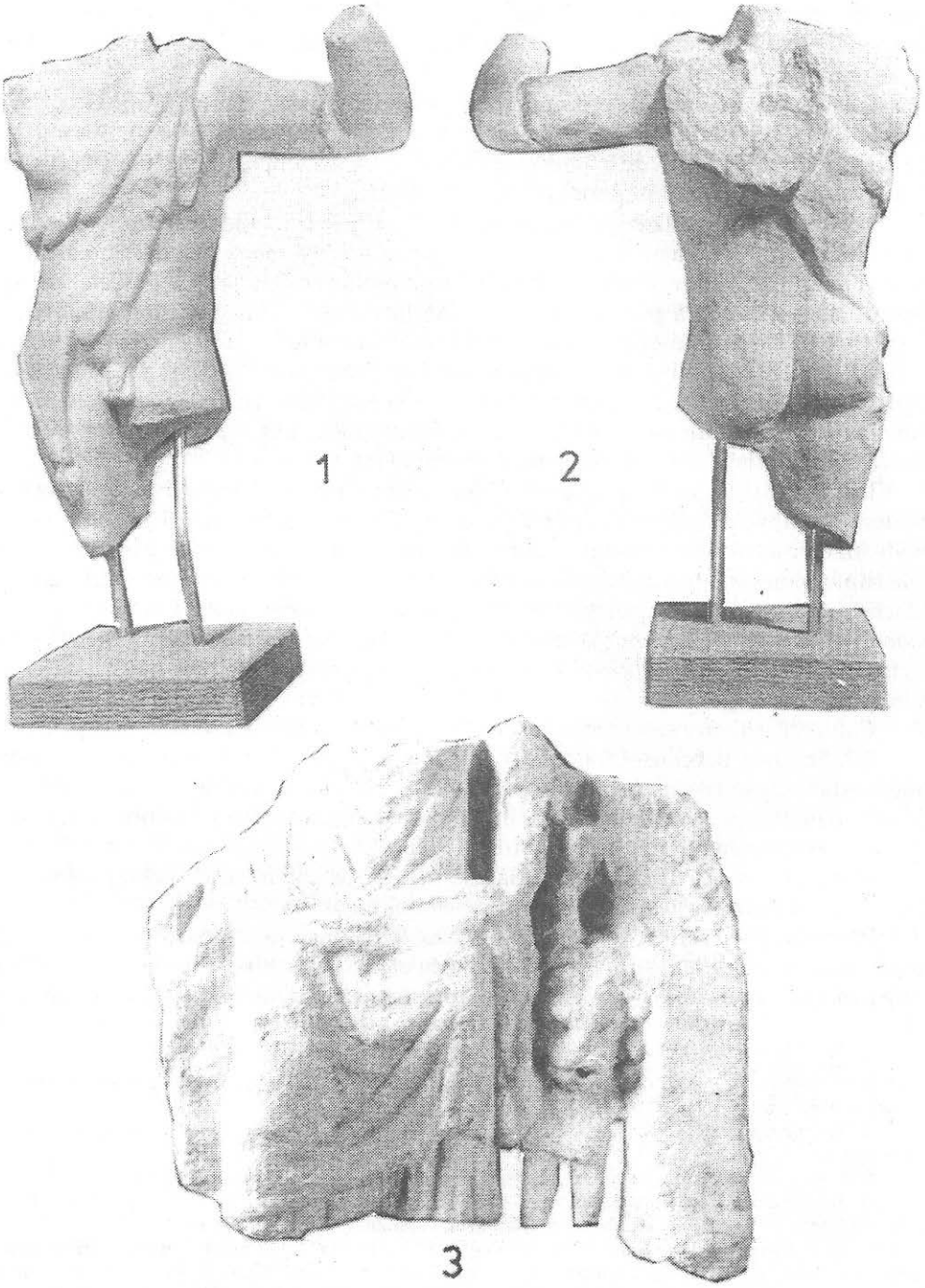

Fig. 4.

Acvila, ca unul dintre principalele atribute ale lui Jupiter, este figurată adeseori singură: văzută din față, cu capul din profil spre dreapta și cu aripile desfăcute, fie în statuaria – ca la Histria[23] în sec. II. p. Ch., fie în basorelief cum apare în două reprezentări de la Tomis[24], datând din sec. II–III p. Ch.

2.2. Capul unei statui reprezentându-l pe Mercur, lucrat din marmură de culoare alb-cenușie, cu cristale mici, patinată. Înț.: 13,7cm. Inv. 7845 (fig. 3/2,3)[25]. Piesa a fost descoperită la adâncimea de 5,50 m în dărămăturile care umpleau încăperea boltită nr. 7, împreună cu portretul imperial prezentat mai sus.

Portretul este realizat cu multă măiestrie și finețe în redarea proporționată a detaliilor anatomice. Fața, de un oval perfect, are fruntea mare, netedă. Sub arcadele perfect arcuite ale sprâncenelor apar ochii larg deschiși, migdalați, cu ambele pleoape reprezentate – dar fără pupilă – și cu glanda lacrimală realizată cu trepanul. Nasul drept, are nările pronunțate. Gura, cu buze senzuale, este închisă. Bărbia este voluntară. La baza nărilor sunt realizate, prin șlefuire, două cute vagi care evidențiază de fapt obrajii. Urechile mici, săpate cu fidelitate, sunt marcate, parțial, de buclele mici și bine marcate care sunt făcute pe toată suprafața capului. Deasupra urechilor, după al doilea șir de cârlionți, sunt repezentate cele două aripioare.

Iconografia clasică îl reprezintă pe Mercur fie cu **petasus**, fie cu aripioare la cap și, evident, cu atributele specifice. Portretul găsit în molozul încăperilor boltite de la Edificiul cu mozaic din Constanța se înscrie acestui tip iconografic. Găsim analogii la cele șapte monumente sculpturale și patru statuete de bronz provenind din Tomis[26], Calatis[27] și Tropaeum Traiani[28]. Este interesant de evidențiat, pentru Tomis, faptul că monumentele care-l reprezintă pe Mercur provin din două zone ale cetății: din cartierul situat în jurul Edificiului cu mozaic și din cartierul situat lângă poarta de nord.

Calitățile artistice și tehnicile conduc la datarea piesei la mijlocul sec. II p. Ch.

2.3. Statuetă Bacchus–Dionysos. Lucrată din marmură albă, statueta s-a păstrat fragmentar. Lipsesc: capul, brațul drept, mâna stângă, picioarele – stângul de sus, dreptul de deasupra genunchilor – și prezintă mai multe spărturi. Înălțimea, în starea actuală de conservare, este de 33 cm. (fig. 4/1,2).

Statueta (inv. 7876) a fost găsită la adâncimea de 4,50 m sub nivelul pavimentului, în dărâmăturile care au umplut încăperea boltită nr.7[29].

Reprezentarea se înscrie iconografiei clasice, de inspirație greacă: zeul este nud, în picioare, acoperit de nebridă care trece peste umărul stâng, peste tors și peste șoldul drept; în spate unde aceasta se prindea atârna, se pare, capul animalului – după cum

23 G. Bordenache, **Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest**, I, București, 1969, nr. 155-156, pl. LXVI-LXVII – Histria, sec. II p. Ch.

24 Eadem, **op. cit.**, 154, pl. LXVI – din Tomis, sec. II-III p. Ch.; și tot din Tomis un basorelief din calcar, inedit, cu înț.57 cm.

25 V. Canarache, **op. cit.**, fig. de la p. 7; M. Bucovală, 1975, fig. 25; idem, 1982, fig. 29.

26 **Tezaurul de sculpturi**, p. 38-40, fig. 17-18; G. Bordenache, în Dacia, NS, 9, 1965, p. 277, fig. 27; V. Barbu, în Dacia, NS, 9, 1965, nr. 6-8; M. Irimia, **Bronzuri figurate**, Constanța, 1966, nr. 6-8.

27 G. Bordenache, în Dacia, NS, 4, 1966, p. 502-503, nr. 14; C. Scorpan, **Reprezentări bacchice**, Constanța, 1966, p. 28-29, nr. 4; idem,. **Cavalerul Trac**, Constanța, 1966, p. 79-81, nr. 40; Nubar Hampartumian, **CCET. IV. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia**, Leiden, 1979, p. 69, nr. 92.

28 Imaginea zeului este oferită de o gemă cf. A. Panaitescu, în Pontica, 9, Constanța, 1976, fig. 2/4; Z. Covacef, C. Chera–Mărgineanu, în Pontica, 10, Constanța, 1977, p. 194, fig. 1/8.

29 M. Bucovală, 1982, p. 35-36, fig. 27.

ne sugerează spărtura. Pe ceafă se mai păstrează o șuviță din părul cârlionțat al divinității. Greutatea corpului este pe piciorul drept, pe coapsa căruia, spre spate, apare o urmă de contact, probabil de la kantharos–ul pe care-l ține de obicei în mâna dreaptă. Mâna stângă, ridicată la nivelul umerilor, sprijinea, desigur, thyrsul. Corpul este al unui tânăr, sculptorul tratând realist detaliile anatomice.

O statuie aproape identică este reprezentată într-o aediculă tomitană unde însă nebrida este pusă invers[30]. O destul de bună analogie oferă și imaginea zeului de pe stela tomitană în care acesta este reprezentat alături de tiasos[31].

Calitățile artistice și tipul iconografic conduc spre datarea statuetei în sec. II. p. Ch.

2.4. Reprezentare a zeiței Cybela, lucrată din marmură alb-gălbuie, corodată și păstrată fragmentar (fig. 4/3). Lipsesc: capul și umerii zeiței, picioarele ei și labele leului care o însoțește, iar din aediculă[32] lipsesc partea superioară, margine stângă și baza. Piesa a fost găsită în 1959 în timp ce se săpa fundația blocului B din Piața Ovidiu, lucrare care a condus la dezvelirea Edificiului cu mozaic. Dimensiunile piesei în starea actuală de conservare sunt: înț.: 17,5 cm, lg.: 18,5 cm; gr. 8,5 cm. Inv. 1977.

În aediculă Cybela a fost reprezentată într-o schemă iconografică clasică, așezată pe tron, îmbrăcată în chiton și înfășurată în himation al cărui capăt coboară de pe umărul drept, trece peste genunchi – ținut cu mâna dreaptă – și alunecă pe lângă piciorul stâng. În mâna stângă zeița ținea un tympanon. Tot în stânga, între divinitate și marginea aediculei, este reprezentat un leu, așezat pe labele din spate, văzut din față.

Starea fragmentară de conservare a piesei nu ne permite să constatăm dacă mai exista un leu și în drepata divinității, deși, analizând proporțiile, credem că aceasta a fost reprezentată aici doar cu un leu, și nu în brațe ci alături de ea. Cybela cu un singur leu, văzut tot din față dar situat în dreapta sa, apare într-o statuetă fragmentară descoperită la Histria[33], datată în epoca elenistică și considerată unica reprezentare de la noi a acestui tip iconografic, foarte răspândit în perioada attică[34].

Calitățile artistice și tehnice ale piesei, modul în care sunt realizate faldurile veșmintelor, coama și figura leului, determină datarea piesei la sfârșitul sec.II – începutul sec. III p. Ch. Spre această datare ne conduce și o statuetă histriană[35] unde însă Cybela este reprezentată între doi lei.

2.5. Divinitate feminină. Statuetă lucrată din marmură albă, zaharoidă, cu cristale mari, cu depuneri calcaroase și patinată, din care se păstrează picioarele unui personaj feminin, de la nivelul genunchilor, pe un postament dreptunghiular (fig. 5/1). Piesa a fost descoperită la adâncimea de 6 m în dărâmăturile și umplutura din încăpere-vestibul care asigura accesul între terasele Edificiului cu mozaic[36]. Dimensiunile păstrate ale statuetei sunt: înț. totală: 18,7 cm (statueta = 14,4 cm); lț. totală: 20 cm (statueta = 16,4 cm); grosimea 9,3 - 10 cm (baza fiind mai lată în dreapta statuetei. Inv.

30 C. Scorpan, **Reprezentări bacchice**, p. 37-38, nr. 8, fig. 8; Z. Covacef, în Pontica, 27, Constanța, 1994, p. 109,116.

31 G. Bordenache, **Sculture greche e romane**, I, p. 62-63, n. 113, pl. L, cu bibliografia anterioară.

32 Când am publicat prima dată piesa (Z. Covacef, în Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 514 și urm., nr. 3, fig. 3) am crezut că este vorba despre o statuetă.

33 G. Bordenache, **Sculture greche e romane**, I, p.34-35, nr. 50, pl. XXIII.

34 **Ibidem**, p. 35.

35 **Ibidem**, p. 35-36, nr. 54, pl. XXV.

36 M. Bucovală, 1982, p. 35.

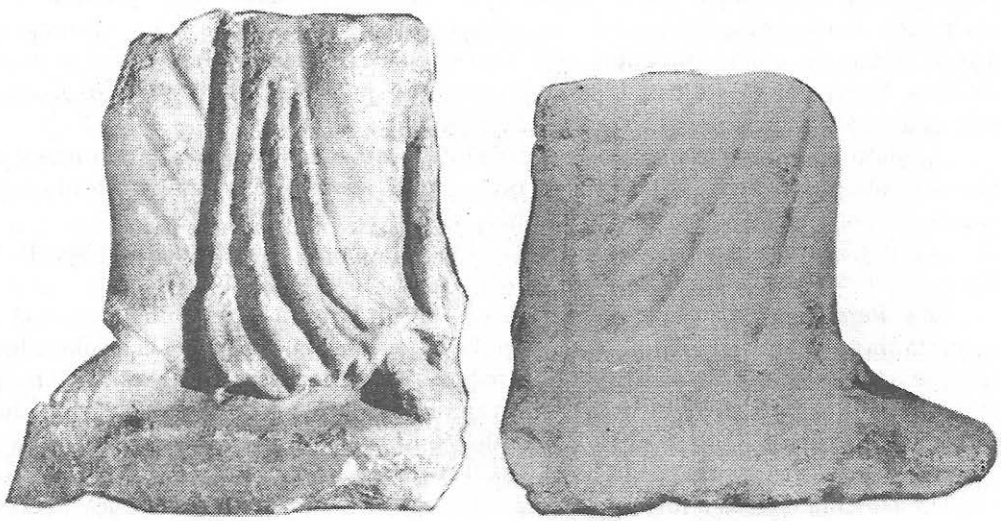

Fig. 5.

26417.

Personajul este reprezentat în picioare, cu greutatea corpului pe piciorul stâng, dreptul, ușor flexat, este mai avansat și cu vârful întors mult spre exterior; în picioare are sandale cu barete între degete. Chitonul lung, care este ridicat în sus deasupra gleznelor (așa cum se răsucește în mers orice veșmânt lung), formează patru falduri profunde în centru, iar pe picioare câteva cute vagi; este reprezentat și în spate. Himationul este realizat prin câteva falduri, greoaie și rigide, care cad drept în partea stângă, lateral și în spate (fig. 5/2).

Nu avem nici un element care să ne permită să avansăm o ipoteză în privința identificării personajului. Formele masive, labele picioarelor, care par masculine, rigiditatea faldurilor conduc la datarea piesei la sfârșitul sec. II – începutul sec. III p. Ch.

3. Monumente funerare

3.1. Hermă funerară, acefală, lucrată din marmură alb-cenușie. Inv. 28726. Blocul de formă paralelipipedică, având dimensiunile 68 x 25 x 20 cm, a fost lucrat în față în forma unui trunchi masculin, înfășurat într-o mantie ale cărui falduri sunt arcuite de la stânga spre dreapta jos. Cu mâna dreaptă, îndoită din cot și înfășurată în mantie, personajul ține capătul acesteia, aruncat peste umărul stâng. Cu mâna stângă, lăsată în jos, ține celălalt capăt al mantiei. În jurul gâtului, de sub mantie, se vede marginea chitonului, încrețită ca o ie. Toate laturile sunt bine șlefuite (5/3).

Modul în care sunt realizate faldurile veșmântului, ne indică a doua jumătate a sec. II p. Ch.

Se pare că tot din Tomis provine o altă hermă, deasemeni acefală – de caracter votiv însă, reprezentându-l pe Hermes[37] însuși – datată în sec. II p. Ch. O altă hermă votivă, de proveniență necunoscută, este datată în sec. II p. Ch[38]. Monumentul

37 G. Bordenache, **op. cit.**, p. 74, nr. 140, pl. LX.

38 **Ibidem**, p. 74-75, nr. 141, pl. LX.

descoperit la Edificiul roman cu mozaic din Tomis are însă caracter funerar, veșmântul și brațele personajului fiind realizate după o schemă iconografică de tradiție greacă, așa cum o reîntâlnim în statuaria funerară[39] ori în basoreliefurile cu același repertoriu[40].

Tipul acesta de hermă, derivat din arta greacă a secolului IV a Ch., s-a răspândit destul de mult în epoca romană, fiind adoptat și de simbologia funerară[41], datorită caracterului de divinitate psihopompă a lui Hermes. Astfel, în fundalul unei stele funerare de la Histria – datată în sec. I a. Ch. – I p. Ch.[42] – este reprezentată, dominând scena, o **hermă** pe un piedestal înalt. Iar de la Tomis provine o stelă funerară, considerată unicat în repertoriul plasticii greco-romane[43], unde în planul secund din centrul reliefului, este reprezentată o statuetă a lui **Hermes Psihopompos**, pe o bază cubică înaltă.

Herma tomitană pe care am prezentat-o este până acum, un unicat în plastica funerară a provinciei romane dintre Dunăre și Marea Neagră.

*
* *

Celor zece monumente de care ne-am ocupat, descoperite în timpul săpăturilor de la Edificiul roman cu mozaic – trei laice, cinci votive și unul funerar – le adăugăm un portret al zeiței Venus, datat în sec. II p. Ch., descoperit în Piața Ovidiu[44], deci în zona din imediata apropiere a edificiului. Exceptând portretul imperial, care se datează la sfârșitul sec. III p. Ch., celelalte monumete, indiferent de caracterul lor, se datează din prima jumătate a sec. II p. Ch., până la începutul sec. III p. Ch. Este interesant de subliniat că și documentele epigrafice descoperite în același context sunt datate din sec. II până în prima jumătate a sec. III p. Ch., fie că sunt onorifice[45], votive[46], funerare[47], sau cu caracter nedefinit[48], spre deosebire de materialul ceramic (opaițe[49], ceramică ștampilată[50], amfore[51]) care aparține sec. IV-VI p. Ch.

Deasemeni, am constatat că pe multe dintre monumentele sculpturale și epigrafice sunt urme de mortar de la o utilizare a lor, ulterioară, ca material de construcție. Pe baza acestor date putem avansa ipoteza că în timpul evenimentelor dramatice de la mijlocul sec. III p. Ch.[52], repercutate nefavorabil și asupra tomitanilor, s-

39 Z. Covacef, în Pontica, 23, Constanța, 1990, p. 141 și urm., pl. 6/1, 7/2, 8/2, 9/3, cu bibliografia anterioară la piesele discutate.

40 Eadem, **loc. cit.**, și pl. 4/3, 5/2, 6/3, 7/3 - cu bibliografia anterioară la piesele prezentate.

41 Collignon, **Les statues funéraires**, 147, 7; 326 și urm., fig. 206-207, apud G. Bordenache, **op. cit.**, p. 74, n.2.

42 D.M. Pippidi, în StCl, 17, 1977, p. 108, nr. 8; **ISM**, I, nr. 268.

43 G. Bordenache, în Dacia, NS, 9, 1965, p. 277 și urm., fig. 27.

44 Z. Covacef, în Pontica, 21-22, Constanța,1988-1989, p. 320-321, nr. 2, fig. 5-6.

45 I. Micu, **Călăuza vizitatorului în muzeul regional al Dobrogei. Secțiunea arheologică**, Cernăuți, 1937, p. 43-44, nr. 238; I. Stoian, **Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomi**, București, 1962, p. 92-93; A. Rădulescu în SCIV, 14, 1963, 1, p. 81, nr. 3 (=**NMESM**, p. 143-144, nr. 3); idem, în Pontica, 1, Constanța, 1968, p. 329-331; Gh. Poenaru-Bordea, în StCl, 5, 1963, p. 291-292 (=**NMESM**, p. 100-103); **ISM**, II, 9, 51 (17), 63 (29), 101 (67).

46 A. Rădulescu, în SCIV, 14, 1963, 1, p. 90-91, nr. 10 (=**NMESM**, p. 155-158). Gh. Poenaru-Bordea, în **NMESM**, p. 109-110; D.M. Pippidi, în StCl, 15, 1973, p. 177, nr. 3; **ISM**, II, 127 (12), 163 (48), 455 (5).

47 V. Barbu, în Dacia, NS, 7, 1963, p. 566-567, nr. 8 (=**NMESM**, p. 59-61, nr.8); **ISM**, II, 310 (146), 335 (171).

48 Gh. Poenaru-Bordea în **NMESM**, p. 118-120, nr. 3-4; **ISM**, II, 401 (10), 404 (13).

49 C. Iconomu, **op. cit.**

50 Gh. Papuc, **op. cit.**; Maria Munteanu, Gh. Papuc, **op. cit.**

51 A. Rădulescu, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 193-207.

52 R. Vulpe, în **DID**, II, 1968, p. 230 și urm., 248, 250 și urm.

au realizat reparații "de urgență" utilizându-se materialele aflat la îndemână. Abia după trecerea pericolului au urmat câteva perioade de intense eforturi constructive, începând cu domnia lui Constantin cel Mare și a fiilor acestuia, epocă în care se datează Edificiul roman cu mozaic sub aspectul pe care-l cunoaștem astăzi.

MONUMENTS SCULPTURAUX DÉCOUVERTS DANS L'ÉDIFFICE ROMAIN À MOSAÏQUE DE CONSTANTZA

Résumé

On présente neuf pièces sculpturales découvertes pendant les fouilles de l'Édifice romain à mosaïque de Constantza, concernant les domaines: laïques, religieux et funéraire.

Si les unes de ces pièces étaient déjà connues par l'intermédiaire des guides de l'édifice (le portrait impérial, portrait de Mercure, tors de Bacchus), ou par des publications antérieures (le buste masculin – pièce 1.3 et la représentation de Cybèle – pièce 2.4), les autres sont présentées pour la première fois.

Le regroupement des pièces trouvées dans ce complexe, datées de la première moitié du IIe s. jusqu'au début du IIIe s., excepté le portrait impérial qui appartient à la fin du IIIe s., pièces auxquelles on ajoute les découvertes épigraphiques dans le même contexte et avec la même datation, conduit à la conclusion que l'édifice a fonctionné dès le IIe s. ap. J.-C.

Les réfections ultérieures ont permis son fonctionnement jusqu'au VIe s. ap. J.-C., comme le prouvent les autres catégories de matériel qu'on y a découvert: amphores, céramique estampillée, ancres etc.

REPREZENTĂRI MITOLOGICE ÎN INVENTARELE FUNERARE DIN TOMIS (SEC. I-IV D. CHR.)

CONSTANTIN CHERA

Necropolele Tomisului au oferit întotdeauna arheologului un vast câmp de investigații, generând problematici dintre cele mai diverse și interesante. În ultima vreme, săpăturile de salvare întreprinse pe o arie largă, cuprinzând cândva perimetrul necropolelor tomitane de epoca romană și romano-bizantină, au evidențiat un impresionant număr de complexe funerare.

Dacă pentru încadrarea cronologică a necropolelor nu pot fi ridicate obiecții, în schimb plasarea și delimitarea lor în spațiu este în parte arbitrară și relativă[1]. Aceasta pentru că necropolele nu au fost săpate sistematic și exhaustiv datorită existenței orașului modern care le suprapune. Pe de altă parte, săpăturile de salvare mai noi au identificat foarte multe morminte în zone aflate mult mai departe de zidurile de incintă, ceea ce ar putea ridica, în mod justificat, problema dsacă nu cumva aceastea fac parte din necropole ce nu sunt pendinte de Tomis, ci de așezări aflate în teritoriul rural tomitan, cum ar fi de pildă VICUS TURIS MUCA... Deși s-au făcut pași importanți pe linia cercetării necropolelor tomitane[2], delimitarea lor în spațiu rămâne totuși, în stadiul actual al cercetărilor, un deziderat, dacă nu chiar o problemă insolubilă.

Unul dintre aspectele de viață spirituală rezultat din cercetarea inventarelor funerare din necropolele anticului Tomis este și cel referitor la reprezentările mitologice. În abordarea acestei teme vom lua în considerație numai lăcașurile sepulcrale în care au fost descoperite astfel de piese.

O relevantă scenă cu figuri mitologice, provenind dintr-un cavou tomitan, se află pe o lespede din piatră de calcar, care a servit ca ușă a hipogeului[3]. Sculptura de pe lespede reprezintă un autentic document târziu de sincretism păgân din prima jumătate a secolului al IV-lea d. Chr. Piesa este realizată în patru chenare dreptunghiulare, imitând panourile unei uși în două canaturi. Astfel, primul panou, din stânga sus, are reprezentată pe zeița **Isis**, iar deasupra, cu o înfățișare de dimensiuni reduse, apare zeul **Harpocrate**. În al doilea panou, dedesubt, este sculptat un peisaj egiptean: două păsări exotice într-un arbore, iar la tulpina acestuia o altă pasăre, **Ibis**, devorând un

1 V. Barbu, St. Cls. III, 1961, p. 204-207, fig. 1.

2 V. Barbu, **op. cit.**, p. 203-227.

3 Datele privitoare la acest mormânt sunt păstrate în caietele de săpături ale lui Gr. Tocilescu: Mss. **Săpături arheologice în Dobrogea**, No. 5132, f. 227-229.

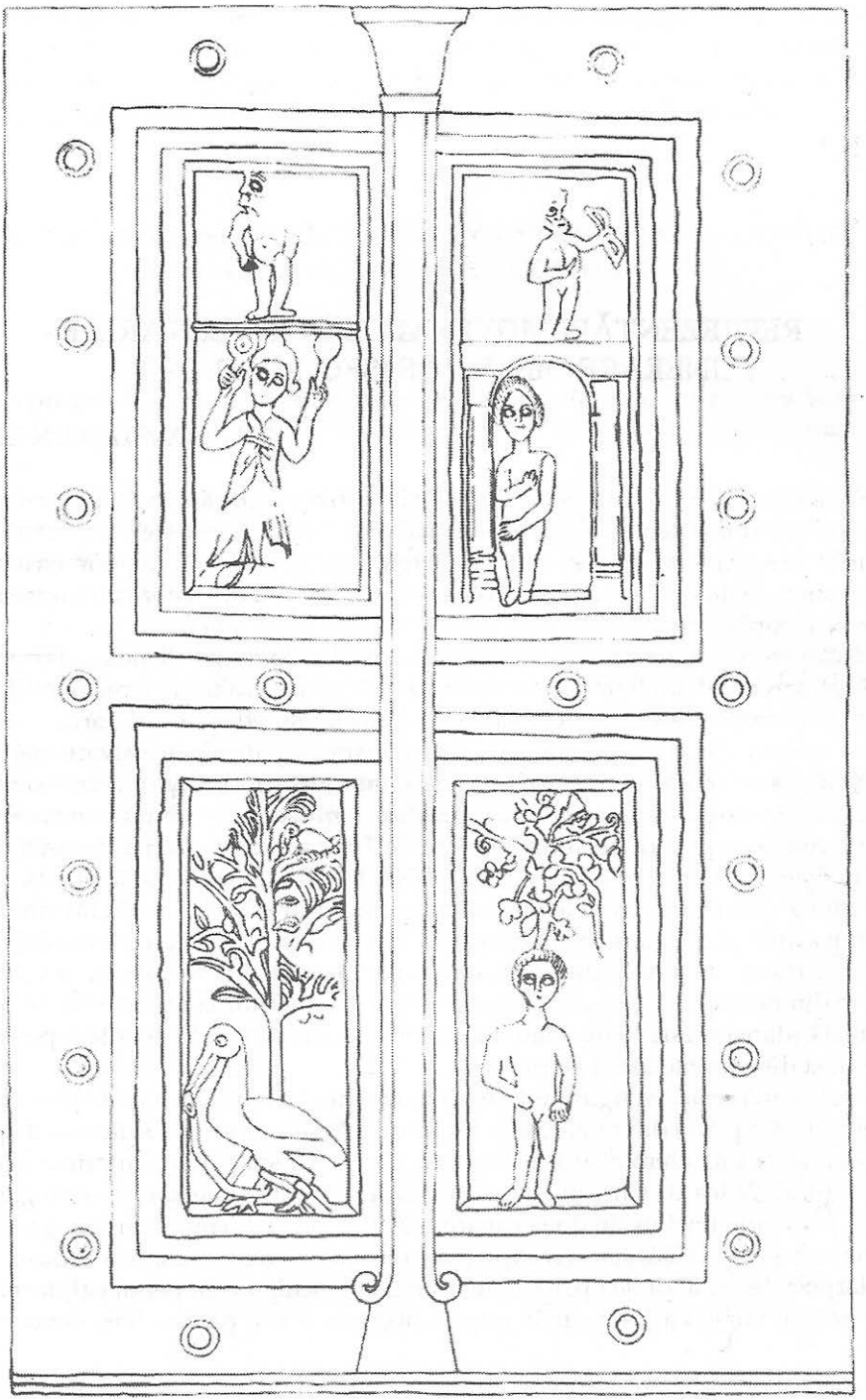

Fig. 1. Tomis: ușa de piatră a unui hypogeu funerar
(prima jumătate a sec. IV d. Chr.)

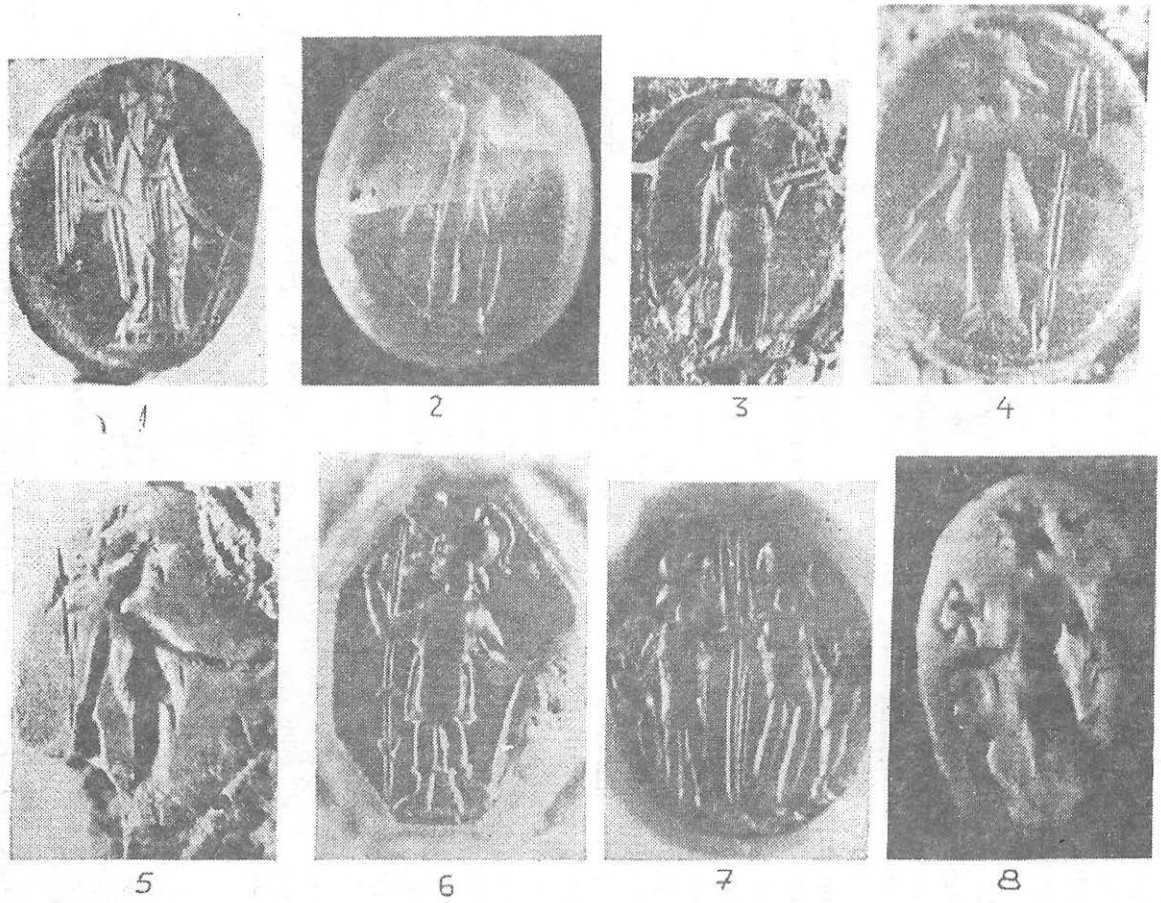

Fig. 2. 1. Fortuna. Sardonix. Tomis. 2. Fortuna. Chihlimbar. Tomis. 3. Ceres. Sardonix. Tomis. 4. Minerva. Cornalină. Tomis. 5. Minerva. Piatră cenușiu-vrzuie. Tropaeum Traiani. 6. Mars Ultor. Carneol. Tomis. 7. Dioscurii. Cornalină. Callatis. 8. Mercur. Opal (?). Tropaeum Traiani.

șarpe. În panoul din dreapta sus apare zeița Afrodita, ascunzându-și goliciunea, iar deaspura ei un mic **Eros**, care întinde arcul. Tot în acest panou este reprezentat un bărbat gol în fața unui arbore. Primul editor, D.M. Teodorescu, a considerat această ultimă imagine a bărbatului ca fiind Adam în paradisul terestru, iar pe **Afrodita pudica** din registrul superior a identificat-o cu Eva, apreciind că avem de-a face cu prima dovadă figurată a creștinismului în Scythia Minor[4]. Relieful este unic în Dobrogea, constituindu-se într-un important document de sincretism târziu al unor divinități păgâne greco-romane (Afrodita cu Eros și Hercule) și egiptene (Isis cu Harpocrate) într-o regiune în care cultul divinităților egiptene era răspândit încă din epoca elenistică[5].

Din categoria inventarelor funerare, pietrele gravate (gemele), deosebit de răspândite în antichitate datorită triplei lor întrebuințări – obiecte de podoabă, talismane și sigilii – aduc o contribuție substanțială în cercetarea mitologiei, iconografiei, obiceiurilor și credințelor epocii. Iconografia acestora ne introduce în lumea plină de determinante divine și de mistere a antichității care, în orice acțiune solicita sprijinul și protecția unei divinități sau alteia.

Materialul din care sunt lucrate gemele este caracteristic pentru sec. I–II: cornalina de diferte culori – folosită cu predilecție în gliptica întregului imperiu[6], sardonix, chihlimbar, calcedon, jaspis verde[7]. Gemele sunt în general de formă ovală, dar și rotunde, hexagonale sau octogonale. Suprafața lor este plană sau ușor bombată și au fost montate în inele lucrate din plumb – cele mai multe, fier, bronz, argint sau aur. Folosirea plumbului în confecționarea inelelor se explică prin calități magice care i se acordau acestuia sub influența credințelor mistice ale vremii[8]. Iconografia gemelor ne sugerează divinitățile cărora li se solicita sprijinul și protecția în diverse acțiuni.

Fortuna, ca divinitate protectoare a cetății Tomis[9], figurează pe monedele tomitane[10] și îi sunt dedicate statui[11]. Gemele de la Tomis, provenite din complexe funerare, cu imaginea acestei divinități, sunt o dovadă în plus a manifestării cultului zeiței la Tomis. Orașul este în strânsă legătură cu activitățile desfășurate pe mare, care-i asigurau bunăstarea economică. Zeița dătătoare de bogăție este solicitată să ajute și să protejeze traficul maritim. Prezența cârmei în atributele divinității ne determină să atribuim gemele unor cetățeni ale căror interese erau îndreptate direct către negoțul maritim, chiar dacă există păreri că atributele cu caracter marin alături de Fortuna "nu fac aluzie la mare ci la periclitata barcă a vieții"[12].

Figurarea lui **Ceres**, al cărei cult este atestat și de alte izvoare[13], ne îndeamnă să presupunem că purtătorul inelului îi solicită protecția pentru a-și asigura recoltele,

4 D.M. Teodorescu, **Monumente inedite din Tomis**, în BCMI, VIII, 1915, p.75, fig. 62-63.

5 D.M. Pippidi, St. Cls., VI, 1964, p. 103-118; idem, **Studii de istorie a religiilor antice**, Buc., 1969, p. 60-82, inscripție care se referă la proiectata introducere a cultului lui Serapis la Histria.

6 A. Furtwängler, **Die antiken Gemmen der Steinschneidekunst im klassischen Altertum**, III, Leipzig – Berlin, 1900, p. 383.

7 Jaspisul verde este folosit în mod frecvent abia în sec. II–III d. Chr., cf. P. Steiner, **Xanten. Sammlung des Niederrheinischen Altertum–Vereins**, Frankfurt am Main, 1911, p. 117.

8 D. Tudor, în Dacia, NS, 5, 1961, p. 318, 331.

9 **Tezaurul de sculpturi de la Tomis**, Buc., 1963, p. 17; G. Bordenache, în St. Cls., VI, 1964, p. 173.

10 B. Pick-Regling, II, Nr. 2496, 2761, 2897-99, 2949-51; pl. VI, 1; VII, 5, 17, 19, 20, 22;

11 Gr. Tocilescu, **Fouilles et recherches en Roumanie**, Buc., 1900, p. 232, nr. 5, fig. 116; O. Tafrali, în Arta și Archeologia, 3,4 1930, p. 28; 2, fig. a), p. 31-32.

12 G. Bordenache, în St. Cls., VI, 1964, p. 172.

13 Ibidem, p. 282-290, fig. 7.

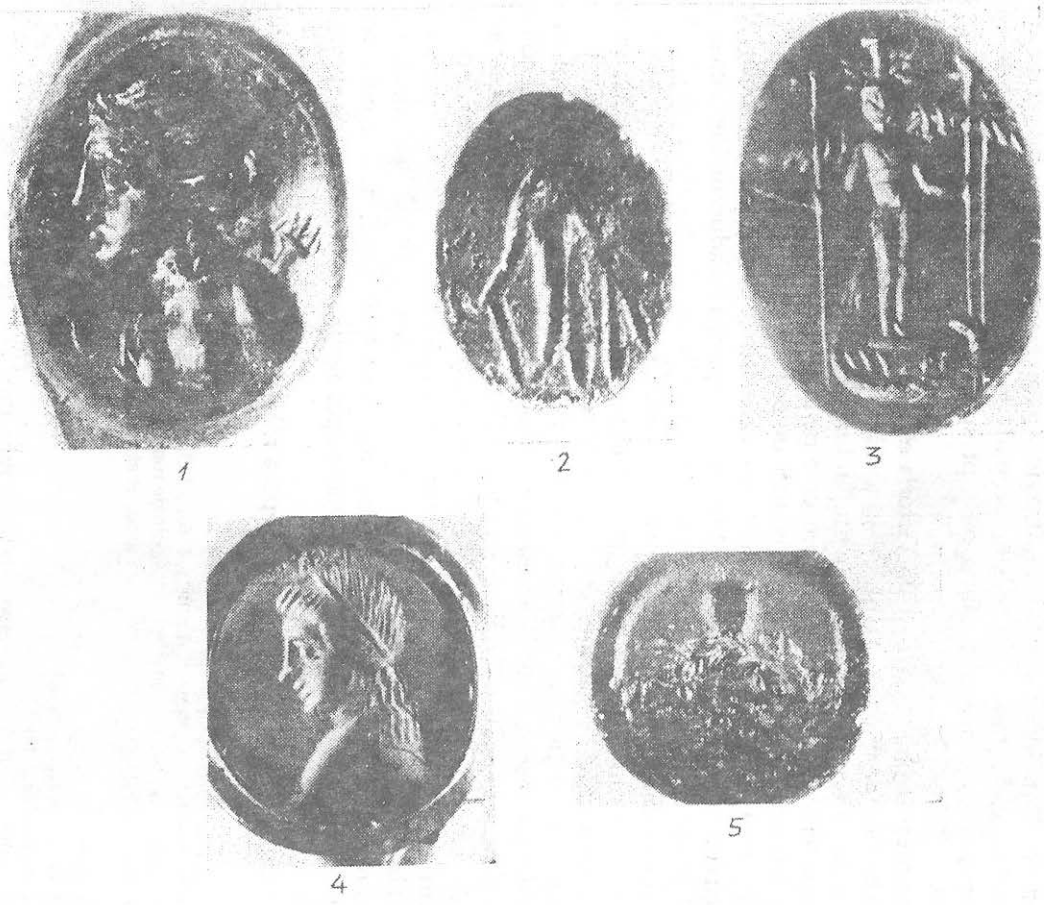

Fig. 3. 1. Diana. Rubin. Callatis. 2. Bonus Eventus (?). Pastă cărămizie. Tomis. 3. Sol. Jaspis verde. Tomis. 4. Portret feminin. Pastă albă. Tomis. 5. Portret masculin. Pastă sticlă, albastră. Tropaeum Traiani.

pentru a le feri de condițiile vremii nefavorabile.

Minerva în costum de luptătoare - tip inspirat de cunoscutele statui Athena Prmachos și Athena Parthenos[14] rămâne patroana oamenilor de litere, bustul ei fiind prezentat în bibliotecile publice, ca și în birourile scribilor epocii[15]. Ni se pare deci firesc ca protecția ei să fi fost solicitată de această categorie socială.

Prezența lui **Mars Ultor** în gliptica vremii este o dovadă peremptorie a veneräii sale de către oamenii armelor, a căror misiune era să asigure liniștea și siguranța provinciei de la marginea imperiului. Imaginea reprezentată pe una din geme este replica unei statui din forul lui Augustus[16], copiată adeseori pe reversul monedelor din epoca imperială[17] – care constituiau de fapt surse de inspirație pentru gravarea pietrelor[18].

Asemeni lui Mars Ultor, și zeița **Victoria** este adorată mai ales de cei care solicitau protecția ei pe câmpul de bătălie. Imaginea ei înaripată este o replică a unui tip fidiac, preluat de emisiunile monetare din timpul lui Nero, Otho, Domițian și Hadrian[19].

O caracteristică a acestor tipuri prezente pe geme este faptul că au ca sursă de inspirație arta statuară, chiar dacă este copiată de pe monede.

Divinitățile figurate pe geme sunt reprezentate cu atributele lor obișnuite: Fortuna cu cornul abundenței și cârma, Mercurius cu punga și caduceul, Ceres cu spice și patera, Marte cu lance și scut etc[20]. Cu aceleași atribute și în aceeași poziție pot fi întâlnite și pe monedele a numeroși împărați romani în sec. I–III d. Chr.[21] Iconografia gemelor nu se rezumă însă numai la tipurile inspirate din numismatica vremii. Odată cu răspândirea cultelor înconjurate de o atmosferă misterioasă, simbolurile devin motive din ce în ce mai preferate pentru decorarea gemelor, chiar dacă se referă la divinități din pantheonul greco-roman. Sunt folosite simboluri ale cultului lui **Apollon**: spicul de grâu, șobolanii, delfinul[22]. Tema ne sugerează două ipostaze în care este adorat zeul: de protector al recoltelor[23] și al drumurlor – Apollo Agyieus[24] – în cazul de față al drumurilor fără pulbere. Pe lângă monumentele epigrafice, cultul lui **Apollo** este confirmat la Tomis și de documentele numismatice[25] și de reprezentările sculpturale[26]. Se poate presupune că cel care purtase gema, invocând sprijinul divinității, era interesat ca zeul să-i protejeze recoltele și să vegheze apoi asupra navei care le transporta în alte părți.

Reprezentarea **peștilor** pe geme de epocă romană este mai puțin obișnuită, chiar

14 G. Siena-Chiesa, **Gemme di Aquileia**, 1966, p.123.

15 R. Cagnat – V. Chapot, **Manuel d'archéologie romanie**, I, Paris, 1917, p. 397-398.

16 S. Reinach, **Répertoire de la statuaire grecque et romaine**, Paris, 1897-1910, I, p, 349, 6; II, p. 189-190, 793.

17 G. Siena-Chiesa, **op. cit.**, p. 147.

18 D. Tudor, în Apulum, 6, p.225.

19 G. Siena-Chiesa, **op. cit.**, p. 91.

20 M. Collignon, **Mithologie figurée de la Gréce**, Paris, 1885.

21 D. Tudor, **op. cit.**, p. 225.

22 R. Cagnat – V. Chapot, op. cit., p. 467-475, nota 15.

23 În această ipostază nu este atestat de alte documente.

24 Apollo Agyieus este atestat la Tomis și de documente epigrafice, cf. D.M. Teodorescu, **Monumente inedite din Tomi**, Buc., 1918, 126-128, 131-138; D. Ciurea, N. Gostar, în Arheologia Moldovei, 6, 1969, p. 111-112; I. Stoian, **Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis**, Buc., 1962, P. 48

25 Pick-Regling, I, 2630.

26 G. Bordenache, **Sculture greche e romane**, p. 68, nr. 125, pl. LV; Z. Covacef, Pontica 5, 1972, p. 514, nr. 1.

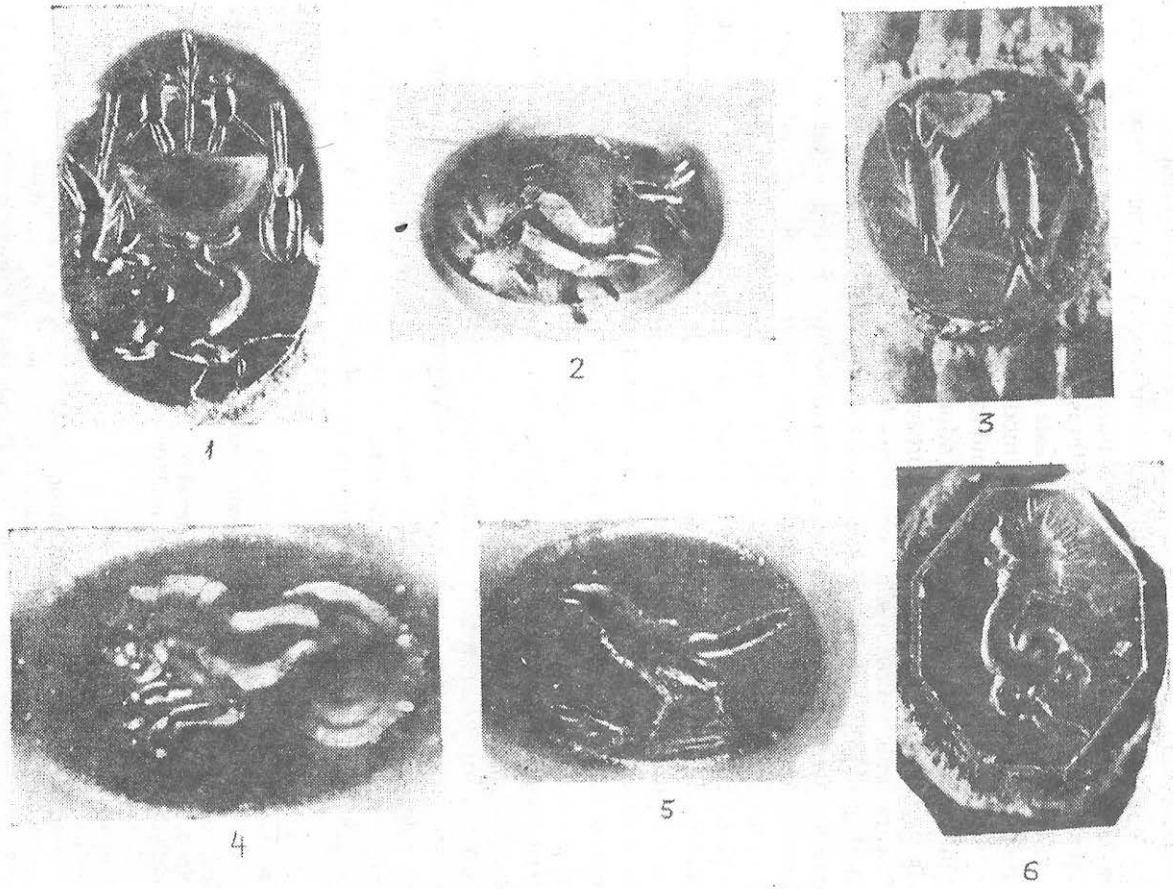

Fig. 4. 1. Simboluri aparținând lui Apollo. Calcedon. Tomis. 2. Delfin. Cornalină. Callatis. 3. Doi pești, semn zodiacal. Cornalină. Tomis. 4. Leu ieșind din melc. Onix în trei straturi. Callatis. 5. Corb pe o creangă. Chihlimbar. Tomis. 6. Chnoubis. Calcedon verde-gălbui. Tomis.

dacă îi întâlnim în gliptica din sec. I. d. Chr. până în sec. III[27]. Motivul, doi pești figurați alături, dar în sensuri opuse, este preluat dintre simbolurile zodiacale, așa cum apar pe monumente sculpturale dedicate lui Mithras, ca zeu al timpului[28]. Este un indiciu clar al cunoașterii zodiilor[29] și al respectului acordat acestora. Se reliefează totodată teama în fața destinului, determinat în aspectele sale pozitive sau negative de zodia sub al cărei semn își desfășoară activitatea cel ce purta inelul respectiv.

Două din gemele descoperite în inventarele funerare tomitane se referă la cultul lui **Mithras**. Leul apare printre simbolurile a numeroase divinități[30], corbul este însă întâlnit numai între atributele lui Apollo și Mithras[31]. În cazul de față ambele geme pot fi asociate cultului lui Mithras, a cărui religie este atestată în Dobrogea de numeroase documente sculpturale și epigrafice[32]. În acest mod se poate desluși și semnificația leului ieșind din melc, acesta din urmă simbolizând locurile ascunse în care se desfășurau întrunirile inițiaților[33]. Asociații puternice ale adoratorilor zeului iranian au existat în Dobrogea încă din sec. II. d. Chr.[34]. Celor ce doreau să intre în aceste asociații li se făcea o inițiere în cunoștințe teologice și astronomice – legate de misterele cultului mithraic – care se desfășurau în șapte trepte succesive: Corax, Nymphus, Miles, Leo, Perses, Heliodromus și Pater[35]. Simbolul gravat pe gemă al fiecărei faze era purtat ca semn de recunoaștere de către membrii asociației. Putem presupune astfel că purtătorul gemei cu reprezentarea corbului se afla la început de drum în descifrarea misterelor mitraice, în timp ce gema cu reprezentarea leului a aparținut cuiva care ajunsese la treapta a patra. Misterele de care erau înconjurate practicile religioase, ca și propovăduirea mântuirii în timpul lor, explică larga adeziune la cultul lui Mithras[36].

Pentru datarea gemelor s-a ținut seama de faptul că provin din inventare funerare, dar au fost luați în considerare și alți factori: material, stil, forma și mai ales tema. De altfel, alegerea temelor, ca și a materialului din care se lucrau gemele și inelele, ne-au determinat să considerăm că, în principal, acestea îndeplineau rolul unor talismane. Ca datare, ele pot fi încadrate în secolele I–III d. Chr.

Am urmărit de asemenea să descifrăm semnificația religioasă a gemelor și aspectul practic care decurgea din aceasta în activitatea diurnă a purtătorului. În mentalitatea epocii, asigurarea protecției unei divinități sau a alteia era un factor determinant pentru garantarea succesului în tot ceea ce întreprindea. Divinitatea nu veghea numai asupra persoanei fizice a celui ce o adora purtând inelul cu simbolurile sale, ci și

27 A. Furtwängler, **op. cit.**, p. 144, nr. 491-493, pl. 71.

28 J. M.C. Toynbee, Art in Roman Britain, Londra, 1963, fig. 245, cat. no. 71; M.J. Vermaseren, **Mithras, The Secret God**, London, 1963, p. 160.

29 Dintre semnele zodiacale, o frecvență deosebită o are Capricornul (zodia lui Augustus), cf. L. Țeposu-David, în **Omagiu lui C. Daicoviciu**, p. 530, nr. 38-39, fig. 2/37; 2/39; D. Tudor, **op. cit.**, p. 214, nr. 23, 24, fig. 3/6, 3/7.

30 R. Cagnat – V. Chapot, **op. cit.**, p. 467-475.

31 Ibidem.

32 V. Pârvan, **Descoperiri noua în Scythia Minor**, în AARMSI, 35, 1913, p. 509-518; idem, în Dacia, 2, 1925, p. 218, nr. 21; **Tezaurul de sculpturi de la Tomis,** p. 104-105, nr. 22, fig. 53; G. Bordenahe, St. Cls., VI, 1964, p. 155-178; idem, în Eirene, 6, 1965, p. 67-69; D. M. Pippidi, **Studii de istorie a religiilor antice**, Buc., 1969, p. 292-310; Z. Covacef, Al. Barnea, Pontica 6, 1973, p. 93.

33 Fr. Cumont, **Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra**, Bruxelles, 1896-1898, I-II; V. Pârvan, în Dacia 2, 1925, p. 219-220; D.M. Pippidi, **Studii...**, p. 293 și urm.

34 Fr. Cumont, **op. cit.**, I, p. 130; D.M. Pippidi, **op. cit.**, p. 293.

35 M.J. Vermaseren, **Mithra, ce dieu mystérieux**, p. 138.

36 Fr. Cumont, **op. cit.**, p. 130; M.J. Vermaseren, **Corpus Inscriptionum**; D.M. Pippidi, **op. cit.**, p. 293.

Fig. 5. Amforetă cu divinități.

Fig. 6. Amforetă cu divinități.

asupra bunurilor materiale și a desfășurării tranzacțiilor lui, mai mult sau mai puțin îndepărtate în timp și spațiu.

Se poate concluziona deci, că cele două aspecte, laic și religios, ce decurg din analiza prezentată au dobândit în decursul vremii o pondere egală în conturarea trăsăturilor psihologice ale celor ce au creat în antichitate bunuri materiale ale căror urme le descoperim și le interpretăm astăzi.

Din totalitatea inventarelor funerare remarcăm prezența unei categorii aparte de ceramică – oinophoros – care prin forma, tehnica de lucru, oramentica și destinația ei, suscită un interes deosebit. Vasele pe care le prezentăm fac parte din categoria ceramicii gen **terra sigillata**, la care reprezentările în relief vin să sublinieze caracterul funerar al acestor recipiente. Numele acestor vase, decorate cu reliefuri mitologice, provine de la un exemplar din Baltimore, care pe partea inferioară poartă inscripția ΟΙΝΟΦΟΡΟC. Este o categorie ceramică microasiatică, exportată în diverse părți ale Imperiului[37].

Pe unul din vase se află figurat **Mercur** cu marsupium-ul în mâna dreaptă și caduceul în mâna stângă și **Bacchus** cu cornul abundenței în mâna stângă, în mâna dreaptă ținând naiul (Syrinx). Ambele divinități sunt încadrate de vrejuri de viță de vie cu frunze și ciorchini de struguri. Al doilea exemplar redă alte două divinități și anume pe **Venus** și **Minerva**, înconjurate de asemenea de ciorchini și frunze de viță. Aceste tipuri de recipiente ceramice ne sunt semnalate la Dunărea de Jos prin descoperiri mai vechi, cum sunt cele de la Aegyssus[38] și com. Greci (jud. Tulcea)[39], diferențe apărând în forma lor, acestea fiind cilindrice, iar exemplarele dn Tomis piriforme. Exemplarele de la Aegyssus și Greci sunt decorate cu scene bacchice. Pentru Dacia avem semnalat la Micăsasa un exemplar identic ca formă, dar cu reprezentarea lui Pan alături de o bacantă[40]. Oinophoros-ul se datează în prima jumătate a sec. III d. Chr. În bazinul pontic, la Chersones, s-a descoperit un vas similar ca formă cu cele din Tomis, având însă reprezentat pe Asklepios pe o parte și Hygeia pe cealaltă parte, datându-se în sec. al II-lea[41]. Acest timp de vas este prezent și în Dalmația[42], la Burnum. Pentru reprezentarea lui Hermes între vrejurile de vie, cu punga de bani și caduceu pe exemplarul de al Tomis, găsim o analogie perfectă în Germania, în colecția Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung[43], datată în sec. III d. Chr. și provenind din Asia Mică.

În cadrul ceramicii, opaițele ne dezvăluie și ele prezența unor divinități adorate la Tomis în perioada romană. Astfel, pentru secolele II - III d. Chr. pe discul multor opaițe provenite din inventarele funerare ale unor morminte recent cercetate, apar **Athena** (sec. II d. Chr.), **Nereida** călărind pe hipocamp, **Nemesis** sau **Fortuna.** Pe opaițe având figurat taurul se întâlnește de mai multe ori inscripția ΔΙ, reprezentând dativul lui Zeus. Uneori se întâlnesc și zeități orientale, ca de pildă **Harpokrates**; pe unul dintre opaițe este prezentă o scenă dionisiacă cu satir.

37 Fr. Glaser, **Die römische Stadt Teurnia**, Klagenfurt, 1983, p.61 – Teurnia; dar și în alte părți, ca Italia, zona dunăreană, bazinul oriental al Mediteranei, cf. J.W.Hayes, **Late Roman Pottery**, London, 1972, p. 411-412, pl. XXII, a și nordul Africii: I.M. Salomonshon, în Bulletin Antike Beschaving, XLIV, 1965, Leiden, p. 86 și urm.

38 O. Tafrali, Arta și Arheologia, Iași, nr. II, 4, 1930, p. 27–30.

39 A. Rădulescu, în Pontica, 7, 1974, p. 315-320, fig. 1a, 1b.

40 Informație I. Mitrofan.

41 **Kultura i iskustvo pricernomoria v anticinuiu epohu**, Moscova, 1983, cat. no. 254.

42 **Das archäologische Museum in Zadar. Führer,** Zadar, 1979, p. 44.

43 **Kulturgeschichte der Antike**, 2, Rom, Akademie-Verlag, Berlin, 1982.

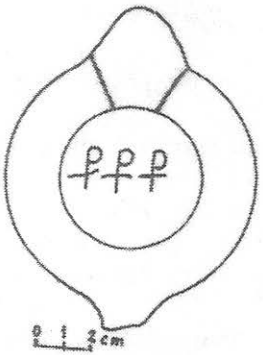

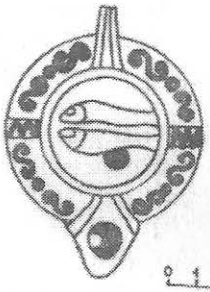

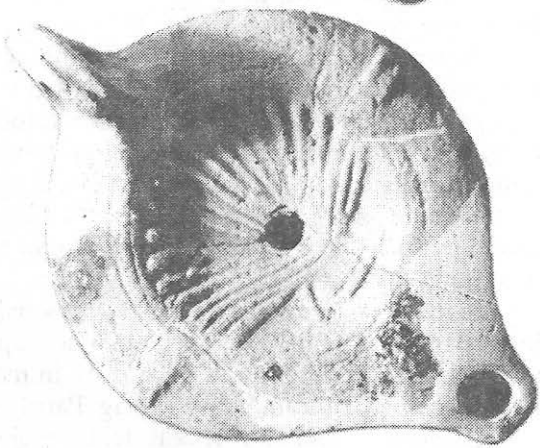

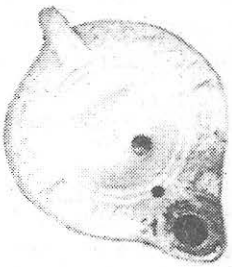

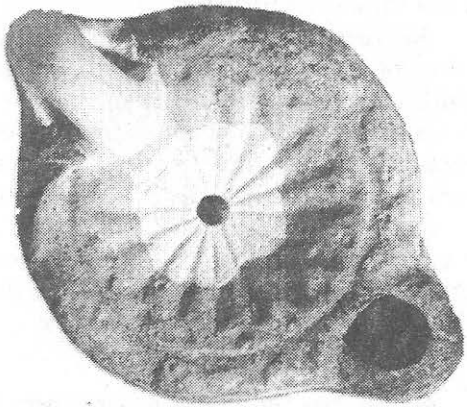

Fig. 7. a. Opaițe.

Edificatoare pentru tema abordată sunt statuetele din ceramică ce înfățișează două din cele mai des întâlnite divinități din pantheonul tomitan: **Nemesis** și **Cybele**.

Cybele, numită de romani Marea Mamă, sau de greci Mama Zeilor este una dintre zeitățile de proveniență orientală, al cărei cult era foarte răspândit la Tomis. De origine frigiană, simbolizând fertilitatea pământului, ne apare așezată pe tron, așa cum o întâlnim pe cele două statuete ceramice descoperite în două complexe funerare tomitane.

Prezența unor divinități figurate în materialul vitric rămâne pentru Tomis un fapt inedit. Pe un pahar din sticlă, suflat în tipar, cu valoare de unicat pentru țara noastră, se află mai multe figuri în relief, încadrate în patru registre. Vom individualiza fiecare figură de pe pahar, notându-le cu siglele A, B, C, D în scopul unei bune identificări.

Figura A: un tânăr nud, cu părul scurt purtând o hlamidă ce se poate vedea peste umărul stâng, stă în profil, sprijinindu-și greutatea pe piciorul drept, stângul fiind ușor flexat. În palma stângă, ținută la nivelul pieptului, se află o broască țestoasă; în mâna dreaptă, ținută în jos, de-a lungul șoldului, ține un caduceu. Claritatea trăsăturilor faciale este destul de vagă, ca de altfel la toate celelalte figuri, ce urmează a fi descrise.

Figura B: pare a fi un personaj feminin, îmbrăcat într-un chiton lung, cu un himation peste el, având probabil o căciulă sau o panglică pe cap. Se află în mișcare, cu piciorul stâng pe sol, iar cel drept, ușor îndoit, se sprijină în degete. Brațul stâng este îndoit din cot pentru a ține un toiag pe umăr, la ale cărui capete se află suspendate două animale; în față o pasăre moartă iar în spate un iepure.

Figura C: un bărbat nud, păsind cu ambele picioare îndoite datorită greutății pe care o poartă – un vițel deasupra umărului stâng. Atitudinea sa foarte încordată ne determină să credem că animalul este viu.

Figura D: o figură (sexul acestui personaj este dubitabil) îmbrăcată într-un chiton lung, până la genunchi, cu o **chlamis** deasupra lui, păsește cu greutatea pe piciorul stâng, dreptul sprijinindu-se pe vârfuri. În mâna dreaptă, lăsată în jos, ține o amforă, pe când stânga, ridicată, ține un toiag. Părul este împletit la spate într-o coadă.

Asemenea vase au fost numite, în unele cazuri, "paharele zeilor", după figurile care apar în relief, deși acest apelativ nu este convingător. Se cunosc până acum zece pahare de acest gen, la care se adaugă și exemplarul din Tomis, pentru țara noastră având valoare de unicat.

Reprezentările de pe pahar sunt cele mai interesante și vom încerca să le identificăm, folosindu-ne de analogiile cele mai edificatoare, găsite în urma investigării literaturii de specialitate. În studiul său asupra unui pahar identic cu cel descoperit la Tomis, provenind dintr-un mormânt descoperit la Cyzic (Turcia), Paul Wolters[44] a identificat în cele patru registre ale recipientului următoarele personaje: Hermes (A), Hora Toamnei (B), Hercule (C), Hymen (D).

La scurt timp, Carol Robert[45] dă o altă interpretare figurilor în relief aflate pe pahar în registrele B și C, și anume: Hermes (A), Iarna (B), "purtător de vițel (C) și Hymen (D). Această interpretare a fost acceptată și de alți cercetători, ca von Rohden și Winnefeld[46]. Reinach[47] se declară și el de acord cu aceste idenificări, dar consideră

44 P. Wolters, **Gipsabgüsse antiker Bildwerke**, Berlin, 1885, nr. 2010.

45 Carl Robert, **Die antiken Sarkophagreliefs**, Berlin, 1890, II, p. 5.

46 H. von Roden, H. Winnefeld, **Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit (Die antiken Terrakotten)**, IV, 1, 2, Berlin, 1911, p. 91.

47 S. Reinach, **Répertoire des reliefs grecs et romains**, Paris, 1912, II, p. 480.

Fig. 7. b. Monede și opaițe.

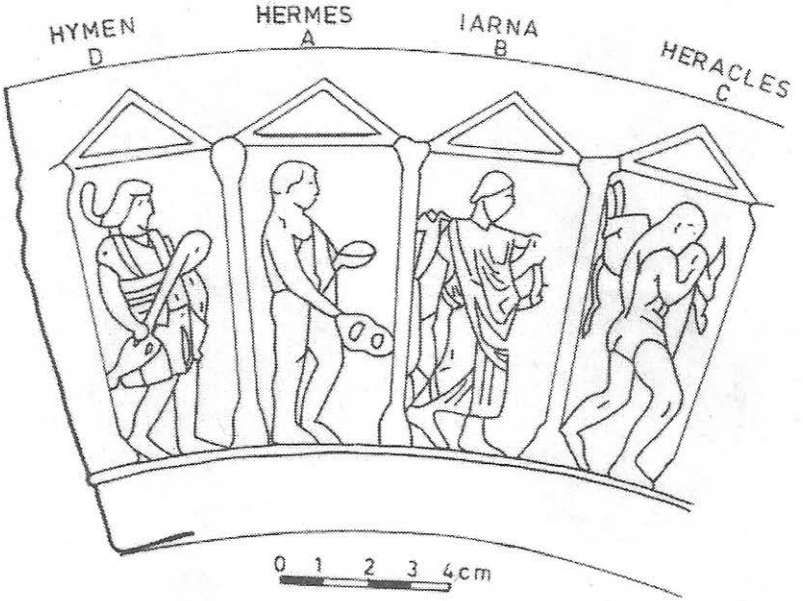

Fig. 8. Pahar din sticlă cu figuri mitologice.

pe așa-zisul "purtător de viței" ca fiind de fapt Herakles, chiar fără pielea de leu.

În lucrarea sa, George Hanfmann[48] ajunge la următoarea interpretare iconografică: Hermes (A), Iarna (B), Herakles (C), dar identifică figura din registrul D cu Vara sau Primăvara.

O parte din figurile existente pe paharul din Tomis apar și pe alte obiecte. Astfel, pe o gemă aflată la British Museum apare figura lui Hermes, iar pe alta, din Cipru, personaificarea Iernii. Pe altele este redată aproape identic figura "purtătorului de viței" (Herakles). Pe o cupă cu figuri în relief de la München, reprezentați în aceeași manieră ca pe pahar, îi întâlnim pe Hermes și pe Herakles, iar pe un puteol de la Roma apar foarte clar Iarna și din nou Herakles[49]. Alte pahare cu scene mitologice, identice cu cele pe de recipientul din Tomis, au apărut recent[50], cele mai semnificative fiindu-ne semnalate de Gladys Weinberg[51]. Ținând cont de toate aceste analogii, noi optăm pentru următoarea interpretare a figurilor de pe pahar: A – **Hermes cu caduceul și broasca țestoasă**, B – **Iarna**, C– **Herakles**, D – **Hymen**.

Pentru datarea acestui pahar cu reprezentări mitologice, ținând cont de contextul arheologic (complexul funerar din care a fost recuperat), dar și de analogiile evidențiate, optăm pentru a doua jumătate a sec. I. d. Chr. Gândindu-ne la faptul că marea majoritate a paharelor în discuție sunt produse ale unor oficine din Asia Mică, credem că și exemplarul tomitan poate fi circumscris ca proveniență tot zonei răsăritene. De altfel, prin poziția ei geografică, Scythia Minor a fost permeabilă la influențele Orientului (Asia Mică, Siria, Egipt), iar dovezile arheologice în acest sens sunt multiple. La Tomis avem menționată, pentru sfârșitul secolului II d. Chr, o "casă a armatorilor din Alexandria".

Statuetele din teracotă nu lipsesc nici ele din inventarele complexelor funerare din Tomis, divinitățile cele mai frecvente fiind Nemesis și Cybele. Aceasta din urmă apare și pe alt gen de monumente din Dobrogea în ipostaza așezată pe tron[52]. La Tomis una din aceste statuete a fost găsită într-un mormânt datat în sec. II–III d. Chr. Perioada de maximă răspândire a divinităților orientale corespunde cu primele secole d. Chr. Începând cu stăpânirea română, pătrund prin intermediul militarilor, negustorilor și veteranilor – ca principali promotori – și alte culte egiptene, precum cele ale lui **Chnoubis** și **Bes Pantheos**. Gema pe care apare interesanta divinitate egipteană Bes-Pantheos reprezintă un unicat pentru Europa. Caracterul insolit al lui Bes–Pantheos[53], legătura sa intimă cu credințele și superstițiile magiei târzii egipteano-elenistice, ne determină să ne gândim că purtătorul gemei tomitane provenea din Egiptul epocii romane. În privința cronologiei, prezența unei monede de la Probus, emisă în 277 d. Chr., găsită în cavou, ne asigură o datare a piesei în sec. III–IV d. Chr. Caracterul evi-

48 G.M.A. Hanfmann, **The Season Sarkophagus at Dumbarton Oaks**, Cambridge, 1951, I, p. 131; II, p. 141, nr. 68.

49 Pentru sinteza interpretărilor de aici, vezi mai pe larg studiul lui Gladys Weinberg, în Journal of Glass Studies, XIV, 1972, p. 33-38.

50 Sonja Petru, **Rimsko steklo Slovenije**, în Arheoloski vestnik, XXV, 1974, Ljubliana, p. 24, taf. 1; K. Kolodziejczyc, în Etudes et travaux, 1990, Varșovia, p. 194-202; Donald Bailey, în Journal of Glass Studies, 34, 1992, Corning, New York, p. 27-34, fig. 1-3, 13.

51 G. Weinberg, **op. cit.**, p. 26-47.

52 V. Canarache, A. Aricescu, A. Rădulescu, **Tezaurul de sculpturi de la Tomis.**, Buc., 1963, p. 25-28; R. Vulpe, I. Barnea, DID II, Buc., 1968, p. 192; R. Vulpe, **Histoire ancienne de la Dobroudja**, p. 255.

53 Pentru interpretarea gemei: N. Vlassa, în AMN, XVII, 1980, p. 483-485.

dent magic al obiectului ni-l recomandă ca un talisman, acționând binefăcător și cu virtuți apotropaice pentru cel căruia îi fusese hărăzit încă din momentul confecționării. Nu s-ar putea spune că noile religii "cu mistere" erau parcticate la Tomis numai de populațiile stabilite aici din diversele părți ale Orientului. Populația autohtonă a Dobrogei a îmbrățișat și ea noile religii, așa cum o dovedește mormântul de la Tomis, al cărui inventar funerar conține pe lângă cuțitul curbat și un vas afumătoare lucrat la mână, caracteristic populației geto-dace, o gemă gnostică ophită cu imaginea zeului Chnoubis. Tot în legătură cu gnosticismul pot fi puse și cel puțin o parte din filacteriile găsite ca inventar funerar la gâtul defuncților. Ele au fost recuperate din mai multe morminte cu cameră de acces și firidă și se datează în sec. III. d. Chr. Tot la Tomis au

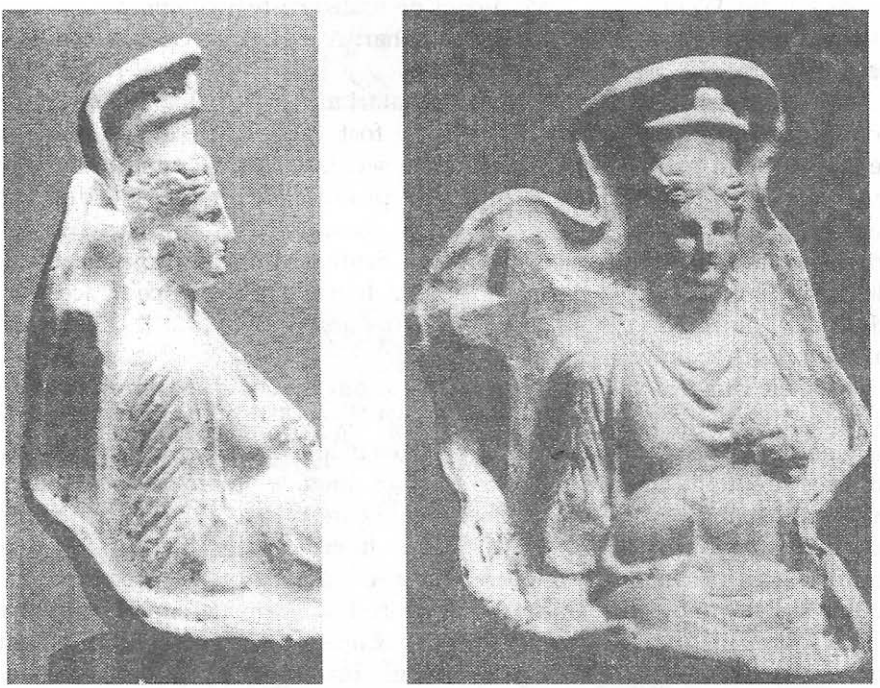

Fig. 9. Cybele.

mai fost găsite filacterii, unele datându-se destul de târziu (sec. V– VI)[54]. Asemenea amulete provin în special din lumea orientală[55], unele din ele conținând texte orfice sau gnostice[56]. Nu este exclus ca unele din filacteriile de la Tomis să fi aparținut unor gnostici, cu atât mai mult cu cât în mormintele de inhumație au fost găsite, așa cum am văzut, geme aparținând ofiților gnostici[57] sau cultelor cu mistere, edificatoare în acest

54 C. Cîrjan, în Pontica, 3, p. 384, fig. 1.

55 M.C. Ross, **Catalog of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection**, II, 26, 27.

56 Ibidem.

57 R. Ocheșeanu, Pontica, 4, 1971, p. 303-308, fig. 1,2.

sens fiind prezența divinității sincretice egiptene Bes-Pantheos[58].

Oricum, amuletele nu pot fi puse în legătură decât cu credințele orientale, față de care Scythia Minor a fost permeabilă și receptivă. Deși până acum la Tomis nu au fost găsite, din cauza agenților chimici, filacteriilor conțineau diverse texte cu caracter imprecatoriu sau apotropaic. Asemenea obiecte au fost descoperite în diverse necropole, precum cele de la Callatis[59], Marcianopolis[60] sau Chersones[61]. Este interesant de subliniat că unele apar chiar și în morminte creștine, cum este de pildă cazul complexului dn apropiere de Marcianopolis (Reka–Devnia)[62] datat în al treilea sfert al sec. al IV-lea. Tot creștină este considerată și amuleta cilindrică din aur de la Pîrjoaia[63], datată se pare în sec. IV d.Chr. Sf. Chrysostomos ne informează că doamnele de la Constantinopol purtau în mod obișnuit Evanghelia în asemenea cutiuțe lângă inimă[64]. Observăm deci că ele erau folosite și de creștini, în pofida unor dispoziții, ca de pildă cea dată de Constatin cel Mare în 321, sau a legilor care interziceau purtarea acestora.

De asemenea, cavoul cu frescă de la Tomis ne relevă și el în inventarul său un astfel de obiect de argint.

Menționăm că într-unul din filacteriile tomitane s-a găsit o împletitură din trei fire de piele, a cărei semnificație până acum ne scapă.

Așadar cultele cu "mistere', venite din regiuni ca Siria, Egipt, Asia Mică, Palestina sau Grecia erau bine cunoscute la Tomis, prezența acestora caracterizând perioada de tranziție la creștinism și având un rol "fertilizator" în înțelegerea și propagarea noii religii. Credința în nemurire este larg răspândită în primele secole d. Chr. printr-o serie de practici rituale întâlnite în necropolele tomitane și concretizate în existența conurilor de pin în unele morminte[65] sau a pietrelor de mormânt înfățișând vița de vie ca simbol al biruinței vieții asupra morții.

Expresia cea mai elocventă a credinței în viața de dincolo o constituie scenele ospățului funerar, întâlnite pe multe din monumentele așezate în cinstea celor dispăruți. Tot aici se încadrează și fresca de pe peretele nordic al mormântului-hypogeu pictat de la Tomis, marcată de un puternic simbolism. Ne aflăm, credem, în fața unei mese rituale celeste în care atmosfera de "refrigerium" este evidentă[66]. Acest ritual este evidențiat printr-o simbolistică adecvată, constând din ținerea paharelor în mâini de către două personaje în scopul potolirii setei sacre. Pictura întregului cavou, cu motive florale, arbori, animale și păsări, poate fi lesne interpretată ca o evocare a Paradisului[67]. Facem cuvenita mențiune că cercetările nefiind încheiate, toate concluziile noastre comportă un caracter provizoriu, iar interpretările nu sunt altceva decât ipoteze de lucru, ce urmează a fi confirmate sau infirmate de intense căutări și analize comparative cu monumente similare în literatura de specialitate. O scenă similară este

58 N. Vlassa, **op. cit.**, p. 483-493.
59 C. Preda, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, Buc., 1980, p. 45.
60 D.I. Dimitrov, în Izvestiia, Varna, 11, 1960, p. 98, fig. 7.
61 V. M. Zubabi, **Nekropoli Kersonesa fabriceskovo I-IV**, Kiev, 1982, p. 108, fig. 74.
62 D.I. Dimitrov, Izvestiia, Varna, 11, 1960, p. 98, fig. 7.
63 V. Culică, Pontica, 2, 1969, p. 359-363, fig. 2.
64 Codex Iustiniani, XVII, 4.
65 V. Lungu, C. Chera, în Pontica, 19, 1986, p. 109.
66 P. Testini, Arch. crist., Bari, 1980, p. 89.
67 O primă prezentare și interpretare a picturii și mormântului: C. Chera V. Lungu, în Arta, XXXV, 4, 1988, p. 11-14.

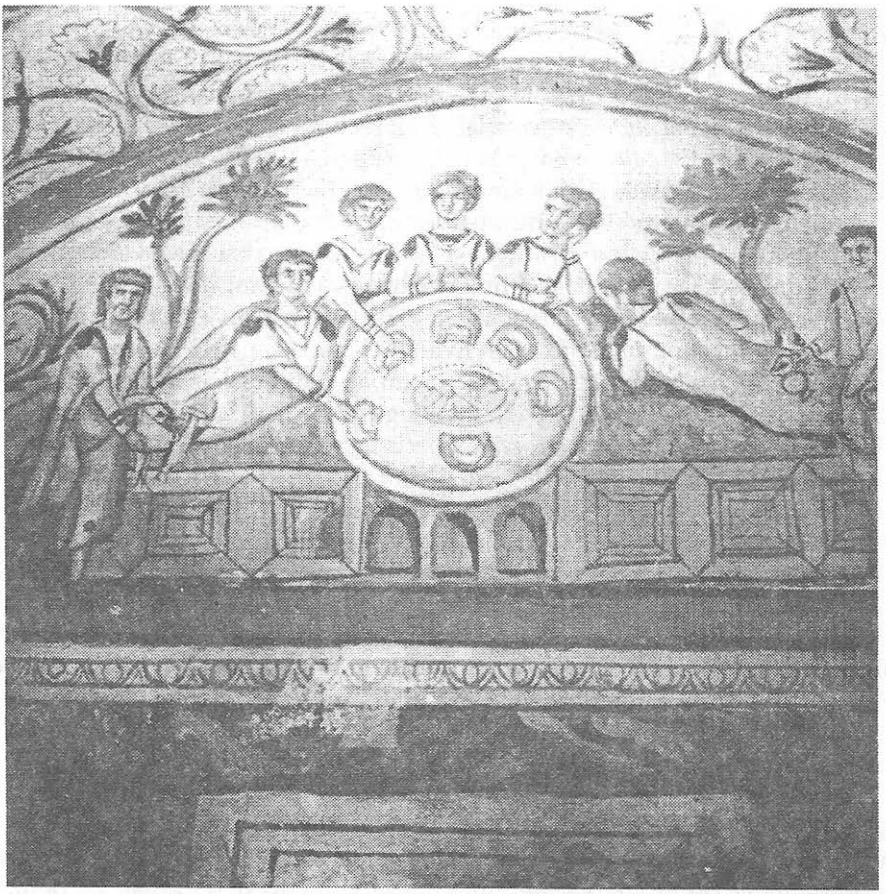

Fig. 10. Cavoul hypogeu.

redată pe un platou de argint provenind de la Cesena și datat aproximativ la fel[68]. Este foarte greu să optăm pentru una din semnificațiile picturii de pe peretele de nord: 1) banchet ceresc la care stau la masă defuncții; 2) banchet celest la care stau la masă și viii sau 3) banchet funebru celebrat de cei în viață în onoarea defuncților lor sau agapă în timpul căreia putea avea loc împărtășania.

La început, aceasta din urmă presupunea un banchet care era foarte asemănător cu cele mithraice, iudaice sau orfico-dionisiace[69]. Separarea Euharistiei de agape are loc la date diferite pentru diversele biserici. Astfel, dacă în Apus separarea apare ca efectuată către anul 150 d. Chr., în Egipt nici pe la 375 ea nu se realizase. Din anumite pasaje ale lui Tertullian reiese că în timpul său obiceiul sepulcral al mesei funerare nu era în folosința la creștini[70], dar **coemeterium**-ul lui Petrus și Marcellinus ne oferă

68 P.E. Arias, în Annuario della scuola archeologica di Atena e delle missioni italiani in Oriente, vol. XXIV–XXVI, nuova serie, VIII–X, 1946 – 1948, Roma p. 309-344.

69 Cf. P. Bâla, O. Chețan, **Mitul creștin**, Buc., 1972, p. 135.

70 Tertullian test. an. 4; resur. 1, apud Th. Klauser, în Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Ergänzungsband, 3, 1974, nota 26.

imagini în care ospățul funerar era ținut în poziția lungit pe perne, corespunzător obiceiului profan[71].

În concluzie putem spune că întreaga pictură ne situează la cumpăna a două perioade distincte, romană, romano-bizantină, dar și la hotarul dintre crepusculul păgânismului și zorii noii religii monoteiste. Pot fi însă decelate din totalitatea picturii semnificații și conotații proprii fiecărei lumi în parte, iar paternitatea acestora poate fi revendicată în egală măsură de cele două religii. Oricum mormântul ni se înfățișează ca o imagine remarcabilă a rafinamentului artistic și spiritual la care s-a ridicat populația romanică a Scythiei Minor.

Începutul creștinismului, ca nouă religie, care începe să prindă contur încă din primele secole după Christos, ne este documentat arheologic pentru secolul al III-lea la Tomis. Săpăturile de salvare întreprinse în arealul necropolelor tomitane ne-au permis cercetarea unui important lot de morminte databile în sec. III d. Chr., de unde provin două opaițe, susceptibile de a face dovada apariției unor creștini la Tomis în cursul acestui secol. Este perioada în care vechea religie păgână va fi treptat înlocuită cu una nouă, având implicații profunde în toate planurile: social, politic, spiritual și cultural.

Primul opaiț are figurată pe disc imaginea a doi pești suprapuși, care, după cum se știe, reprezintă imaginea simbolică a lui Christos[72] și poate fi după opinia noastră considerat în consecință. Opaițul se datează, după analogii și context arheologic la sfârșitul sec. III. Cel de-al doilea și cel mai interesant din punctul de vedere al problemei care ne preocupă, este opaițul care are tipărit de trei ori pe fund crucea monogramatică. În privința monogramei lui Christos, Sulzberger[73] a publicat un minuțios studiu, din care reiese că aceasta, sub forma ☧ apare abia la începutul sec. al IV-lea, dar opaițul de la Tomis, se datează în veacul
al III-lea, poate cel mult către sfârșitul acestuia. În cazul în care semnele de pe opaiț nu au o semnificație păgâno-laică și nu vedem despre ce semnificație poate fi vorba, atunci acesta ar constitui cel mai timpuriu obiect cu monograma lui Christos și implicit o dovadă a existenței creștinismului la Tomis în sec. al III-lea. Semnele de pe spatele opaițului, formând trei cruci monogramatice ar putea reprezenta dogma Trinității creștine: Tatăl, Fiul și Sfântul Duh[74].

Astfel, stadiul actual al descoperirilor și cercetărilor în domeniul arheologiei creștine fac revolut studiul lui M. Sulzberger, în care se conchidea că semnul crucii simple sau monogramatice, precum și monograma lui Christos nu putea să apară mai devreme de începutul sec. IV d. Chr.[75]. Descoperirea unor menumente sau obiecte minore de artă, purtând semnul crucii pe ele, în diverse părți ale Imperiului, cum ar fi la Herculanum[76] (a doua jumătate a sec. II - sec. III), Dura-Europos, Edessa, Siria[77] și

71 Cf. J. Engemann, în Jb. A., 9, 1982, Taf. 20, a, b; A. Ferrua, în RIC, XLVI, 1970, 1-2, p. 33-35, fig. 22.

72 Imaginea peștelui ca simbol creștin a apărut pe diverse obiecte, ca de pildă pe o gemă de cornalină la Romula, datată la sf. sec. III d. Chr.: I. Barnea, **Arta creștină în România**, 1, Buc., 1979, p. 51, pl. 17/2; pe o cataramă dintr-un mormânt de la Callatis, datată în sec. IV d. Chr.: C. Iconomu, Pontica 2, 1969, p. 105, fig. 24; pe o altă cataramă găsită la Argamum, într-un mormânt tot din sec. IV: informație Mihaela Mănucu-Adameșteanu.

73 A. Sulzberger, în Byzantion, II. Studiul nu ne-a fost accesibil, dar vezi pentru aceasta: C. Daicoviciu, Dacica, 1969, p. 509.

74 Dogma Sfintei Treimi era deja elaborată în sec. I d. Chr. (cf. Matei, 28, 19) și definitiv consfințită la conciliul ecumenic de la Constantinopol din 381.

75 Supra, nota 73.

76 M. Guarducci, în Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, t. 60-61, 1953-1954, p. 224-233, fig. 95/1-2.

77 I. Barnea, în RIR, MCMXLIII, fasc. I, 31-32.

Palestina în sec. II – III[78], cât și la noi în țară la Racovița (jud. Vâlcea)[79], Micia (Vețel – jud. Hunedoara)[80], și Barboși[81] în sec. III infirmă, așa cum am arătat, concluziile lui M. Sulzberger.

Și astăzi se încearcă contestarea caracterului creștin al unor obiecte cu semnul crucii, care se datează în sec. II – III, afirmându-se că nu pot avea decât un caracter pur ornamental, decorativ. Dacă lucrurile ar sta așa, într-adevăr, ar însemna că avem de-a face cu o adevărată modă în arta decorativă a vremii și că semnul crucii ar fi trebuit să apară cu o frecvență mai mare în descoperirile arheologice. Dimpotrivă, acestea sunt puține, iar caracterul creștin acordat unor piese databile în secolul III, purtătoare a semnului crucii, ne pare, dacă nu incontestabil, cel puțin verosimil, așa cum susțin mulți cercetători din domeniul arheologiei creștine, atât din țară[82] cât și din străinătate[83].

Dacă relatările scriitorului Lactantius și ale istoricului Eusebius din Caesareea ar fi verosimile[84], atunci semnul crucii ca simbol creștin și-ar găsi sorgintea în evenimentele ce au premers luptelor de la podul Milvius din 28 octombrie 312. Dar cum relatările celor doi autori au caracter de legendă, atunci aceste simboluri creștine, crucea și chrismonul, sunt anterioare secolului IV, iar baterea lor pe medalioanele și monedele de la Tarragona (Hispania), Ticinium și Siscia (Jugoslavia)[85] nu reprezintă decât consfințirea lor oficială, ca și religia de care aceste simboluri sunt legate.

Pe de altă parte, este greu de crezut că împăratul Constantin, care la începutul sec. IV mai era încă legat de păgânism[86], să fie inițiatorul principalelor simboluri creștine. Așadar, marea dezvoltare a simbolisticii creștine are loc într-adevăr, începând cu secolul al IV-lea, datorită și politicii religioase a lui Constantin, apariția simbolurilor creștine în secolele II – III, în paralel cu cele ale religiilor păgâne, fiind sporadică datorită vexațiunilor și persecuțiilor la care creștinismul a fost supus începând cu Nero și teminând cu Dioclețian.

MYTHOLOGISCHE DARSTELLUNGEN AUF GRABBEIGABEN IN TOMIS (1.–4. JH. N. CHR.)

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt die unter den Grabbeigaben aufgefundenen Darstellungen mit mythologischem Thema.

Diese erscheinen sowohl als bildhauerische Werke in Stein, wie auch auf verschiedenen anderen Unterlagen, als Gemmen, Keramik– und Glasgefässe, Terrakottastatuetten, Wandmalerei, Ollämpchen.

Ausser den Gottheiten des griechisch–römischen Pantheons (Isis, Harpokrates, Eros, Afrodita, Ceres, Minerva, Mars Ultor, Apollo, Mithras, Merkur, Bacchus, Venus, Athena, Nemesis, Fortuna, Kybele, Bes–Pantheos u.a.) erscheinen auch Darstellungen von Fischen, pflanzlichen tierischen, und geometrischen Motiven, wie auch die ersten Symbole des christlichen Glaubens.

78 P. Testini, **Archeologia cristiana**, Roma, 1958, p. 296, fig. 106/1, 1a, 5.
79 N. Dănilă, BOR, 7-8, 1983, p. 557.
80 Ibidem.
81 I. T. Dragomir, S. Sanie, **De la Dunăre la Mare. Mărturii...**, p. 118, fig. 49-51.
82 I. Barnea, **Arta creștină în România**, 1, Buc., 1980, p. 48, pl.6/1; p. 46, pl. 5/1; N. Dănilă, **op. cit.**, p. 735.
83 M. Guarducci, **op. cit.**, loc. cit.; P. Testini, **op. cit.**, loc. cit.
84 I. Barnea, Oct. Iliescu, **Constantin cel Mare**, Buc., 1982, p. 35.
85 Ibidem, p. 70.
86 Pentru problema convertirii lui Constantin la creștinism și politica sa religioasă, vezi Ibidem, p. 68-73.

TIPURI DE APEDUCTE PE LITORALUL VEST-PONTIC

GHEORGHE PAPUC

În general apeductele pentru transportul apei de la sursă către orașele vest-pontice se înscriu în categoria celor folosite în întreg imperiul roman[1]. Dar cum condițiile geo-hidrografice sunt specifice fiecărei zone, apeductele au fost construite în funcție de teren, diferența de nivel între locul de capturare și destinația în vederea consumului, precum și de bazinul hidrografic al aglomerării umane respective[2]. Un loc important în vederea folosirii unui anumit tip de apeduct îl ocupa modul de captare al apei, precum și capacitatea izvoarelor în a oferi un debit convenabil[3]. De asemenea, un rol determinant, dar nu ultimul, îl avea puterea economică[4] a comanditarului de apeduct. Nu trebuie să uităm de asemenea, materialele pe care le oferea zona respectivă, de asemenea traseul urmat de conductă impunea și el anumite materiale de realizare a acestuia.

De la bun început vom împărți apeductele în două mari categorii[5]:

1. Conducte.
2. Canale

1. Apeducte de tip conductă pot fi categorisite în funcție de materialul folosit pentru realizarea tuburilor :

1.1. Conducte din pământ ars.

1.2. Conducte din blocuri de piatră.

1.3. Conducte din plumb[x].

---

x **Infra**, nota 23.

1 R. Cagnat et V. Chapot, **Dictionnaire d'archéologie greque et romaine**, Paris, 1896, G. Dupont, **L'eau dans l'antiquité**, Paris, 1938; A. Grenier, **Manuel d'archéologie gallo-romaine**, Quatrième partie, **Les Monuments des Eaux, Apeductes – Termes**, I, Paris, 1960; G. Panimalle, **Gli acquedotti di Roma antica**, Roma, 1968; Colas, R., Cabaud, R. et Vicier P., **Dictionnaire technique de l'eau et des questions annexes**, Paris, 1968.

2 V. Canarache, SCIV, 2, 1, 1951, Teofil Ivanov, **Vodesnabdevanie i canalizația na gradeveți ot rimscoto i csănoanticinaia epoh v Bulgaria**, în Arheologia, 1967; M. Binneska–Lubanska, **Starozitne Akweduct Rymscye**, Warsovia, 1969; A.S. Ștefan, BMI, 41, 3, 1972, p.43-53.

(1) Bibliografia generală a Imperiului Roman.

(2) Bibliografii vest-pontice: Bulgaria și România.

3 Vitruviu, **Despre arhitectură**, cartea VIII, capitolul VI și VII, ediția 1984, Academia Română.

4 În primul rând un centru se putea dezvolta dacă întrunea un număr de condiții absolut necesare de viață și de activitate economică. Dezvoltarea economică atrage dezvoltarea atât numerică a populației cât și a necesităților acestora. Deci nevoia de apă pe cap de locuitor considerată de 250 l/zi/om trebuia satisfăcută (M. Botzan, **Începuturile hidrotehnice pe teritoriul României**, București, 1989, p. 73.

5 Vitruviu, **op. cit.**, p. 350, împarte în trei mari feluri: canale de zidărie, prin țevi de plumb și tuburi de pământ ars. Această împărțire nu corespunde relațiilor nici în imperiu și cu atât mai puțin în zona de care ne ocupăm. Analizând materialele cunoscute am stabilit categoriile prezentate mai jos.

2. Apeductele de tip canal se pot împărți în două mari grupe:
2.1. Canal realizat din zidărie.
2.2. Canal sub formă de galerie sau tunel.

1.1. Conducte din pământ ars.

Considerăm acest tip de apeduct[6] ca fiind cel mai răspândit, datorită materialului care se găsea din abundență și care presupunea un efort economic scăzut, în comparație cu toate celelalte. Un alt mare avantaj îl constituia rapiditatea și etanșeitatea conductei realizate din tuburi ceramice. În general se foloseau tuburi produse în serie, de același tip, având cele două capete distincte, care realizau manșonul, anume gura și mufa. Unul din capete (mufa avea diametrul exterior cel puțin mai mic decât diametrul interior al celuilalt cap (gura). Lungimea manșonului ajungea până la 10 cm, cu toate că Vitruviu îl menționa ca fiind de până la 8 cm[7]. Pentru îmbinarea tuburilor se foloseau câlți din cânepă și var hidraulic.

Conductele din tuburi ceramice erau folosite pe distanțe diferite, dat fiind debitul lor, în general redus, sursa de apă era aceea care determina diametrul tuburilor folosite.

În cazul orașelor vest-pontice sunt cunoscute conducte din lut ars pentru transportul apei de la captare până la bazinul de decantare[8].

Histria se aproviziona cu apă din două surse, Cogealac[9] și Fântânele[10]. La Fântânele au fost surprinse trei conducte ceramice care preluau apa din bazinele de captare[11]. Un astfel de bazin a fost cercetat, parțial, pe malul vestic al derelei: era construit din zid de piatră cu mortar; grosimea zidului este de 30 cm. Bazinul era sub nivelul solului, așa explicându-se lățimea zidăriei. În interior avea lungimea de 4 m, iar lățimea de 2m capacitatea sa fiind de până la 10 m^3. Etanșarea s-a făcut în opus signinum. În zidul sudic a fost surprinsă conducta care prelua apa și care avea diametrul de 15 cm. Menționăm că pe fundul bazinului se afla un strat de pietriș curat care folosea la filtrarea apei. Deci, în acest caz, tipul de apeduct ceramic conducea apa de la bazinul de captare până la un alt bazin, să-i spunem central, și care nu a fost încă identificat, dar care trebuie să fi fost în apropiere deoarece la mică distanță au apărut urmele unui apeduct din zid (**canalis structuralis**).

Lângă cișmeaua satului Fântânele a fost descoperit un astfel de apeduct, tip **canalis structuralis**, a cărui zidărie avea înălțimea de 70 cm și lățimea de 107 cm, cuveta utilă era de 56 x 28 cm. Capacitatea apeductului din zidărie era de aproape 10 ori mai mare ca aceea a conductei din tuburi ceramice.

Datorită bogăției de izvoare din zona Fântânele, aici erau captate mai multe

6 Pentru provincia Scythia Minor vezi Al. S. Ștefan, în BMI, 41, 3, 1972, p. 43-53; Maria Bărbulescu, **La stade des recherches concernant les installations hydrauliques sur le territoire de Roumanie pendant le period romaine et romano-byzantine** (Ier – VIe s. d n.è.), în **L'eau dans les pays méditerraneens et de la Mer Noir dans l'antiquité**, Colocviu internațional, Atena, 20-24 mai 1988, p. 12; pentru Bulgaria, Malgozata Biernatka–Lidebanskă, **Wodociagi rzymskie i wozesnobizantyjskie z obszam Mezzji dolnei i Polnocnej Tracji**, Varșovia, 1973, passsim.

7 Vitruviu, **op. cit.**, p. 354, fg. 5.

8 Situația la Histria V. Canarache, în SCIV, 2, 2, 1951, p. 64-65. Pentru Callatis, C. Iconomu, în Pontica, 1, 1968, p. 235–268. Malgozata Biernatka-Liubanska, **op. cit.**

10 V. Canarache, **op. cit.**; Al. Suceveanu, în SCIV, 3, 1980, p. 363-364.

11 Al. Suceveanu, **ibidem**.

izvoare prin aceste bazine de captare, din care apa era preluată prin conducte din tuburi, până la un bazin central, din care pornea către cetate un apeduct cu un debit mare. De menționat că între cetatea Histria și instalațiile de captare a apei de la Fântânele sunt peste 25 km.

Tot la Histria a putut fi urmărit un apeduct ceramic (fig. 2,1) care conducea apa preluată de la un izvor aflat în satul Histria[12] aflat pe marginea dreaptă a pârâiașului ce traversează localitatea și se varsă în lac. Tuburile au lungimea de 62 cm și diametrul de 18 cm. În anumite zone conducta a fost îngropată la –2,5 m, traseul său fiind urmărit pe o distanță de aproape 7 km. Acest apeduct avea o pantă generală de 3%, pe lungimea sa și debita sub presiune 9 litri pe secundă, la o viteză de 0,5m/secundă[13].

Un alt apeduct ceramic care alimenta Histria a fost descoperit pe valea din apropierea satului Cogealac[14]. De această dată, tuburile ceramice erau așezate într-o masă de mortar și protejate la partea superioară cu lespezi de șist verde. Panta sa este de 6%, deci dublă față de a apeductului care pornea din satul Istria.

Modul de a mări rezistența conductei cu patul de mortar, credem că este în strânsă legătură cu panta deosebită; se dădea astfel conductei ceramice o rezistență mărită la presiunea pe care o exercită scurgerea apei.

Folosirea conductelor ceramice pentru aprovizionarea Histriei cu apă se făcea fie pentru transportul apei de la sursă cu un debit mai mic fie pentru realizarea mai multor captări – în cazul surselor bogate în apă.

Callatis se aproviziona cu apă tot prin conducte ceramice, aici sursele de apă aflându-se la distanțe ceva mai mici, anume pe malul nordic al lacului Limanu și la nord de oraș, din izvoarele obanei Ciukur-Bostan.

De la sursa de vest, de pe malul lacului Limanu, au fost identificate – și parțial cercetate – două conducte ceramice cu diametrul de 16 cm. Pe traseul unuia din aceste apeducte a fost cercetat un cămin de vizitare, construit din cărămidă și mortar și acoperit cu o lespede. Dimensiunile căminului, aflat la suprafața solului, sunt de 45 x 48 cm. În interior, căminul era realizat în opus **signinum**.

În apropierea cetății apeductele se aflau la o adâncime de –1,3m și, respectiv, –1,9 m[15].

De curând au fost cercetate alte trei fire de conducte ceramice în colțul de nord-vest al cetății, unde, se pare, se află și o cisternă. Datorită acestui fapt se pare că sursa de la nord de cetate, cea de la Ciukur-Bostan, care era și mai apropiată (cca. 3,5 km) era mai bogată în izvoare. Distanța scurtă a făcut ca tipul de apeduct folosit la aprovizionarea cu apă a cetății Callatis să fie tot cel din tuburi ceramice[16].

În încheierea prezentării acestui tip de conductă ar fi de menționat o variantă, folosită în instalația de distribuire a apei la Odessos[17]. În acest caz tubul ceramic stătea pe un pat de mortar care era așezat pe un zid din piatră legată cu mortar. La partea superioară conducta era protejată cu cărămizi așezate în două ape. Probabil că numai compoziția terenului pe care-l străbătea apeductul a determinat acest mod de construcție.

12 V. Canarache, **op. cit.**, p. 64.
13 M. Botzan, **op. cit.**, p. 73.
14 Al. Avram, O. Bounegru , **op. cit.**, p. 265.
15 C. Iconomu, **op. cit.**
16 M. Botzan, **op. cit.** p. 79-82.
17 M. Biernatka-Liubanska, în Arheologia, XIII, 2, 1971, p. 16.

1.2. Conducte din blocuri de piatră.

Acest tip de conductă are o utilizare mai redusă, demonstrată și de rezultatele cercetărilor arheologice (fig. 2.2).

În acest caz compoziția terenului era cea care obliga la folosirea tuburilor din piatră.

Mai întâi să prezentăm cum era realizată o astfel de conductă și apoi să descriem un astfel de tip de apeduct.

Blocul care urma să fie prelucrat avea lungimea în jur de 60 cm, iar lățimea și înălțimea de cca. 40 cm. Diametrul conductei era de până la 25 cm, ceea ce reprezintă ceva mai mult din grosimea blocului. În general pereții aveau grosimea minimă între 5 și 7,5 cm[18]. Pentru îmbinare erau cioplite cele două capete, mufa și gura; la îmbinare, în vederea etanșării, se foloseau varul hidraulic și câlții.

Dacă la primul tip de conducte, putem vorbi de aspectul unitar al acestora, nu același lucru putem spune de utilizarea conductelor din blocuri de piatră. Practic, blocurile cioplite ca un tub erau folosite pe anumite porțiuni, în funcție de teren, dar, credem noi, având în vedere și pe Vitruviu, că anumite frângeri ale direcției conductei, mai ales la unghiurile ceva mai strânse, se impunea folosirea tuburilor din piatră.

Grosimea pereților, precum și duritatea specifică, dădeau o rezistență sporită conductei. Am putea spune că acest tip de conductă era folosită la racordări în schimbarea bruscă a direcției conductei.

Bineînțeles că pentru utilizarea tuburilor din piatră fasonată un rol, și nu ultimul, îl aveau debitul și panta de scurgere a apeductului.

Un astfel de tronson de conductă a fost cercetat încă din 1950 în marginea estică a satului Istria[19], pe o lungime de cca. 10 m. Descoperitorul acestui apeduct, V. Canarache, conchidea încă de atunci că datorită cheltuielilor pe care le necesita confecționarea unor asemenea tuburi, acestea puteau fi folosite pe porțiuni reduse, ori la anumite ramificații.

Tuburi asemănătoare au fost descoperite și la Odessos[20] – dar nu **in situ**.

În legătură cu apeductul histrian trebuie să menționăm că în acest caz, chiar din cele scrise de V. Canarache, trebuie să renunțăm la existența unui apeduct din blocuri de piatră, pe întreaga sa lungime, și deci calculele făcute[21], oricum fără a avea datele exacte ale diferenței de nivel, ale distanței între sursă și consumator, precum și secțiunile capetelor, în legătură cu aprovizionarea cu apă la nivel de 250 l per individ, sunt eronate[22].

Dar despre acest aspect, într-un capitol separat al lucrării noastre.

1.3. Conducte din plumb

Despre acest tip de conducte Vitruviu scrie cel mai mult, indicând lungimea și lățimea foilor din care se făcea conducta, împărțindu-le, în funcție de greutate, în 9 categorii[23].

În realitatea arheologică a orașelor vest-pontice, folosirea unor astfel de conducte

18 V. Canarache, **op. cit.**, p. 65-66.
19 **Ibidem**
20 M. Biernatka-Liubanska, **Wodaciagi...** p. 274.
21 M. Botzan, **op. cit.**, p. 73.
22 **Supra**, nota 4.
23 Vitruviu, **op. cit.**, p. 351.

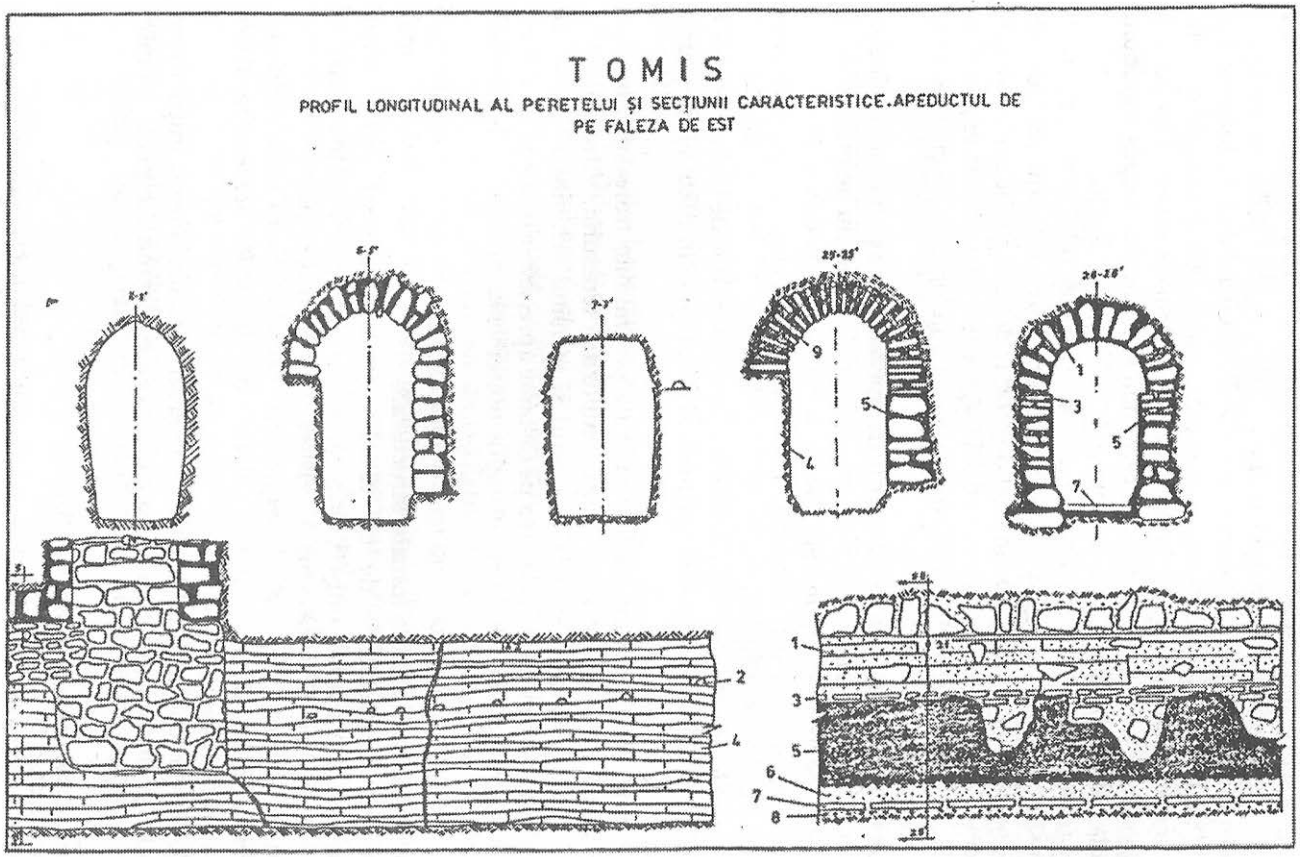
TOMIS
PROFIL LONGITUDINAL AL PERETELUI ŞI SECŢIUNII CARACTERISTICE. APEDUCTUL DE PE FALEZA DE EST
LEGENDA
1 Urme de cofraj imprimate în mortar
2 Nişă pentru opaiţ
3 Cărămidă 0,28 × 0,14 × 0,04
4 Calcar cretacic compact
5 Tencuială de 0,01 grosime pe bază de mortar şi cărămidă fin măcinată
6 Scară tencuită
7 Cărămidă 0,64 × 0,64 × 0,05
8 Strat de mortar pentru egalizare
9 Caramida 0,34 × 0,34 × 0,04

Fig. 1.

este foarte rară. Poate acest lucru a fost posibil și din cauza lipsei unor zăcăminte de plumb prin apropierea litoralului. În orice caz nu excludem exstența unor racorduri executate din țeavă de plumb pe traseul unui apeduct.

Cele câteva descoperiri (Tomis[24] și Odessos[25]) indică folosirea unor conducte din plumb la instalațiile de distribuire a apei în interiorul orașelor. La Tomis, în Parcul Catedralei, a fost descoperit pe strada orientată NV-SE un astfel de tub, lung de 1,65 m, cu diametrul de 10,5 cm. Tubul era îngropat sub pavajul străzii, în apropierea zidului unei construcții căreia îi aparținea o încăpere, a cărei destinație nu este precizată de autorul descoperirii, și care era realizată din cărămidă și tencuială în **opus signinum**. Menționăm că la cca. 20 m, spre NV, se află un puț.

În ultimii ani au apărut, la mică distanță de zona descrisă, o instalație prevăzută cu un hypocaust de mari dimensiuni. Partea superioară a hypocastului era alcătuită din blocuri de piatră peste care se afla un strat de mortar din mai multe orizonturi (4), gros de 12-15 cm[26]. Așa că nu putem preciza dacă fragmentul de conductă era destinat pentru aprovizionarea cu apă de la puțul amintit, sau era în legătură cu clădirea cercetată parțial și descoperită de curând.

În încheierea prezentării primei categorii de apeducte nu putem să excludem folosirea unor conducte din lemn pentru diverse utilități. Dar nici nu ne putem hazarda de a demonstra, pe bază de argumente, folosirea unor astfel de conducte.

În concluzie, apeductele din categoria conductelor au o largă utilizare în zona litoralului pontic de care ne ocupăm.

Tuburile ceramice au cea mai mare folosire, atât la instalațiile de captare, cât și la transportul apei până la castelul de înmagazinare și distribuție, în cazul în care sursa de apă este modestă.

Tuburile din blocuri de calcar au fost utilizate pe anumite tronsoane, în zone impuse de schimbarea direcției sau din cauza compoziției terenului. Vitruviu indica folosirea tuburilor din piatră numai la începutul și sfârșitul schimbării bruște de direcție[27]. În realitate s-a constatat îmbinarea pe distanțe apreciabile de astfel de tuburi. Sigur este că numai condițiile de teren au impus o asemenea abatere de la normele firești.

2.1. Canal realizat din zidărie (canalis structuralis).

În primul rând apeductele de tip **canalis structuralis** sunt tipice penru aprovizionarea cu apă a marilor orașe[28], prin captarea unor surse bogate de apă, în vederea transportului apei către castelul sau cisterna din centrul respectiv.

Ele aveau o siguranță deosebită în exploatare, deoarece riscul unor distrugeri întâmplătoare era exclus de masivitatea zidăriei, dar cu toate acestea realitatea cunoaște și abateri de la regulă[xx].

Modul de construcție al unui astfel de apeduct este următorul: după determinarea traseului și aliniamentului, începea construcția blocajului din piatră cu mor-

24 C. Scorpan, A, Rădulescu, în Pontica, 8, 1975, p. 98.

25 T. Ivanov, **op. cit.** p. 27.

26 Observațiile de aici au fost făcute de subsemnatul în 1987 și înregistrate pe planuri împreună cu cond. arh. T. Bănică. Lucrarea se află în curs de definitivare.

27 Vitruviu, **op. cit.**, p. 354, fig. 6.

28 Ch. Daremberg, E. Saglio, **Dictionnaire des antiquites greques et romaines,** Paris, 1896, p. 345-357.

xx **Infra**, nota 38.

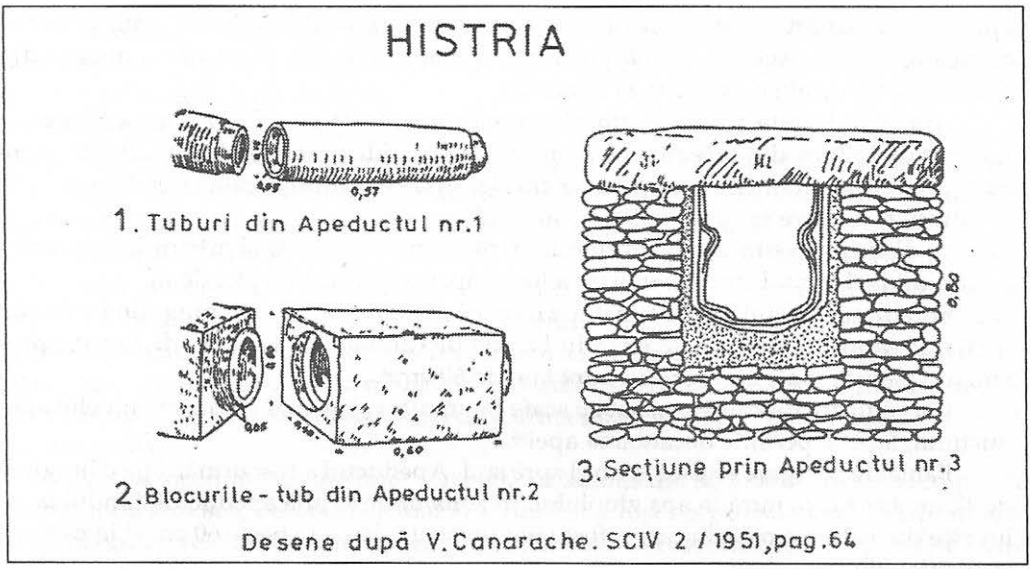

Fig. 2.

tar hidrofug, având în compoziție cărămidă pisată sau, uneori, cenușă cu granule rezultată din arderea lemnului. Panta de scurgere putea fi asigurată pe anumite porțiuni prin îngroșarea fundului cuvei, cum vom vedea în prezentarea unui astfel de apeduct.

Încă din 1905 istoricul și arheologul bulgar K. Scorpil prezenta apeductul care aducea apă la Odessos[29] de la peste 25 km, din apropierea satului Hisarlîc aflat la nord de Varna. Blocajul apeductului era de 145 pe 109 cm, din care cuveta avea lățimea de 39 cm și înălțimea totală de 80 cm. Acoperișul era construit în arc de boltă, din piatră cu mortar, zidurile laterale erau mai groase decât bolta; lățimea lor fiind de 35 cm.

În campaniile arheologice de la Histria din anii 1949–1950. V. Canarache a cercetat prin opt sondaje de-a lungul unui traseu de 25 km, apeductul ce alimenta cetatea, venind de la Fântânele. Blocajul apeductului este de 90/80 cm, și în sondajele amintite fusese construit la – 2m, ca urmare și conservarea construcției antice a fost favorizată[30]. Cuveta acestui canal este de 30/35 cm[31]. Autorul remarcă cele trei rânduri de tencuială care acoperă pereții cuvetei a căror grosime scade de la exterior spre interior (1–8 mm).

Depunerile pe pereții apeductului sunt foarte subțiri la începutul acestuia între 5 mm și 1 cm, mai groase pe fund, ca după 17 km depunerile să fie mai mari pe laterale (până la 10 cm) pe o înălțime de până la 20 cm.

Dar cel mai mare apeduct de pe litoralul vest-pontic a fost cercetat de noi și a deservit capitala Pontului Stâng – Tomis.

Vom prezenta apeductul, începând cu prima porțiune cercetată care se află în

29 K. Scorpil, IRAIK, X, 1905, p. 474.

30 V. Canarache, **op. cit.**, 67-69.

31 Interesantă ne pare nepotrivirea debușeurilor blocajului și cuvetei la apeductul de la Fântânele. Astfel la V. Canarache, blocajul este de 90/80 cm și cuveta de 30/35 cm, iar la Al. Suceveanu, blocajul de 107/70 cm iar cuveta de 56/28 cm. Probabil că între cele două sondaje să existe o ramificație.

apropiere de **caput aquae**, la circa 700 m nord de burgul de la Ovidiu, lângă vechea cișmea a satului. Această primă porțiune este alcătuită din două părți, anume din apeduct și un cămin de vizitare și decantare.

Apeductul[32] este construit din piatră măruntă legată cu mortar, lățimea blocajului fiind de 160 cm, din care cuvei îi revin 60 cm., iar zidurilor laterale câte 50 cm[33]. Spre bază, cuveta se strâmtează până la 35 cm datorită celor două scafe laterale, realizate din mortar, care are în compoziția sa cărămidă pisată.

Se disting trei straturi de mortar diferențiate prin culoarea și mărimea granulelor de cărămidă. Ultimul strat de mortar a fost impermeabilizat cu ulei de in.

Spre nord canalul este astupat, pe o înălțime de 14 cm, de un prag din cărămidă legată de mortar hidraulic, separându-l astfel de căminul de vizitare, de formă aproximativ pătrată și ale cărui ziduri sunt late de 60 cm[34].

Căminul are fundul amenajat cu scafe din mortar și este cu 16 cm sub nivelul apeductului, fapt ce permite decantarea apei[35].

Panta de scurgere este de la nord spre sud. Apeductul a fost urmărit pe o lungime de 42 m, după care intră în apa ghiolului. În zona unde se află apeductul, fundul lacului este din calcar moale, în care a fost tăiat un șanț adânc de peste 60 cm și în care s-a implantat blocajul.

În campania arheologică din anul 1982 am urmărit traseul apeductului de la intrarea sa în lac; pe o porțiune de 200 m nu s-au putut face observații datorită vegetației, în continuare însă apeductul este vizibil, aflându-se la 60 cm sub nivelul apei, fiind distrus până către talpa cuvetei.

În apropierea burgului, la 150 m spre nord, am deschis o secțiune în care a apărut apeductul, care are aceleași caracteristici, fiind păstrat pe o înălțime de 50 cm.

La 40 m spre nord, am deschis însă o secțiune, unde am găsit cuveta păstrată pe o înălțime de 38 cm.

La circa 1200 m sud de punctul prezentat mai sus, într-un golf al lacului, în apropierea stației de pompare a apei (azi dezafectată) au fost localizate pe o lungime de 130 m resturile unui apeduct. În cea mai mare parte zidurile laterale au fost distruse până către talpa cuvetei, pe care se mai văd urme de mortar. O primă porțiune, în lungime de 36 m, pornind de la vest, este aproape paralelă cu malul lacului[36], fac apoi un cot către sud, și la 28 m de cot a fost identificat un tub ceramic cu diametrul de 20 cm, care pornește din canal către lac (spre nord[37]). În locul de racordare, talpa cuvetei este mai joasă pe o lungime de circa 40 cm. De aici construcția merge în linie dreaptă încă 22 metri, după care face un nou cot spre sud[38].

32 Apeductul are orientarea de 30° vest.

33 Înălțimea păstrată este de până la 27 cm.

34 Latura dinspre apeduct a căminului este oblică spre interior și lungă de 117 cm.

35 Nu s-a putut extinde cercetarea spre **caput aquae** din cauza apei lacului. Pământul ce a fost scos de pe fundul căminului era negru-cenușiu, fiind foarte compact, dovadă că rezulta din decantare.

36 Pe o mare porțiune spre vest, cotind apoi la nord, pe malul lacului se vede piatră măruntă, în cantitate mare. Unghiurile celor trei porțiuni față de restul apeductului sunt: prima 60°V, a doua 51°V, a treia 45° V.

37 Apeductul ceramic aproviziona un obiectiv inundat de lac, direcția și panta indică acest lucru.

38 Spre sud de porțiunea de apeduct, unde se află racordat tubul ceramic, se văd mai multe urme de ziduri construite în aceeași tehnică. Acest fapt ne face să presupunem că aici avem de a face cu diverse reparații care s-au soldat cu înlocuiri de canal. Distrugerea apeductului în această zonă a fost posibilă datorită curbei accentuate pe care o avea canalul.

Această ultimă parte a fost urmărită pe o lungime de 37 m. La capătul vestic al acesteia, imediat după cot, pe o porțiune de 47 cm, talpa cuvetei prezintă un prag din mortar cărămiziu, înalt de 9 cm.

Îndepărtându-se de lac, apeductul s-a conservat mai bine[39]. Lărgimea cuvetei, la partea superioară, este de 58 cm, iar la bază, datorită scafelor, se strâmtează până la 32 cm. Se văd cele trei straturi de mortar, diferențiate prin culoare, dar și prin granulația cărămidei pisate. Stratul exterior prezintă aceleași caracteristici.

În porțiunile unde laturile apeductului au fost distruse construcția este alcătuită din trei ziduri distincte, două laterale și unul central, care era suportul cuvetei. Acest fapt ne determină să credem că blocajul nu era lucrat unitar, tocmai pentru obținerea pantei de scurgere: prima dată se construiau zidurile laterale și, probabil, parte din talpa blocajului, lăsându-se o marjă de siguranță pentru fundul canalului propriu-zis, care era executat în faza a doua, după care urma impermeabilizarea cu straturi de mortar succesive.

A treia porțiune de apeduct cercetată în același an, se află la circa 800 m est de punctul de mai sus, pe malul actual al lacului și a fost surprins la baza "Malului alb" din marginea vestică a satului Palazu Mare, unde a fost cercetat pe o lungime de 16 m, după care intra în lac.

Și aici, pentru a-i asigura scurgerea, zidăria apeductului a fost implantată în șanțul făcut în calcarul moale[40]. Lățimea cuvetei la această ultimă porțiune este de 61 cm, la partea superioară, și de 26 cm la fund, prezentând scafe latrale. Peretele sud-estic este bine păstrat, deoarece a fost apărat de zidul dinspre apă, care a fost parțial distrus. Înălțimea cuvetei este de 53 cm.

S-a observat pe o porțiune de câțiva metri o inversare a straturilor de mortar; mortarul cu granulație fină se află sub stratul cu granule mai mari. Semnalăm acest fapt ca un incident de construcție, fără a avea o semnificație anume.

Sondajul efectuat în anul 1982 în această zonă a apeductului, spre sud, în continuarea porțiunii descoperită cu un an în urmă, a scos la iveală latura sud-estică ce s-a păstrat în întregime. La partea superioară zidurile laterale aveau un rost înalt de 15 cm și lat. de 20 cm, în care se fixa capacul.

De la acest nivel am recuperat fragmentele unui vas, grupate pe o porțiune de 50 cm în imediata vecinătate pe exteriorul laturei amintite. Ar fi un prim element de datare a construcției, date fiind poziția și modul în care au apărut fragmentele amintite.

După prezentarea celor trei porțiuni de apeduct se impune o primă concluzie, anume că este vorba de un singur apeduct. Pentru acest lucru pledează tehnica unitară de construcție și materialul folosit. Mortarul este identic în toate cele trei cazuri. Prezența scafelor cuvetei și dimensiunile acesteia (lărgimea de 58 – 61 cm) indică același lucru. Cel mai important argument îl constitue plasarea pe malul lacului, pe aceeași curbă de nivel.

Reconstituind traseul, apeductul pornea de la actuala cișmea a satului spre sud,

39 Îndepărtarea de lac se datoreaă existenței aici a unui mic golf, azi colmatat, și pe care apeductul trebuia să-l ocolească. Panta de scurgere este de la sud la est. fapt pus cu pregnanță în evidență de apa rămasă după ploaie în apeduct, pe timpul cercetării.

40 Scurgerea este SSE – NNE, axul apeductului face un unghi de 18° E.

41 Până acum nu cunoaștem modul de acoperire al apeductului, deci nici înălțimea cuvetei.

pe lângă burgul de la Ovidiu, urmărind conturul lacului, după care face cot spre est, zonă unde se află racordat un apeduct ceramic, urmărind malul în continuare, pe la capul văii Caragea Derbent, unde azi golful a fost colmatat, continuă pe sub "Malul Alb" și intră în lac spre nord, nord-est, la marginea satului Palazu Mare (zona cea mai joasă).

Datorită dimensunilor blocajului, dar mai ales datorită dimensiunilor cuvetei[41], apeductul este cel mai mare din Dobrogea romană, cunoscut, până la această dată, fiind de două ori mai mare ca apeductul de același tip de la Histria, și de trei ori mai mare ca oricare din apeductele cetății Tropaeum Traiani[42](fig. 1)

Un apeduct cu aceste caracteristici nu putea deservi decât Tomisul.

De la punctul unde apeductul a fost inundat de lac, lângă Palazu Mare, urmărirea devine problematică, deoarece malul sudic al lacului a suferit acțiunea apelor Siutghiolului, determinată de constanța vânturilor din nord, fapt ce a dus la o erodare accentuată[43]. În continuare, traseul apeductului continuă pe aceeași curba de nivel, iar pentru a ieși spre Tomis, singurul loc posibil era în apropierea podului de la intrarea în stațiunea Mamaia, în apropierea Pescăriei. Această presupunere este certificată de înălțimea mare a malului până la punctul amintit[44]. Mai precis, pentru a capta de pe versantul lacului Siutghiol, sursa fiind la cotă joasă, apeductele urmau țărmul actual al lacului, pentru a ieși la țărmul mării spre a ajunge la Tomis. Traseul era impus de configurația terenului.

În ianuraie 1982 s-au făcut săpături pentru amenajarea unei căi rutiere care să unească Bd. Mamaia cu garajele ITTA, cale de acces ce trece spre sud-vest de Institutul Român de Cercetări Marine, și spre nord de atelierele Filialei UAP Constanța. Cu acestă ocazie a apărut un apeduct tip **Canalis structuralis**, având blocajul de 120 cm, pereții groși de 35-40 cm erau acoperiți cu straturi succesive de mortar. Cuveta, la partea superioară era lată de 43 cm, iar la bază – datorită scarfei laterale – are 23 cm. Înălțimea pe care s-a păstrat este de 45 cm. Orientarea apeductului este sud-nord, aducând astfel apa spre canalul descoperit la Pescărie.

Încă din anul 1960, la Pescăria de la intrarea în Mamaia dinspre Constanța, cu ocazia săpării unui șanț de canalizare între mare și lacul Tăbăcărie, a fost descoperit un canal antic din piatră legată cu mortar[45].

În anul 1964, în aceeași zonă, s-au făcut excavații pentru un canal de epurare, cu care ocazie s-a putut cerceta canalul amintit mai sus[46]. Construcția antică este orientată nord-sud, lărgimea sa este de 90 cm, iar înălțimea de peste 1,33 m[47].

Avem de-a face cu un canal-apeduct de mari dimensiuni care colecta apa adusă de apeducte mai mici. În favoarea acestei afirmații este descoperirea în apropiere a

42 Apeductul histrian are cuveta de 30/35 sau 56/28.

43 Ariadna Breier, **Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre**, București, 1976, p. 147.

44 După ce părăsea malul lacului, având în vedere configurația terenului, pentru a ieși spre malul mării, apeductul își continua traseul spre Pescăria din Mamaia. Mai exista cealaltă alternativă, de a înconjura lacul Tăbăcărie și de a ajunge în același punct. Punctul terminus al apeductului este Pescăria, datorită obiectivelor arheologice cercetate în acest punct.

45 A. Rădulescu, Carnet de șantier, mss., Fond documentar, MINA cota, I.3.9., nr. inv. 271, p. 19.

46 M. Bucovală, în Pontica, 3, 1970, p. 204-207, și nota 25.

47 Talpa canalului nu a putut fi cercetată din cauza apei (s-a săpat în luna februarie), fapt ce ne determină să considerăm că era mai înalt de 133 cm. Pereții laterali ai canalului, într-u n sondaj apar ca fiind din blocuri mari ecarisați, fără mortar, dar în această porțiune, din notele de șantier rezultă că șanțul pentru canal era săpat în stâncă.

altor trei obiective. Primul dintre ele este un "canal" descoperit în anul 1968, la 400 metri spre sud de canalul de la Pescărie, construit din blochete de calcar legate cu mortar, lat de 60 cm[48]. După dimensiunea dată, este vorba de un apeduct ce capta o sursă de apă și care o conducea spre canalul–apeduct.

Cel de al doilea obiectiv a fost descoperit în anul 1967. Este un apeduct al cărui blocaj este din piatră măruntă legată cu mortar, lat de 116 cm, având cuveta impermeabilizată cu mortar (lat de 32 cm), albiată spre fund. Se pare că era acoperit cu țigle[49]. Apeductul este orientat sud-nord și conducea apa spre canalul descoperit la Pescărie, după ce o capta în împrejurimile lacului Tăbăcărie.

Am reluat prezentarea descoperirilor acestea, făcând câteva precizări, deoarece construcția de la Pescărie, ce a fost considerată canal de scurgere[50], sau având scopuri strategice[51], nu este altceva decât un apeduct mai mare și care colecta apa adusă de altele mai mici, inclusiv de cel de la Ovidiu, care, după cum am văzut, nu putea părăsi malul Siutghiolului pentru a ieși la țărmul mării, decât în imediata vecinătate a Pescăriei de la Mamaia.

Ne oprim aici cu prezentarea acestui tip de apeduct care transporta o cantitate însemnată de apă la Tomis.

2.2. Canal sub formă de galerie sau tunel.

Acest tip de apeduct era indicat de Vitruviu astfel: "dacă între oraș și izvoare sunt munți – se vor săpa sub pământ galerii. Dacă solul e de tuf sau de stâncă se va săpa canalul direct în el; dacă dimpotrivă e pământos sau nisipos, se vor zidi în galerie pereții cu boltă, trecând astfel prin munți"[52].

Dar cum pe litoralul vest– pontic nu prea sunt munți, excepție făcând Odessos, dar care-și aducea apa din altă sursă, sfaturile vitruviene au fost aplicate întocmai pentru a rezolva o altă problemă. Este cazul cetății Tomis care se află pe un promontoriu, iar sursele de apă se află la un nivel mult inferior celui al orașului. Singura posibilitate era de a executa în subsolul orașului o rețea de galerii.

"Galeriile" străbat peninsula la o adâncime de până la 20 m sub nivelul actual. Până acum au fost cercetate două tronsoane.

Primul tronson pornește de la plaja Modern, până la portul turistic Tomis, iar al doilea de la portul amintit până în fața Edificiului roman cu mozaic din Tomis. Mai este cunoscut, dar necercetat, un alt tronson care are un capăt pe faleza dinspre port, din dreptul Muzeului Marinei Române[53].

În continuare ne vom ocupa de primele două, urmărindu-le traseul și prezentând câteva detalii de construcție, deoarece acestea alcătuiesc un singur canal, care a fost întrerupt în zona portului Tomis, de acțiunea valurilor mării asupra țărmului din loess.

48 M. Bucovală, **op. cit.**, p.205 emite existența unui singur canal, or dimensiunile, și modul de realizare nu permit acest lucru. În acest caz avem un apeduct de tip **canalis structuralis**, având aceleași dimensiuni cu cel de la Ovidiu, fapt ce ne face să credem că este chiar acesta și deci traseul său ocolea lacul Tăbăcărie.

49 **Ibidem**, p. 205-207.

50 V. Barbu, **Tomis orașul poetului exilat**, București, 1972, p.97.

51 M. Bucovală, **op. cit.**, p. 207.

52 Vitruviu, VIII, 6 (p.351).

53 V. Barbu, **op. cit.**, p. 96.

Primul tronson, delimitat de plajă și port, are lungimea de 285 m. Pentru construcția sa s-a săpat în roca de calcar pe o înălțime de peste 2 m, lățimea variind cu puțin în jurul valorii de 1 m. Astfel se prezintă canalul cam pe o lungime de 193 m. Pe mici porțiuni există zidărie din piatră și mortar, probabil datorită unor lentile de loess în stânca de calcar. La 100 m de la capătul de pe plaja Modern, în dreptul puțului nr. 3, canalul are o ramificație spre est, perpendiculară, păstrată pe o lungime de circa 30 m. Până aici profilul canalului la bază este drept, în continuare fundul canalului a fost amenajat, cu mortar hidraulic, strâmtându-se datorită scafelor laterale. După cei 190 m, în continuare, canalul este realizat din zidărie de piatră cu mortar, tavanul este botit, la construcție s-a folosit piatră (se văd urmele scândurilor de la cofrag) sau cărămidă cu mortar.

Canalul a fost constrit în loess și căptușit cum am văzut mai sus. Baza canalului este din cărămizi mari (64 x 64 x 4 cm), rosturile acoperite cu bitum, pe laterale are scafe din mortar. Pe o înălțime de 1 metru pereții laterali sunt acoperiți cu mortar hidraulic de culoare cărămizie, pentru impermeabilizare, arcada se sprijină pe două rânduri de cărămizi (28 x 14 x 4cm sau 34 x 34 x 4 cm).

Tronsonul al doilea pornește din malul portului Tomis, trecând pe sub piața Ovidiu, pe sub clădirea Muzeului de istorie națională și arheologie, pe sub Edificiul roman cu mozaic, în fața căruia a fost amenajată o ieșire. La capătul nordic, canalul a fost săpat în loess, zidit cu piatră; bolta este din piatră și cărămidă. După 40 metri canalul a fost excavat în stâncă pe circa 90 metri, după care, până la capătul celor 265 m, canalul este zidit din nou, deoarece a fost săpat în loess[54].

Pe traseul de la plaja Modern și până la ieșirea amenajată în față Edificiului roman cu mozaic, canalul are un număr de 9 puțuri, care comunicau cu exteriorul. Unul din scopurile acestor puțuri, ce pornesc din bolta canalului, uneori săpate pe câțiva metri în calcar, apoi zidite cu piatră până la suprafață, era legat de asigurarea aerării în timpul lucrului (Vezi Vitruviu, VIII, 6, care indică distanța de 120 picioare între două puțuri).

Pe întregul traseu, la peste 1 metru de la bază, pe ambii pereți se află mici nișe afumate, care au adăpostit opaițe pentru iluminat, mai ales în timpul lucrului.

Tavanul canalului nu are peste tot același profil, uneori este boltit alteori plat (acolo unde canalul a străpuns stânca și nu a necesitat alte amenajări). Baza canalului este fie din calcarul tăiat, fie din mortar hidraulic având scafe laterale sau din cărămizi mari cu bitum și mortar, sub cărămizi aflându-se un strat de mortar egalizator. Panta generală a canalului este dinspre plaja Modern spre faleza de sud; pe parcurs se află mai multe praguri, cum este cel de la ramificația de la puțul 3 (înalt de 17 cm, sau cele două de sub Edificiùl cu mozaic, unul de 20 cm, iar celălalt, din dreptul ultimului puț, înalt de 34 cm[55].

Date fiind detaliile de construcție care au ca scop impermeabilitatea acolo unde este cazul, apoi adâncimea la care se află față de nivelul de călcare antic, având în vedere cota scăzută la care puteau fi captate bogatele surse de apă de pe malul Siutghiolului, inferioară cotei promontoriului pe care se află cetatea Tomis, "galeriile" tomitane nu sunt altceva decât un apeduct, un apeduct de mari dimensiuni care înmagazina datorită pragurilor și jocurilor pantelor o mare cantitate de apă, ce putea

54 Pentru structura geologică a peninsulei vezi C. Brătescu, în Analele Dobrogei, VII, 1926, p.65-72.

55 Planurile acestor tronsoane au fost făcute de V. Cernanschi, S. Pânzaru și A. Solcan.

fi scoasă din puțurile amintite.

Marele apeduct pornea de la Pescăria din Mamaia, unde erau colectate apele mai multor apeducte mai mici, și de aici, pe malul mării, care oferea panta convenabilă, venea la Tomis.

În anul 1862 J. Michel vedea pe faleza nordică a Constanței de atunci, printre alte construcții antice, dezgolite de furia valurilor, un canal "chiar la marginea malului și **aproape de nivelul mării**". Mai multe puțuri, spune același autor, comunicau cu conducta subterană, printr-unul care se păstra mai bine, se scotea apă bună; indica apoi sursa de apă, izvoarele din nord, de pe malul lacului Siutghiol, și traseul canalului de-a lungul țărmul mării[56].

Porțiunea dintre canalul descoperit în anii 1960–1964 și plaja din Constanța, a canalului–apeduct care se afla pe țărmul mării, a dispărut odată cu acesta. Stânca sarmatică se afla sub nivelul mării, iar malul este din loess și argilă; această constituție a determinat surparea masivă a malului, marea executând doar o nivelare a porțiunilor prăbușite[57]. De fapt topografia peninsulei tomitane a suferit mari transformări în decursul vremii și ne referim numai la ramificația canalului din dreptul puțului nr. 3.

Până acum rolul construcției menționat a fost presupus și argumentat ca atare, fiind orice, în afară de apeduct.

După cum am văzut, traseul marelui apeduct este pe sub Edificiul roman cu mozaic și merge în continuare; spre sud-est de monumentul amintit se aflau termele Tomisului, care necesitau mari cantități de apă.

Cu ocazia cercetărilor efectuate pe terasa a treia din fața Edificiului cu mozaic, V. Barbu menționează, la marginea de vest a pieței, în apropierea unor construcții, considerate magazii de cereale, că "s-au descoperit două bazine zidite și tencuite cu var hidraulic"[58].

Acestea din urmă sunt considerate bazine pentru depozitarea peștelui sărat (?), dar nu este exclusă nici posibilitatea de a fi bazine de apă potabilă pentru corăbii. Dată fiind apropierea de apeduct, precum și nivelul, credem că bazinele menționate sunt cisterne în care se scurge apa ce depășea nivelul pragurilor, praguri ce făceau posibilă și o ultimă decantare a apei.

Considerăm că în antichitate principala sursă de apă a Tomisului se afla pe malul Siutghiolului, dar aceasta nu era singura sursă. După cum am mai spus, apeductul de la Ovidiu se afla la o cotă joasă (în jur de +5,5 m – +7m) și pentru ca apa să ajungă la Tomis, aflat pe un promontoriu, cota la destinație a apeductului trebuia să fie inferioară celei de la plecare; pentru a rezolva această problemă a trebuit să fie străpunsă peninsula aproape de nivelul actual al mării. Aducerea apei de la sursa nordică nu era permisă pe un alt traseu din cauza configurației terenului.

În încheiere, considerăm că am surprins toate categoriile de apeducte, modul lor de construcție fiind strâns legat de necesitatea rezolvării problemei apei, element primordial al vieții.

56 J. Michel, în Mem, de la Soc. de la Antiquaires de France, t. XXV, 3, Paris, 1962, p. 6 și urm.
57 C. Brătescu, **op. cit.**, p. 69.
58 V. Barbu, **op. cit.**, p. 94-95.

AQUÄDUKTTYPEN AN DER WESTPONTISCHEN KÜSTE

Zusammenfassung

Der Verfasser unternimmt eine Einteilung der Aquädukte: 1. Leitungen und 2. Kanäle. Die Leitungen werden nach dem für die Verfertigung der Rohre benützten Material folgendermassen eingeteilt:

1.1. Leitungen aus gebrannten Ton; 1.2. Leitungen aus Stein und 1.3. Leitungen aus Blei.

Weiterhin wird jede Aquäduktkategorie einzeln behandelt. Eine besondere Aufmerksamkeit wird dem grossen Aquädukt von Tomis beigemessen, das nichts anderes als eine Galerie ist, die den Felsen im Untergrund der Stadt durchzieht, während sie im Bereich mit Loess als eine Packlage aus Stein und Mörtel, mit Ziegelgewölbe erscheint.

In Histria befinden sich Aquädukte aus Keramik, Stein und Gemäuer.

Callatis besitzt Aquädukte aus gebranntem Ton, und aus Mauerpacklage, die mit mörtelgebundenen Kalksteinplatten zugedeckt sind.

Die Höhe der Wasserquelle und das Gelände sind die beiden Konstanten, die den Aquäduktтyp bestimmen.

AȘEZAREA MEDIEVAL – TIMPURIE DE LA ȘTEFAN CEL MARE, PUNCTUL FETEASCA (JUD. CĂLĂRAȘI). SEC. IX – X
- CAMPANIA 1995 -

EMILIA CORBU

Lucrările arheologice în punctul Feteasca au fost prilejuite de deschiderea unei gropi de împrumut necesară construirii autostrăzii Transeuropean S, Tronson București – Fetești. Aflate încă la început lucrările de la groapa de împrumut nu au afectat stratul arheologic, prezența noastră acolo fiind determinată de apariția materialului ceramic medieval – timpuriu pe toată suprafața exploatată de lucrările autostrăzii.

Localizarea șantierului. Comuna Ștefan cel Mare se află la 15 km de Fetești, pe linia Fetești – Ciulnița. Punctul "Feteasca", numit așa după denumirea dată de localnici locului respectiv, se află la aproximativ 4,5 km SE de sat.

Condiții geomorfologice. "Feteasca" se află situată în Bărăganul de sud sau câmpia Ciulniței, considerată ca fiind formată exclusiv din câmp. În interiorul acestui câmp se află o zonă mai coborâtă cu orientare N–S în lungul văii Jegălia. Pe marginile acestei văi pe zone de pante line s-au descoperit vestigii arheologice din epoca Bronzului, sec. IV d. H. și din perioada medieval–timpurie, printre care și cele care au dus la deschiderea punctului Feteasca. Valea Jegălia este considerată de V. Murgoci urma unui vechi braț al Dunării. Dacă pentru geografi este o ipoteză, pentru istorici devine o explicație. Numai existența aici a unui braț de apă explică densitatea de descoperiri arheologice atât în vecinătatea comunei Ștefan cel Mare, pe autostradă la km.118 (lucrările lui V. Kavruk), perieghezele lui V. Oprea pe valea Împăratului și la Groapa de împrumut, toate dovedind existența unor așezări întinse. Dealtminteri și bătrânii satului își mai amintesc de un firav fir de apă, Iezerul, braț al Jegăliei, și de o băltire a apei în regiunea respectivă, fenomene ce au dispărut odată cu sistematizarea agriculturii. Acum în apropiere de sat nu mai curge nici o apă iar Dunărea de află la 12 km distanță.

Stratul de loess în Bărăganul de sud este de –22 m și aceasta este și adâncimea apei freatice la Ștefan cel Mare, însă în Bărăgan apa se află la o adâncime de peste 50 m, iar cantitatea de precipitații este de numai 325 mc/an. Vânturile predominante sunt de NE iar vegetația se încadrează în flora specifică de stepă.

Documentația de șantier cuprinde: un caiet de șantier de tip A2 dictando cu 200 file, opt grunduri (sc. 1/50), trei detalii de grund (sc. 1/20), treisperezece profile, cinci detalii de profil, un plan general (sc. 1/200), fotografii de ansamblu și trei înregistrări

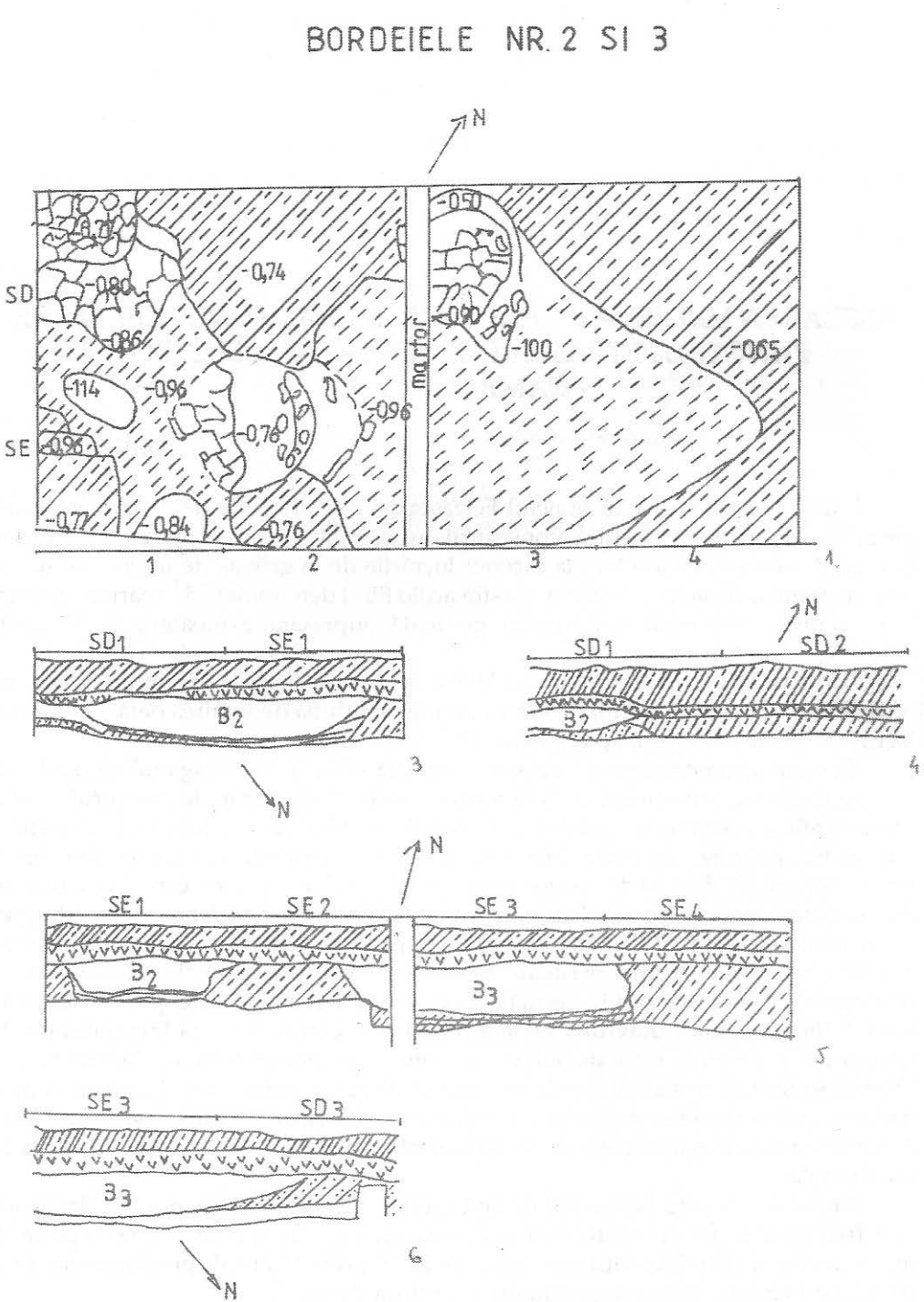
BORDEIELE NR. 2 SI 3
N
SD
SE
-0,80
-0,86
-1,14
-0,96
-0,96
-0,74
-0,78
-0,96
-0,77
-0,84
-0,76
-0,50
-0,90
-1,00
-0,65
marnor
1
2
3
4
1.
SD1
SE1
B2
3
N
SD1
SD2
B2
4
N
SE1
SE2
SE3
SE4
B2
B3
5
SE3
SD3
B3
6
N

Planșa 2. a.

BORDEI 1, LOCUINTA DE SUPRAFATA 1

sc. 1:50

1.

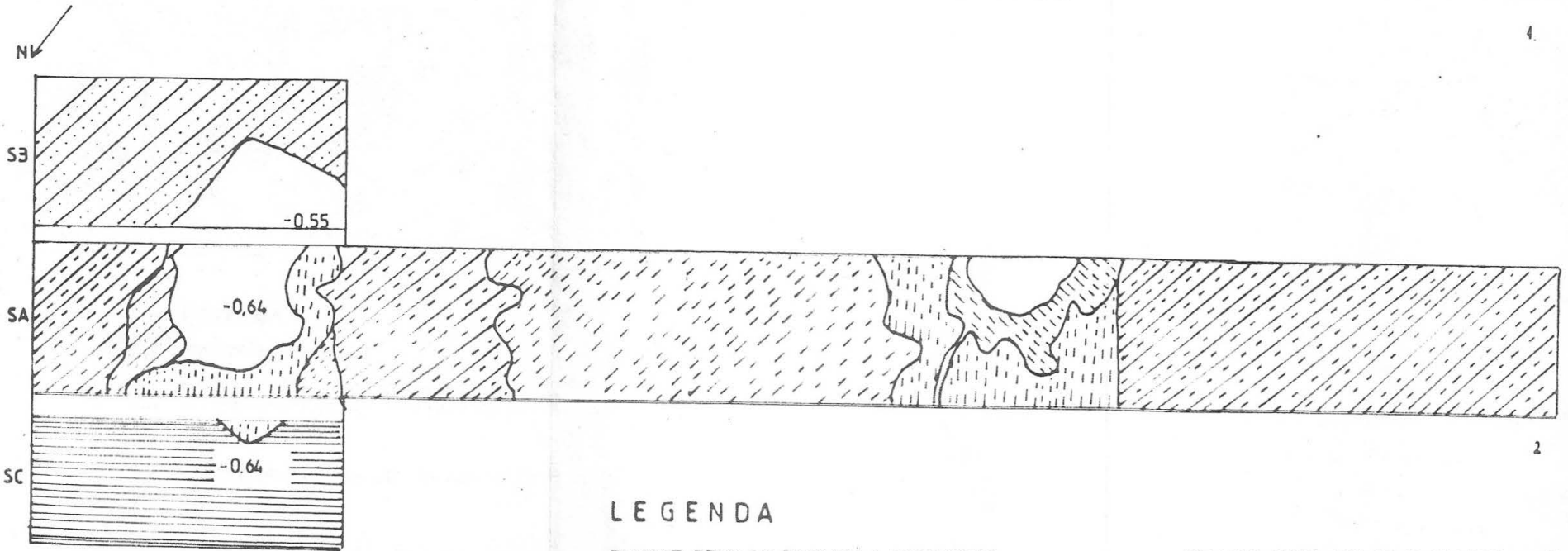

2

N

LEGENDA

- PAMANT BRUN CU O PELICULA SUPERIOARA DE PAMANT VEGETAL
- FASIE DE PAMANT BRUN TASAT
- PAMANT BRUN AFANAT CU MICI FRAGMENTE DE PAMANT GALBEN
- PAMANT GALBEN
- PAMANT GALBEN AMESTECAT CU BRUN
- PAMANT GALBEN INCHIS
- PAMANT MARONIU DESCHIS
- PAMANT MARONIU AFANAT, CU CERAMICA, PIATRA SI CARAMIDA
- PAMANT BRUN AFANAT CU FOARTE MULT MATERIAL CERAMIC CARE LA USCACIUNE CAPATA NUANTE GRI-CENUSIU

Planșa 1.

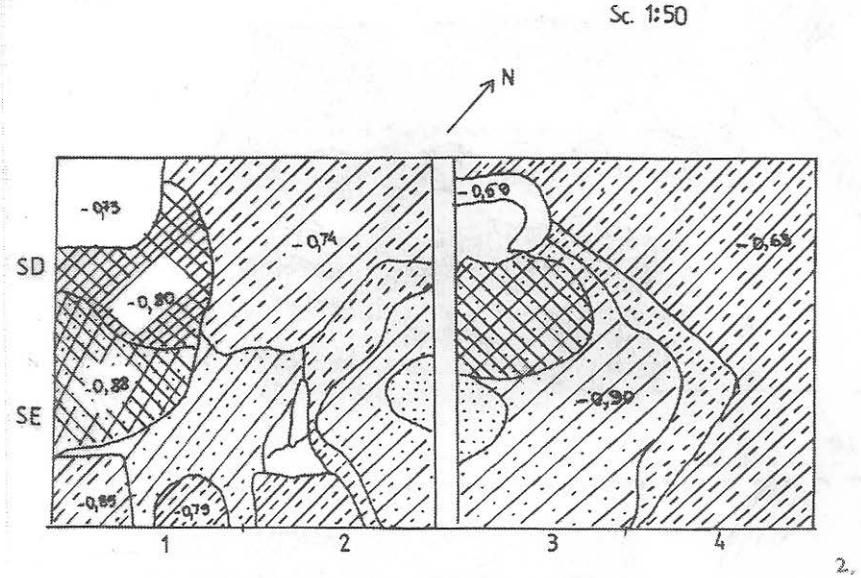

2.

LEGENDA

- PAMANT NEGRU TASAT
- STRAT CULTURAL - PAMANT BRUN-AFANAT CU PELICULE GALBENE INTRERUPTE, CIOBURI, CHIRPIC, ETC.
- PAMANT GALBEN
- PAMANT BRUN CU GALBEN DE CONSISTENTA RELATIV TARE
- STRAT ARSURA
- UMPLUTURA BRUNA AFANATA
- PAMANT CENUSOS CU LENTILE ALBE
- AMESTEC DE PAMANT MARONIU CU NEGRU GALBEN SI CHIRPIC
- PAMANT BRUN AFANAT CU FOARTE MULT MATERIAL CERAMIC CARE LA USCACIUNE CAPATA NUANTE GRI-CENUSIU
- CUPTOR

Planșa 2. b.

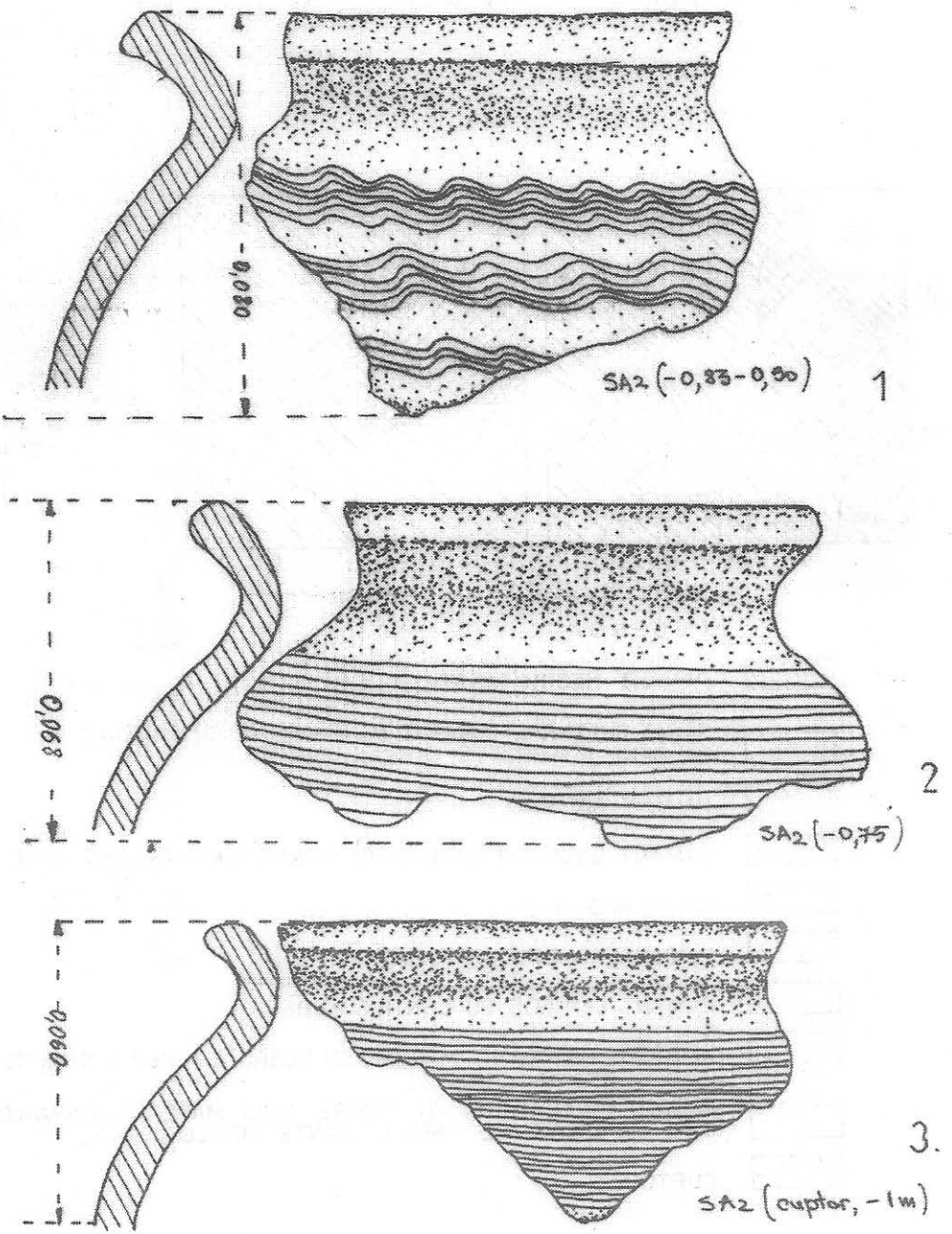

Planșa 3. Feteasca '95. Bordei 1.

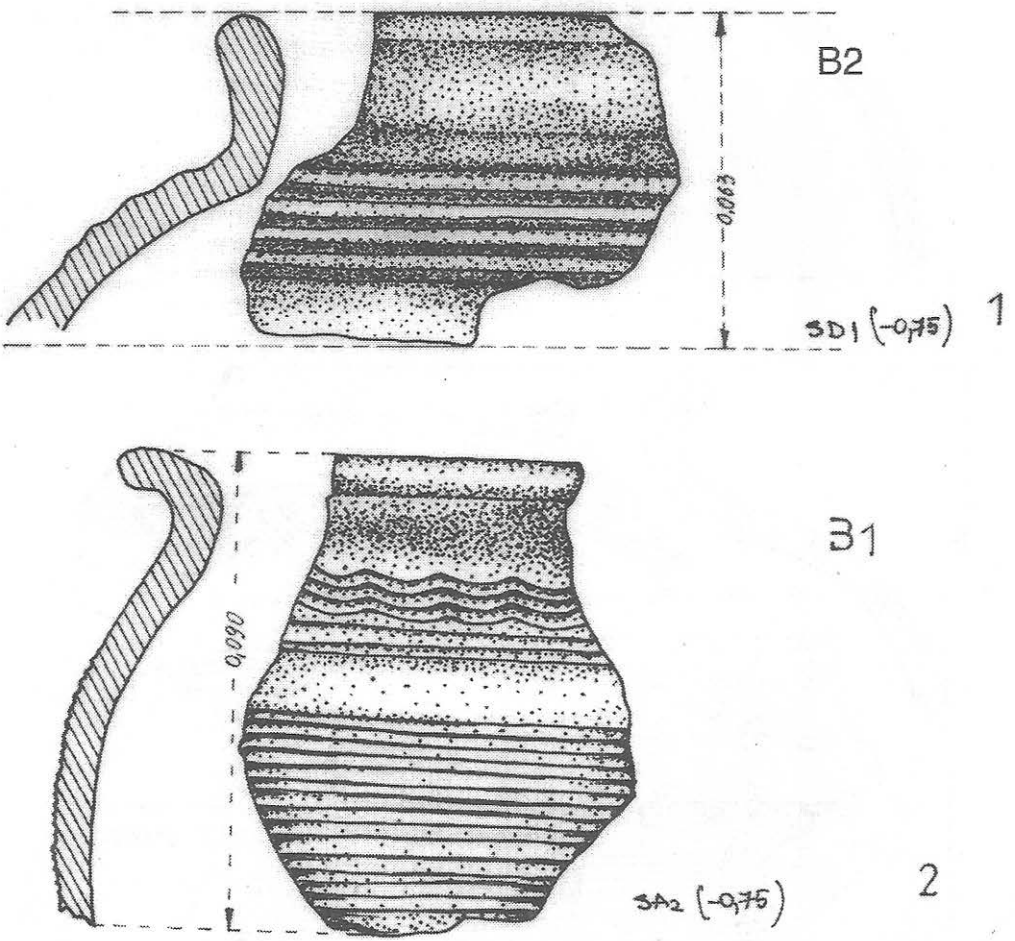

Planșa 4. Bordei 2.

Bordei 1.

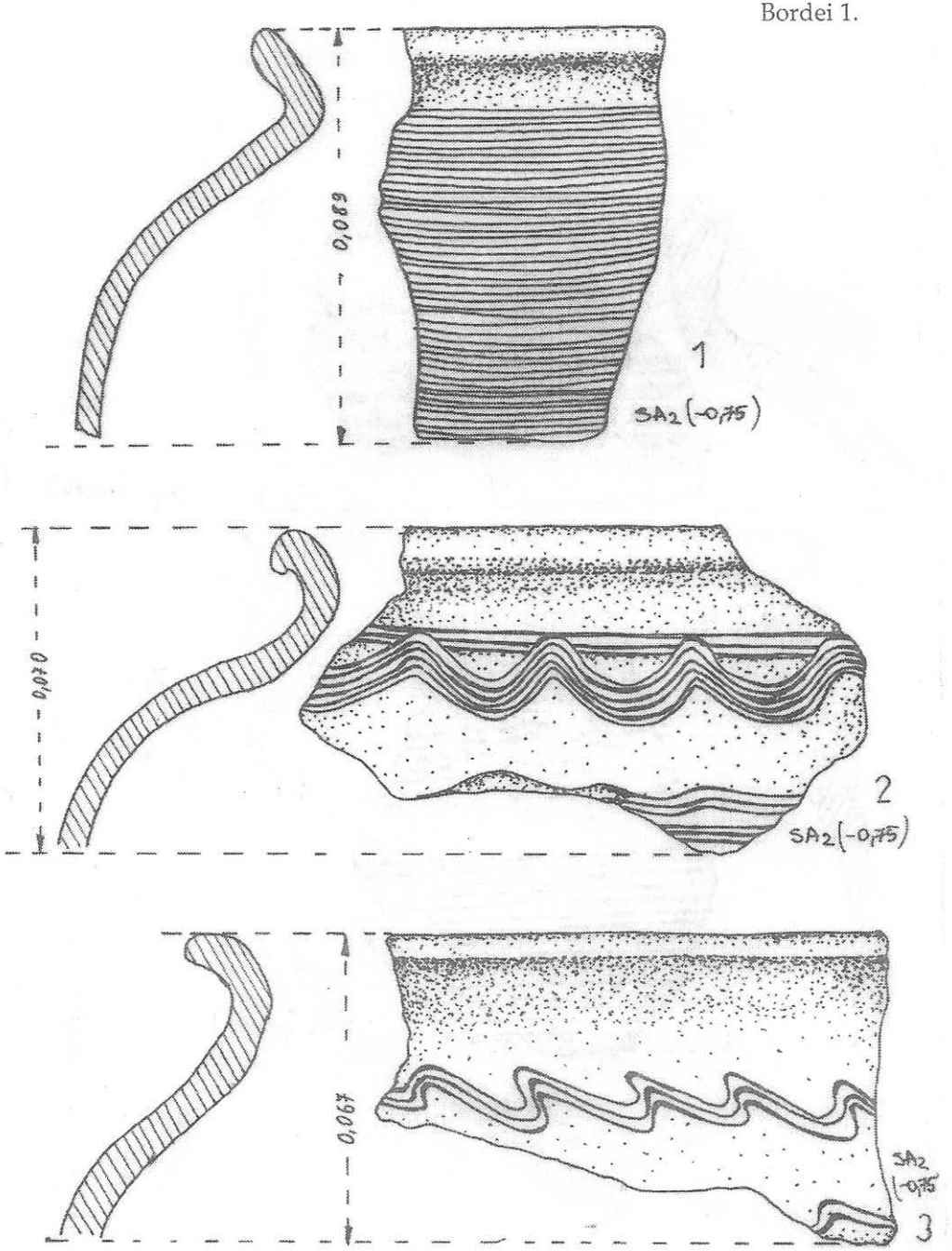

Planșa 5.

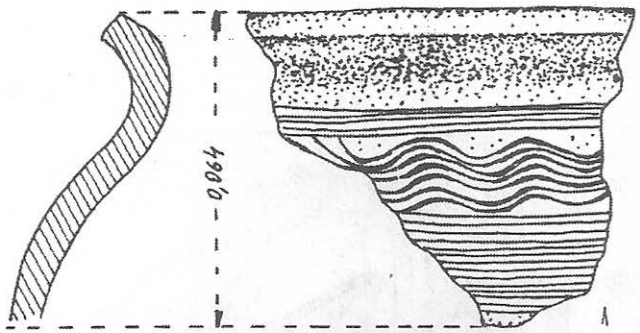

1

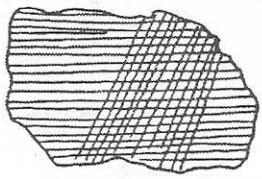

2

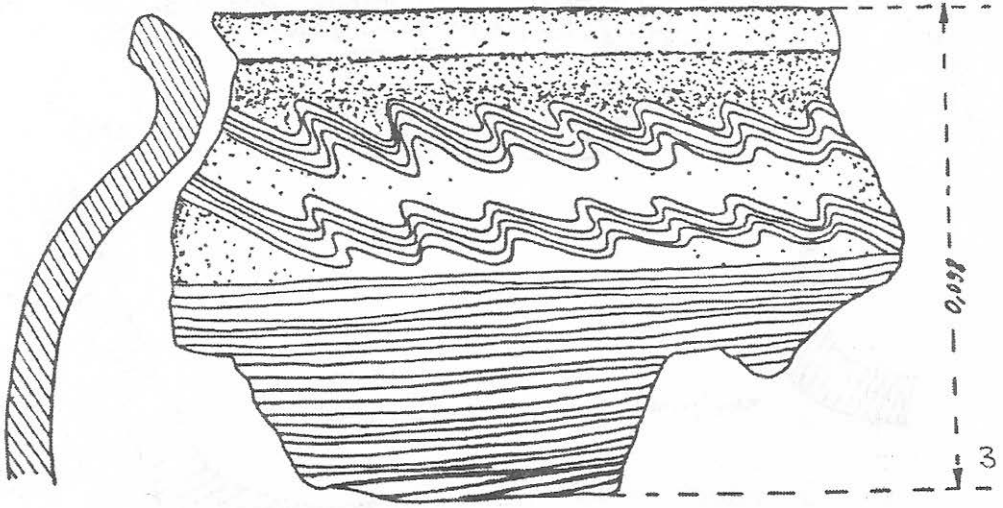

3

Planșa 6.

Bordei 1.

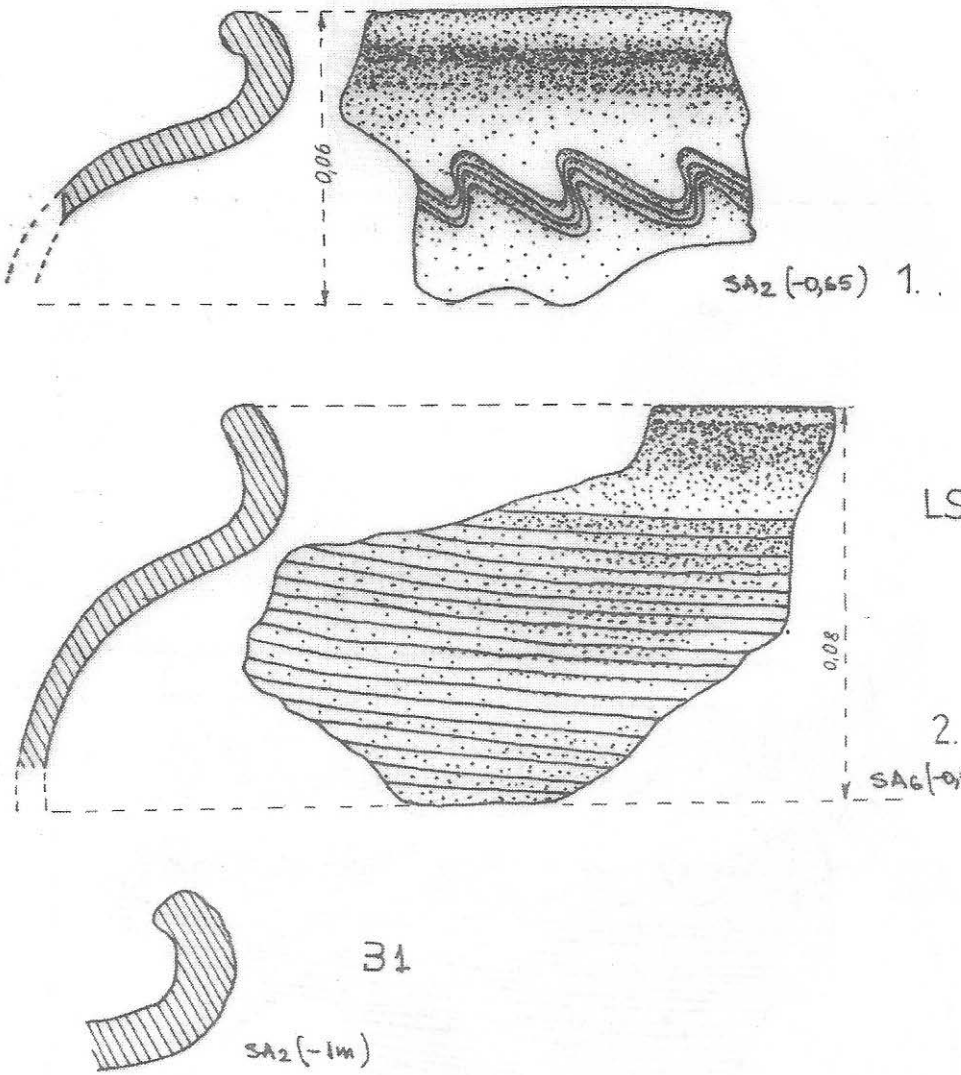

Planșa 7

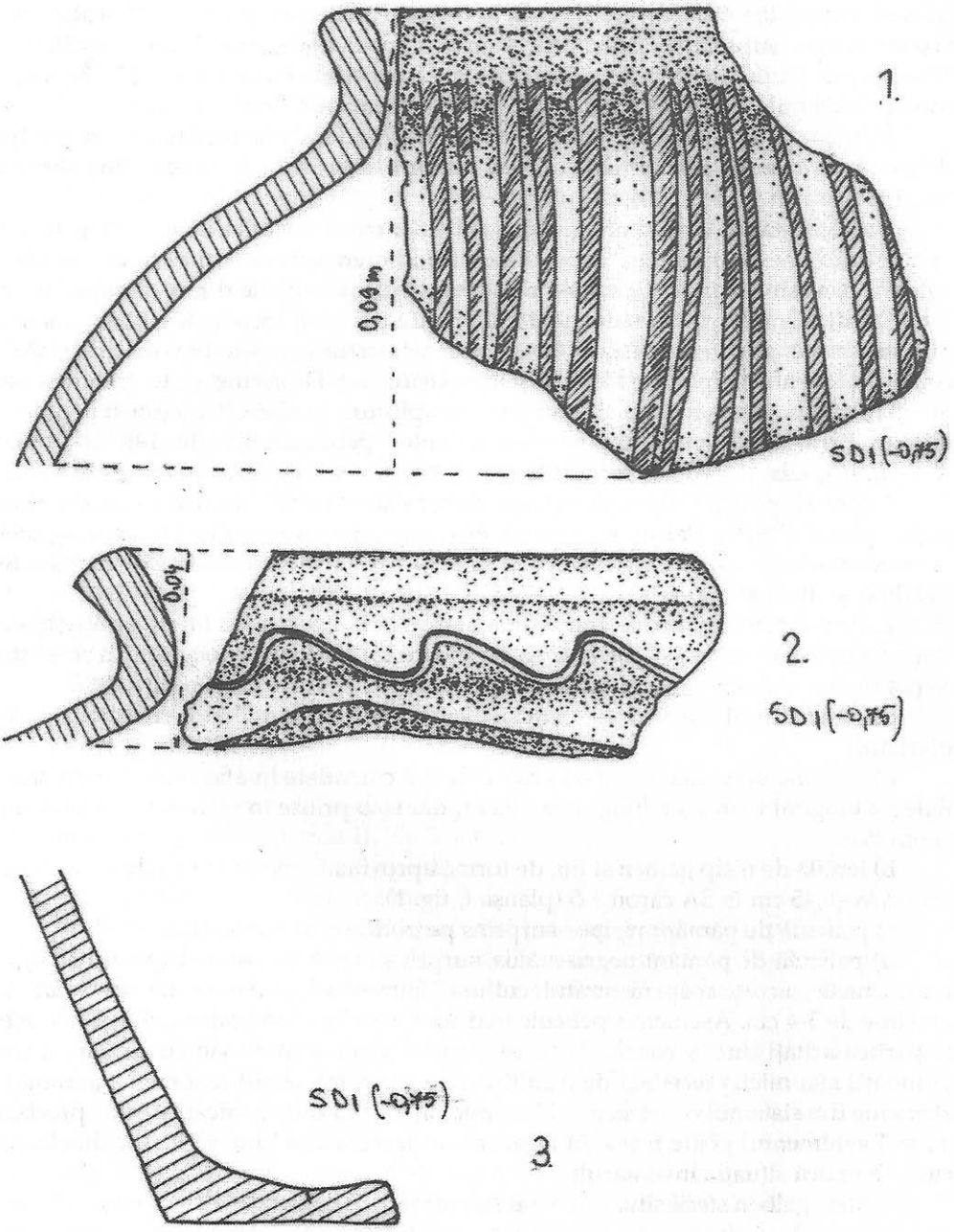

Planșa 8.

video pentru început, mijloc și final.

Tehnica de lucru. Inițial s-a trasat o secțiune SA cu o lungime de 20 m și o lățime de 2 m, împărțită în carouri de 2 x 2 m, în lungul căreia s-au descoperit bordeiul nr. 1 și o locuință de suprafață. Pentru o încadrare completă a acestora s-au deschis SB și SC. Deschiderea secțiunilor SD, SE, SG au dus la descoperirea bordeielor 2 și 3. Orientarea tuturor secțiunilor a fost E–V. În total au fost excavați 108,2 mc.

În momentul delimitării complexelor, ne-am adâncit în umplutura gropii bordeielor și pe locuința de suprafață în mod uniform, câte 5-10 cm, înregistrând situațiile apărute printr-o serie de desene (planșele I–II).

S-a constatat că umplutura gropii bordeielor era constituită dintr-o serie de sedimente (vezi anexa 3) dispuse în lentile de diferite grosimi și întinderi. În funcție de culoare, consistență, ingredienți, s-a presupus că ele provin, fie din sistemul constructiv al locuințelor fie din evenimentele ulterioare părăsirii locuințelor. Menționăm că prin sistem constructiv înțelegem la fel ca în arhitectură[1], ansamblul de materiale de construcție, tehnici, tipuri de locuințe și amenajările lor. De asemenea termenul de sediment folosit pentru o mai bună descriere a umpluturii bordeielor nu este o noutate, el fiind în literatura de specialitate privind locuințele perioadei încă din 1989[2].

Stratigrafia. În profilul secțiunilor se observă de sus în jos următoarele straturi:

1. Strat de pământ negru-brun tasat, de consistență foarte dură, cu o grosime variabilă între 30-50 cm. Partea superioară este mai afânată datorită utilizării agricole. Acest strat se pare că a fost îmbogățit în anii '50 – '60, printr-o cantitate de pământ fertil adusă și dispusă sporadic.

2. Strat de pământ brun-cenușiu afânat care prin compoziția lui diversă se identifică a fi stratul de cultură. Grosimea variază între 15–30 cm între locuințe. În acest strat se pot întâlni cioburi, oase, cenușă, cărbune, chirpic, zgură, etc.

Stratul cultural prezintă, în afară de elementele aparținând locuirii, câteva particularități:

a) pelicule de pământ galben groase de 2-3 cm, aflate în afara locuințelor și vizibile pe lungimi mari de-a lungul profilelor, dar slab prinse în plan datorită prezenței sporadice.

b) lentilă de nisip galben și fin, de formă aproximativ circulară cu dm=60 cm surprinsă la –0,45 cm în SA carou 4-5 (planșa I, fig. 1).

c) peliculă de pământ nisipos surprins pe podeaua locuinței B1.

d) peliculă de pământ negru-mâlos, surprins în SD, SE carou 1 (planșa II, fig. 3) care, practic, acolo acoperă stratul cultural antrenând elemente ale acestuia. Are grosime de 3-4 cm. Asemenea pelicule mai sunt vizibile și pe podeaua B1. Toate aceste particularități duc la concluzia că ele aparțin unui strat aluvionar urmare a unei inundații mai mici, precedată de o băltire a apei în zonă. Acest fenomen a antrenat și elemente din sistemul constructiv al locuințelor, făcând dificilă încercarea de precizare a lor. Evenimentul poate fi pus în legătură cu părăsirea în timp util a locuințelor așa cum ne indică situația inventarului.

3. Strat galben steril situat imediat sub stratul de cultură.

1 **Locuința sătească în România. Studii de arhitectură tradițională**, București, 1989, p. 6.

2 R. Florescu, Z. Covacef, **Pontica**, 21-22, 1988-1989, p. 210.

LOCUINȚELE

Bordei 1. Surprins în SA, carou 1,2,3, SB carou 1,2 SC carou 2. Este orientat N-S. Are plan patrulater cu colțurile rotunjite și dimensiuni de 3,50 x 3,30 x 2,25 x 2,30. Adâncimea de la nivelul antic este de 0,65 cm. Podeaua neamenajată. Din dispunerea tipurilor de sedimente considerăm că a avut pereți la suprafața solului, nu mai înalți de 0,50 cm amenajați din pământ galben scos din groapă, pereți ce au servit și susținerii acoperișului. Deși nu avem gropi de pari sau de tălpici, nu ne putem pronunța asupra existenței sau inexistenței lor. În colțul de NE se află un cuptor cotlonit în pereții naturali ai bordeiului. Avea dimensiuni de 0,60 x 0,70 x 0,50 h Era prevăzut cu un canal de ventilație ce ieșea în afara bordeiului. Intrarea se afla în colțul de SV opus vetrei, fără a se surprinde o amenajare specială.

Locuința de suprafață a fost descoperită în SA carou 6,7. Este orientată NV-SE, cu plan patrulater și dimensiuni de 2,50 x 3,25. Adâncimea de la nivelul antic este de – 0,25 – 0,30. Intrarea este presupusă pe latura de sud. Aproape de mijlocul locuinței se delimita o groapă conică de aproximativ 70 cm diametru și adâncă de aproximativ 15 cm, în care au apărut cenușă, arsură, oase și ceramică. Presupunem că groapa a fost o vatră, dar care se pare că nu era lutuită. Pe profilul de sud, de o parte și de alta a locuinței, precum și în plan au fost surprinse urmele unor gropi de aproximativ 20 cm diametru și cam tot atât în adâncime. Aceste gropi din profil și urma din plan, erau pline cu pământ negru. Deși lipsesc urmele din cenușă sau urmele din lemn, presupunem că ele sunt urma în negativ a unor bârne din lemn folosite în susținerea construcției, bârne care însă au fost dislocate din vechime, odată cu dezafectarea locuinței. După dispunerea sedimentelor se pare că locuința a avut pereții din panouri de paianță, lutuite, prinse într-un schelet din bârne de lemn.

Bordeiul nr.2. Surprins în SD, carou, 1,2, SE, carou 1. Este orientat NV-SE și are plan patrulater cu colțurile rotunjite și dimensiuni de 2,30 x 4,20 m. Acest bordei se deosebește de celelalte prin:

a) prezența a trei reamenajări

b) cantitatea mare de cenușă dispusă uniform la un moment dat pe înreaga suprafață a bordeiului (planșa II, fig. 3 și fig.4)

c) cantitatea mare de fier și zgură

d) prezența a două cuptoare mari.

a) Reamenajările. Pentru a înțelege mai bine acest aspect voi prezenta din perspectiva finală a săpăturii. Inițial acest bordei a avut o adâncime de –0,93 cm și avea o vatră simplă, ovală, de dimensiuni 68 x 51 cm, grosimea 4 cm peste care se afla un strat de cenușă de aproximativ 5 cm grosime.

După un timp oarecare, suprafața bordeiului a fost acoperită cu un strat de pământ galben bine bătut, a cărei grosime varia de la 5-10 cm și care ridica nivelul bordeiului până la -0,83 cm. Pământul galben provenea din construcția unui cuptor cotlonit în peretele de est. Cuptorul avea dimensuni de 1,50 x 1,50 m și avea o vatră amenajată în față de 4-5 cm grosime. Podeaua era acoperită cu cenușă și arsură. Cuptorul se afla aproximativ pe mijlocul laturii iar pe latura opusă este surprinsă o intrare care se pare că a funcționat și pe timpul când era folosită vatra centrală. Cuptorul a avut formă de potcoavă, fiind lutuit în interior și la bază dar nu și pe boltă. Dărămătura lui avea o grosime de aproximativ 0,25 – 0,30 cm, iar înălțimea lui inițială a fost 0,45 cm judecând după faptul că lentila de arsură (pământ roșcat), marcând vârful lui, a apărut la 0,40 cm iar podeaua se afla la 0,83 cm. După un timp oarecare, găsim podeaua

înălțată cu pământ galben până la 0,75 – 0,78 cm, cuptorul prăbușit, intrarea obturată. Tot acum se pare că bordeiul a fost mai alungit. În noua situație pe latura scurtă de nord găsim un cuptor cotlonit și cu vatră în față. Dimensiunile cuptorului sunt de 1,50 x 1,50 și vatra din față este alungită până la 0,80 cm. Se pare că a avut în interiorul locuinței o boltă de 0,40 cm lungime, boltă ce putea susține o tavă din lut pentru uscat cereale. Este surprinsă o intrare în trepte pe latura scurtă opusă cuptorului. În momentul circumscrierii bordeiului întrega dărâmătură era acoperită cu un strat gri-cenușiu, ajungând până la 5 cm grosime, și în care se aflau puternice urme de arsură. Nu este exlus ca acest strat să provină din incendierea acoperișului.

Reamenajările bordeiului 2 ridică întrebarea dacă ele reprezintă faze diferite de locuire a bordeiului și, prin extindere, a întregii așezări. Putem considera că ne aflăm în fața unor refaceri ale locuinței în cadrul unei singure faze de locuire.

Fenomenul refacerii locuințelor pe aceiași vatră, cu micșorarea uneori a spațiului de locuit, a fost observat încă din așezarea de la Băneasa[3], precum și în alte așezări mai mult sau mai puțin cercetate.

Se ridică întrebarea dacă această locuință este sau nu un atelier.

Argumentele pro ar fi:

– prezența cuptoarelor mari

– descoperirea unei cantități destul de mari de zgură precum și lupe din fier atât în bordei cât și în jur

– în Moldova, în așezarea de la Costișa[4] o locuință asemănătoare a fost dovedită a fi atelier prin prezența unei unelte pentru prelucrarea metalelor

– prezența unor bulgări de calcar ce puteau servi drept fondanți.

Argumentele contra ar fi:

– lipsa uneltelor pentru prelucrat metalul

– nu putem ști în stadiul actual al cercetărilor, locul pe care îl ocupa bordeiul în cadrul așezării, dat fiind că un atelier se afla de obicei la periferia așezării.

Deși argumentele pro ar fi mai puternice, lăsăm această problemă pentru cercetările viitoare.

Bordeiul nr. 3 este situat în proxima vecinătate a bordeiului 2 care îl intersectează prin cuptorul nr. 2 de pe latura de est. Este surprins în SD, 2,3,4 și SE, 2,3. Este orientat nord-sud cu colțurile puternic rotunjite. Dimensiunile sunt 4 x 2,70 x 3 x 4 m. În colțul de NV avea un cuptor cruțat în calup de pământ galben. Cuptorul avea vatra lutuită și puternic arsă, vatră ce se continua și în fața cuptorului până la 50 cm. În interiorul cuptorului pe o înălțime de aproximativ 20 cm s-a amenajat prin lutuire o margine. Bolta a rămas nelutuită. Se pare că acest cuptor nu a fost folosit mult timp, deoarece bolta nu a avut timp să se ardă îndejuns de bine să capete aspectul unui chirpic ars, așa cum s-a petrecut cu bolțile celorlalte cuptoare. În acest caz, după prăbușirea cuptorului, acesta se prezenta ca o masă de pământ galben sub care apărea vatra cu gardina de lut ars.

Acest bordei prezintă două faze. În prima fază, de sus în jos, bordeiul avea o adâncime de –90 cm și avea caracteristicile prezentate mai sus. Cea de-a doua fază nu

3 Margareta Constantiniu, Panait I. Panait, **Cercetări arheologice**, 2, p. 98.

4 D. Teodor, **Civilizația romanică la est de Carpați** în sec. V–VII, București, 1984, p. 36.

a fost complet cercetată. După o secționare E-V a bordeiului s-a observat că acesta merge până la -1,43 m adâncime, că întreaga construcție capătă o nouă orientare. De la acea adâncime s-au recoltat fragmente ceramice, o piatră de râșniță și un bulgăre mare de zgură de aproximativ 30 cm diametru. Pentru campania din 1996 ne propunem continuarea cercetării în acest bordei. Intrarea se află pe latura scurtă de sud.

Inventarul locuințelor cuprinde:

- material ceramic;
- material osteologic;
- zgură și lupe de fier;
- așchii de silex și trei bucăți mai mari ce par a fi unelte;
- piese din lut; greutăți, vălătuci, fusaiole;
- piese din piatră : gresii, cute, bolovani de calcar.

CERAMICA

S-a recurs la analiza statistică în formula prezentată în continuare deoarece:

a) materialul este fragmentar și nu s-a putut întregi nici măcar un vas

b) diferența dintre numărul de buze de vas și numărul de cioburi este mult prea mare pentru a renunța la acestea din urmă.

c) s-au luat în discuție doar fragmente destul de mari pentru a putea oferi detalii de decor și formă.

d) în categoria indeterminatelor, prezentate în tabele la rubrica de observații intră cioburi mici, de aspect șters, fără relevanță tipologică, care aparțin tuturor categoriilor de pastă, ardere și decor.

În privința formelor de vas nu avem multe observații însă se constată următoarele:

a) Predomină forma de borcan din pastă nisipoasă, diferențe fiind înregistrate în forma buzei. De exemplu în B1 se preferă borcanul cu gura largă, mai mare decât fundul, a cărei buză este răsfrântă ca o streașină peste gâtul scurt din care se dezvoltă brusc umărul de cele mai multe ori ornamental. Buza rotunjită sau teșită este uneori ornamentată.

Capacitatea borcanelor este mică și mijlocie, cu pereți a căror grosime este de 5-8 mm, însă uneori atinge și 14 mm mai ales în porțiunea inferioară.

b) Oala cu una sau două torți, din pastă fină cenușie, cu grosimea pereților depășind uneori 1 cm, este întâlnită cu precădere în bordeiul nr. 2 și locuința de suprafață. Torțile sunt scurte, ovale, pornind imediat de sub buză și lipindu-se prin îngroșare pe umărul ce pornește brusc (planșa IX, fig.1).

c) Vase de capacitate mai mare din pastă cenușie. Grosimea pereților este în general de 14 mm.

d) Au apărut și câteva fragmente din torți tubulare de amforă și un fund conic, lucrate din pastă semifină, cu nisip și mică, de culoare roșie – cărămizie, trădând o evidentă factură bizantină.

e) Din locuința de suprafață provine un gât de ulcior.

f) Au fost folosite și câteva vase mici cu pereți de 3-4 mm grosime, din pastă cu nisip dar bine frământată și arsă negru–cenușiu.

TABEL CENTRALIZATOR - FETEASCA 1995 - CERAMICĂ

Pastă	Culoare după ardere	Decor	Bordei 1	Bordei 2	Bordei 3	Locuință de suprafață	Observații
1	2	3	4	5	6	7	8
I. Fină, bine frământată cu mica și uneori fragmente de calcar	1. Gri cimentos cu miezul mai deschis la culoare	a.	10,50 %	13,4 %	16,34 %	12,70 %	
		b.	1,20 %	2,44 %	1,44 %	3,24 %	
		c.	1,8 %	-	-	1,35 %	
		d.	1,53 %	5,35 %	-	0,27 %	
		e.	-	-	3,01 %	-	
		Total	14,58 %	20,73 %	19,95 %	17,56 %	
	2. Gri - cenușiu la interior cu miez negru și cărămiziu la exterior	a.	1,53 %	1 %	9,13 %	8,64 %	În B3, gradul de ardere este f. diferit și îmbracă nuanțe diferite de la cenușiu la cărămiziu
		f.	5,38 %	-	-	-	
		b.	-	-	1,2%	-	
		g.	-	1 %	-	-	
		i.	-	-	0,96 %	-	
		Total	5,49 %	2 %	11,29 %	8,64 %	
	3. Roșie-cărămizie arsă uniform	a.	10,87 %	2 %	5,52 %	5,67 %	
	4. Roșie-cărămizie cu miezul cenușiu	a.	2,08%	-	-	-	
		g.	-	-	0,48 %	-	
		Total	12,24 %	2%	6%	5,67%	
Total final pentru	prima categorie de	pastă	34,49 %	24,7 %	37,25 %	32,16 %	

Pastă	Culoare după ardere	Decor	Bordei 1	Bordei 2	Bordei 3	Locuință de suprafață	Observații
1	2	3	4	5	6	7	8
II. Pastă alburie caolinoasă cu mica și nisip în cantitate mică	1. Alburie la exterior cu miez negru	n.	0,98 %	0,66 %	1,20 %	1,08 %	
	2. Roz la exterior cu miez alburiu și particule de ocru	-	1,25 %	0,66 %	4,80 %	1,62 %	
III. Lut în amestec cu nisip și microprundișuri	1. Arsă negru - cenușiu relativ uniform	j.	19,39 %	23,41 %	6,73 %	28,1 %	Indeterminate indiferent de tip de pastă, decor și ardere B1 = 37,67 % B2 = 0 B3 = 54,08 % locuința de suprafață = 25,4%
		p.	1,53 %	1,33 %	0,73 %	2,43 %	
		o.	2, 08%	1,67 %	0,24 %	1,24 %	
		k.	4 %	-	5,28 %	4,59 %	
		r.	1,25 %	1%	4, 80 %	1,24 %	
		t.	3,45 %	2%	-	-	
		s.	3,45 %	0,66 %	-	-	
		w.	-	1,67 %	6 %	-	
		z.	-	5,68 %	6,73 %	2,18 %	
		u.	-	-	-	3,24 %	
		x.	-	-	4,80 %	-	
		Total	35,15 %	56,52 %	29,56 %	28,1 %	
Același tip de pastă și ardere dar cu mult nisip în pastă, de aspect grosier și fără decor			2,08 %	9,03 %	6,49%	-	

Pastă	Culoare după ardere	Decor	Bordei 1	Bordei 2	Bordei 3	Locuință de suprafață	Observații
1	2	3	4	5	6	7	8
	2. Roșu-cărămiziu cu nuanțe de la gălbui la cenușiu și cu miezul negru în spărtură	j.	6,47 %	16,5 %	9,39 %	11,62 %	În B3 la această ardere se observă o cantitate mai mare de nisip
		x.	-	-	2 %	-	
		k.	11,97 %	0,33 %	0,96 %	-	
		w.	-	-	1,68 %	-	
		o.	-	-	0,24 %	-	
		y.	-	-	0,48 %	-	
		q.	-	-	0,24 %	-	
		t.	-	-	0,72 %	-	
		?	3,18 %	0,33 %	-	-	perete gros de 14mm
		g.	1,25 %	-	-	-	
		a.	1,8 %	0,66 %	-	-	
		l.	-	2,67 %	-	-	
		-	2,08 %	4,34 %	-	-	aspect grosier, prost arsă.
Total final pentru de pastă	a treia categorie			73,91 %	56,73 %	65,13 %	

Bordei 2.

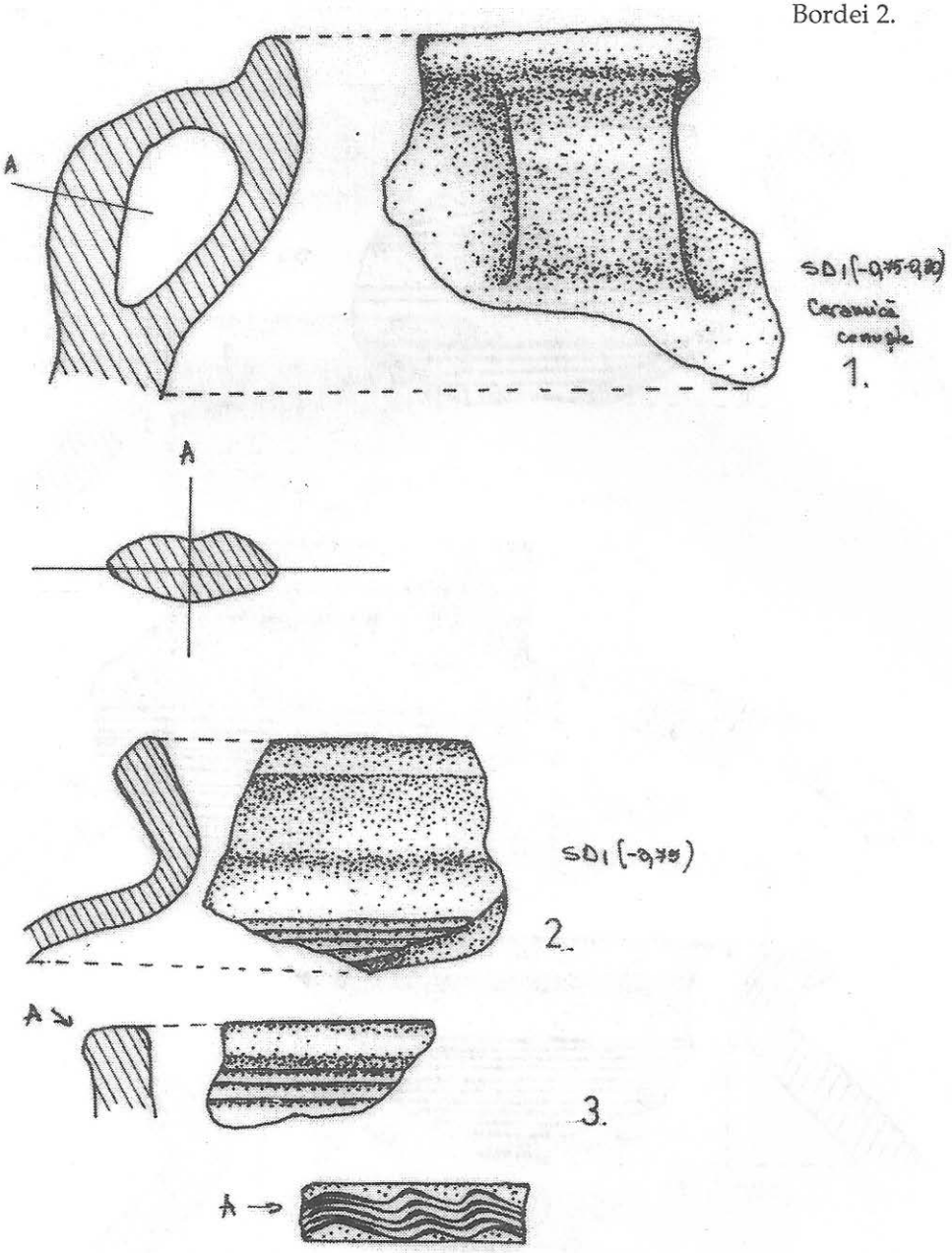

Planșa 9.

Bordei 2.

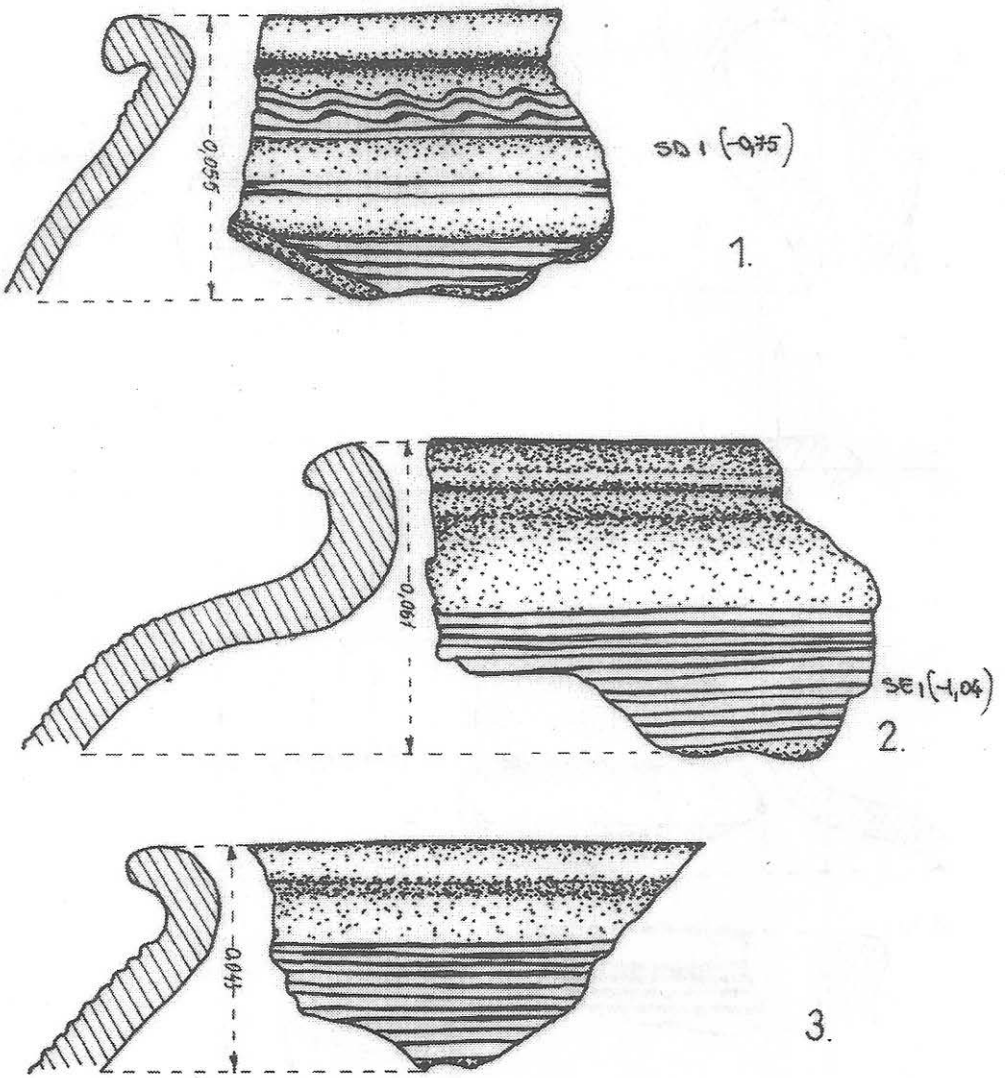

Planșa 10.

Bordei 2.

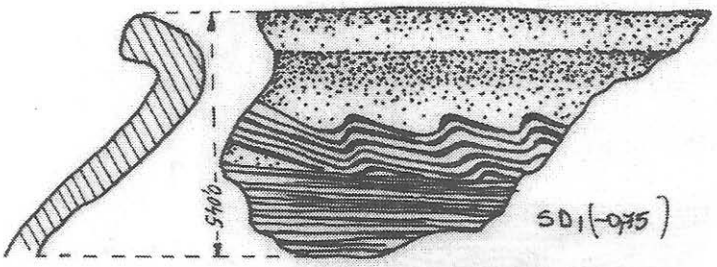

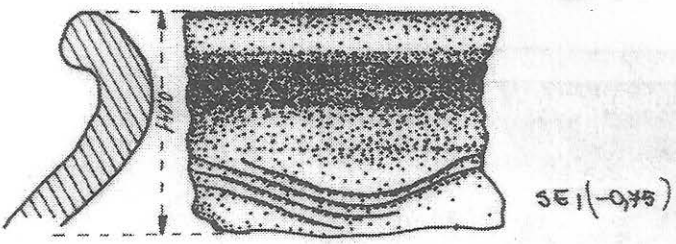

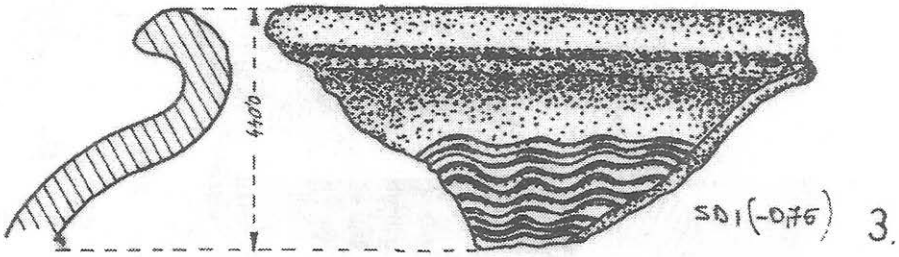

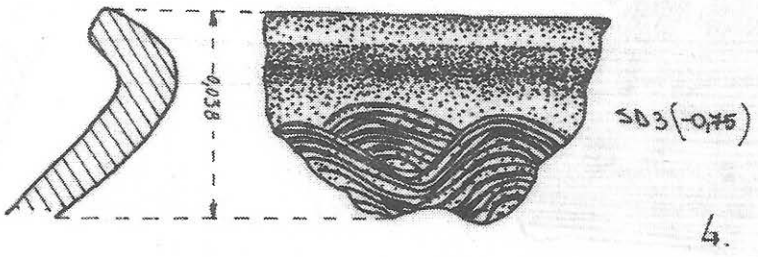

Planșa 11.

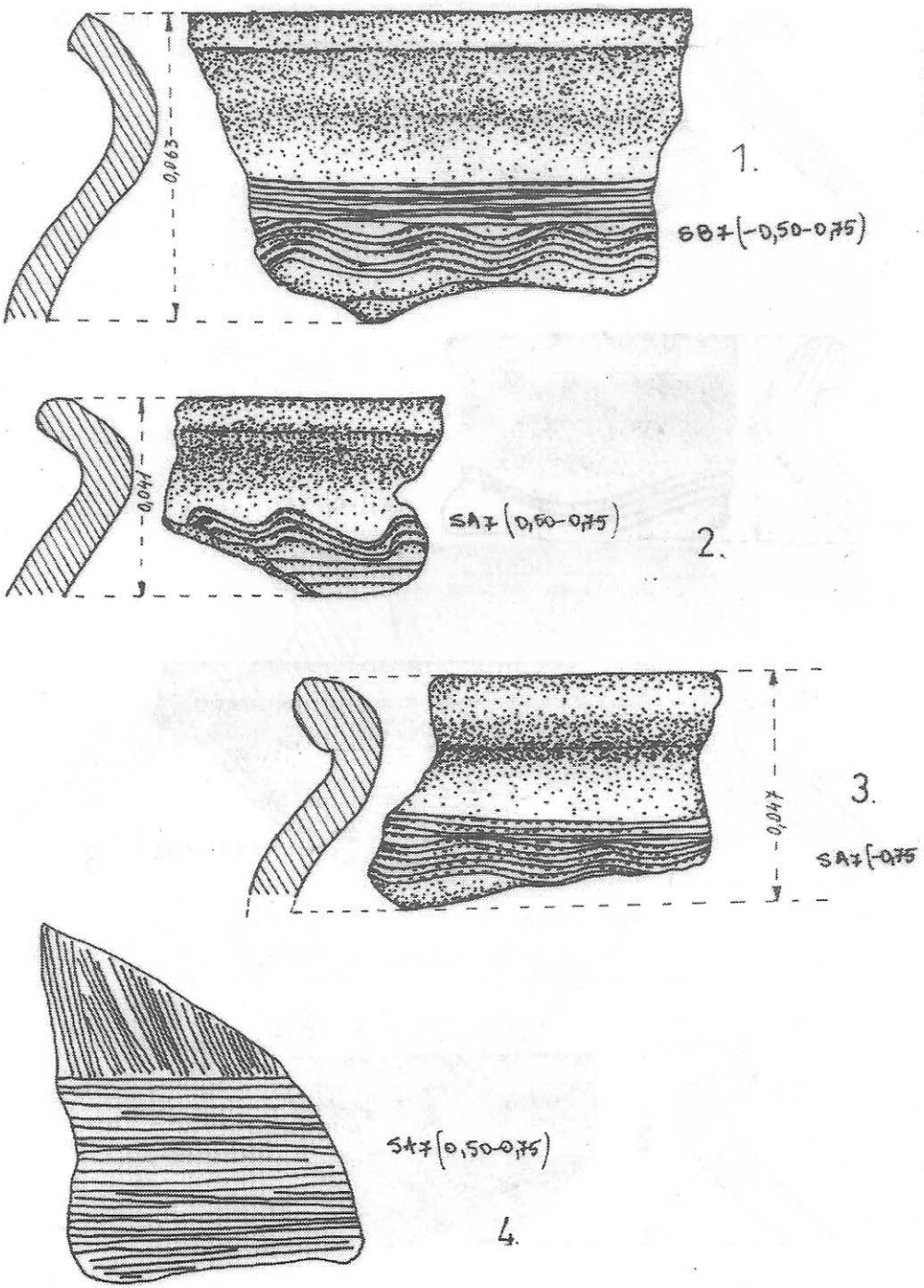

Planșa 12. Locuința de suprafață 1.

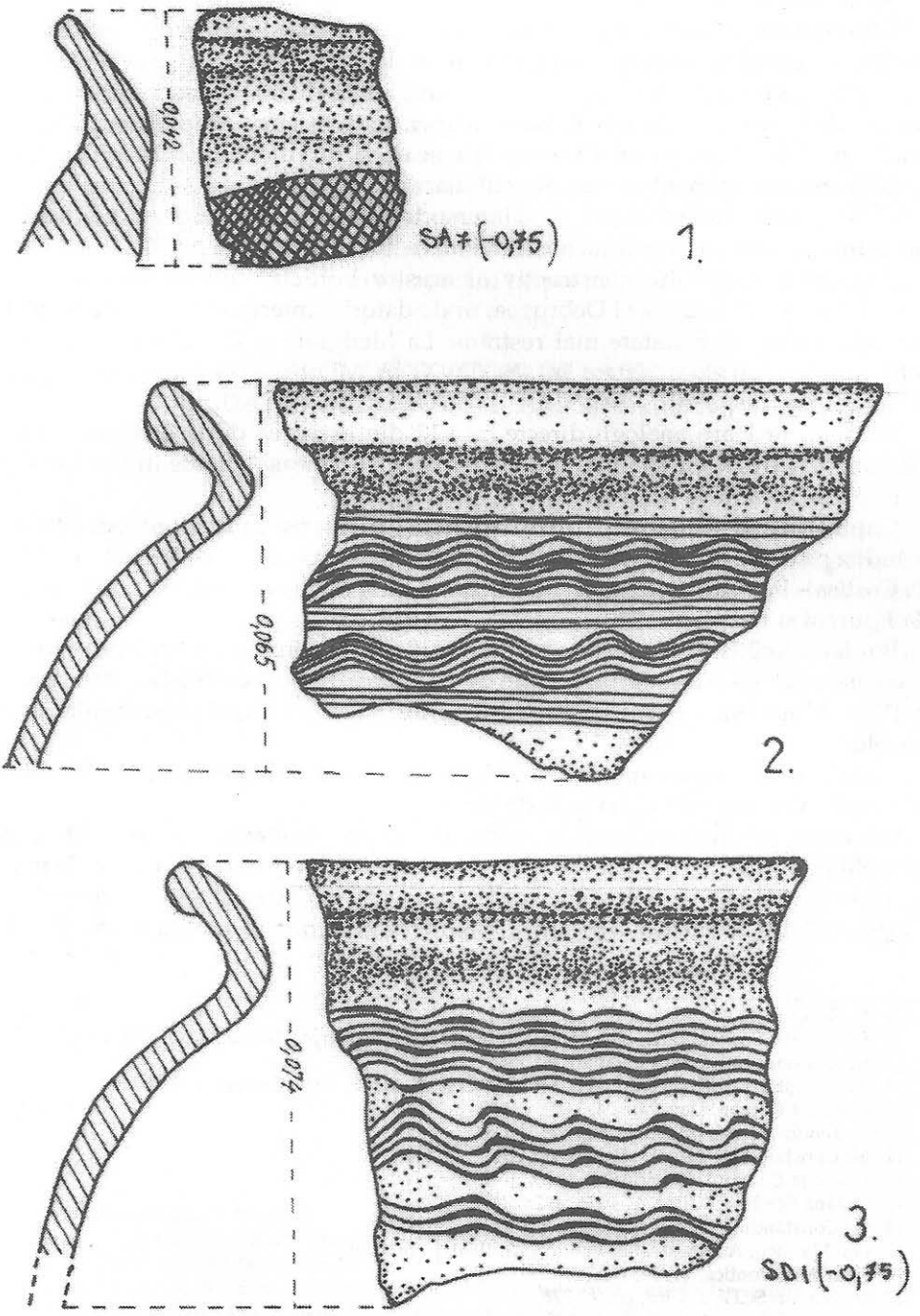

Planșa 13. Locuința de suprafață 1.

ANALOGII ŞI DATARE

Deşi aparţin aceluiaşi strat cultural, cele patru complexe nu au funcţionat în acelaşi timp. Decalajul în timp ne-a fost sugerat de:

a) pelicula de sediment negru-mâlos, considerată de noi ca fiind consecinţa unei inundaţii de mai mică măsură. Aceasta acoperă în întregime umplutura B3 şi apare sporadic pe fundul gropii lui B1, ceea ce înseamnă că atunci când B1 a fost părăsit datorită acestui eveniment, B3 era de mult năruit.

b) B2 este ulterior lui B3 pe care îl intersectează în regiunea cuptor nr. 2. Faptul că el nu deţine nici un fel de sedimente aluvionare îl face ulterior şi lui BI.

Analogiile sistemului constructiv al acestor bordeie sunt numeroase atât în Muntenia cât şi în Moldova şi Dobrogea, unde datorită interferenţei cu alte tehnici de construcţie au putut fi datate mai restrâns. La Medgidia şi Capidava[5] bordeiele cu pereţii neamenajaţi sunt datate în sec. IX–X. În Muntenia ele constituie tipul de locuinţă cel mai răspândit.

Bordeiul nr.1 are analogii directe cu L12 din aşezarea de la Dodeşti – Vaslui[6] datată în sec. VIII-IX, cu locuinţe din aşezarea de la Băneasa[7] datate în sec. IX–X precum şi în aşezarea de la Budeşti[8].

Cuptoarele mari din B2, care dau nota caracteristică acestei locuinţe, sunt răspândite pe o arie largă[9]. Analogii până la identitate găsim într-o locuinţă de sec. VIII de la Costişa – Botoşana[10] precum şi în aşezarea de la Băneasa[11] (sec. IX-X) şi în locuinţe de la Epureni şi Horga[12].

Bordeiul nr.3, atât prin plan cât şi prin tipul de cuptor cruţat în bloc de lut, are numeroase analogii. Amintim aşezările de la Dulceanca[13] (sec. VIII-IX), Băneasa-sat[14] (sec. IX-X), Mihai Bravu[15] (sec. IX-X), Gura Canliei[16] (sec. IX - X) şi în mai multe aşezări din Moldova[17].

Locuinţa de suprafaţă are analogii la Dridu[18], Băneasa-sat[19], Străuleşti–Măicăneşti[20], Chirnogeni[21] cât şi la Radovanu[22].

Ceramica prezintă analogii numeroase atât în Muntenia cât şi în Dobrogea. Legăturile permanente cu acest din urmă areal sunt demonstrate de analogiile în ceea ce priveşte pasta, arderea şi grosimea pereţilor cu ceramica datată ante – Tzimisches de la Diogenţia[23]. De asemenea cele câteva fragmente de ceramică din humă–alburie, fără

5 R. Florescu, Z. Covacef, op. cit., p. 243, sq.
6 D. Teodor, **Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi în sec. VI-XI**, Iaşi, 1984.
7 M. Constantiniu, Panait I. Panait, **op. cit.**
8 A. Paragină, Gh. Constantinescu, **Studii şi Comunicări**, 3, 1980, Focşani, p. 71-87.
9 Ghenuţă Coman, **Danubius**, 4, 1970, p. 162
10 D. Teodor, **Continuitatea populaţiei...** p. 63.
11 M. Constantiniu, Panait I. Panait, **op. cit.**
12 Ghenuţă Coman – **op. cit.**
13 Suzana Ferche – SCIVA, 2, 1976, p. 247-259.
14 M. Constantiniu, Panait I. Panait – **op. cit.**
15 Gh. Mănucu, Adameşteanu, **Pontica**, 23, 1990, p. 183-219
16 M. Irimia, **Pontica**, 14, 1981, p. 68-119.
17 D. Teodor, **SCIV**, 2, 1968, p. 277-278.
18 Eugenia Zaharia, **Săpăturile de la Dridu**, Bucureşti, 1967, p. 38.
19 M. Constantiniu, Panait I. Panait – **op. cit.**
20 M. Constantiniu, Panait I. Panait, **Materiale de istorie şi muzeografie**, 6, p. 66-68.
21 George Trohani, **Cercetări arheologice**, I, 1975, p. 144 sq.
22 Maria Comşa, **Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos**, p. 143-147. 5-7, 1989.
23 Gheorghe Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, **Diogenţia**, Bucureşti, Editura Academiei, p., 204, sq 1967.

a constitui ceva izolat, pe lângă o datare timpurie[24] ilustrează aceeași legătură. Tot în arealul dobrogean analogii găsim la Gârlița–Ostrov[25] (sec. VIII-IX), Castelu[26] (sec. IX-X).

Pentru Muntenia, analogii directe chiar și în privința statisticii, întâlnim la Bucureștii-Noi[27] (sec. IX-X), Băneasa-sat[28] (sec. X), necropola de la Chișcani– Brăila[29] (sec. IX-X) (deși aici apar o serie de ornamente mai târziu) și Chirnogeni-Ilfov[30].

Analogii sunt și în Moldova[31] cât și în Oltenia[32].

Din această serie de analogii pentru sistemul constructiv al locuințelor cât și pentru ceramică rezultă că așezarea se datează în a doua jumătate a sec. IX - prima jumătate a sec. X. La această datare concură și situarea așezării pe vale, știut fiind că la sfârșitul sec. X se observă o ridicare a așezării pe promontorii.

MATERIALUL OSTEOLOGIC DE LA FETEASCA DATE PRELIMINARII (CAMPANIA 1995)

DRAGOȘ MOISE*

În cele patru locuințe au fost descoperite numeroase fragmente osoase aparținând unor specii diferite. Materialul se caracterizează prin stare fragmentară și peliculă calcinoasă datorată solului specific de Bărăgan. Un număr mic de oase prezintă semne de prelucrare.

Deoarece concluziile de specialitate vor fi în raportul final al întregii așezări, prezentăm aici doar listele de inventar cu materialul osteologic determinat.

Nr. resturi osoase	Bordei 1	Bordei 2	Bordei 3	Locuință de suprafață
Total	129	57	118	112
Determinate	43	34	49	43
Indeterminate + coaste	76	20	67	69
Prelucrate	4	1	-	-

* Muzeul Național București

24 M. Comșa, **Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos**, 1, 1985, passim.
25 C. Cârjan, în **Pontice**, 2, 1969, p. 111-132
26 A. Rădulescu, N. Harțuche, **Necropola feudal-timpurie de la Castelu**, Constanța, 1967, p. 85.
27 Panait I. Panait – **Cercetări arheologice în București**, 1963 p. 104-125.
28 M. Constantiniu, Panait I. Panait – **O așezare...** p. 98.
29 N. Harțuche, Fl. Anastasiu, I. Broscățean, **Danubius**, 1, Galați, 1967, p. 154-178.
30 George Trohani – **op. cit.**
31 D. Teodor, **Cultura Dridu...** în SCIV, 2, 1968, p. 245.
32 I. Toropu, C. Voicu, în SCIV, 4, 1971, p. 671-675.

FETEASCA 1995

MATERIAL OSTEOLOGIC - DATE PRELIMINARE

SPECIE	BORDEI 1		BORDEI 2		BORDEI 3		LOCUINȚA DE SUPRAFAȚĂ	
	Nr. fragmente	%	Nr. fragmente	%	Nr. fragmente	%	Nr. fragmente	%
Bos taurus	26	60,46	16	47,05	29	59,18	19	44,18
Capreolus / ovicaprine	1	2,32	-	-	-	-	-	-
Ovis aries	1	2,32	2	5,88	-	-	-	-
Ovicaprine	4	9,30	4	11,76	2	4,08	5	4,46
Suss scrofa domesticus	9	20,39	4	11,76	16	32,65	5	4,46
Equus caballus	-	-	1	2,94	-	-	3	6,97
Equus / bos	-	-	5	14,70	-	-	10	23,25
Canis familiaris	-	-	2	5,88	1	2,04	-	-
Capra hircus	-	-	-	-	1	2,04	1	2,32
Capreolus capreolus	1	2,32	-	-	-	-	-	-
Suss scrofa attila	1	2,32	-	-	-	-	-	-

THE EARLY-MEDIEVAL SETTLEMENT IN ŞTEFAN CEL MARE – FETEASCA (DEP. CĂLĂRAŞI). IX - X A.C.

Abstract

Surface research delimited early-medieval habitat traces in the field over a great area. The Highway building was opportunity for saving excavations. We found a habitat nucleus with three huts and one dwelling-house. This complexes point out two habitat phases of the settlement.

The discoveries list includes pottery lumps and iron slogs, bone drillers and domestic bone remains, one fishing line sling, projectiles, knife sharpener stone, chalky shell.

The pottery belongs to two great groups: grey and sandy. In the sandy pottery we found some kaolin fragments. The pottery shapes are earthen jar, pot with one or two handles, a jug.

This settlement is includeed in early medieval culture with many settlements in the Vallachian Lowland, Moldavia and Dobroudja.

GENOVEZII LA CALIACRA: UN DOCUMENT IGNORAT

ŞERBAN PAPACOSTEA

În luna ianuarie 1397, senatul Veneției comunica regelui Sigismund al Ungariei că a luat cunoștință despre pregătirile, neîndoielnic de natură militară, adoptate de el la Licostomo, Caliacra și Constantinopol[1]. Dacă pentru Licostomo explicația acestor măsuri nu e dificilă întrucât fortificația care străjuia navigația între Dunăre și Marea Neagră se afla în mâinile genovezilor[2], aliați tradiționali ai Regatului ungar încă din vremea regelui Ludovic I de Anjou, dacă la Constantinopol măsurile de pregătire fuseseră desigur coordonate de regele Ungariei cu împăratul Manuel Paleologul, cu prilejul vizitei pe care i-a făcut-o Sigismund nu mult timp înainte, urmare a dezastrului cruciaților la Nicopol și a fugii regelui pe Dunăre și pe mare, mai greu de lămurit și nelămurită încă până astăzi este apariția așezării Caliacra în scrisoarea regelui către Veneția și în răspunsul autorităților venețiene. Lămurirea ne-o aduce un document publicat în urmă cu patruzeci de ani în corpusul de acte privitoare la domnia lui Sigismund de Luxembrug. Într-adevăr, un act emis de rege la 8 septembrie 1402 împuternicește pe Ioan Elempek, cetățean al orașului Buda, și pe Meynhart din Levocea (Löcse, Leutschau), împreună cu asociații lor, să rețină pe orice negustor sau cetățean genovez "pro dampnis et ablationibus eis per Bartholomeum de Grimaldis capitaneum în Callatrea, contra litteras salvi conductus ipsis per Melchionem de Spinulam potestatem Peyrensem concessi, irrogatis"[3]. Așadar, în 1402, sau nu mult înainte, doi sau chiar mai mulți negustori din Regatul ungar, aflați pe drumul de înapoiere de la Pera la Buda, oprindu-se la Caliacra, probabil popas obișnuit la acea dată pe linia care lega Ungaria cu Constantinopol și Pera, pe cursul Dunării și pe țărmul apusean al Mării Negre, au suferit vexațiuni și confiscări din partea lui Bartolomeo de Grimaldi – numele aparține unei familii ilustre aristocrației genoveze –,

1 "Ad aliam partem dictae suae ambasiatae, in qua narrant distincte et seriose provisiones factas per ipsum serenissimum dominum regem in Licostomo, Chaliachera et in Constantinopoli, sic dicimus, quod per illas et alias... comprehendi et videri potest satis clare virtus, sapientia et bona intentio ey disputatio maiestatis sue circha ista facta.." ; S. Ljubić, **Listine**, IV, Zagreb, 1875, p.399 (**Monumenta spectantia historiam slavorum meriodionalium**, V).

2 Ş. Papacostea, **La fin de la domination génoise à Licostomo**, Iași, 1985, p.1-2 (extras din Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol", XXII, 1).

3 E. Màlyusz, **Zsigmondkori oklevéltár**, II, 1, Budapest, 1956, p. 223-224; cf. Zs. Pach, **Die Verkehrsroute des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn in der Zeit Sigismunds**, în vol. **Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387-1437**, Warendorf, 1994, p. 195.

deşi se aflau sub protecţia unui salvconduct emis de căpetenia (podestà) genovezilor din Pera. Actul regelui Sigismund cuprinde neaşteptata revelaţie a dominaţiei genoveze în cetatea Caliacra, aflată sub autoritatea unui comandant genovez, care, pe lângă funcţia sa militară, exercita, legal sau abuziv, şi un control al traficului de mărfuri pe această linie de comunicaţie a cărei însemnătate a sporit considerabil în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pe lista aşezărilor direct controlate de genovezi pe ţărmurile Mării Negre – listă care e departe de a fi fost stabilită cu exactitate de către istorici – trebuie adăugată şi Caliacra.

"Kali-Akra – arată Orest Tafrali - este un promontoriu sau mai degrabă o mică peninsulă, adânc implântată în mare, deasupra căreia parcă atârnă peste stânci înalte şi abrupte. E alcătuit din două platforme, dintre care prima era odinioară fortificată iar a doua adăposteşte farul care luminează în depărtare suprafaţa apelor... Kali–Akra înseamnă în bizantină şi în greaca modernă «capul cel bun» .... Numele Kali-Akrei s-a păstrat până în zilele noastre traversând evul mediu. Turcii l-au alterat. Kali-Akra a devenit pentru ei Kalagriah, sau chiar Teheliggra–Bouroun".

"Kali-AKra este un adăpost foarte sigur pentru navigatori, când marea e furtunoasă... Nu se ştie dacă era sau nu fortificată în antichitate, dar sigur era în evul mediu. Într-adevăr, se văd ruinele unei fortăreţe... pe platforma din faţă a peninsulei. Se mai disting încă două intrări... (Jules) Laurens «mijlocul secolului al XIX-lea» ne spune că această fortificaţie "Kalagriah" ar fi fost construită de genovezi"[4].

Caliacra este aşadar un punct strategic pe ţărmul apusean al Mării Negre al cărui destin istoric l-a urmat. După reinstalarea puterii bizantine la Constantinopol în 1261, toate poziţiile însemnate ale ţărmului vest pontic până la gurile Dunării au fost cuprinse în hotarele imperiului restaurat ca urmare a puternicelor ofensive recuperatoare ale împăratului Mihail VIII Paleologul[5]. Cucerirea bizantină s-a împlinit în această arie în detrimentul Ţaratului bulgar şi a fost consolidată cu concursul Imperiului mongol al Hoardei de Aur. Alianţa dintre Bizanţul restaurat şi tătarii Hoardei de Aur, sigilată prin legături matrimoniale, a asigurat stabilitatea poziţiilor bizantine în regiune, cu diverse titluri de drept, imperiale sau patriarhale.

Dobândirea şi mai ales conservarea acestor poziţii ar fi fost imposibilă în afara înţelegerii cu Hoarda de Aur, puterea dominantă la Dunărea de Jos până spre mijlocul secolului al XIII-lea. Cooperarea dintre Bizanţul restaurat şi statul mongol cu centrul la Sarai pe Volga, încă necercetată în toată amploarea şi în vicisitudinile ei – nu o singură dată cooperarea a lăsat loc înfruntărilor militare –, a fost o componentă majoră a relaţiilor internaţionale în Europa răsăriteană şi sudică, până când, spre mijlocul secolului al XIV-lea, modificările survenite în situaţia geopolitcă a regiunii au făcut caducă legătură dintre imperiul bizantin şi Hoarda de Aur[6].

Pe teritoriul care avea să capete mai târziu denumirea de Dobrogea, Bizanţul şi-a reafirmat controlul în vremea lui Mihail VIII Paleologul prin triburile de turci selgiucizi fugiţi din Asia Mică de teama mongolilor şi instalaţi în regiune de împărat[7].

4 O. Tafrali, **La cité pontique de Dionysopolis, Kaliakra, Cavarna, Téké et Ecréné**, Paris, 1927, p. 56-61.

5 G. Brătianu, **Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII siècle,** Paris, 1929, p. 115-119; idem, **Recherches sur Vicina et Cetatea Albă**, Bucharest, 1935, p. 35-38, 53-55.

6 Pentru evoluţia raportului dintre Imperiul bizantin şi Hoarda de Aur, v. mai recent, V. Ciocâltan, **Politica pontică a Hoardei de Aur** (manuscris).

7 Mai recent, pe baza celei mai largi documentaţii, A. Decei, **Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII-lea**, în vol. **Relaţii româno-orientale**, Bucureşti, 1978, p. 169-192.

Bizanțul, statul bulgar reînvigorat puternic deși pentru scurt timp sub țarul Sviatoslav (1300-1322) și Hoarda de Aur s-au succedat în controlul gurilor Dunării și al teritoriului de la sudul lor.

Instalați pe țărmul nordic și apusean al Mării Negre, la adăpostul regimului privilegiat obținut din partea împăratului bizantin și a Hoardei de Aur, genovezii au desfășurat o intensă și extrem de profitabilă activitatea din Crimeea până la Mesembria încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea[8].

Eclipsa puterii mongole la Dunărea de Jos după moartea hanului Nogai, la sfârșitul secolului al XIII-lea și în anii următori, a lăsat teren liber de afirmare și expansiune țarului Sviatoslav, care a ocupat o mare parte a țărmului pontic în nord până la Maurocastrum și în sud până la Mesembria, Anhialos și Agathopolis[9]. Izvoarele surprind acum un puternic antagonism între Bulgaria lui Sviatosalv și genovezii pontici; conflict ale cărui motive nu sunt dezvăluite de izvoare dar care pot fi bănuite pe temeiul unor informații indirecte.

În secolul al XIV-lea în deosebi în urma marilor concesii acordate lor de hanul Özbeg în 1313, genovezii au revendicat dreptul de a exploata comercial țărmul nordpontic din aria de dominație a Hoardei de Aur; arie care cuprinde și teritoriile cucerite de Țaratul bulgar. Probabilul refuz al țarului de a se supune condițiilor genoveze și hotărârea sa de a impune propriile sale reguli comerțului cu genovezii au declanșat conflictul, despre care știm că s-a manifestat prin daune provocate de oamenii țarului negustorilor genovezi la Moncastro și în alte locuri ale imperiului său, vexațiuni la care genovezii au răspuns prin apelul la arma lor eficace, boicotul comercial (**devetum**)[10].

Restaurația puterii Hoardei de Aur la Dunărea de Jos și restabilirea contractului teritorial între tătari și Bizanț pe țărmul apusean al Mării Negre a înlăturat dominația bulgară din cea mai mare parte a regiunii[11] și odată cu aceasta, motivul conflictului genovezo-bulgar. Dar tocmai acest conflict contribuie la lămurirea unor împrejurări similare de pe țărmul vest-pontic dezvăluite de sursele din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Slăbirea și progresiva dispariție a dominației Hoardei de Aur în teritoriile apusene ale ariei ei de hegemonie în Europa, ca urmare a ofensivei puterilor creștine învecinate – Polonia, Ungaria, Țara Românească, Moldova și Lituania – au adus la nivelul informației documentare o realitate politică nouă sau mai degrabă ieșită din anonimatul la care o condamnase hegemonia tătară și condominiumul tătaro-bizantin în vestul bazinului pontic, anume: statul dobrogean al lui Balica, Dobrotici și Ivancu, cu centrul la Caliacra[12].

"Parathalasia" dobrogeană, stat dezvoltat din și pe temelia porturilor vest-pon-

8 M. Balard, Byzantino-bulgarica, 1981, p. 87-88.

9 **Ibidem**, p. 88-89.

10 **Ibidem**, p. 89. Textul revizuit al hotărârii din 1316, de instituire a **devetum**-ului împotriva teritoriilor "împăratului Zagorei" (imperator de Zagora), a fost editat de G. Airaldi, în vol. **Genova e la Bulgaria nel Medioevo**, Genova, 1984, p. 347-349.

11 În anii 1330-1331 când se pare că a traversat Dobrogea în drumul său de la Hoarda de aur la Constantinopol, de-al lungul țărmului, arabul Ibin Battuta afirma că a trecut din aria stăpânirii tătare în cea a imperiului bizantin, fără a menționa vreo altă stăpânire; **Călători străini despre țările române**, I, Volumul îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 4-5. Pentru legăturile și dependența selgiukizilor din Dobrogea de Hoarda de Aur, v. S. Iosipescu, **Balica, Dobrotiță, Ioancu**, București, 1985, p. 27.

12 M.M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, în **Actes du XIVe Congrès intérantional des études byzantines**, Bucarest, 6-12 Septembre, 1971, II, București, 1975, p. 13-20; S. Isopescu, **op.cit.**

tice, şi-a căutat şi obţinut legitimitatea internaţională, îndată după apariţia sa, la Bizanţ, semnificativ nu din partea Ţarului bulgar. A doua trăsătură însemnată a politicii sale "externe", pontice, a fost conflictul de lungă durată cu genovezii, dezlănţuit cel mai târziu la sfârşitul deceniului al şaselea al secolului al XIV-lea, mai exact în 1360[13].

Faptul declanşator al înfruntării dintre genovezii pontici şi noul stat alcătuit pe ţărmul pontic apusean şi data începutului ei nu ne sunt revelate cu precizie de izvoare. Dar, urmărit în dimensiunea duratei lungi, conflictul, însuşi pare a fi fost o recrudescenţă, o reluare, a celui care îi opusese cu câteva decenii în urmă pe aceiaşi genovezi Bulgariei şi lui Sviatoslav, reinstaurată în posesia ţărmului dobrogean.

Între timp însă – adică între domnia lui Sviatoslav şi cea a distinşilor dobrogeni – o mutaţie majoră s-a produs pe ţărmul nordic al Mării Negre până la gurile Dunării, dacă nu şi la sud de acestea. De la Caffa, iniţial modestă autonomie genoveză în statul Hoardei de Aur, transformată în câteva decenii într-unul din cele mai însemnate centre ale comerţului european, adăpostit de fortificaţii inexpugnabile chiar şi pentru tătari, genovezii au acaparat în deceniul al cincilea şi al şaselea al secolului al XIV-lea toate poziţiile-cheie, comerciale şi strategice, de pe ţărmul răsăritean al Crimeei, până la vărsarea Dunării în mare[14]. În deceniul al şaselea, ei dominau cu certitudine fortăreaţa care controla legătura între Dunăre şi mare, Licostomo. Politică programatic urmărită, în concordanţă cu revendicarea genoveză, amintită de un istoric bizantin, în virtutea căreia tot ţărmul controlat de Hoarda de Aur se afla în aria hegemoniei lor comerciale[15]. Încercând să impună noii formaţii politice dobrogene regimul comercial privilegiat care comporta şi aşezări proprii autonome, regim pe care îl smulseseră Hoardei de Aur – ca dealtminteri şi altor puteri pontice –, genovezii s-au lovit de rezistenţa localnicilor. Urmarea a fost un război care s-a prelungit timp de mai bine de un sfert de secol, timp în care cei doi adversari şi-au ameninţat şi lovit reciproc poziţiile şi interesele. Iată în prezentarea rezumativă a lui Michel Balard istoria acestui conflict, a cărui desfăşurare, în toată complexitatea şi angrenajele sale pontice, rămâne încă să fie reconstituită de cercetări viitoare:

"Această politică – anume alianţa lui Dobrotici cu Veneţia şi forţele antigenoveze de la Bizanţ – contraria evident interesele genoveze. Încă din 1360, oamenii de afaceri liguri stabiliţi la Chilia se temeau de intervenţia galerelor lui Dobrotici. În anii următori, despotul ameninţă primejdios comptoarele genoveze de la Dunărea de Jos, în asemenea măsură încât a fost nevoie în 1373 să se organizeze o mahonă la Licostomo pentru a reuni toate forţele necesare apărării acestui loc, în vreme ce o galeră a lui Dobrotici, calificat "pravus et crudelis inimicus communis Janue", capturase o galeră genoveză. Aceste ciocniri repetate s-au transformat în anul următor în război deschis.

13 N. Balard, **op. cit.**, p. 91; V şi El. Todorova, **Le relazioni di Dobrotiza con i Genovesi**, în vol. **Genova e la Bulgaria nel Medioevo**, Genova, 1984, p. 235-247.

14 Ş. Papacostea, RESEE, 17, 1979, 2, p. 211-217.

15 N. Gregoras, **Historia Byzantina**, ed. L. Schopen, II, Bonn, 1830, p. 877; cf. Ş. Papacostea, **op. cit.** p. 210. Ce întindere a ţărmului pretindeau genovezii să controleze se constată, indirect, din limitele episcopiei de Caffa, înfiinţat, la 26 februarie 1318 de papa Ioan XXII, la cererea lor, anume " a villa Varia (Varna) în Bulgaria usque ad Saray", **Acta Ioannis XXII (1317-1334)**, ed. Al. L. Tăutu, Vaticano, 1952, p. 12-13 une lectura Varia e îndreptată în Varna (îndreptare acceptată de toţi interpreţii actului papal); cf. J. Richard, **La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe – XVe siècles)**, Paris, 1977, p. 158, S. Iosipescu, **op. cit.**, p.51 şi C. Eubel, **Die während des 14. Jhs. im Missiongebiet der Dominikaner und Franziskaner errichteten Bisstümer** in **Festschrift zum elfhundertjährigen Bestehen des Deutschen Campo Santo in Rom**, Freiburg i Br., 1897, p. 180.

În 1374, consulul Caffei, Aimone Grimaldi, punea să se înarmeze o galeră sub comanda lui Martino de Mari, "occasione guerre Dobrodize"; două alte galere erau lansate în operații de succesorul său, Giuliano de Castro în 1375, una condusă de Paolo de Reza cealaltă de Quilico de Reza..."[16]. Războiul a continuat până în 1387 când a fost încheiată pacea între genovezi și succesorul lui Dobrotici, Ivanco, pace asimilată de unii cercetători cu o capitulare a celui din urmă[17].

Foarte probabil în cursul desfășurării acestui conflict, așadar înainte de încheierea păcii între Ivanco și Republica ligură, genovezii pontici au reușit să cucerească fortificația Caliacra. Un alt document de proveniență ungară, semnalat nu cu mult timp în urmă în istoriografia noastră, înlesnește înțelegerea cadrului politic în care s-a petrecut evenimentul.

Încă de la mijlocul secolului al XIV-lea, ostilitatea față de Veneția, împărtășită în aceiași măsură de Regatul ungar și de Genova, a dat naștere unei strânse cooperări comerciale, politice și militare între cele două puteri, cooperare care a devenit, în anumite momente, o strânsă alianță[18]. Efortul celor două puteri de a se substitui Veneției în comerțul Europei centrale a avut drept urmare deschiderea unor linii comerciale spre această arie prin Marea Neagră și gurile Dunării, pe de o parte, și prin Marea Adriatică, pe de altă parte[19]. Un privilegiu comercial acordat genovezilor de Ludovic I de Anjou, a deschis negustorilor genovezi larg porțile regatului său, pe cele două căi amintite[20].

Manifestarea cea mai puternică a evoluției de la convergență de interese comerciale la alianță politico-militară a fost asediul concomitent și coordonat al Veneției de către genovezi pe mare și de către unguri pe uscat în timpul războiului numit de la Tenedos sau de la Chioggia (1376-1381)[21].

Mai puțin cunoscută, pentru că a lăsat urme mai puțin numeroase, a fost cooperarea militară a celor două puteri la gurile Dunării și în Dobrogea. Documentul la care am făcut aluzie în rândurile de mai sus relevă existența unui plan de campanie al regelui Ludovic I "dincolo de Țara Românească" ("ultra partes Transalpinas"), iar comentatorul acestui act a susținut argumentat ipoteza potrivit căreia campania era proiectată spre regiunea gurilor Dunării, probabil în Dobrogea, zonă în care, în această vreme, conflictul armat dintre genovezi și Dobrotici bătea în plin[22]. Pe lângă alte

16 B. Balard, **op. cit.**, p. 91-92.

17 Vl. Kutikov, **Un interessante clausuea economica nell' accordo del 1397 tra il principe Ivanko e i genovesi** în vol. **Genova e la Bulgaria nel Medioevo,** Genova, 1984, p. 289-305; textul; tratatului a fost reeditat în anexa lucrărilor lui M. Andreev și Vl. Loutikov, **Dogovorât na Dobrydjanskiia vladeteli Ivanko s Genueztite ot 1387 g.**, Sofia, 1960, p. 98-103 (extras din Sofiiski drăjaven Universitet. Juridiceski fakultet, 59); I. Dujcev, **Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo** în vol. **Venezia e il Levante fino al secolo XV**, I, Firenze, 1973, p. 256, care susține că Ivancu a cedat "total" față de genovezi. El Todorova, **op. cit.**, p. 247 consideră că îngenunchera statului dobrogean a fost urmarea păcii veneto-genoveze de la Torino, 1381, care a permis Genovei să-și concentreze toate forțele împotriva "țării" lui Dobrotici; explicația e unilaterală. Cea mai cuprinzătoare analiză a războiului dintre genovezi și Dobrotici la V. Eskenazy, Revista de Istorie, 34, 1981, 11, p. 2047-2063.

18 Ş Papacostea, **De la guerre du Bosphore à la guerre de Ténédos: rivalités commerciales et alignements politiques dans la Sud-est de l'Europe dans le seconde moitié du XIVe siècle**, în vol. **Coloniser au Moyen Âge**, Paris, 1995, p. 341-352.

19 **Ibidem**, p. 342-345.

20 **Ibidem**

21 **Ibidem**, p. 346-347.

22 Lukacs, A., **O campanie angevină necunoscută din anul 1382**, Iași, 1991, p. 173-178 (extras din anuarul Institutului de istorie "A. D. Xenopol" XXVIII).

indicii, puternica presiune genoveză asupra "părților lui Dobrotici" exercitată prin intermedul unui **devetum** general, "atestă implicit că acțiunea conjugată ungaro-genoveză din anul precedent a constituit un eșec"[23]. Dar, ca de atâtea alte ori în trecut, forța magică a **devetum**-ului și-a spus în cele din urmă cuvântul, silindu-l pe urmașul lui Dobrotici să accepte regimul comercial impus de genovezi. E ceea ce îndreptățește ipoteza pierderii fortului Caliacra de către "țara lui Dobrotici" în aceste împrejurări[24]. Oricum, în 1396, când regele Sigismund a întreprins măsuri de apărare la Licostomo și Caliacra, poziții ale genovezilor, așezarea se afla neîndoielnic în mâinile acestora.

Încă mai greu de stabilit e momentul pierderii cetății de către genovezi; singurul termen "ante quem" disponibil în stadiul actual al cunoașterii noastre este anul 1444, când, în cursul înaintării lor pe țărmul apusean al Mării Negre, cruciații, care aveau să sufere o înfrângere catastrofală la Varna, au luat cu asalt fortul Caliacra, potrivit mărturiei istoricului bizantin Chalkokondyl[25]. La ce dată însă au cucerit turcii Caliacra e o problemă a cărei soluționare rămâne în sarcina unor viitoare cercetări.

În concluzie: preluarea Caliacrei sub stăpânire genoveză a fost urmarea conflictului dintre genovezi și formația politică constituită în Dobrogea după destrămarea hegemoniei Hoardei de Aur la Dunărea de Jos. Conflictul însuși a fost provocat, pe de o parte, de hotărârea genovezilor de a-și impune regimul comercial privilegiat pe ansamblul țărmului controlat odinioară de Hoarda de Aur și, pe de altă parte, de refuzul "țării lui Dobrotici" de a accepta dictatul genovez.

Caliacra genoveză a fost unul din punctele salbei de fortificații pe care s-a rezemat hegemonia genovezilor în bazinul pontic, poziții a căror listă completă e încă departe de a fi fost întocmită.

---

23 **Ibidem**, p 177.

24 Un istoric bulgar, autor al unei micromonografii a Caliacrei medievale, constată că între 1385 și 1388, reședința, "capitala", țării la Dobrotici s-a mutat de la Caliacra la Varna, fapt care ar explica decăderea așezării. În necunoștință de cauză, el atribuie această deplasare unei presupuse cuceriri a Caliacrei fie de turci, fie de români; V. Gjuzelev, Izvestiia – Varna, 9, 1973, p. 136-137. Rămâne valabilă încadrarea cronologică a pierderii Caliacrei de către "țara lui Dobrotici", nu însă și indicarea beneficiarilor acestei mutații care au fost genovezii, Pentru funcția de "capitală" a așezării de la "Kallacrea", v. relatarea lui Johannes Schiltberger în **Călători străini**, I, p. 30. Merită semnalat și faptul că în 1402-1403, un genovez, Salagruso din Negro, a ocupat fortăreața Galata din vecinătatea Varnei; v. Gjuzelev, **I rapporti bulgaro-genovesi nei secoli XIII–XV**, în vol. **Genova e la Bulgaria nel Medioevo**, Genova, 1984, p. 109.

25 "Ladislau, împăratul peonilor pornind așadar din Ardeal peste Istru și trecându-și și armata, a ajuns în țara împăratului și și-a așezat aici tabăra pe la marginea Mării Negre în țara lui Dobrotici Misul, pe la Caliacra și Varna. Și venind aici, împresurau orașele. Și Varna, cum era împresurată, a trecut la ei prin bună învoială, Caliacra însă a fost cucerită, peonii dând năvală și urcându-se pe zid"; L. Chalkokondyl, **Expuneri istorice**, în românește de V. Grecu, București, 1958, p. 193. O altă sursă contemporană afirmă că s-au predat cruciaților, fără luptă, forturile Cavarna, Macropolis, **Calliacrium** (s.n.), Gallata, Varna și alte așezări pontice; Philippi Callimachi, **Historia de rege Vladislao**, Varsoviae, 1961, p. 194.

LES GÉNOIS À CALIACRA: UN DOCUMENT IGNORÉ

Résumé

L'auteur met en valeur un document émis par le roi Sigismond de Louxembourg, le 8 septembre 1402, d'où l'on comprend que cette année-là, ou pas trop de temps avant, deux ou même plusierus marchands du Royaume hongrois, s'arrêtant à Caliacra, ont subi des vexations et des confiscations de la part de Bartoloméo de Grimaldi (le nom appartenait à une famille illustre de l'aristocratie génoise), bien qu'ils fussent sous la protection d'un document émis par le chef des Génois de Pera. Le document du roi Sigismond contient ainsi la révélation inattendue de la domination génoise dans la cité de Caliacra, qui se trouvait sous l'autorité d'un commandant génois. Par la suite, sur la liste des localités directement contrôlées par les Génois sur les bords de la Mer Noire il faut ajouter Caliacra.

La conquête de la cité de Caliacra par les Génois pontiques a eu lieu, probablement, au cours de la guerre entre ceux-ci et Dobrotici (guerre qui a débuté en 1374), mais avant de conclure la paix entre la République ligurienne et Ivanco, le successeur de Dobrotici (1387).

Ce qui est plus difficile à établir c'est le moment où les Génois ont perdu la cité en faveur des Turcs. Le seul terme "ante quem" disponible dans le stade actuel des recherchers et l'an 1444, quand les Croisés ont assiégé le port de Caliacra qui se trouvait sous la domination des Turcs (voir Chalkokondyl).

La prise de Caliacra en possession génoise a été la suite du conflit entre des Génois et la formation politique constituée en Dobroudja après la dissolution de l'hégémonie de la Horde tartare (la Horde d'Or) au Bas-Danube.

Le conflit a été provoqué, d'une part, par la décision des Génois d'imposer leur régime comercial privilégié tout le long du littoral contrôlé par la Horde d'Or et, d'autre part, par le refus du "pays de Dobrotici" d'accepter le diktat génois.

La Caliacra génoise a été une pièce du collier de fortifications sur lesquelles l'hégémonie des Génois s'est appuyée dans le bassin pontique, positions dont la liste complète est loin d'avoir été établie.

NOTE

NOTES

FORMAŢIUNILE CONCREŢIONARE DIN ZONA ALBEŞTI (DOBROGEA DE SUD)

CARAIVAN GLICHERIE[1)]

– Notă preliminară –

La sud de localitatea Albeşti (fig. 1), în vecinătatea cetăţii antice, terenul este relativ plat, la zi apărând suprafaţa structurală a calcarelor sarmaţiene. Solul subţire permite dezvoltarea unei flore tipice de stepă.

Altitudinea acestui platou este de 60-65 m, cu o foarte slabă pantă înspre sud, către nivelul de bază de scurgere oferit de valea Albeşti. În versantul său abrupt afloreză depozitele calcaroase aparţinând Sarmaţianului superior (Bessarabian şi Kersonian).

Platoul de la Albeşti este format din calcare pseudo-oolitice intens carstificate, lipsite de macrofaună, de vârstă kersoniană superioară.

De o parte şi alta a drumului către Vâlcele se observă mai multe (15-20 formaţiuni calcaroase, care stârnesc curiozitatea trecătorului (fig. 2). Acestea au o formă globuloasă, tronconică, cu înălţimea cuprinsă între 40-110 cm şi un diametru de 30-70 cm, fiind mai groase către partea bazală. Poziţia iniţială este cea verticală, toate piesele fiind deranjate.

Un aspect morfologic particular îl dă prezenţa unui canal central cu diametrul de 6-12 cm, care străbate pe verticală formaţiunile respective dintr-o parte în alta. Uneori, canalul central se ramifică către bază.

Suprafaţa exterioară relevă nivelele calcaroase concentrice, puse în evidenţă de intercalarea unor zone mai alterate. Este vizibilă, de asemenea, stratificaţia iniţială, orizontală, a depozitelor calcaroase. Acţiunea apelor meteorice se recunoaşte prin microstructurile de coroziune superficială.

Canalul central este vertical, cu pereţii corodaţi, fiind, de obicei, plin de material argilos rezidual, de culoare ruginie. La partea superioară a canalului se recunoaşte uneori prezenţa unui bazinet iniţial, format prin dizolvarea calcarului.

Suprafeţele mai netede şi mai dure ale canalului interior, cât şi cele ale păturilor calcaroase periferice sugerează implicarea unui proces complex de dizolvare şi de cimentare diferenţială.

1) Universitatea "Ovidius" Constanţa

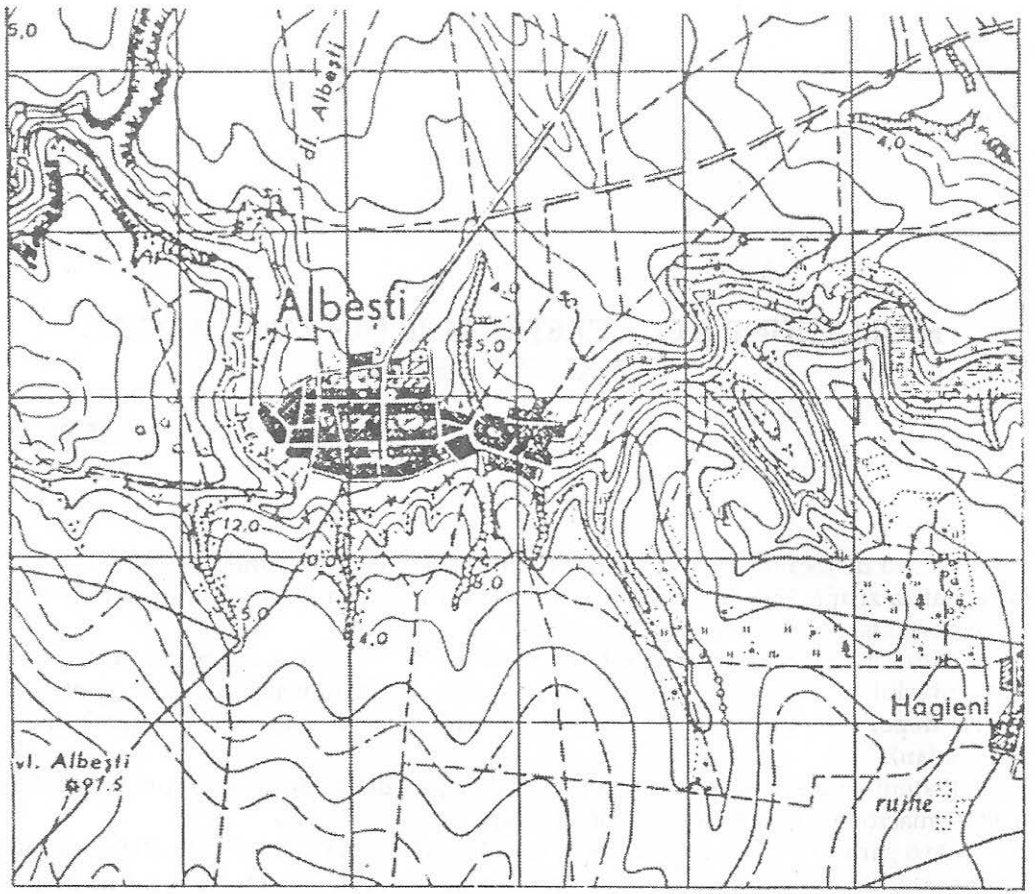

Fig.1 Localizarea zonei studiate. Scara 1: 50.000

În scopul argumentării acestei supoziții, am selecționat longitudinal și transversal una dintre formațiunile carbonice de la Albești.

Secțiunea transversală (fig. 3) relevă o structură concentrică, indusă de intensitatea diferită a procesului de cimentare. Zonele mai compacte sunt puternic cimentate cu calcit sparitic. Zonele mai puțin cimentate sunt cavernoase, golurile de dizolvare fiind umplute cu material argilos rezidual, pigmentat cu oxizi și hidroxizi de fier. Cimentarea cea mai avansată se întâlnește în jurul canalului central de unde, atât procesul de dizolvare, cât și procesul, ulterior, de precipitate a $CaCO_3$, s-au dezvoltat centripetal, tipic formațiunilor concreționare. Suprafața periferică a concrețiunilor este marcată, de altfel, de un astfel de nivel calcaros mai puternic cimentat și deci, mai rezistent la alterare .

Pereții canalului central sunt tapisați cu o peliculă calcitică dură, pigmentată cu oxizi și hidroxizi de fier, de culoare brun roșcată.

Secțiunea longitudinală scoate în evidență cele două direcții de dezvoltare a procesului de dizolvare și cimentare.

De la canalul central vertical, creat prin dizolvarea $CaCO_3$ se observă difuzia cen-

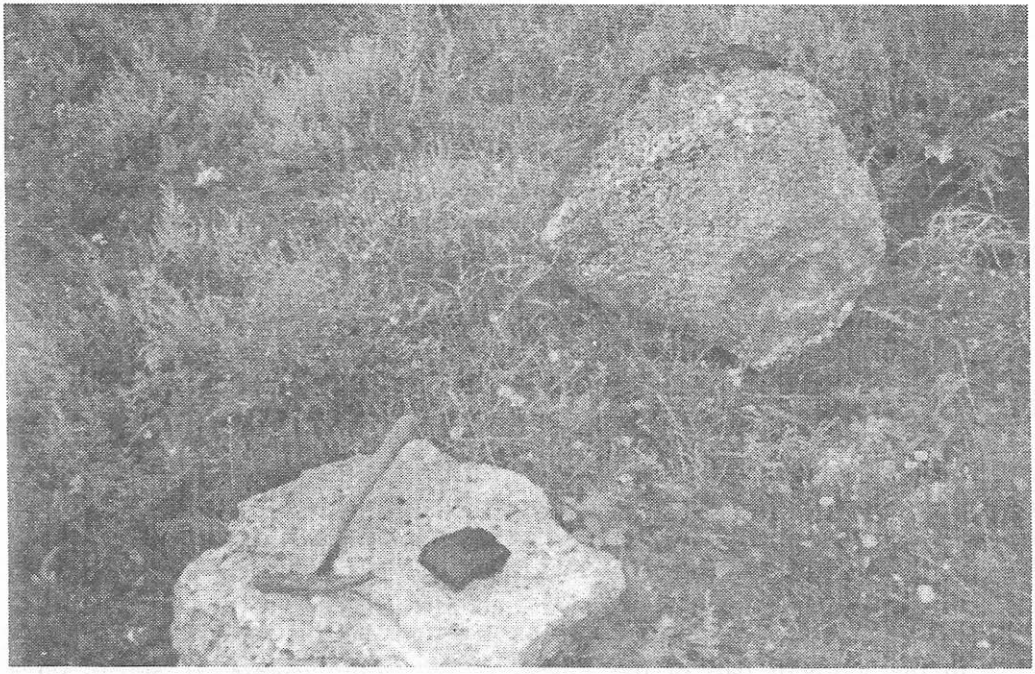

Fig. 2 Formațiuni concreționare din zona Albești

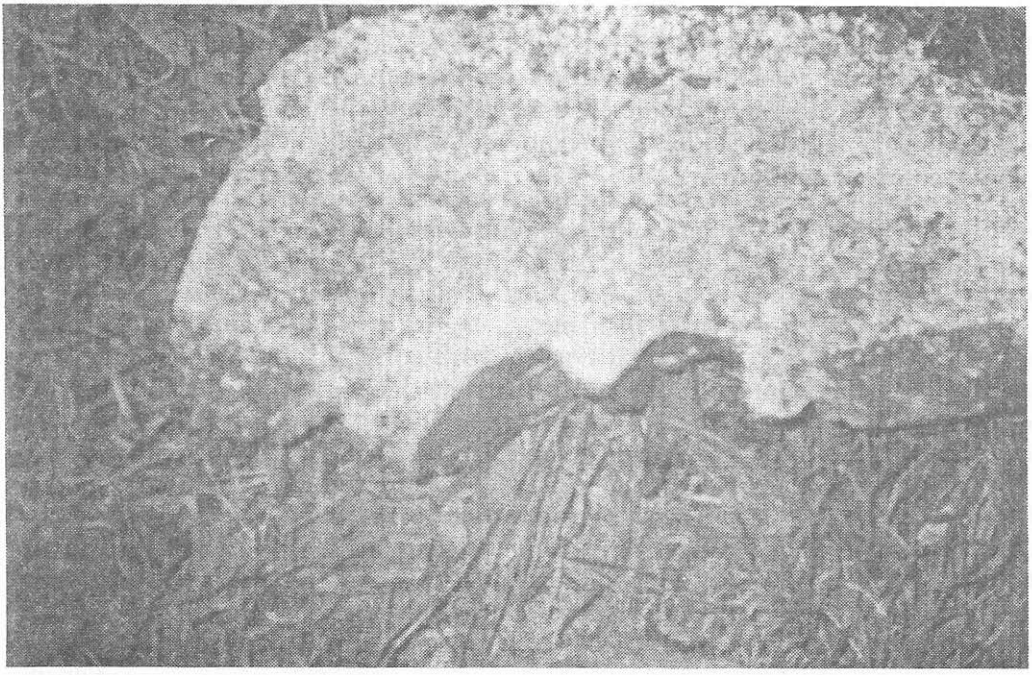

Fig. 3. Secțiune transversală printr-o formațiune concreționară, perpendicular pe canalul central.

tripetală a cimentului calcitic, mai larg dezvoltat (gravitațional) spre partea bazală a concrețiunilor.

În concluzie, formațiunile carbonatice de la Albești sunt, în opinia noastră, concrețiuni epidiagenetice, rezultate prin acțiunea îndelungată a apelor meteorice (ușor acidulate prin conținutul de CO_2) asupra depozitelor calcaroase sarmațiene.

Pe măsura adâncirii canalelor de coroziune, centripetal se desfășura procesul de dizolvare, urmat de precipitarea $CaCO_3$. În acest fel, volumul de rocă carbonatică, afectat de procesul de cimentare din jurul canalului central, devine mai rezistent vis-a-vis de agenții externi, de alterare superficială.

Prin denaturarea orizontului calcaros, în care s-au dezvoltat, formațiunile carbonatice rămân ca martori de eroziune.

Studiile mineralogice viitoare (în pregătire) vor aduce informații suplimentare privind geneza formațiunilor carbonatice concreționare de la Albești.

CONCRETIONARY FEATURES FROM ALBEȘTI (SOUTH DOBROGEA)
– PRELIMINARY NOTE –

Abstract

În the southern part of the Albești village (south Dobrogea), spread on a Sarmatian calcareous plateau, one can remark a lot of concretionary carbonate features, of tronconical shape (50 – 120 cm high, and 60-80 cm the basal diameter), having a peculiar vertical hole.

The longitudinal and transversal slides, performed by the author, emphasize very interesting inner structures, induced by the anysotropic diffusion of the carbonic cement, as well as by the alteration and methasomatic phenomena.

The mineralogical studies (in preparation) will clarify the development stages of these sedimentary features.

ASUPRA "TUNELULUI" DE LA GHIOLPUNAR (ȘIPOTELE)

CARAIVAN GLICHERIE

În ziarul "Curentul" din 25 mai 1935 apărea un articol cu un titlu incitant: "Un tunel străvechi descoperit lângă Adam–Klisi". conform acestor relatări, intrarea tunelului este între-o coastă, la marginea satului Ghiolpunar, având o înălțime de 1 m la gură, lărgindu-se apoi la 3-4 m. Tunelul ar fi fost străbătut pe o distanță de circa 2 km, terenul fiind nisipos, parțial stâncos. Se credea că acest tunel ar fi o rămășiță dintr-un sistem de apărare al romanilor, servind ca legătură între cetatea Adam-Klisi și o alta, situată în direcția tunelului...

Pornind de la această știre și dirijați de săteni, am ajuns în marginea sudică a satului Șipotele (fost Ghiolpunar), în zona dealului Izlaz (fig. 1). Pe versantul său sud-vestic, înspre valea Ghiolpunar, întâlnim un adăpost ("Gura Călugărului"), excavat în gresia friabilă existentă aici. Prezența urmelor de săpături, cât și configurația încăperii (2,50 x 3,00 m) înaltă de 2,20 m, prevăzută cu o intrare quasi-dreptunghiulară și o "fereastră" de 50/60 cm, indică originea antropogenă a acestei cavități. Adăpostul a fost săpat cu relativă ușurință într-o gresie glauconitică friabilă, de culoare cenușie-verzuie, cu ciment calcaros.

Pătrunzând pe o mică vale, schițată chiar la marginea satului Șipotele, la circa 500 m de cișmeaua veche, am găsit urmele unor exploatări miniere, atât de suprafață (carieră), cât și în subteran, prin galerii (fig. 1; fig. 2).

Am indicat 2 guri de intrare. La început, acestea sunt joase (circa 1,20m), pentru ca apoi să se pătrundă în galerii largi de 3-4 m, înalte de până la 4-5 m.

Lungimea galeriilor principale este de circa 60 m, respectiv de circa 80 m. De o parte și de alta au fost săpate mici galerii de 5-7 m lungime, lăsând între ele pilierii de rezistența necesară. Profilul galeriilor este în boltă. În porțiunile mai înalte de până la 5 m, profilul galeriei prezină două arcade boltite, în scopul asigurării rezistenței terenului.

Galeria vestică (fig. 2) se termină printr-un culoar îngust, înfundat cu material nisipos, argilos, scurs de la suprafața teenului printr-o fisură ce se schițează în tavan. Corespunzător acestei fisuri, la suprafața terenului, pe deal (fig. 1), se dezvoltă o ravină puternic incizată în placa de calcare acoperitoare.

Datorită prelingerii apei, tavanul galeriilor interne prezintă ușoare urme de dizolvare.

Din galeria principală se desprinde un front de lucru, pe adâncimea de circa 20 m, cu înălțimea de 54 m. Se recunosc urmele de târnăcop.

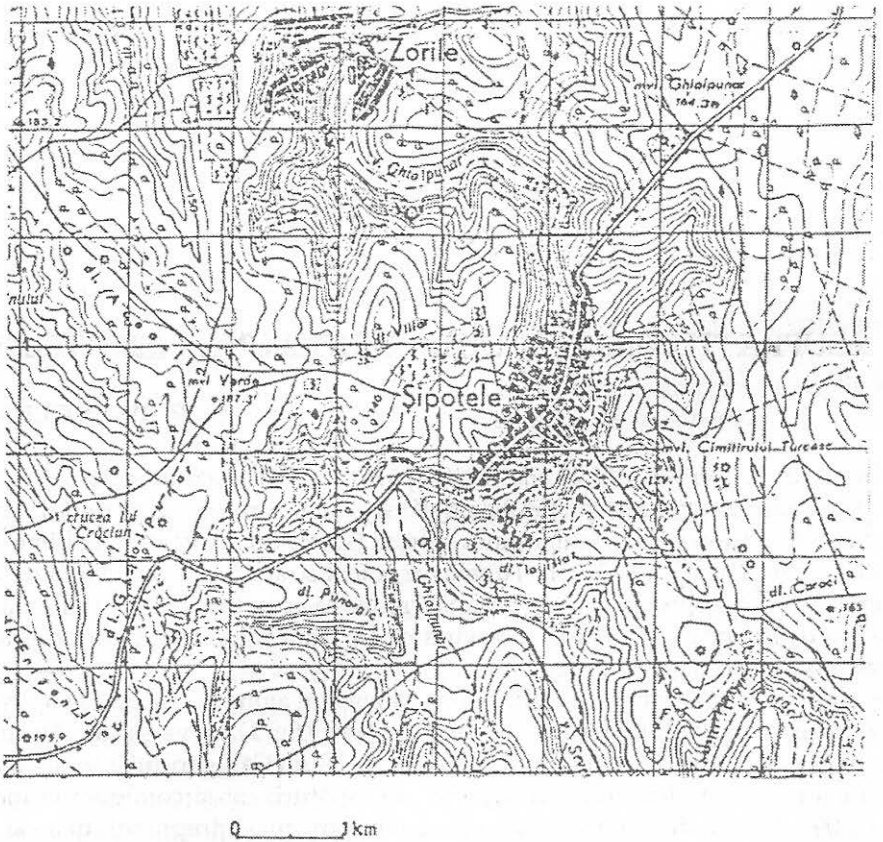

Fig. 1. Localizarea excavațiilor de la Ghiolpunar (Șipotele).
a - "Gaura călugărului"
b1, b2 - galerii de mină

Podeaua galeriilor este relativ netedă, cu urcușuri și coborâșuri, impuse de regimul de exploatare.

Nu se observă urme de locuire (cenușă, fragmente ceramice).

Galeriile sunt săpate în gresia friabilă glauconitică, cu ciment calcaros, de vârstă alabiană. Coperișul acestui zăcământ de nisip este constituit din calcare compacte albgălbui, de vârstă (probabil) senoniană, Panta dealului Izlaz, ce coboară înspre sat este o suprafață structurală, afectată de procese excarstice (lapiezuri, mici depresiuni de coroziune).

Investigația biogeofizică efectuată pe dealul Izlaz, pe deasupra galeriilor subterane, arată cu claritate că acestea nu sunt mai lungi decât au fost efectiv explorate de noi, neavând continuitate dincolo de ravina de suprafață. "Tunelul" de la Ghiolpunar reprezintă deci rețea de galerii de exploatare manuală a gresiilor nisipoase glauconitice friabile, cu ciment calcaros.

Ținând seama de slaba reprezentare a proceselor endocarstice (dizolvări, precipitări) și de una conservare a galeriilor, coroborat cu unele relatări ale localnicilor, con-

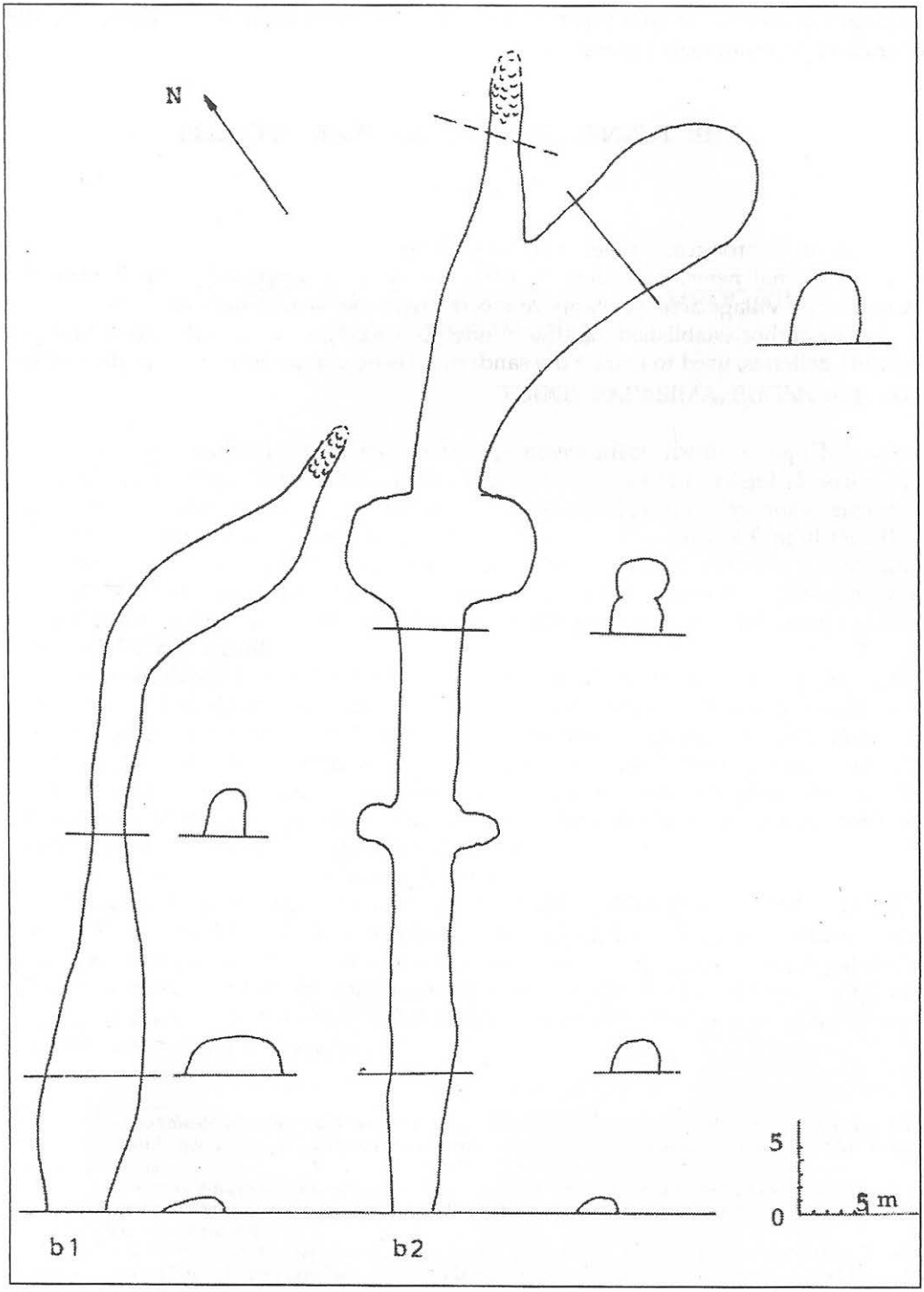

Fig. 2. Schița excavațiilor de la Șipote.

siderăm că excavațiile de la Șipotele datează aproximativ de la începutul sec. XX, din perioada primului război mondial.

THE "TUNNEL" FROM GHIOLPUNAR (ȘIPOTELE)

Abstract

South Dobrougea. Tunnel. Ancient galleries.

A journal news, published in 1935, refered to a supposed "tunnel" from the Ghiolpunar Village area, probably connected with the ancient Adamclisi.

The author established that the "tunnel" is actually a recent underground mining system galleries, used to extract the sand; there is no connection to any ancient activity.

MORMÂNT ELENISTIC DESCOPERIT LA MEDGIDIA (JUD. CONSTANȚA)*

TUDOR PAPASIMA, EUGEN MIHAIL

În toamna anului 1984, în incinta Întreprinderii mecanice de utilaj (IMU) din Medgidia (pl.I), lângă Forja Veche, a fost descoperit fortuit (cu prilejul săpării unui șanț pentru instalarea, pare-se, a unei conducte de canalizare) un mormânt elenistic (pl. II/1). Groapa acestuia, lungă de 2,400 m și lată de 1,200 m, avea pe fundul său aflat la adâncimea de 1,800 m față de nivelul actual de călcare, un pat de lemn cu picioare (dispuse câte 3 pe cele 2 laturi lungi, fiecare picior al patului era înalt de cca. 0,200 m) pe care fusese așezat, in decubit dorsal și cu mâinile pe lângă corp, defunctul. Acesta măsura 1,550 m lungime[1].

În partea dreaptă a scheletului (stânga privitorului), de sus în jos, au ieșit la iveală următoarele piese de inventar funerar; cană; disc de oglindă; unguentariu; lagynos; pensetă[2]; piatră de culoare roz[3]. În partea opusă, în aceeași ordine, s-au găsit: lamă de cuțit; mărgele. Inhumatul purta câteva obiecte de podoabă: diferite mărgele; brățări. Au mai fost recuperate: scoică, fusaiolă; piese și/sau fragmente de piese din fier. Să adăugăm că, la marginea gropii, în dreptul crestetului defunctului, au apărut oase de animale, resturi, probabil, ale unei ofrande de carne[4].

Descrierea obiectelor de inventar funerar

1. **Cană**. Așezată lângă umărul drept. I[5] = 0,119 m; DG = 0,082 m; DM = 0,104 m; DB = 0,060 m; inv. Muzeul Constanța (MC) 39651; pl. II/2. confecționată dintr-o pastă fină, la roata rapidă, a fost arsă oxidant. Are fund inelar, corp aproape sferic, gât înalt, cilindric și buză răsfrântă. Plecând de la diametrul maxim, se arcuiește spre marginea buzei prinzându-se de aceasta, o toartă bifilară care, mai înainte de a se atașa, se desface asemeni brațelor unei ancore.

---

* Însemnările de față (predate redacției revistei "Pontica" în luna martie 1998) reprezintă, în cea mai mare parte, textul unei comunicări susținute, cu mai mult timp în urmă, la Slobozia, la o sesiune a Muzeului județean Ialomița.

1 Scheletul se află, pentru expertizare antropologică, la cercetătoarea Laurența Georgescu.

2 Penseta, din bronz, nu a putut fi recuperată în urma procesului de restaurare.

3 Piesa nu s-a păstrat.

4 De la un moment dat, săpăturile și recuperarea materialului arheologic s-au efectuat de/și sub supravegherea lui Eugen Mihail care lucra pe atunci la Expoziția permanentă "Canal Dunăre-Marea Neagră" din Medgidia. Informațiile de până acum îi aparțin.

5 Prescurtări: D = diametru; DB = diametru bazei; DG = diametrul gurii; DM = diametrul maxim; G = grosime; GR = greutate; I = înălțime; L = lungime; l = lățime.

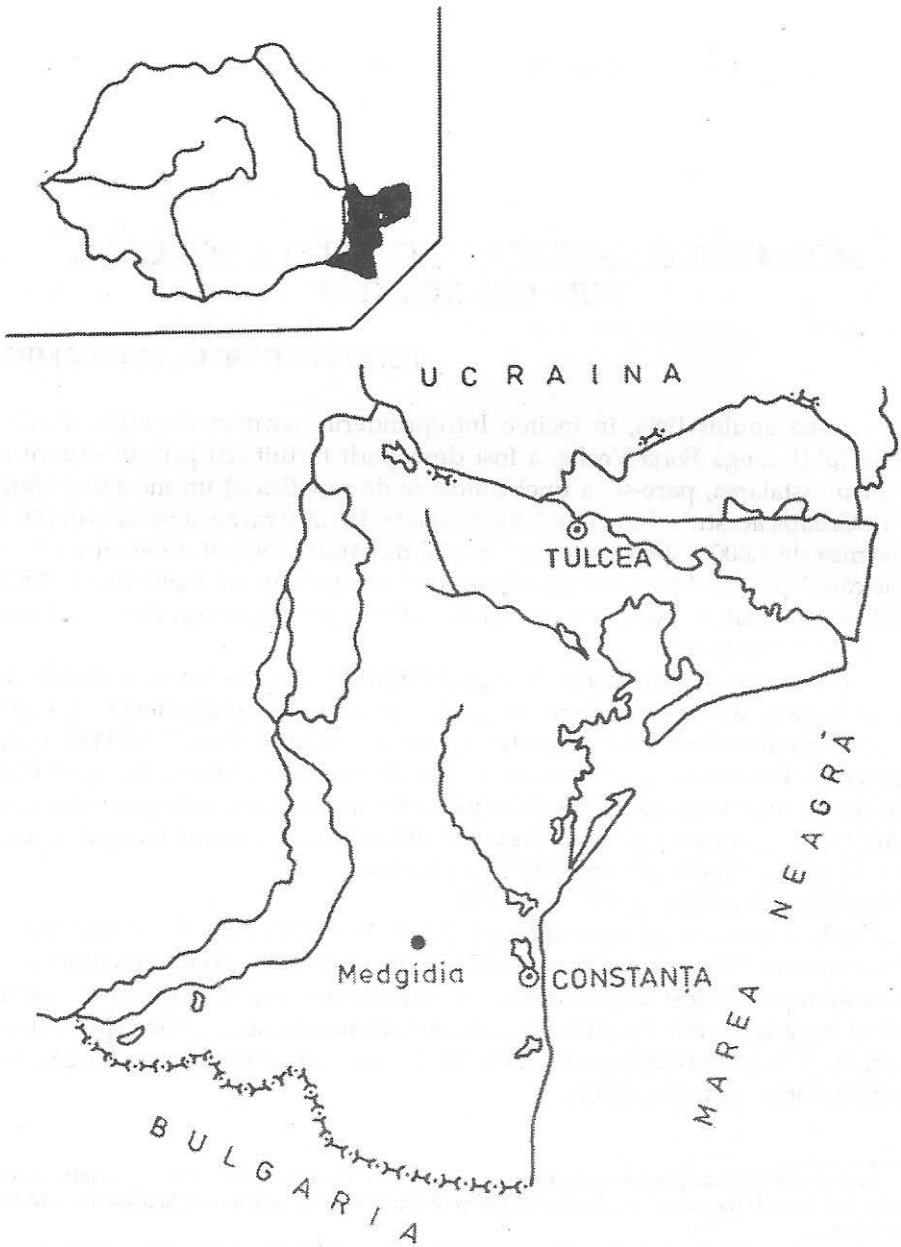

PL. I.

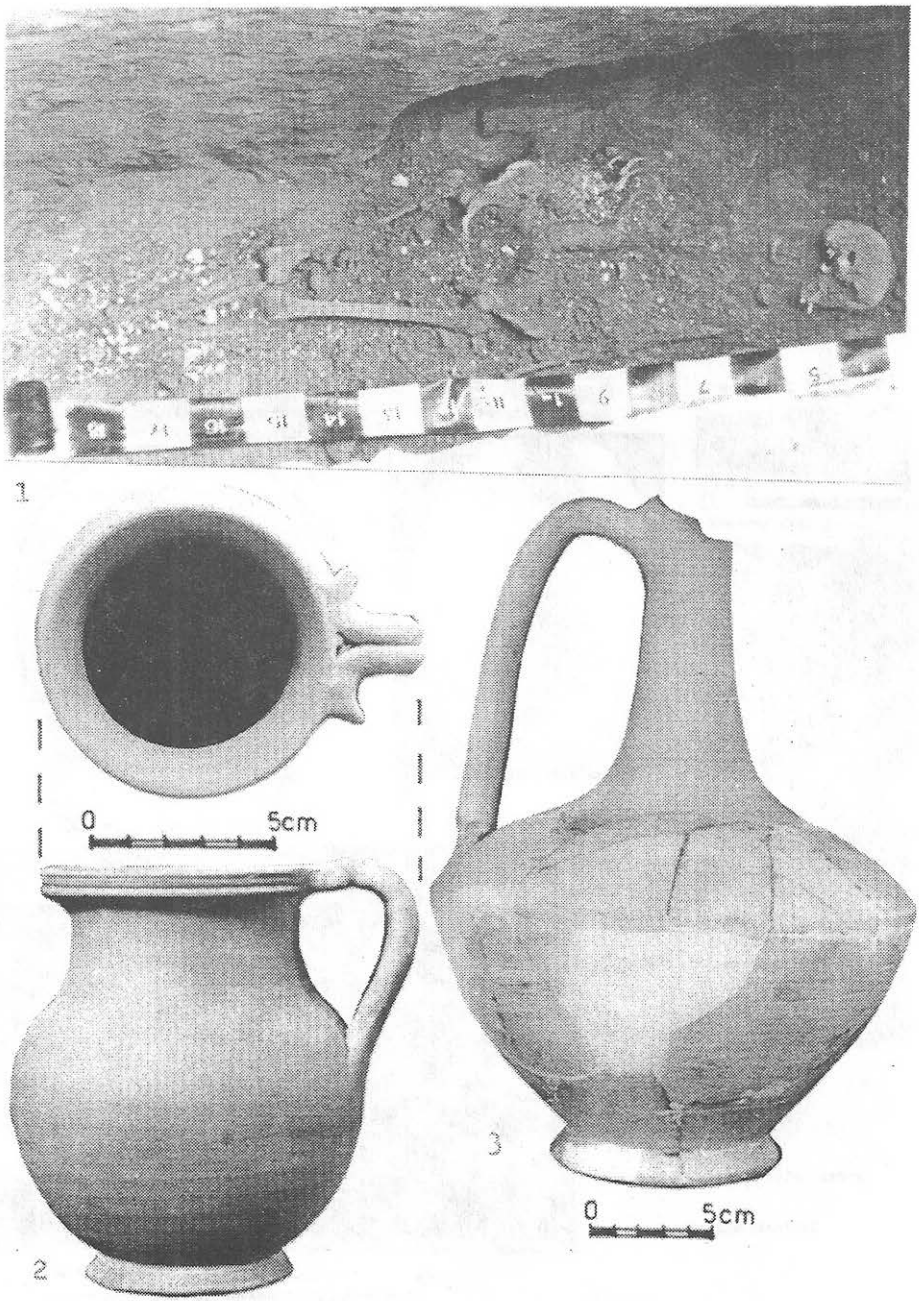

PL. II.

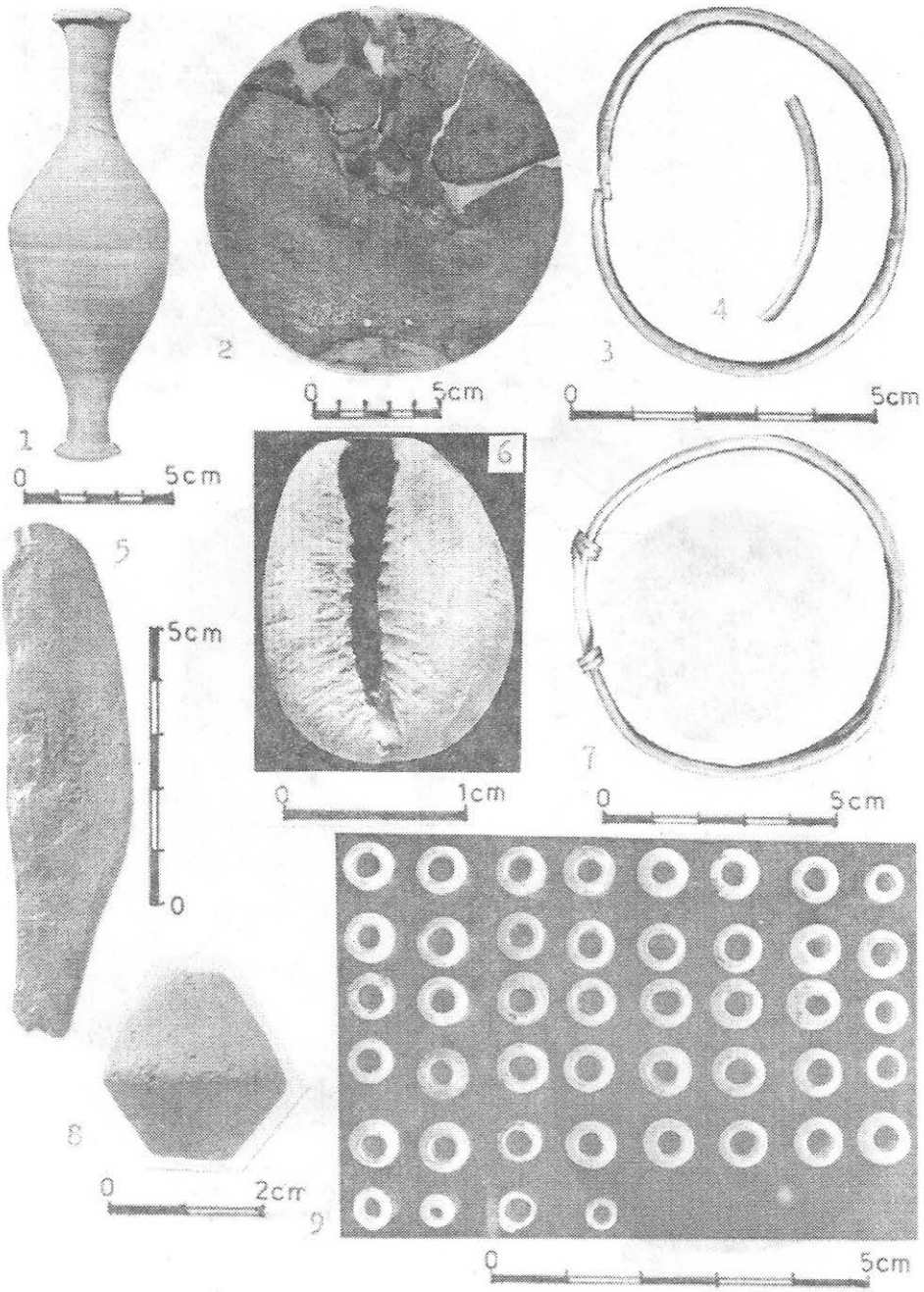

PL. III.

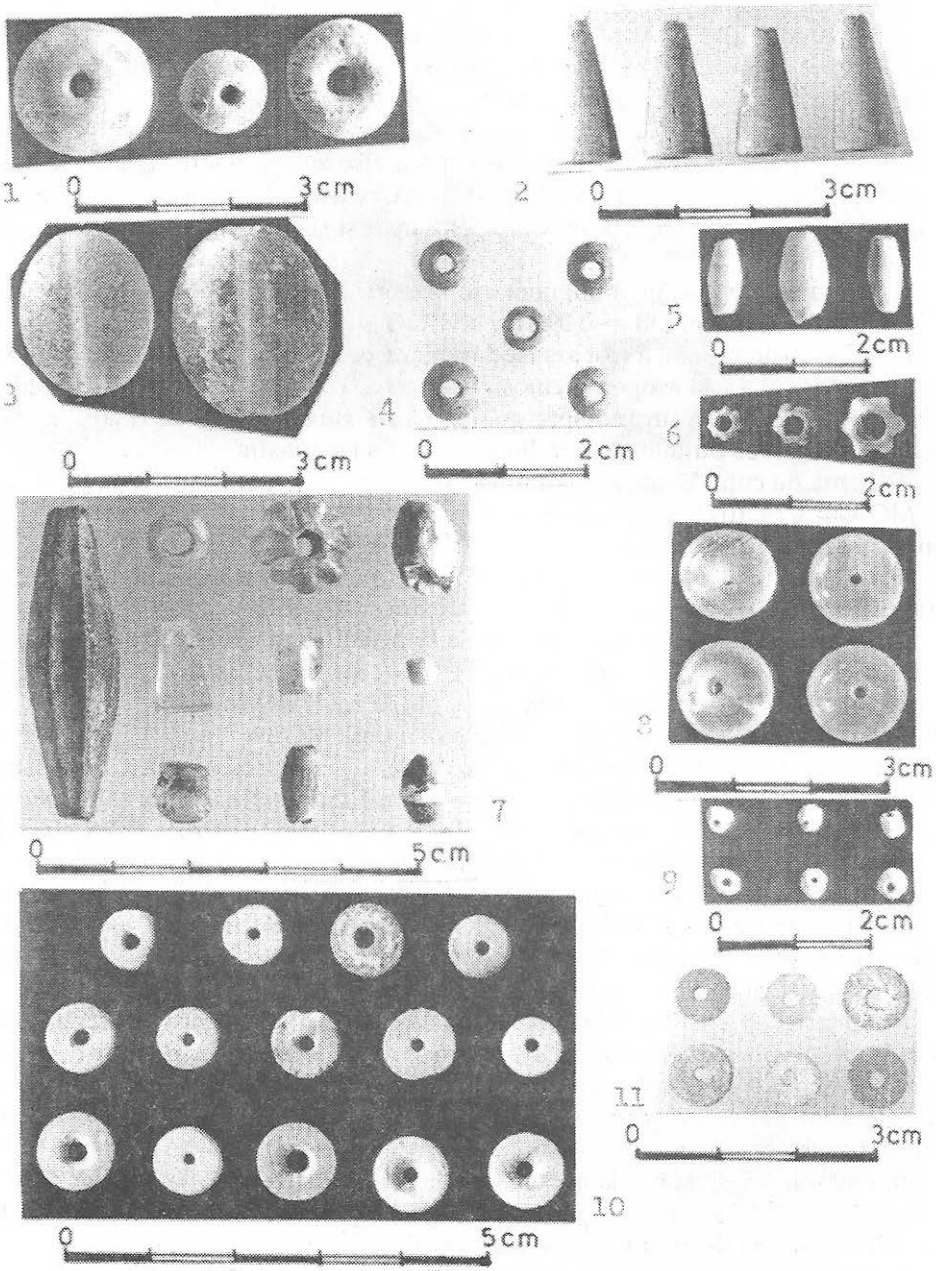
1
0
3cm
2
0
3cm
3
0
3cm
4
0
2cm
5
0
2cm
6
0
2cm
7
0
5cm
8
0
3cm
9
0
2cm
10
0
5cm
11
0
3cm

PL. IV.

2. **Disc de oglindă**. În zona palmei drepte. D = 0,144 m; G = cca 0,001 m; inv. MC 39654; pl. III/2. Confecționat din bronz. Prevăzut către una dintre margini cu două perforații care serveau, poate, la prinderea mânerului sau a capacului.

3. **Unguentariu**. Depus în zona labei piciorului drept. I = 0,160 m; DG 0,028 m; DM = 0,058 m; DB = 0,025 m; inv. MC 39653; pl. II/1. Confecționat dintr-o pastă fină, la roata rapidă, este ars oxidant până la culoarea roz-gălbuie și apoi acoperit cu angobă cafenie-brună. În zona diametrului maxim, la jumătatea umerilor și la baza gâtului, piesa este înconjurată de câte o linie de vopsea albă care are scop decorativ. Silueta recipientului este fusiformă și are o bază dreaptă, reliefată deasupra asemeni unui inel în care se petrece piciorul subțire. Gâtul este înalt și se lărgește spre gură. Buza este puternic răsfrântă.

4. **Lagynos**. Depus lângă unguentariu, în zona labei piciorului drept. I. (păstr.) = 0,274 m; DM = 1,194 m; DB =- 0,091 m; inv. MC 39652; pl. II/3. Confecționat dintr-o pastă fină, la roata rapidă, a fost ars oxidant până ce a căpătat culoarea roz, după care suprafața vasului a fost acoperită cu o angobă albă. Fund inelar, corp bitronconic, gât înalt care se îngustează urcând spre gură și toartă elipsoidală în secțiune, ce cade în unghi prinzându-se puțin deasupra liniei de diametru maxim.

5. **Lamă de cuțit**. Deasupra craniului, în partea stângă. L = 0,093 m; l = 0,023 m; inv. MC 39673; pl. III/5. Confecționat din fier. Aparține probabil unei lame de cuțit cu spin, care se împlânta într-un mâner.

6. **Mărgele**. Descoperite în apropierea labei piciorului stâng. Inv. MC 39658; pl. III/9. Este vorba de 44 mărgele confecționate din sticlă; aceasta a fost apoi aurită.

7. **Diferite mărgele**. Răspândite în zona toracelui. S-au adunat 80 buc. confecționate din sticlă (36) (inv. MC 39659-39666; pl. IV/1-7, 11), agat (13) (inv. MC 39667, 39672; pl. V 2/3), sidef ? (14) (inv. MC 39668; pl. IV/10, coral (?) (6) (inv. MC 39669; pl. IV 9), chihlimbar (6) (inv. MC 39670; pl. V/1) cuarț (4) (inv. MC 39671; pl. IV/8) și argint (1) (pl. V/4)[6]. Acestea sunt colorate diferit: alb, verde, albastru, roșu, galben, brun și negru și au diferite forme: sferice, elipsoidale, discoidale, rombice, tronconice și bitronconice, înfățișând un trunchi de piramidă, poliedrice. Câteodată, pentru a mări efectul lor ornamental, corpul mărgelelor a fost fie lobat, fie acoperit cu "ochi", fie aurit.

8. **Brățară**. S-au găsit la mâna dreaptă. D = 0,051/0,061 m; G sârmei = 0,002/0,003 m; Gr = 6,97 gr; inv. MC 39655; pl. III/3. Unispiralică, confecționată dintr-o sârmă de argint cu secțiune circulară. Capetele piesei au fost lățite și pe suprafețele astfel obținute s-a schițat rudimentar câte un cap de șarpe.

9. **Brățară**. S-a găsit tot la mâna dreaptă. D = 0,075 m; G sârmei = 0,002 și 0,004 m; GR = 14, 58 gr; inv. MC 39656; pl. III/7. Unispiralică, confecționată dintr-o sârmă de argint cu secțiune circulară, mai groasă la mijloc decât la capete unde se subțiază. Capetele sunt petrecute și, după ce merg alături puțin sunt înfășurate pe corpul brățării; în acest fel diametrul obiectului este extensibil.

10. **Brățară**. A ieșit la iveală în zona mâinii stângi. D (reconst.) = 0,056 m; G sârmei = 0,003 m; GR = 1,55 gr; inv. MC 39657; pl. III/4. Se păstrează sub forma unui mic fragment dintr-o sârmă de argint, cu secțiune circulară.

11. **Scoică**. a fost descoperită pe stern. L = 0,019 m; l = 0,014 m; G = 0,007 m; inv. MC 39675; pl. III/6. Aparține Fam. **Cypracidae**-lor, genul **Cypraca**, specia **Annulus** ? și

6 Materialul din care au fost confecționate mărgelele a fost determinat de Mircea Andrei de la Muzeul de istorie naturală "Grigore Antipa" București.

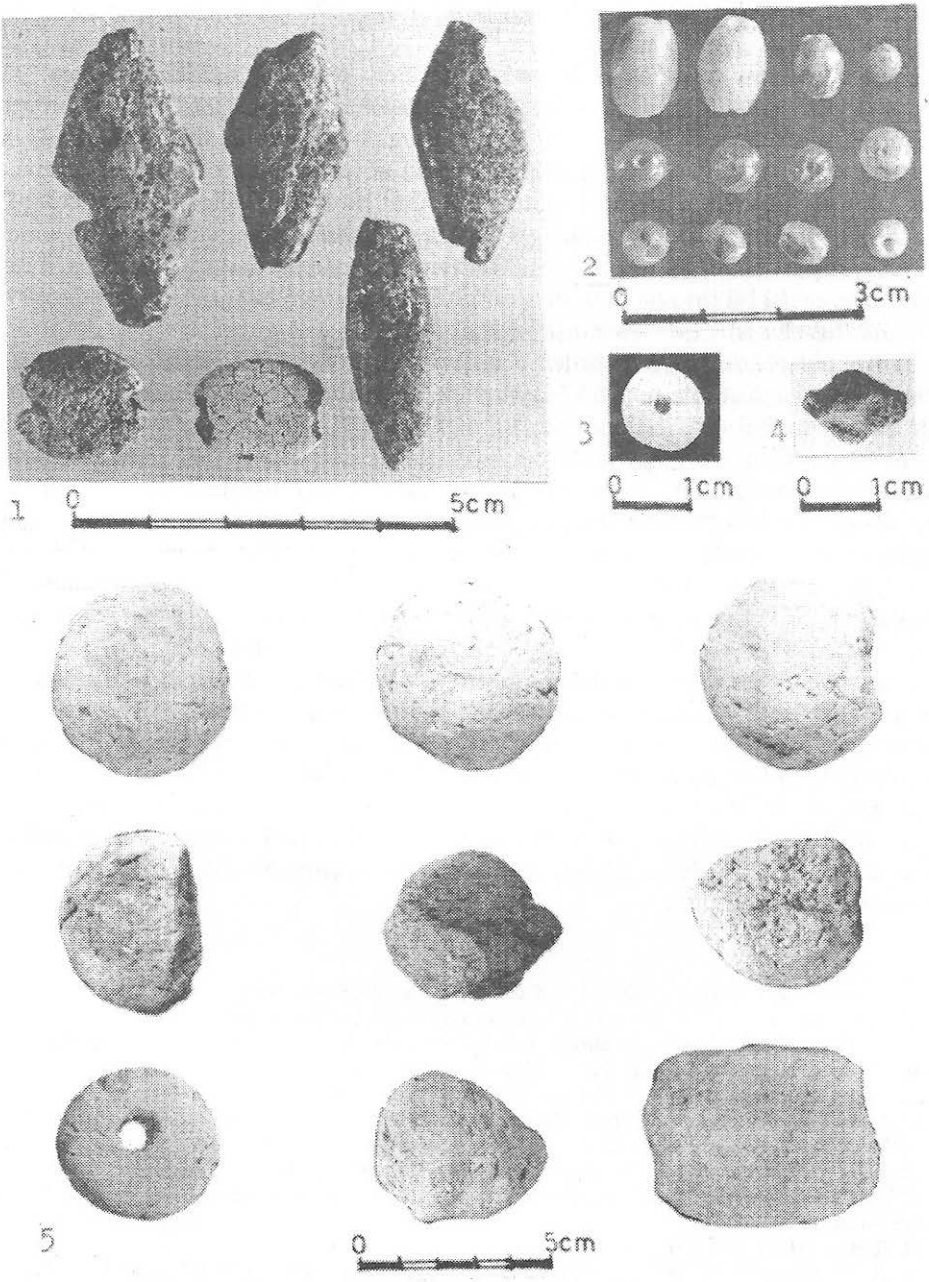

PL. V.

provine din Indo-Pacific[7].

12. **Fusaiolă**. I = 0,024 m; DM = 0,024 m; inv. MC 39674; pl. III/8. Bitronconică, cu troncoanele inegale în înălțime. Perforație longitudinală. Pastă fină, lucrată la roată, arsă până la culoarea brună-cenușie.

13. **Piese și sau fragmente de piese** din fier, puternic oxidate. La cca. 15 m depărtare de mormânt, spre nord, în profilul vestic al șanțului, se distingea conturul unei gropi în formă de clopot. Săpată în pământ galben, aceasta, față de nivelul actual de călcare, avea fundul la 1,600 m adâncime. Din umplutura ei (care conținea mai ales cenușă, dar și cărbuni și pământ ars) am recuperat câteva rondele cvasilenticulare din lut, întregi și fragmentare, o fusaiolă, o bucată de văscior și o piatră parcă prelucrată (pl. V/5). A apărut aici și o tibie de vită (**Bos taurus**)[8] pătrată fragmentar, arsă la negru pe jumătate, probabil un rest al unei ofrande. Presupunem că între groapa de mai sus și mormântul elenistic este o strânsă legătură.

Dintre piesele de inventar funerar pe care le-am trecut în revistă ceva mai înainte numai câteva, după știința noastră, oferă unele indicii asupra cronologei mormântului. Astfel, unguentariul este datat în secolul al II-lea î. Hr.[9], în vreme ce lagymos-ul s-a apreciat că aparținuse veacurilor III-II î. Hr.[10]. Brățara cu capete petrecute și înfășurate apare în componența unor tezaure de argint dacic care, din punct de vedere cronologic, se situează în intervalul dintre sec. I î. Hr. – I d. Hr.[11]. Capul de șarpe este un decor al capetelor unor brățări unispiralice[12], plurispiralice[13] sau coliere[14]. Pe temeiul acestor câteva repere, până în momentul unor noi evaluări, apreciem că mormântul elenistic de la Medgidia se poate plasa, fie spre finele secolului al II-lea. î. Hr., fie la începutul veacului următor.

O astfel de descoperire aici nu este întâmplătoare, în perimetrul localității și în zona sa adiacentă fiind date la iveală de mai multă vreme, urme materiale aparținătoare intervalului de timp dintre sec. V-II î. Hr.[15]. Și cum ar putea fi altminteri când Medgidia a fost (la fel ca altădată și în a doua epocă a fierului) un punct însemnat pe traseul drumului care lega Tomis-ul pontic de Axiopolis-ul danubian, cale jalonată de descoperiri lateniene la Constanța-Palas, Basarabi, Poarta Albă, Dorobanțu, Remus Opreanu, Satu Nou, Ștefan cel Mare[16], Constanța-Medeea, Constanța–Sud[17], Castelu[18] și Mircea Vodă[19].

---

7 Determinarea aparține Gabrielei Andrei de la "Muzeul Grigore Antipa".

8 Opinează Luminița Bejenaru de la Facultatea de biologie a Universității ieșene.

9 M. Bucovală, **Necropole elenistice la Tomis**, Constanța, 1967, p. 127; M. Coja, M. Gheorghită, **Vase grecești în Muzeul Național. Catalog**, Buc., 1983, p. 56, nr. 90.

10 M. Bucovală, **op. cit.**, p. 121; M. Coja, M. Gheorghită, **op. cit.**, p. 55, nr. 85.

11 L. Mărghitan, **Tezaure de argint dacice. Catalog**, Buc., 1976, p. 28; p. 31, nr. 2 (Coada Malului-Prahova) și. p. 47, nr. 4-6 (Senereuș-Mureș).

12 **Ibid.**, p. 51, nr. 17 (Sâncrăieni-Harghita); p. 52, nr. 1 (Slimnic-Sibiu).

13 **Ibid.**, p. 32, nr. 5 (Coada Malului-Prahova); p. 34, nr. 5-6 (Herăstrău-București); p. 46, nr. 2? (Senercuș-Mureș).

14 **Ibid.**, p. 41-42, nr. 1-2 (Poiana-Gorj).

15 A. Popeea, SCIV, 18, 1967, 3, p. 509-512; M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 35, 37-38, 40, 42; T. Papasima, Pontica, 13, 1980, p. 300, nr.3; M. Irimia, Pontica, 16, 1983, p. 123, 125-126; N. Conovici, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, Călărași, 1986, p. 134, nr. 5; M. Irimia, Pontica, 24, 1991, p. 109,111.

16 M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 79; p.81, nr. 1; p. 86, nr.6; p. 103, nr. 15; p. 106, nr.20.

17 Id., Pontica, 16, 1983, p. 98-99,101, nr. 6 A; p. 101-102, 104, nr. 6B.

18 Id., Pontica, 6, 1973, p. 33, 35; id., Pontica, 24, p. 100.

19 Id., Pontica, 6, 1973, p. 8, nr. 39 de pe hartă; p. 65; id., Pontica, 13, 1980, p. 79.

Înainte de a încheia rândurile noastre să mai spunem doar că brățările din mormântul elenistic medgidian sunt, după câte se pare, singurele exemplare de acest fel cunoscute până în prezent pe tărâmul dintre Dunăre și Mare.

EIN HELLENISTISCHES GRAB IN MEDGIDIA (Kreis Constanța)

Zusammenfassung

Im Jahre 1984 wurde in Medgidia (Taf. I) zufällig ein hellenistisches Körpergrab (2.-1. Jh. v. Chr.) (Taf. II/1) mit reichen Beigaben aufgefunden: eine Kanne (Taf. II/2); die Bronzescheibe eines Spiegels (Taf. III/2); ein Salbenglas (Taf. III/1); ein Lagynos (Taf. II/3); eine Bronzepinzette; ein rosafarbenes Steinchen; die Eisenklinge eines Messers (Taf. III/5); Perlen aus Glas (Taf. III/9, Taf. IV/1-7,11), aus Achat (Taf. V/2-3), aus Perlmutter ? (Taf. IV/10), aus Korall ? (Taf. IV/9), aus Bernstein (Taf. V/1), aus Quarz (Taf. IV/8), aus Silber (Taf. V/4); drei Armringe aus Silber (Taf. III/3-4, 7) eine indo-pazifische Muschel (Taf. III/6); eine Spinnwirtel (Taf. III/8) und mehrere Eisenstücke. In der Nähe des Grabes befand sich eine glockenförmige Grube, aus deren Inhalt einige quasilentikuläre, ganze oder fragmentäre Scheiben, eine Spinnwirtel, ein Gefässchenfragment und ein scheinbar verarbeiteter Stein geborgen wurde (Taf. V/5).

Dem Grab zeitgenössische Funde wurden im Gebiet von Medgidia noch geborgen. Die heutige Siedlung war in der zweiten Epoche der Eisenzeit ein Zentrum entlang eines transdobrudschanischen Verbindungsweges (aus frühesten Zeiten und bis heute benützt) zwischen dem pontischen Tomis (Constanța) und dem danubianischen Axiopolis (Cernavodă).

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE LA GURA CANLIEI (JUD. CONSTANȚA)*

TUDOR PAPASIMA

În vara anului 1988, pentru plantare de viță de vie, panta dinspre Valea Canliei (s. Canlia, com. Lipnița) a dealului Ghivizlicu Mare (pl. I) a constituit ținta unor ample lucrări de terasare și scarificare, din păcate fără aviz arheologic, ori, cererea unui astfel de aviz era obligatorie de vreme ce zona se înscrie într-un perimetru îndelung și intens locuit, din eneoliticul final și perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, până în evul mediu timpuriu[1]. Ulterior, luând cunoștință de cele petrecute[2], muzeul constănțean a organizat unele investigații arheologice de salvare[3], înregistrându-se însă, datorită proporțiilor stricăciunilor de până atunci, rezultate fără prea mare însemnătate. Au fost cercetate resturile a 4 morminte (?) și s-au recuperat piese din inventarul lor funerar (?), acolo unde acesta era prezent. Consemnăm mai jos observațiile noastre.

Mormântul M1(?) (pl. III/1-2). Într-un mal aproape vertical, secționată de lama buldozerului, am observat conturul unei gropi care se adâncea, față de nivelul de călcare antic, la 0,800 m, măsurând la bază cca. 1,300 m. Pereții gropii au fost arși; la fel fundul ei care într-un loc era înroșit pe o grosime de 0,200 m. Baza gropii era străpunsă de mai multe perforații circulare cu diametre cuprinse între 0,045 și 0,075 m. Pe fund, ca și în interiorul găurilor, am găsit oase calcinate și bucăți de lemn carbonizat.

---

* Notele de față au fost predate redacției revistei "Pontica" în luna martie, 1998. Ele, într-o primă redactare, au făcut obiectul unei comunicări la simpozionul: "Cercetări arheologice și istorice recente privind ținutul Dunării de Jos". Constanța, 15-17 noiembrie, 1990.

1 Din bogata bibliografie a locului înscriem aici doar câteva lucrări: D. Vâlceanu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 141-146; M. Irimia, Materiale, Brașov, 15, 1981, p. 161-171; id., Materiale–Vaslui, 16, 1982, p. 68-73; id., Pontica, 14, 1981, p. 67-122; id., SCIVA, 33, 1982, 1, p. 140-143.

2 De la M. Irimia care a trecut întâmplător prin zonă dimpreună cu N. Conovici (ambii se aflau la săpături la dava getică de la Satu Nou) în luna august, 1988. Cu acest prilej sus-pomeniții au recuperat de la lucrători câteva piese și mai multe fragmente ceramice, care au ajuns la Muzeul constănțean. Încredințate nouă, generos, spre publicare, ne facem o plăcută îndatorire din aceea de a le mulțumi cordial și în acest cadru.

3 Meticuloase cercetări de suprafață în perimetrul afectat au fost întreprinse la 6 și 18 septembrie, 1988. În cea dintâi dintre zile am fost însoțit de P. Diaconu (cunoscător nepereche al antichităților Dobrogei, în general și al celor din colțul de sud-vest dobrogean, în special), care se afla pe atunci la săpături, la șantierul arheologic Păcuiul lui Soare, situat în apropiere. Am adunat în aceste periegheze mai multe materiale care aparțin Hallstatt-ului târziu și epocilor romană și medievală timpurie; pe cele mai importante le ilustrăm în prezentul articol, în pl. II/1-7.

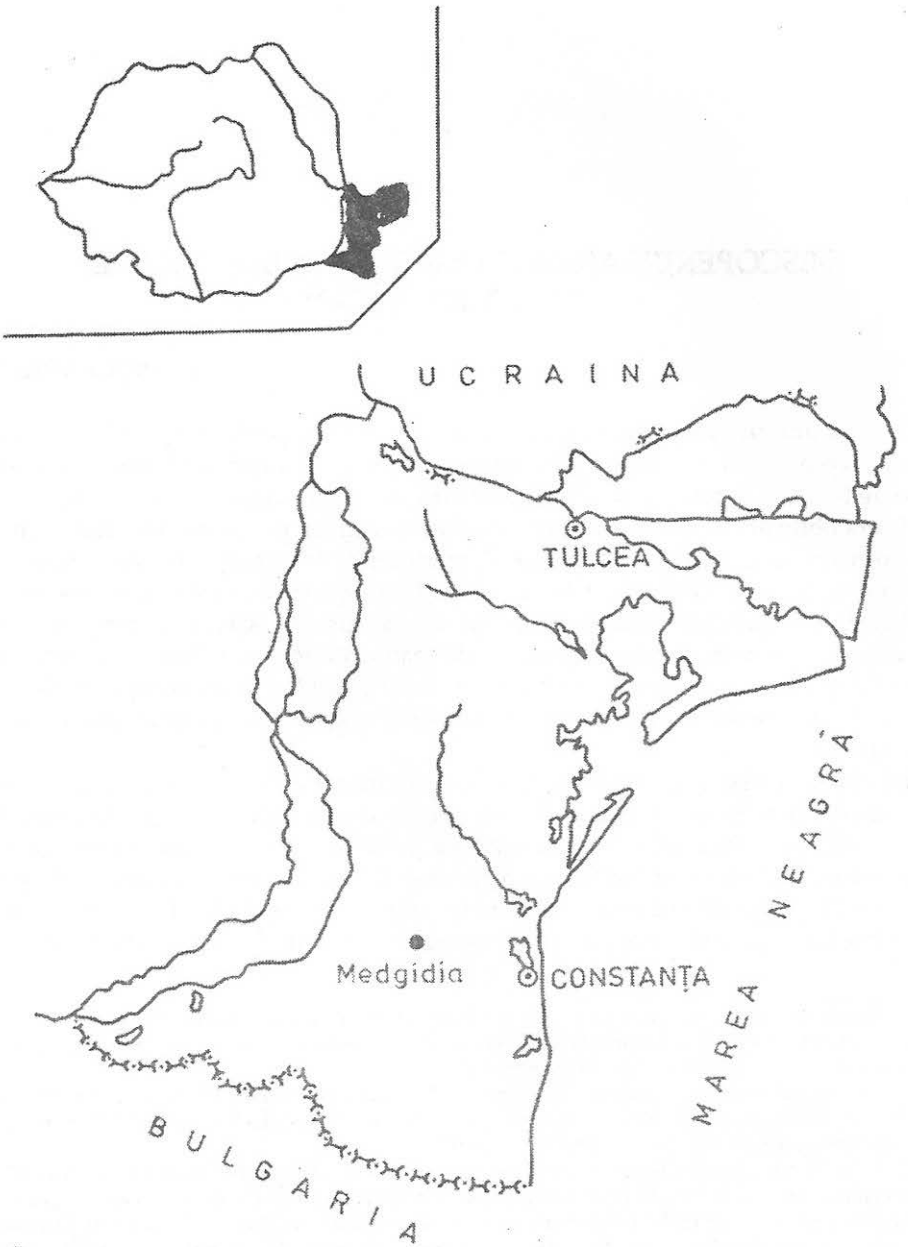

PL. I.

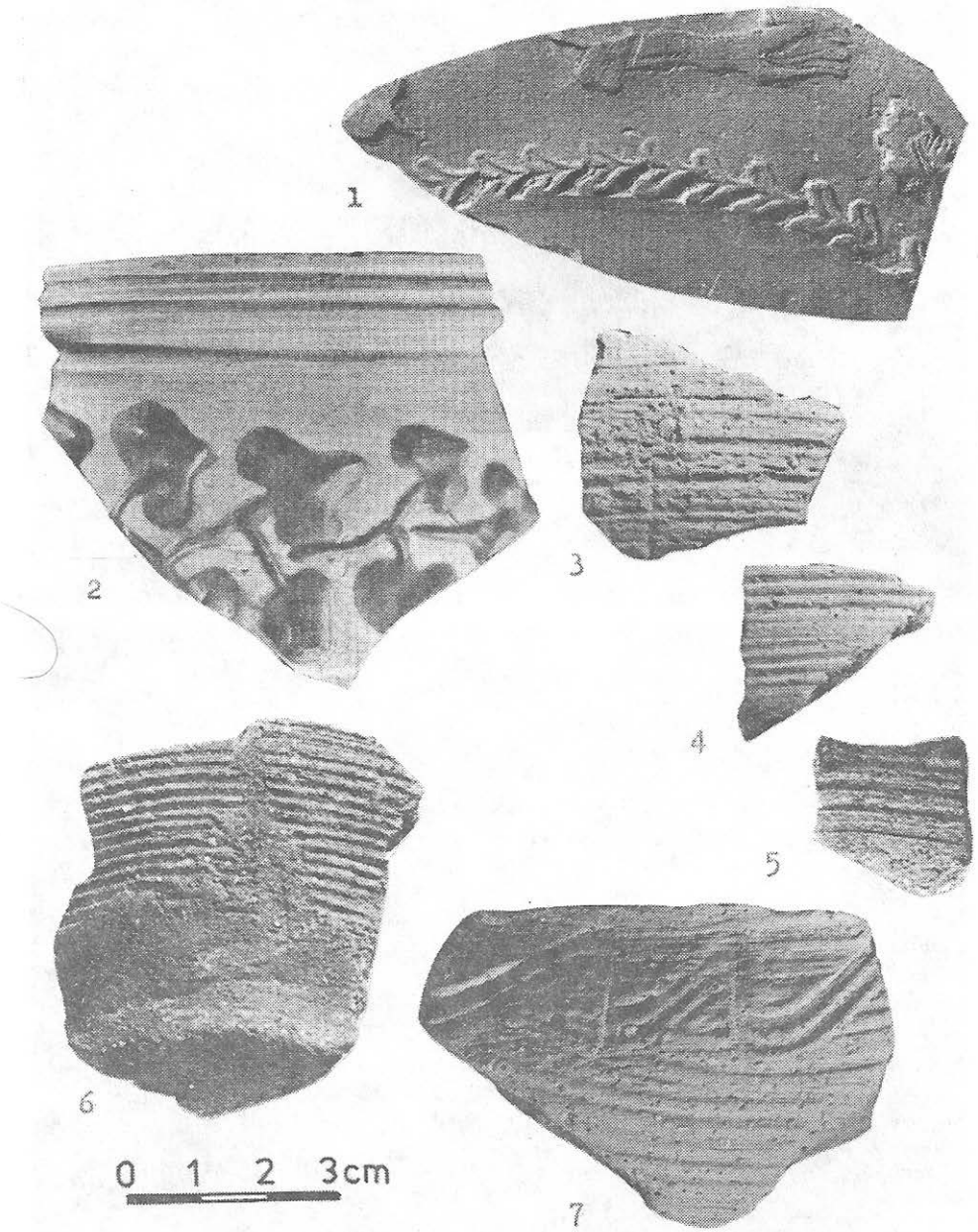

PL. II.

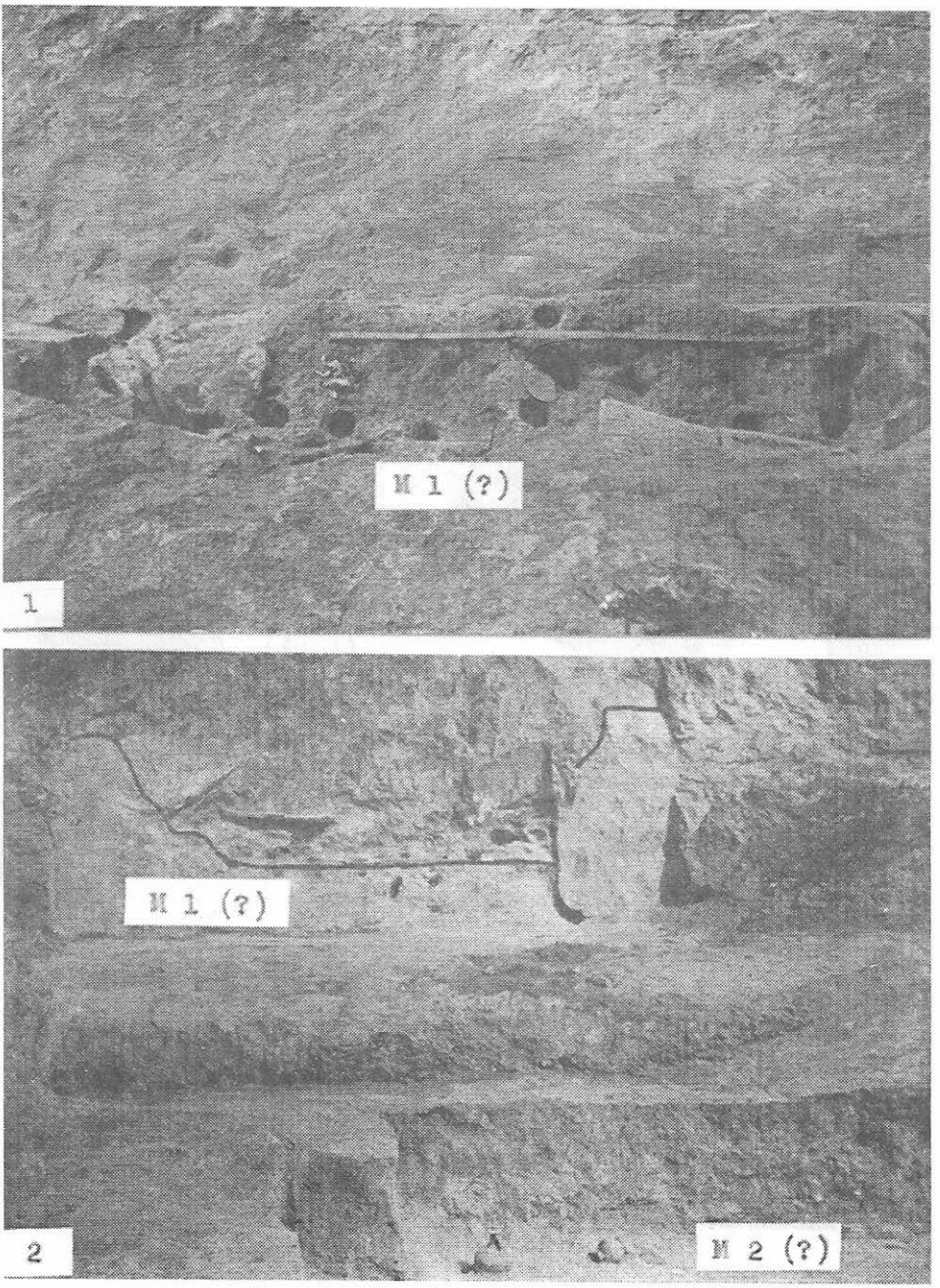

PL. III.

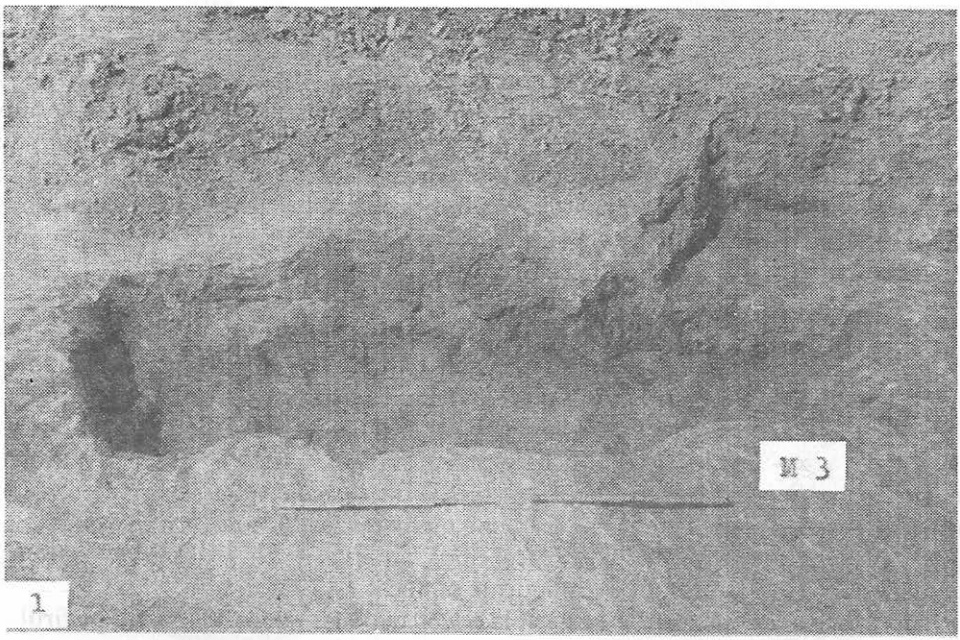

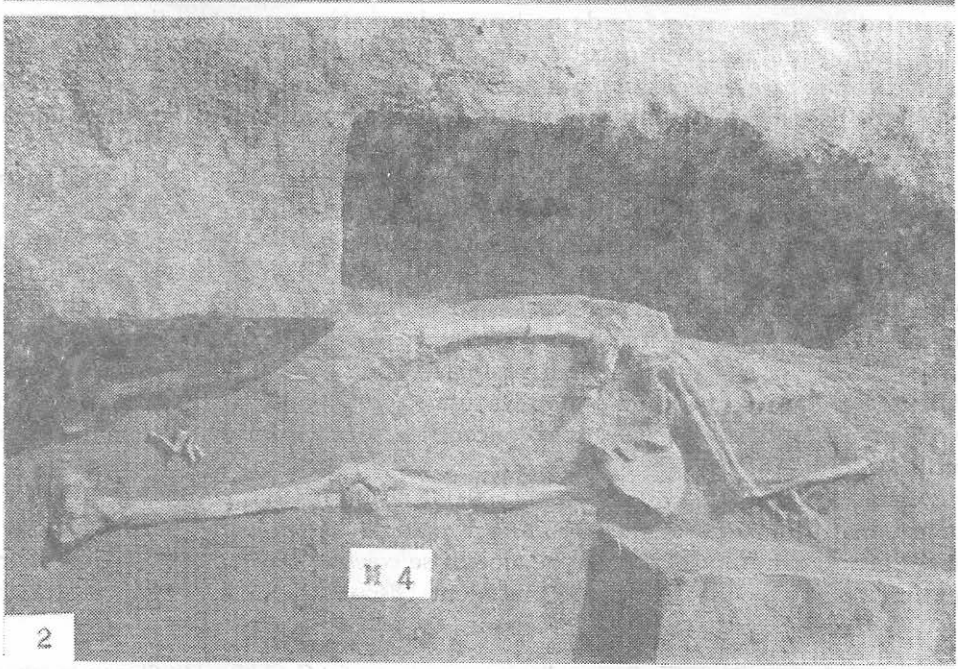

PL. IV.

Groapa lui M1 (?) părea a avea două trepte, între acestea fiind intercalat un rând de țigle dispuse, oblic, orizontal și vertical.

Mormântul M2 – cenotaf (?) (pl. III/2). La 3 m distanță de M1 (?) se afla o aglomerare de țigle sparte pe care am îndepărtat-o. Am trasat apoi o microsecțiune care a intersectat o groapă. Într-o parte a acestei gropi (lungă de 2,250 m, lată de 0,300/0,400 m la capete și cu adâncimea păstrată de 0,470 m), pe fund, zăceau trei vase și anume: un ulcior (pl. VI/3); o căniță (pl. VI/2) și un opaiț cu fund ștampilat (pl. V/2). Opaițul era cu ciocul intors în căniță. Golind conținutul acesteia din urmă am găsit aici o bucată destul de mare de lemn carbonizat care, fiind probabil fierbinte în momentul introducerii în vas, i-a înnegrit acestuia suprafața pe aproape o treime din ea. Din cuprinsul gropii am recuperat multe cuie din fier și o monedă din bronz total ștearsă (pl. VI/4).

Mormântul M3 (pl. VI/1). La mai bine de 14 m depărtare de M2 (?), spre susul văii, am surprins groapa cvasirectangulară (arsă în interior, pe alocuri destul de consistent) a unei părți dintr-un mormânt de incinerație. Lungă de cca. 2,100 m, largă de cca 0,430 și 0,670 m la cele două capete și adâncă de 0,420 m (e vorba de adâncimea păstrată), groapa era plină cu cenușă, lemn carbonizat, oase calcinate, cioburi (între care și unul acoperit cu glazură verde) și cuie de fier. La capătul dinspre vale al gropii, unde au fost găsiți dinți și alte oase craniene umane, a ieșit la iveală și un bronz, parese, de la Vespasian (pl. VI/5)[4]. La capătul opus, au apărut cele mai multe dintre fragmentele ceramice, acestea nu prezintă urme de foc.

Mormântul M4 (pl. IV/2). S-a găsit la cca.80 m distanță de M3 urcând pe firul văii și a fost distrus în bună parte de arăturile adânci. Nu am putut distinge conturul gropii. Defunctul, așezat în decubit dorsal, avea antebrațul stâng pe abdomen, iar palma dreaptă, care a depășit pieptul, odihnea peste brațul opus. Scheletul era orientat V–E (cu partea superioară a corpului îndreptată spre apus) și pe el, sau pe lângă el, în zona degajată de umplutură, nu am găsit inventar funerar[5].

Continuăm prezentele note cu descrierea materialului arheologic integral păstrat, recuperat atât în periegheze, cât și prin investigațiile arheologice de salvare.

Opaiț. Recuperat de Irimia-Conovici. L[6] = 0,098 m; D = 0,066 m; I - 0,035 m; inv. Muzeul Constanța (MC) 39152; pl. V/1. confecționat dintr-o pastă fină, este puternic ars secundar până la culoarea cenușie. Discul este spart din vechime. Are corp rotund, fără toartă. Între bordură și marginile păstrate ale discului se ridică o ramă care înconjoară și ciocul. Pe fața piesei se mai păstrează două orificii, unul pentru ventilație, celălalt pentru ardere. Bordura este prevăzută cu trei butoni, egal distanțați unul față de celălalt. Pe fund, între două cercuri concentrice, se află imprimat, la genitiv, numele producătorului (OCTAVI).

Opaiț. Din M2 (?). L= 0, 092 m; D = 0,061 m; I = 0, 029; inv. MC 39154; pl V/2. Confecționat dintr-o pastă fină de culoare gălbuie, opaițul are corpul acoperit cu vopsea brună, puțin lucioasă, care pe alocuri se cojește. Din punct de vedere morfologic, piesa se aseamănă exemplarul precedent. Discul său este ușor albiat și străpuns,

4 Atribuire propusă de Gh. Poenaru-Bordea căreia i s-a raliat C. Chiriac. Identificarea în catalog o datorăm lui A. Vertan. Tuturor acestora le mulțumim și acum.

5 Expertizarea antropologică a scheletului din M4 a fost efectuată de L. Georgescu. Vezi în acest sens "Anexa 1" de la capătul rândurilor noastre.

6 Prescurtări: L = lungime; I = înălțime; D = diametru; DB = diametrul bazei; DG = diametrul gurii; DM = diametrul maxim.

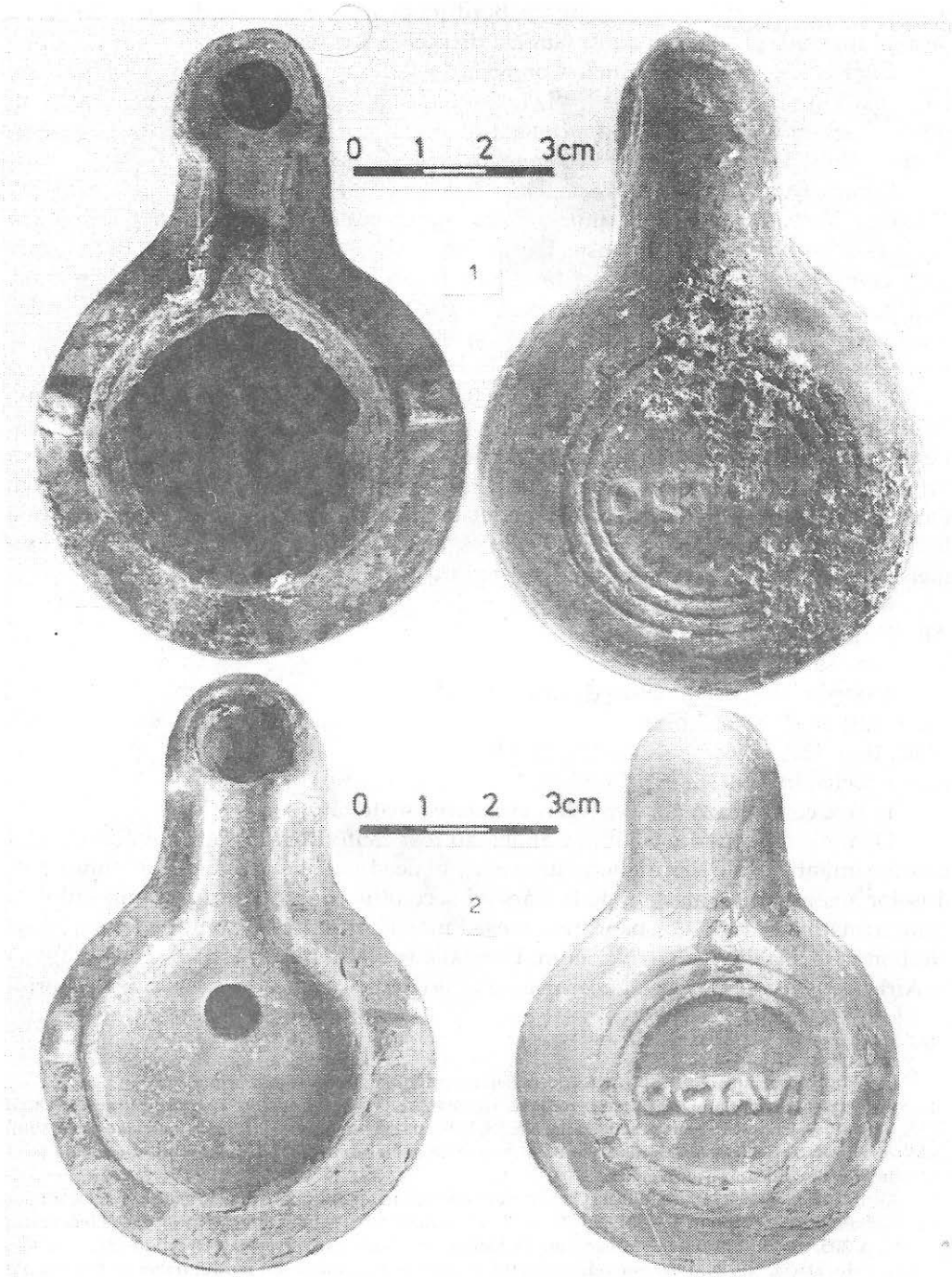

PL. V.

înspre cioc, de un orificiu de alimentare. Bordura poartă doi butoni, dispuși față în față pe axul transversal. Opaițul a fost fabricat de același Octavius.

Căniță. Recuperată de Irimia–Conovici. I = 0,075 m; DG = 0,067 m; DM 0,087 m; DB = 0,034 m; inv. MC 39151; pl. VI/1. Confecționată probabil dintr-o pastă albă, în prezent are aproape toată fața exfoliată și o culoare indefinibilă. Toarta lipsește. Corpul, globular, fusese acoperit cu caneluri. Fundul este plat.

Căniță. Din M2 (?). I = 0,086 m; DG = 0,066 m; DM = 0,087 m; DB = 0,032 m; inv. 39153; pl. VI/2. Confecționată dintr-o pastă bogată în nisip, piesa are suprafața aspră la pipăit și o culoare gălbui-cenușie. Parțial este înnegrită în urma contactului direct cu un tăciune încins. Corp globular, fund plat, buză evazată și șănțuită spre interior. Toarta, prinsă sub buză, se arcuiește pentru a se lipi apoi de vas, în zona diametrului său maxim. Corpul, începând de deasupra diametrului maxim și până aproape de fund, este dotat cu caneluri.

Ulcior. Din M2 (?). I = 0,143 m; DG = 0,044 m; DM = 0,120 m; DB = 0,052 m; inv. 39155; pl. VI/3. Confecționat dintr-o pastă fină, ulciorul are o culoare gălbui-roșcată. Pe trei sferturi din suprafața sa, începând de sus, corpul acestuia e acoperit cu vopsea brună. Gura este asemănătoare unei șaibe, iar gâtul seamănă cu un trunchi de con. Pântecele se bombează mult. Toarta, modelată în bandă cu un șanț median, se prinde la cele două capete, odată cu mijlocul gâtului, altădată de umărul vasului. Fundul este inelar. Pe gât se observă câteva ușoare caneluri.

Monedă. Ilizibilă. Din M 2 (?)
AE 4,81 gr. 25,7/24,6 mm.
Total ștearsă. Pl. VI/4.

Monedă. Vespasian (69-79 d. Hr.)[7]. Din M3.
AE 5[8] 8,81 gr. 25,8/24,2 mm.
BMC, II, p. 157, nr. 685, sec. I d. Hr. (a. 73)
Foarte tocită. Inv. MC 59185. Pl. VI/5.

În cele ce urmează ne vom referi la datarea materialului arheologic.

Opaițele descoperite la Gura Canliei[9] au fost confecționate (dacă nu cumva sunt izbutite imitații locale[10]) în atelierul lucernarului nord-italian Octavius, difuziunea produselor acestuia fiind atestată de la sfârșitul secolului I d. Hr. și până la mijlocul veacului următor[11]. Aria de răspândire a acestei mărci cuprinde, în afară de Italia, Gallia Narbonensis, Gallia, Raetia, Noricum, Dalmatia și Pannonia. Frecvența ei e mai mică în Africa și Moesia Inferior[12]. Lucernele lui Octavius se întâlnesc deseori și pe teritoriul

7 Vezi **infra** nota 4.

8 Cifra reprezintă axul monedei conform succesiunii orelor pe cadranul unui ceas.

9 După C. Iconomu, **Opaițe greco-romane**, Constanța, 1967, p. 14 acestea aparțin tipului XII. După C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefterescu, Dacia, NS, 24, 1980, p. 288 opaițele de la Gura Canliei fac parte, unul din tipul X, var. a, celălalt, din tipul X, var.b. (atât doar că el nu are orificiu de aerare, rolul acestuia fiind îndeplinit tot de orificiul de alimentare.

10 În apropiere de Gura Canliei, la Ostrov-Durostorum, au apărut tipare pentru executarea lucernelor (vezi C.M. Petolescu, Apulum, 9, 1971, p. 670 , nr. 16-22; reluate de C. Mușețeanu, V. Ciulică, D. Elefterescu, Loc. cit., p. 305, nr. 136-138 și de C. Mușețeanu, D. Elefterescu, Dacia, NS, 27, 1983, 1-2, p. 120-121, nr. 45-48. În studiul din Dacia, NS, 24, 1980 este relevat faptul că opaițele ștampilate din nordul Italiei au fost imitate de meșteri provinciali, care-și marcau propriile produse cu numele mărcilor originale (p.283). Se apreciază că, la Durostorum, aceste obiecte au fost importate în prima jumătate a secolului al II-lea, pentru ca, în a doua parte a aceluiași veac, să se treacă rapid la o producție locală (p. 285).

11 C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefterescu, **Loc. cit.**, p.303.

12 N. Gostar, Arh.Mold., 1, 1967, p. 185.

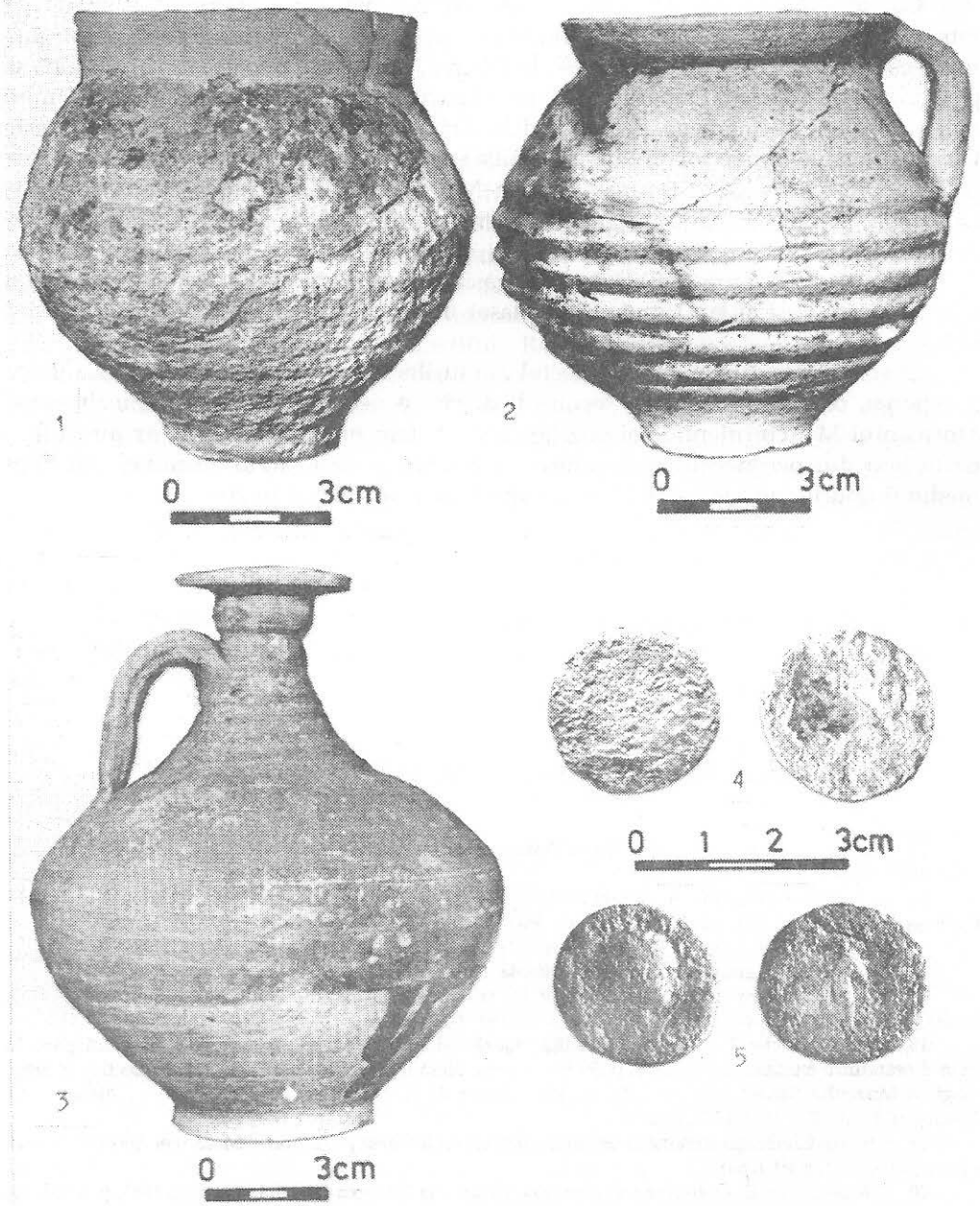

PL. VI.

Daciei[13]. În Dobrogea, după știința noastră, înregistrăm astfel de piese doar la Durostorum[14] și Noviodunum[15].

Căniţele cu o toartă constituie un tip comun pentru întreg Imperiul Roman dar între ele, se diferențiază cele confecționate din argilă albă care sunt, se pare, răspândite mai ales în provinciile sale dunărene[16]. În Oltenia, căniţele cu o toartă din argilă albă se găsesc, atât de-a lungul Dunării, cât și mai departe de aceasta[17]. Tot în stânga fluviului mai semnalăm asememena descoperiri la Brăila[18] și Barboși[19]. În ceea ce privește Dobrogea, căniţele cu o toartă din argilă albă sunt prezente, cel puțin până acum, doar pe linia Dunării (în Durostorum[20], Rasova–Malul Roșu[21], Cernavodă[22], Ghindărești[23], Dinogeția (lângă)[24], Noviodunum[25] etc.). Cercetătorii plasează acest tip ceramic în sec. II-III d. Hr.

Ulciorul de la Gura Canlici nu i-am găsit analogii dobrogene dar se întâlnește în Oltenia de sud-est și la Oescus, fiind plasat în a doua jumătate a veacului al II-lea î.Hr.[26].

Descoperirile care au făcut obiectul rândurilor noastre arată că la Gura Canliei a funcționat, cel mai probabil în secolul II d. Hr., o necoropolă plană, de incinerație. Mormântul M4, cu orientare și poziție creștină, fără inventar funerar, ar putea face parte însă din perimetrul unui cimitir de inhumație mai târziu, eventual din Evul mediu timpuriu, ultima etapă istorică cuprinzător prezentată în zonă.

13 Ibid., p. 168; vezi și D. Alicu, **Ulpia Traiana Sarmisegetusa. Opaițele romane**, Buc., 1994, p. 30 cu bibl. mai veche.

14 La Durostorum au fost numărate 20 de lămpi semnate Octavius (vezi C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefterescu, **Loc. cit.**, p. 283, tabel 1 și p. 303, nr. 96-113.

15 Gh. Ștefan, Dacia, 9-10, 1941-1944, p. 478-479, nr. 4 și p. 481.

16 Gh. Popilian, **Ceramica romană din Oltenia**, Craiova, 1976, p. 104, 107.

17 **Ibid.**, p. 107/ și p. 202-203, nr. 665-679. De la Drobeta au mai fost publicate și alte piese (vezi D. Benea, C. Tătulea, Apulum, 13, 1975, p. 672-673, M8, nr. 1-2 și M9, nr. 1).

18 N. A. Harțuche, F. Anastasiu, **Brăiliţa. Așezări și cimitire omenești din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale**, Brăila, 1968, p. 59-60. Aceeași piesă în iid., **Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei**, 1976, p. 239, nr. 488; reluată de N. Harțuche, Istros, 1, 1980, p. 204 și de O. Bounegru, Istros, 2-3, 1981-1983, p. 235.

19 S. Sanie, **Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei**. Secolele II î.e.n. - II e.n., Iași, 1981, p.99, tipul 4.

20 C. Mușețeanu, D. Elefterescu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 1, Călărași, 1985, p. 67-68, 73, 75, nr. II/5, a. Vezi și p.77, nr. 5-6 (G1) și 78, nr. 40-41 (G3).

21 M. Irimia, Pontica, 7, 1974, p. 130.

22 A. Rădulescu, Pontica, 8, 1975, p. 336, 338.

23 S. Morintz, D. Șerbănescu, SCIVA, 25, 1974, 1, 57, nr.10.

24 Al. Barnea, SCIVA, 25, 1975, 1, p. 109, nr. I/1.

25 G. Simion, Peuce, 9, 198, p. 86, nr. 5, c.

26 Gh. Popilian, **op. cit.**, p. 98.

ANEXA 1

EXPERTIZA ANTROPOLOGICĂ A MATERIALULUI OSTEOLOGIC UMAN DE LA GURA CANLIEI

LAURENȚIA GEORGESCU

Mormântul M4. Craniul: are facialul distrus din vechime, reprezentat fragmentar; fragmentat de frontal feminin cu reliefurile șterse; parietale cu arcuire moderată cu reliefuri șterse; occipital foarte ușor bombat cu schiță de torus occipital, corodat în timp; estimat mezocefal. **Scheletul postcranian:** slab reprezentat și conservat, prezintă o gracialitate deosebită. Unele segmente au putut fi dimensionate pentru calculul taliei. Radiusul și cubitusul drept sunt distruse din vechime. Tibiile și peroneele, complet așchiate, nu s-au putut reconstitui. Bazin fragmentar reprezentat-feminin. Femurele, deși prezente, nu au permis dimensionarea pentru calculul taliei ; indicele de platimetrie prezintă o valoare de 77,7 deci este platimer cu un pilastru nul (100 ?). Talia (aproximativ de 1,57 m cu un joc de 0,005 m) a fost calculată, după metoda lui Bach, pe următoarele segmente: radiusul și cubitusul stâng, humerusurile drept și stâng. La nivelul inserțiunilor musculare atenționăm asupra solicitării mai deosebite la humerusul drept. Subiectul studiat aparține unei femei gracile în vârstă de 25-30 ani, cu o talie de 1,57 m. Din cauza stării slabe de conserve a osemintelor nu s-a putut face un studiu de detaliu tipologic.

Lipsa invenatrului funerar fac anevoioasă plasarea în timp a lui M4. Având în vedere însă orientarea și poziția sa creștină, se poate aprecia ipotetic, că el datează din Evul mediu timpuriu.

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN IN GURA CANLIEI

(Kreis Constanța)

Im Jahre 1988 wurden in Gura Canliei archäologische Rettungsgrabungen durchgeführt. Es wurden die Überreste von vier Gräbern (?) untersucht; dabei wurden Stücke von deren Grabbeigaben (?) geborgen, dort wo diese vorhanden waren. Drei der Gräber waren Einäscherungsgräber (?) (Taf. III/1-2, Taf. IV/1) und gehören zu einem ebenen Einäscherungsgräberfeld, das wahrscheinlich im 2. Jh. n. Chr. benützt wurde. Das Körpergrab (Taf. IV/2), mit christlicher Ausrichtung und Lage und ohne Beigaben kann hypothetisch als zu einem frühmittelalterlichen Körpergräberfeld gehörend, angenommen werden.

Das im Artikel angeführte archäologische Material wiedergibt nur die vollständigen, sowohl im Laufe der Oberflächenerkundungen, wie auch aus der Grabung geborgenen Stücke. Es besteht aus: zwei Öllämpchen mit dem Stempel OCTAVIUS (Taf. V/1-2); zwei Kännchen (Taf. VI/1-2), ein Kreuz (Taf. VI/3) und zwei Münzen (Taf. VI/4-5).

Die antropologische Analyse von Grab 4 hat erkennen lassen, dass die Bestattete ein Frau im Alter von 25-30 Jahren und 1,57 m hoch war.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DE EPOCĂ ROMANĂ LA MĂCIN

DOREL PARASCHIV

Orașul Măcin suprapune în parte cetatea antică Arrubium, atestată în epoca romană și cea romano-bizantină în izvoarele literare[1] și epigrafice[2]. Deși fortificația, dispusă pe un promontoriu ce domină Dunărea, a fost semnalată de inginerul P. Polonic în anul 1898[3], între cele două războaie mondiale o parte a acesteia a fost distrusă datorită funcționării unei cariere de piatră.

În lipsa unor cercetări sistematice în cetate și împrejurimi, considerăm necesară publicarea unor materiale arheologice, care, deși sunt rezultatul unor descoperiri întâmplătoare, pot oferi date legate de viața economică a Arrubium-ului și a limes-ului Dunării de Jos în general.

Piesele ce fac obiectul acestui articol provin din două puncte. În timpul săpării fundațiilor blocurilor ridicate în centrul Măcinului, au fost descoperite șapte obiecte ceramice întregi sau întregibile, ce au intrat în colecția liceului din localitate, iar în anii '80 au fost donate Muzeului de Arheologie din Tulcea[4]. Alte 41 de vase au fost recuperate de A. Opaiț în anul 1989, în urma săpării șanțului pentru instalarea conductei de gaz metan, la ieșirea din oraș, spre sud (punctul Chervent); despre o parte din acestea știm că provin din morminte de incinerație.

Deoarece informațiile privind condițiile descoperirii sunt foarte sumare în cazul ambelor puncte iar piesele ceramice se încadrează în aceleași limite cronologice (mijlocul sec. II – începutul sec. III), vom prezenta materialele pe categorii legate de funcționalitatea acestora.

I. Amfore

Din punctul Chervent provine un fragment din gâtul unei amfore (catalog nr. 1, pl.I) ce se caracterizează prin gura largă, tronconică, buza trapezoidală în secțiune, gâtul cilindric, corpul în formă de burduf, terminat cu un picior masiv. Acest tip de recipient este fabricat în sudul Spaniei, prin primele decenii ale sec. I. d. C, până după

1 *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, CXX. *Tabula Peutingeriana*, VIII, 4, pp. 738 - 739; CXXII. *Itinerarium Antonini*, 225, 4, pp. 748-749; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, XXXII. *Notitia Dignitatum*, XXXIX, 16, pp. 208 - 209; *Ravennas Anonymus*, IV, 5, pp. 580-581.

2 *CIL*, III, 6218, 7512, 7513.

3 M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, pp. 131-132.

4 Piesele ne-au fost oferite spre publicare de colegul Fl. Topoleanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

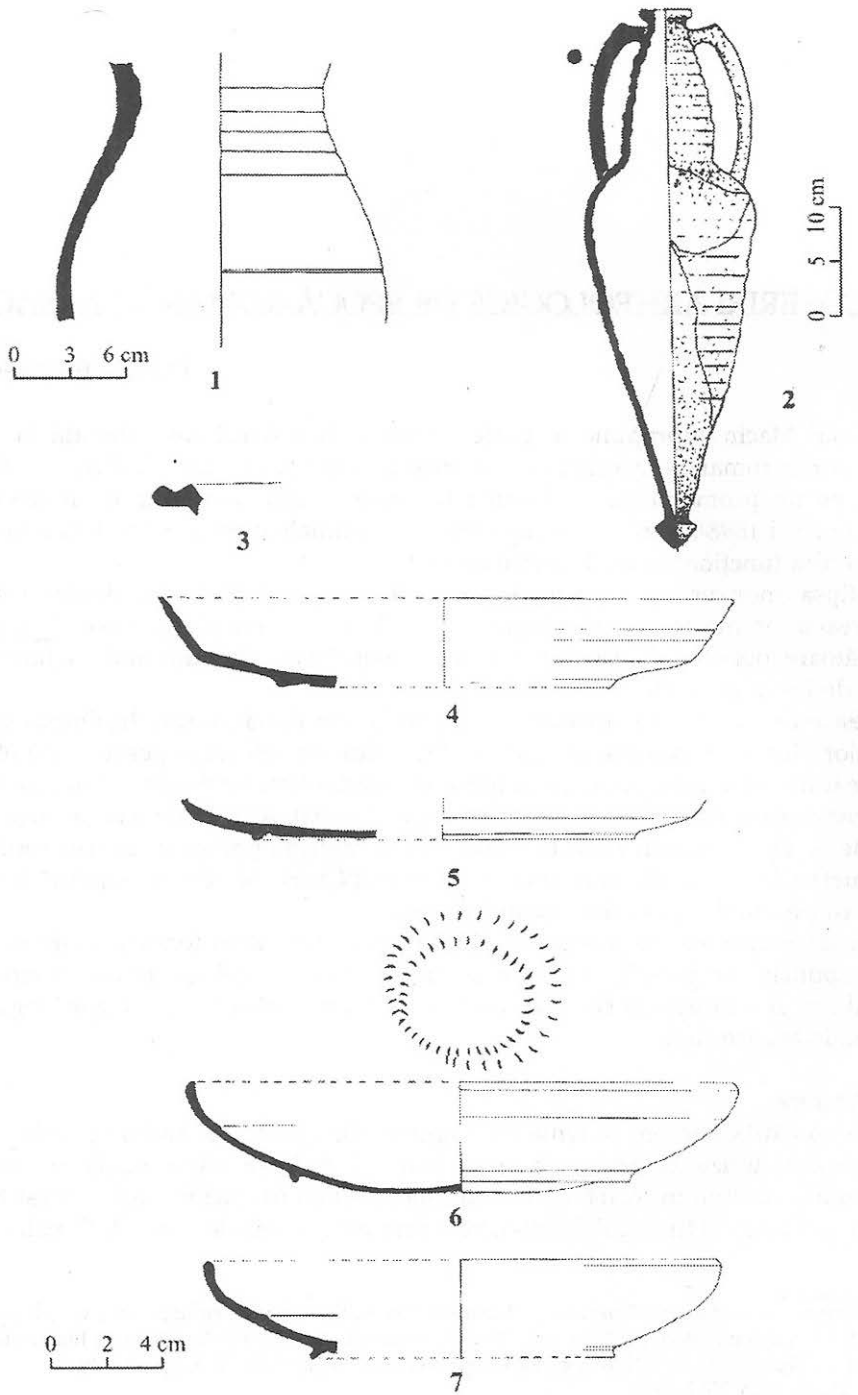

Pl. I. Amfore (1,2); veselă de masă (3 - 5).

mijlocul sec. III, fiind răspândit cu precădere în Spania, Italia, Germania și Maroc[5]. De asemenea, este atestat în provinciile de pe Dunărea Mijlocie (Panonia și Moesia Superior)[6], însă în cantități reduse. În Dobrogea, un exemplar a fost descoperit la Halmyris[7].

În centrul orașului a fost descoperită o amforetă întreagă (catalog nr. 2, pl.I). Are gura ușor evazată, gâtul lung, tronconic, corpul conic și fundul bombat. Torțile, rotunde în secțiune, cu atașul superior pe gât, imediat sub buză, iar cel inferior pe umăr, prezintă un ușor pinten. Gâtul și corpul au caneluri dispuse în spirală. Piesa noastră are formă și dimensiuni asemănătoare tipului Kapitan I, tip atestat în insulele egeene, în sudul Italiei și în Sicilia, sec. II-III[8].

II. Farfurii, boluri (vasa escaria)

În punctul Chervent au fost descoperite 14 piese. Cele mai multe (10) provin din centre de producție nord-africane, trei au fost realizate în atelierele pergameniene, iar una la sud de Dunăre.

African red slip ware

Un fragment ceramic aparține unui bol cu buza orizontală, cu o șănțuire pronunțată pe partea superioară și pereții oblici (catalog nr. 3, pl. I). Această formă, foarte rară în Imperiu, este datată de către Hayes în sec. II[9].

Două farfurii, cu pereții subțiri, frânți în unghi obtuz (catalog nr. 4-5, pl.I), sunt identice ca formă cu cele publicate de către Hayes (datate în a doua jumătate a sec.II)[10], însă au dimensiuni mai mari. În Dobrogea astfel de vase sunt atestate la Troesmis[11], pe un nivel de locuire datat la sfârșitul sec. II sau la începutul sec. III.

Șapte farfurii au buza verticală și pereții bombați, cu o nervură sau o incizie pe interior; baza acestora este decorată cu rotița dințată (catalog nr. 6-9, pls. I). Hayes datează această formă între anii 160-220[12]. În Dobrogea este prezentată la Halmyris[13] și Troesmis[14], în contexte arheologice datate la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a secolului următor.

Çandrali ware

Două fragmente aparțin unor boluri emisferice, cu buza verticală, cu un prag pronunțat la exterior și baza inelară (catalog nr. 10-11, pl. II). Bolurile pergameniene sunt

5 D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide*, London – New York, 1986, pp. 122-123, fig. 54; M. Vegas, *Ceramica comun romana del Mediterraneo Occidental*, Barcelona, 1973, pp. 131, 133, fig. 48-49.

6 M. Kelemen, în Acta Archeologica, 42, 1990, 1-4, pp. 154 – 159, fig. 1/8 -10; O Bruckner, *Rimska keramica u Jugoslavenskom delu Provincije donje Panonije, Beograd*, 1981, pp. 121-122, pl. 156/ 6 - 7; L. *Bejelajec, Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd, 1996, pp. 31-32, fig. 7.

7 A. Opaiț, în Peuce, 10, 1991, p.136/26, pl.4.

8 G. Kapitan, *Le anfore del rellito romano di Capo Ognia (Siracusa)*, în *Coll. de L'Ecole Française de Rome*, 10, 1972, p. 248, fig. 5; D.P.S. Peacock, D.F. Williams, op. cit., pp. 212-213, fig. 129.

9 J.W. Hayes, *Late Roman pothery*, London, 1972, p. 38, forma 11, fig. 5.

10 *Ibidem*, pp. 41-42, forma 16, fig. 6/16.1.

11 A. Opaiț, în Peuce 8, pp. 339, 358/74, pl. 15/5.

12 J.W. Hayes, *op. cit.*, pp. 49, 51, forma 27, fig. 8/1,2.

13 Inedit, aflat la Muzeul de Arheologie Tulcea, inv. 43981,

14 A. Opaiț, *op. cit.*, p. 359/80, pl. 15/11.

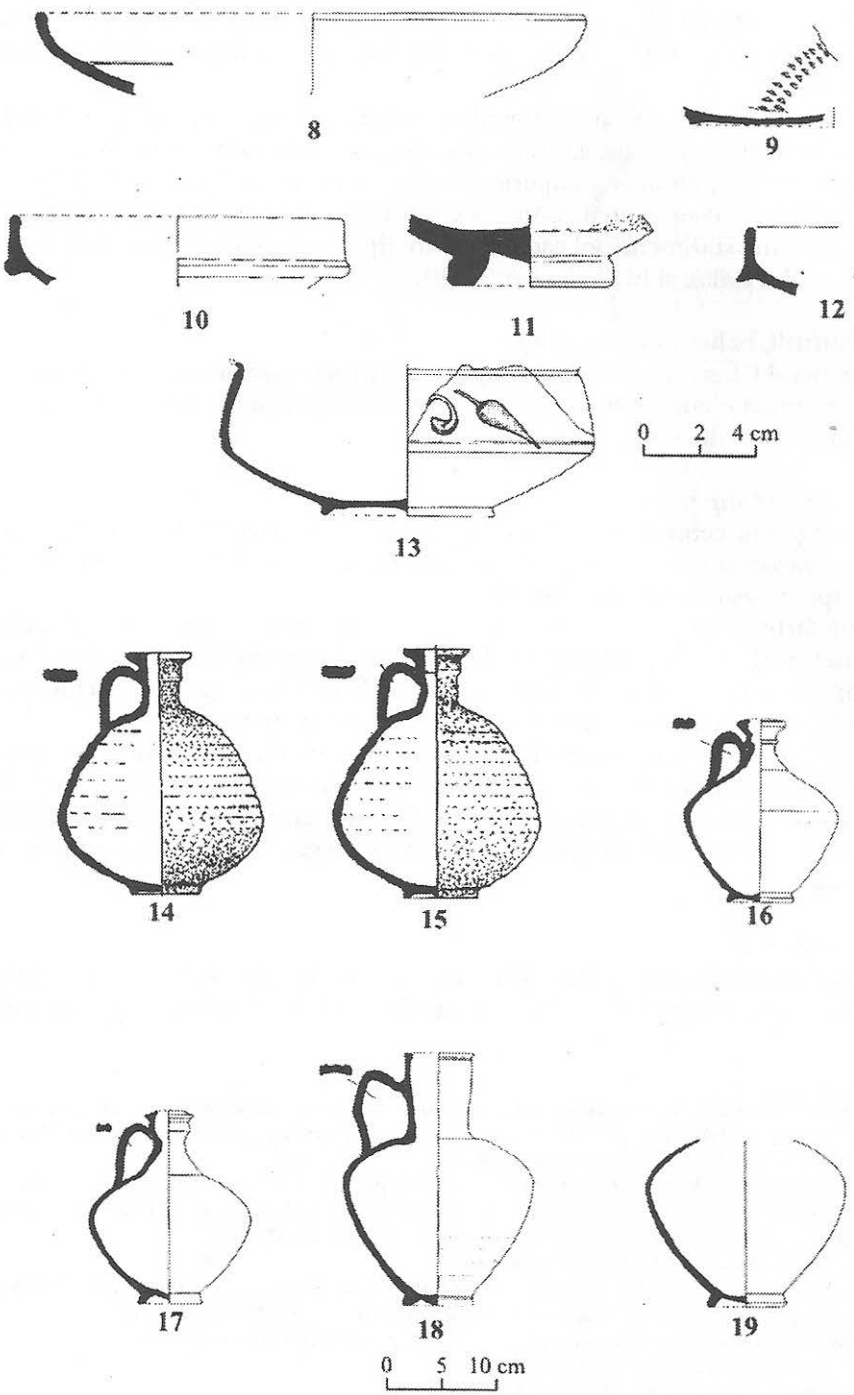

Pl. II. Veselă de masă (8 - 13); ulcioare (14 - 19).

răspândite în întregul Imperiului, cu precădere însă în partea orientală[15]. În Moesia Inferior sunt atestate la Troesmis[16] și Histria[17]. Pe litoralul pontic, acesta au ajuns și la Olbia[18] și Tiritake[19] în sec. II și la începutul sec. III.

Un fragment provine de la o farfurie cu buza verticală (catalog nr. 12, pl. II). Această formă este mai puțin răspândită decât cea anterioară[20], în Dobrogea fiind întâlnită la Histria[21] și Tropaeum Traiani[22].

Ceramică de masă provincială vest – pontică

Un bol, cu buza evazată, pereții oblici și baza inelară, este decorat în tehnica barbotinei, cu frunze lanceolate (catalog nr. 13, pl. II) forma și decorul vasului indică faptul că acesta a fost realizat în atelierele de la Butovo[23], centru de producție situat în apropiere de Nicopolis ad Istrum. Boluri aparținând tipul în care se încadrează piesa noastră sunt atestate la Troesmis[24], Carsium[25] și sudul Daciei[26], fiind datate în sec. II-III.

III. Ulcioare, căni (vasa potoria)

În cele două puncte au fost descoperite nouă ulcioare, ce se încadrează în două tipuri.

Șase piese au gura în formă de disc, gâtul îngust, prevăzut cu un inel, corpul globular, decorat cu caneluri fine, baza inelară, toarta lamelară (catalog nr. 14-17, pl. II). Acest tip este specific Moesiei Inferior[27], pentru sec. II și primii ani ai secolului următor. Prototipul este atestat la Histria în sec. I. d. C[28].

Al doilea tip este reprezentat prin trei piese ce au gura delimitată de gâtul înalt, tronconic, printr-o șănțuire. Corpul este tronconic, ușor bombat spre umăr, baza

15 J.W. Hayes, *op.cit.*, p.318, fig. 63/b; *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Atlante delle forme ceramiche*, II, Roma, 1981, p. 76, forma L15, pl. 17/5-7; H.s. Robinson, *The Athenian Agora. V. Pothery of the Roman period*, Princeton, 1959, p. 24/G13, 14, pls. 4, 61; P. M. Kenrick, *Excavations at Sidic Khrebish Benghazi (Berenice)*, III, I, Tripoli, 1985, pp. 260-261/B 366, fig. 47; K. Warner-Slane, în Hesperia, 68, 2, p. 129/3, fig. 1; O. Bounegru, în RCFR, Acta 33, Abingdon, 1996, pp. 105 -109; J. Eiwanger, *Demetrias IV. Keramic und Kleinfunde aus der Damokratia – Basilika in Demetrias*, Bonn, 1981, I. pp. 52-53, II, pp. 44-45/III 92 - 106, III a 21 – 25, pls. 35 - 36.

16 A. Opaiț, *op. cit.*, pp.336, 357/51, pl. 10/4.

17 Al Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucharest, 1982, p. 100/11, pl. 5.

18 V.V. Krapivina, *Olbia, Materialnaia Kultura I-IV vv. n.e.*, Kiev, 1993, p. 119, fig. 55/7

19 T.N. Knipovici, în MIA, 25, 1952, p. 303, tipul 13, fig. 3/4-5.

20 *Enciclopedia dell' arte....*, p.75, forma L1, pl. 16/16.

21 P. Alexandrescu, în *Histria II*, București, 1966, pp. 199-200/M 30, 13, pl. 99.

22 Al. Barnea, I. Bogdan-Cătăniciu, în *Tropaeum Traiani*, I, p. 180, fig. 143/23.

23 B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (IInd - IVth c.)*, Sofia, 1985, p. 79, tipul 11, pl. 38.

24 A Opaiț, *op. cit.*, pp. 336, 357/59, pl. 13/3.

25 O Bounegru, în Pontica 21-22, 1988-1989, pp. 104-105, fig. 3/5, 8, 11, 12.

26 Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, pp.50, 173, pls. 17//219-222 (primul exemplar este identic cu al nostru, ca formă și decor), 18, 19/234.

27 M. Bucovală, C. Pașca, în Pontica, 25, 1992, pp. 261-262/M34,1,pl.1/7; M. Coja, în SCIVA, 25, 1974, 1, pp. 38-39, fig. 2 /1,2, pl. 1/1,2; Al. Suceveanu, *op. cit.*, pp.95-116, pls.7-15; G. Simion, în Peuce 9, 1984, p. 85, pl. 14/7-9; A. Opaiț, în Peuce 8, 1980, p. 336, pl.7/3; V. H. Baumann, în același volum, pl. 30; A. Petre, în Bulletin de l'AIESEE, 17-18, 1987, p. 16/E 154, pl. 22/31 d; D. Moritz, D. Șerbănescu, în SCIVA, 25, 1974, 1,p.51, fig.6/2; Al. Barnea, I. Bogdan-Cătăniciu, în *op. cit.*, p. 84, fig. 152/4.1; V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, în Pontica, 23, 1990, pp. 170-172, fig. 7/11, 8/1; P. Detev, în Godișnikiea na Navrodni Arheologiski Muzei Plovdiv, 7, 1971, p. 49, fig. 16.

28 Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 95, pl., 7/31.

inelară, toarta în bandă (catalog nr. 18 – 19, pl. II). Acest recipient are o formă asemănătoare ulciorului amforoidal, răspândit în nordul și vestul Mării Negre în sec. II – III[29]. Piese asemănătoare cu ale noastre au fost descoperite la Durostorum[30] și Sarichioi - Sărătura[31], în contexte datate în sec. II.

Din punctul Chervent au fost recuperate 18 căni, ce pot fi încadrate în patru tipuri.

Trei exemplare, lucrate într-o pastă fină, au buza ușor evazată, corpul globular, baza plată. Pe interior, în partea inferioară prezintă caneluri fine (catalog nr. 20 - 22, pl. III). Acest tip este foarte răspândit în Imperiu[32], datându-se între sfârșitul sec. I d.C. și începutul sec. III. În Dobrogea este atestat în numeroase așezări și necropole de epocă romană timpurie[33].

Cu aceeași formă ca precedentele, însă de dimensiuni mai mari, avem o singură piesă în lotul nostru (catalog nr. 23, pl. III). Pe corp prezintă caneluri fine, având analogii la Histria[34].

Șase căi sunt lucrate dintr-o pastă grosieră. Au buza evazată, șănțuită pe interior, corpul globular, cu caneluri pronunțate, baza plată (catalog nr. 24 - 25, pl. III). Acest tip este, de asemenea, foarte răspândit în spațiul istro-pontic[35].

Opt piese sunt lucrate în aceeași pastă și prezintă același decor ca precedentele, însă sunt de dimensiuni mai mari, corpul fiind mai alungit (catalog nr. 26-28, pl. III). Au analogii la Durostorum[36] și în sudul Daciei[37], datate în sec. II-III, considerate de autorii descoperirilor "oale cu o toartă". Faptul că au baza foarte îngustă ne îndreptățește să susținem că sunt vase pentru băut. În numeroase cazuri, în Dacia, acestea au fost folosite ca urne funerare[38].

IV. Veselă de bucătărie

Din punctul Chervent provine un fragment de castron cu buza verticală și pereții oblici (catalog nr.29, pl. III), lucrat dintr-o pastă foarte grosieră, fiind realizat probabil pe plan local. Astfel de vase au fost descoperite și la Halmyris[39], pe niveluri de locuire datate în sec. II-III.

---

29 A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (sec. IV-VI p. C.). Producția ceramicii locale și de import*, București, 1996, p. 39.

30. C. Mușețeanu, *Ceramica romană de la Durostorum*, (teză de doctorat, în mss.), București, 1992, pp. 76, 98-99, pls. 15/159, 16/160-165.

31 V.H. Baumann, Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IVp.Chr.), Tulcea, 1995, p. 211, pl. 11/2.

32 H.S. Robinson, *op. cit.*, pp. 32/G103, 41/G182, 52/J10-11, 55/J34, pls. 7,9; O. Bruckner, *op. cit.*, p. 100, pl. 100/1-4.

33 M. Bucovală, în Pontice, 2, 1969, pp. 303, 312, fig. 10, 21; Idem, în Pontica, 3, 1970, pp. 195-196, 199-200, fig. 2d, 9a, b, 10; P. Alexandrescu, în *op. cit.*, p. 222/M25, 2, pl. 30; Al. Suceveanu, op. cit., pp. 94, 96, pls. 1/11, 2/4, 5/43, 9/30; A. Opaiț, în Peuce, 8, 1980, p. 355/40, pl. 8/4; A. Petre, op. cit., pp. 12-15, pls. 12, 14,15; C. Mușețeanu, *op. cit.*, p. 78, pl. 16/176, 179.

34 Al. Suceveanu, *op. cit.*, pp. 107, 110, pls.9/51, 11/32.

35 M. Bucovală, C. Pașca, în Pontica, 25, 1992, p. 252, pl. 2; P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 224/M27, 3, pl. 30; Al Suceveanu, *op. cit.*, p. 106/42, pl. 9; A. Petre, *op. cit.*, 13,14, pls. 13, 15, 16, 17, V. Culică, în Pontica, 13, 1981, p. 216, fig. 2/1-3;

36 C. Mușețeanu, D. Elefterescu, în Pontica, 25, 1992, p. 224/8 - 21, fig. 1,2.

37 Gh. Popilian, op. cit., pp. 90, 182 - 183. pl. 37.

38 *Ibidem*, p. 90.

39 Inedite, descoperite într-un sondaj *extra muros*.

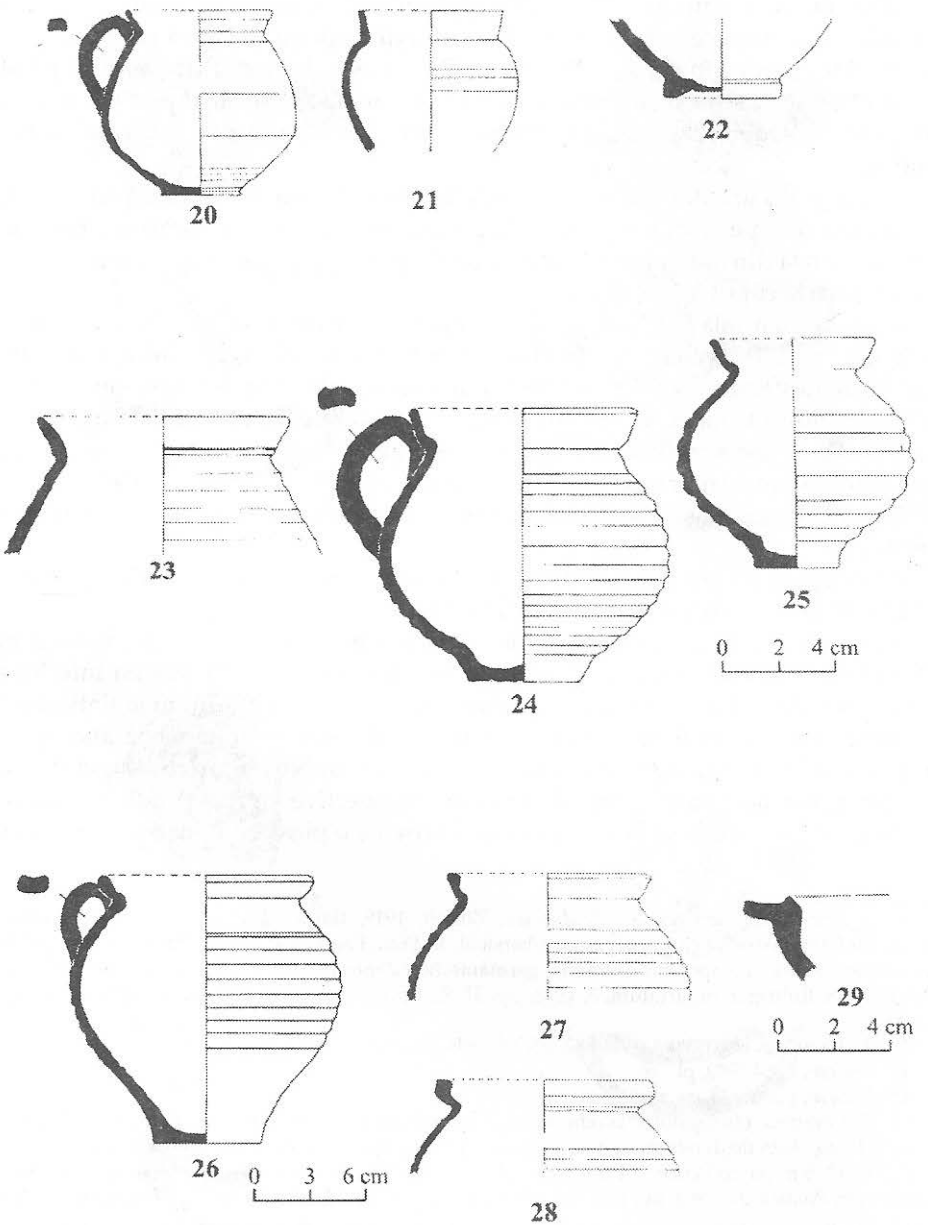

Pl. III. Căni (20 - 28), castron (29).

Opaițe

Din centrul orașului Măcin provin patru opaițe.

Două fac parte din tipul *Firmalampen*, tip ce apare în nordul Italiei în sec. I. d.C., apoi, către sfârșitul acestuia, ateliere din întregul Imperiu încep să producă astfel de opaițe[40]. Au corpul rotund și ciocul lung. Discul este delimitat de bordură printr-un profil marginal, ce se desface pentru a forma un canal longitudinal pe cioc, apoi înconjoară gura de ardere. Baza este delimitată prin două cercuri în relief ce încadrează ștampila.

Prima piesă are doi butoni pe bordură, două orificii pentru umplere pe disc și unul pentru tiraj pe cioc. Între orificiile pentru umplere, discul prezenta un decor în relief, spart însă din antichitate. După analogii, putem deduce că era vorba de o mască comică[41] sau de capul lui Zeus Amon[42].

Baza are ștampila FORTIS, puternic imprimată (catalog nr.30, pl. IV). Aceasta este marca cea mai frecventă pe opaițele *Firmalampen*, fiind răspândită în întregul Imperiu, de la sfârșitul sec. I până după mijlocul sec. III[43]. Opaițe cu ștampila FORTIS, produse în nordul Italiei sau în ateliere locale, sunt atestate în numeroase așezări și necropole de le limes-ul danubian al Moesiei Inferior (între Noviodunum și Baikal)[44], pe niveluri datate între mijlocul sec. II i mijlocul sec. III.

După calitatea pastei și după modul de realizare, piesa poate fi considerată de import.

Al doilea opaiț are același număr de butoni pe bordură și de orificii pe disc și pe cioc. Discul are ca decor o mască tragică în relief.

Ștampila, OCTAVI, este slab imprimată (catalog nr. 31, pl. IV). Piese cu marca OCTAVI sunt, de asemenea, răspândite în întregul Imperiu[45]. În Moesia Inferior acestea sunt atestate la Tomis[46], și limes-ul danubian (între Noviodunum și Ratiaria)[47].

Masca tragică, în forma în care apare la noi, este întâlnită și pe alte opaițe cu ștampila OCTAVI, descoperite la Durostorum[48]. De la Novae provin două discuri cu acest decor, dar nu putem fi siguri că opaițele respective au fost produse în atelierele lui Octavius[49], deoarece de la Noviodunum provine o piesă cu o mască identică cu cea

40 S. Loeschcke, *Lampen aus Vidonissa*, Zürich, 1919, timpul 10; D. Ivany, Die Pannonischen Lampen, Eine typologische-chronologische Übersicht, în Diss. Pann., 2, 2, Budapest, 1935, pp. 19–25, tipul 17; H. Menzel, Antike Lampen im römisch – germanischen Zentralmuseum zu Meinz, Mainz, 1954, pp. 60-71, tipul 10; J.S. Rubright, în Sirmium, 3, 1973, pp. 51-53, tipul 17; e. Buchi, Lucerne del Museo di Aquileia, Aquileia, 1975.

41 E. Buchi, op. cit., pp. 84/579, 582, 85/597, pls. 28, 29.

42 *Ibidem*, p. 84/580, pl. 28.

43 *Ibidem*, pp. 65-73, cu bibliografia.

44 C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos, lucernele (sec. I – VII e.n)*, (teză de doctorat, în mss.), București, 1986, pp. 36-37, cu bibliografia; A. Opaiț, în Peuce 8, 1980, p. 342; G. Simion, în Peuce 9, 1984, p. 87, pl. 28/5; Fl. Topoloveanu, în același volum, p. 85, pl. 9; C./ Nicolaescu, în Pontica, 27, 1994, pp. 199, 203, pls. 1/2, 2; C. Mușețeanu, V. Ciucă, D. Elefterescu, în Dacia, NS 24, 1980, pp. 283, 301/49-51; M. Čičikova, *"Firmalampen" au limes danubien en Bulgarie*, în *Actes du IX-e Congres International d'études sur les frontières romaines*, București, 1974, pp. 162-163.

45 E. Buchi, *op. cit.*, pp. 126-128, cu bibliografia.

46 C. Iconomu, *op. cit.*, p. 39.

47 *Ibidem*; C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefterescu, *op. cit.*, p. 282; M. Čičikova, loc. cit.

48 C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefterescu, *op. cit.*, fig. 14/96 a, b, 15/108 a, b; G. Kuzmanov, în Izvestia Varna, 22 (37), 1986, pl. 8/59-60.

49 G. Kuzmanov, *Anticiki lampi*, Sofia, 1992, p. 37/269.

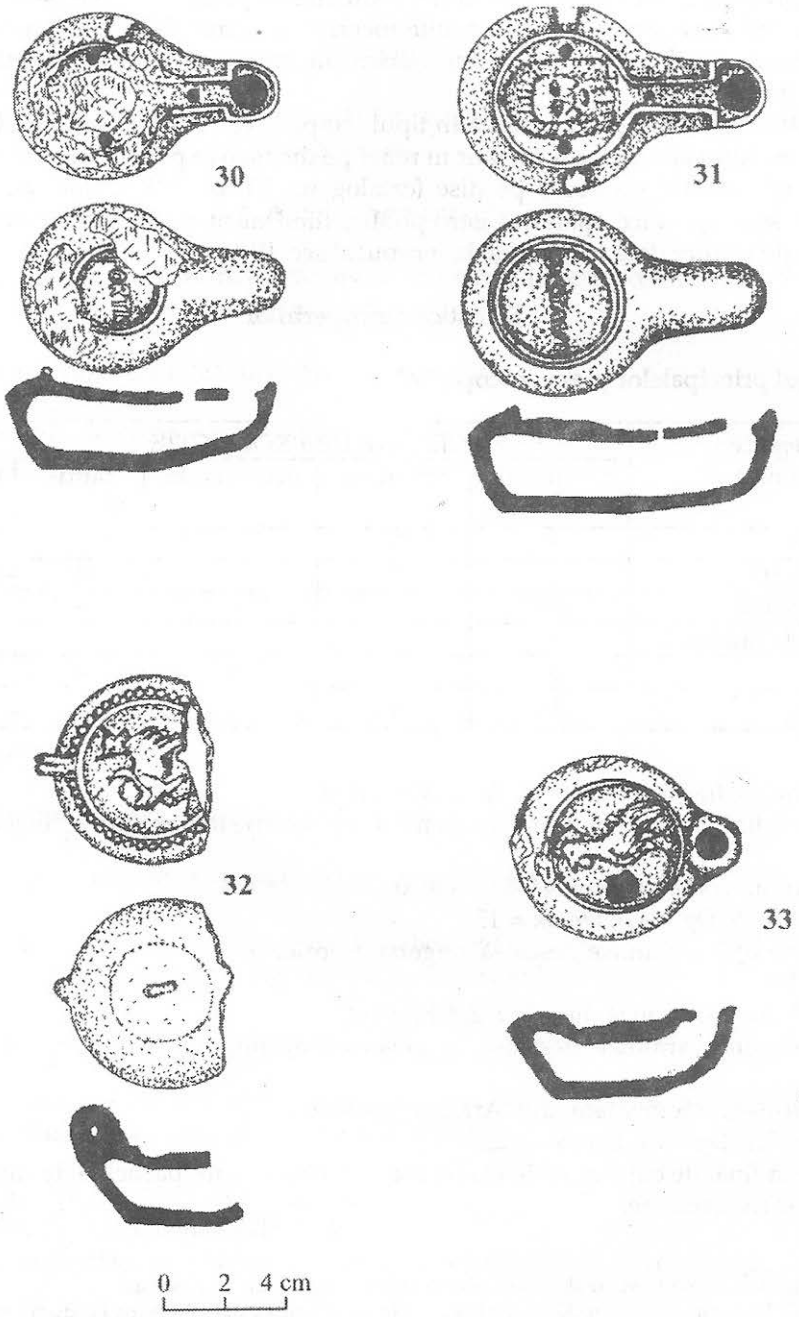

Pl. IV. Opaițe.

de la Măcin, însă cu ștampila PRUDE[50].

După caracteristicile pastei și după maniera de lucru, considerăm că piesa noastră este produsă în atelierele de pe limes-ul dunărean, probabil la Durostorum, centrul unde au fost descoperite cele mai multe lucerne cu marca OCTAVI (unele având ca decor masca tracică). În plus, masca tracică, în această formă, nu se întâlnește pe lămpile din Occident.

Două exemplare se încadrează în tipul lămpilor cu corpul rotund și ciocul scurt, cordiform. Unul are ca decor un taur în relief pe disc și ove pe bordură (catalog nr. 32, pl. IV), iar celălalt, un cocoș pe disc (catalog nr. 33, pl. IV). Opaițe cu decorurile amintite sunt specifice spațiului istro-pontic, fiind atestate în numeroase situri, pe niveluri de locuire date în sec. II și la începutul sec. III[51].

Statistica descoperirilor

Catalogul principalelor piese descoperite*

Categorie ceramică	CENTRE DE PRODUCȚIE				Total	%
	provinciale pontice	orientale	occidentale	nord-africane		
Amfore	–	1	1	–	2	4,2
Vasa escaria	1	3	–	10	14	29,1
Vasa potoria	27	–	–	–	27	56,3
Veselă de bucătărie	1	–	–	–	1	2,1
Opaițe	3	–	1	–	4	8,3
TOTAL	32	4	2	10	48	100

1. Amforă, fragment gât, inv. Arr.1, Chervent.
   Pastă fină de culoare cărămizie, cu mica albă și aurie în compoziție, angobă proprie.

2. Amforă completă, inv. 44308, Centru.
   H = 49,5; Dg = 4,5; Dmax = 15.
   Pastă fină, cărămizie deschisă, angobă proprie.

3. Bol, fragment buză, inv. Arr. 2, Chervent.
   Pastă fină, cărămizie deschisă, angobă roșie aprinsă, urme de ardere secundară.

4. Farfurie,, fragmentară, inv. Arr. 3, Chervent.
   H = 3,1; Dg = 21; Dmax = 12,2.
   Pastă fină, de culoare roșie-cărămizie deschisă cu rare particule de calcar și mică albă, finis roșu orange.

50 Inedită, aflată în Muzeul de Arheologie Tulcea, fără număr de inventar.

51 C. Iconomu, *op. cit.*, p. 52, cu bibliografia (pentru taur pe disc și ove pe bordură); p. 45, cu bibliografia (pentru cocoș).

* Numărul din catalog corespunde cu cel din planșe.

Am utilizat următoarele prescurtări : H – înălțimea; Dg – diametrul gurii; Dmax - diametrul maxim; Db – diametrul bazei; L – lungimea. dimensunile sunt date în centimetri.

5. Farfurie, fragment bază, inv. Arr. 4, Chervent.
Db = 14.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale firnisului ca la nr. 4.

6. Farfurie, fragmentară, profil complet, inv. Arr. 5, Chervent.
H = 4,51; Dg = 20; Db = 12,2.
Pastă fină, de culoare brun-roșcată deschisă, cu granule de calcar în compoziție, firnis roșu închis, urme de ardere secundară.

7. Farfurie, fragmentară, inv. Arr. 6, Chervent.
H = 3,6; Dg = 19; Db = 11.
Pastă fină, de culoare roșie-cărămizie, cu mica aurie în compoziție, firnis roșu orange, ușoare urme de ardere secundară.

8. Farfurie, fragment buză, inv. Arr. 7, Chervent.
Dg = 20.
Pastă fină, de culoare roșie-cărămizie deschisă cu rare granule de calcar, firnis roșu deschis.

9. Farfurie, fragment bază, inv. Arr.8, Chervent.
Db = 10,4.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale firnisului ca la nr. 8.

10. Bol, fragment buză, inv. Arr.9, Chervent.
Dg = 12.
Pastă fină, compactă, de culoare bej-cafenie, cu rare granule de calcar și mică albă, angobă maron-roșcată.

11. Bol. fragment bază, inv. Arr.10, Chervent.
Db = 6.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale angobei ca la nr. 10.

12. Farfurie, fragment buză, inv. Arr. 11, Chervent.
Aceleași caracteristici ale pastei ca la nr. 10; stratul de angobă este distrus.

13. Bol fragmentar, 42387, Chervent.
Db = 13,8
Pastă fină, de culoare orange-cărămizie, cu mică aurie în compoziție angobă orange; la exterior este decorat în tehnica barbotinei.

14. Ulcior, complet, inv. 28343, Centru.
H = 22; Dg = 5,8; Dmax = 18,5; Db = 6.
Pastă cărămizie, angobă maronie pe partea superioară a corpului.

15. Ulcior, complet, inv. 28316, Centru.
H = 23; Dg = 6; Dmax = 18,5; Db = 6,5.
Aceleași caracteristici ale pastei ca la nr.14; angobă roșiatică pe partea superioară.

16. Ulcior, complet, inv. 42356, Chervent.
H = 17,2; Dg = 4,4; D max = 13,8; Db = 6.
Pastă roșie-cărămizie, cu granule de calcar și mica aurie, angobă proprie.

17. Ulcior, complet, inv. 42355, Chervent.
H = 17,6; Dg = 4,4; Dmax = 13,2; Db = 5,6.
Pastă roșie-cărămizie, cu granule de calcar, angobă proprie.

18. Ulcior, complet, inv. 42354, Chervent.
H = 23,6; Dg = 6,4; Dmax = 17,6; Db = 6,4.
Pastă fină, roșie-cărămizie, cu granule de calcar și mică albă, angobă proprie.

19. Ulcior, partea inferioară, inv. 14, Chervent.
Dmax = 18,2; Db =7,2.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale angobei ca la nr. 18.

20. Cană, completă, inv. 42359, Chervent, mormânt 3.
H = 8,8; Dg = 6,8; Dmax = 9. Db = 3,6.
Pastă fină, de culoare cărămizie, cu granule de calcar și mică albă, angobă roșiatică.

21. Cană, fragment parte superioară, inv. Arr. 13, Chervent, mormânt 4.
Dg = 5,2; Dmax = 6,2.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale angobei ca la nr. 20.

22 Cană, fragment, inv. Arr. 14, Chervent, mormânt 4.
Aceleași caracteristici ale pastei și ale angobei ca la nr. 20, urme de ardere secundară.

23. Cană, fragment parte superioară, inv. Arr.15, Chervent.
Dg = 9.
Pastă gri-cenușie, angobă, roșie-cărămizie, urme de ardere secundară.

24. Cană, completă, inv. 42358, Chervent.
H = 10, Dg = 8,2; Dmax = 10,4; Db = 4.
Pastă gri-cenușie deschisă, cu granule de calcar.

25. Cană fragmentară, profil complet, inv. Arr. 16, Chervent, mormânt 6.
H = 8,5; Dg = 6; Dmax = 8,6; Db =3.
Pastă gri-cenușie deschisă, cu granule de calcar și mică albă, urme puternice de ardere secundară.

26. Cană, completă, inv. 42357, Chervent.
H = 14,6; Dg = 11,4 Dmax = 14,4; Db = 5,8.
Aceleași caracteristici ale pastei ca la nr. 25.

27. Cană, fragment parte superioară, inv. Arr.17, Chervent, mormântul 3.
Dg = 11.
Aceleași caracteristici ale pastei ca la nr. 2, urme de ardere secundară.

28. Cană, frăgment gură, inv. Arr. 18, Chervent.
Dg = 11.
Pastă bej-gălbuie, cu granule de calcar, oxizi de fier și mică albă.

29. Castron, fragment buză, inv. Arr. 19, Chervent.
Pastă grosieră, neagră-cenușie, cu pietricele, scoici pisate și mica albă în compoziție angobă gri-maronie.

30. Opaiț, complet, inv. 42731, Centru
H = 3,4; L = 9,6; D = 5,6.
Pastă fină, de culoare-gălbuie, angobă maron.

31. Opaiț, complet, inv. 42732, Centru.
H = 3,6; L = 10; D = 6,2.
Pastă de culoare gălbuie, angrobă roșie.

32. Opaiț, ciocul spart, inv. 42733, Centru.
H = 3,7; D = 6,3.
Pastă cărămizie, angobă maron-roșcată.

33. Opaiț, complet, inv. 42734, Centru.
H = 2,8; L = 7,6; D = 6,2.
Pastă cărămizie, angobă roșie-cărămizie.

Deși doar câteva dintre piese au fost recuperate din gropi de morminte, starea de conservare foarte bună, ca și prezența urmelor de ardere secundară ne determină să afirmăm că și celelalte au constituit ofrande ale unor morminte de incinerație ale necropolei de epocă romană timpurie de la Arrubium.

Din statistica descoperirilor rezultă preponderența produselor provinciale vest-pontice, însă cu excepția bolului decorat în tehnica barbotinei, acestea se rezumă la vase de uz comun. Un sfert din ceramica descoperită în cele două puncte de la Măcin a fost produsă în nordul Africii și în vestul Europei, ajungând aici prin porturile de la Marea Adriatică, apoi pe Dunăre; aceasta demonstrează importanța Occidentului în cadrul relațiilor comerciale ale orașelor limes-ului danubian în epoca romană timpurie. Într-o măsură mai mică sunt prezente și produse orientale (în special veselă de masă pergameniană), ajuse la Arrubium prin vestul Mării Negre.

List of plates

Plate I : Amphore (1-2); table vessels (3-7).
Plate II: Table vessels (8-13); jugs (14-19).
Plate III: Pitchers (20-28); bowl (29).
Plate IV : Lamps.

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES FROM THE ROMAN PERIOD AT MĂCIN

During occasional excavations there have been found 48 pieces of pottery in the centre of the town Măcin and its southern part (at the place called "Chervent"). All these pieces were part of inventory of some cremation graves from the early Roman cemetery of Arrubium. The largest part of these is common pottery, specific for West-pontic Roman provinces. About one third is imported vessel, especially African red slip ware and Çandarli ware.

NUMISMATICĂ ȘI SIGILOGRAFIE

NUMISMATIQUE ET SIGILLOGRAPHIE

PONDURI "TOMITANE" REATRIBUITE CETĂŢII HISTRIA

RADU OCHEŞEANU

Spre deosebire de celelalte cetăți situate pe litoralul românesc al Mării Negre, Callatis și Tomis, cetatea histriotă, în pofida cercetărilor organizate în așezare și în teritoriu, pe parcursul celor 80 de ani de când șantierul Histria a fost deschis de Vasile Pârvan, a oferit cercetătorilor interesați în studiul metrologiei vest-pontice un număr redus de măsuri ponderalte elenistice și romane[1].

În rândurile ce urmează, ne vom strădui să aducem în discuție argumentele necesare reatribuirii metrologiei histriene a unui număr de trei ponduri din plumb, identice, ce aparțin unui tip considerat de cercetării problemei a fi specific cetății tomitanilor[2]. Și anume, este vorba de seria de ponduri de plumb, valorând o optime de mină, ce are pe avers bustul zeului Hermes Ἀγοραῖος, și care pot fi descrise astfel:

Pond triunghiular, echilateral, unifață.

Avers: În câmpul apărat de două chenare, din care cel exterior este mai proeminent, central, se află bustul zeului Hermes, cu petasos, spre st. Dedesubt inscripția metrologică ΟΓΔΟ (ὄγδοον).

Nr. crt.	Valoarea ponderală	Descriere	Greut. pond. în grame	Colecția
1	ὄγδοον	ΟΓΔΟ Bust Hermes spre st. contramarcă caduceu	78	Mina Paucker
2	ὄγδοον	ΟΓ... Bust Hermes spre st.	56,16	MIAMB stricat.
3	ὄγδοον	ΟΓΔΟ Bust Hermes spre st.		MINA Cța.

1 C. Preda, **SCN**, 7, 1980, p.118 și respectiv notele 1-7 pentru bibliografia anterioară; vezi și R. Ocheșeanu, **BSNR**, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 241-248, unde se mai adaugă la dosarul descoperirilor încă patru ponduri.

2 C. Moisil, SCN, 1, 1957, p. 279, 3, **Pondurile antice din Tomis** și p. 279-283, **Tipul Hermes**.

1. C. Moisil, SCM, 1, 1957, p. 283, nr. 42.
2. G. Cantacuzino, Dacia, 3-4, 1933, p. 603, nr. 2.
3. R. Ocheșeanu, BSNR, 1992 –, **sub tipar**

Datorită formei sale triunghiulare și a prezenței efigiei zeului Hermes pe aversul măsurii ponderale, caracteristicile cum se credea în acel stadiu al cercetării, coloniei tomitane, primul pond publicat și anume cel păstrat, fragmentar, în colecția doctorului George Severeanu, a fost atribuit de editorul său atelierului tomitan[3]. Apoi, în corpus-ul măsurilor ponderale vest-pontice emise de Dionysopolis, Callatis, Tomis și Histria, C. Moisil, adăugând dosarului descoperirilor un alt pond identic, ce se păstrează în colecția Mina Paucker, menținea atribuirea inițială[4]. Cel de al treilea pond din această serie, fiind descoperit întâmplător la Histria în anii '80, a fost, de curând, atribuit de semnatarul acestor rânduri cetății Histria[5].

Cum există o evidentă contradicție între atribuirile mai vechi – Tomis și recenta noastră atribuire – Histria, am considerat că este necesar să reluăm aici discuția privind localizarea atelierului care a produs cele trei măsuri ponderale. În ceea ce privește teoria specificității utilizării efigiei zeului Hermes de către atelierul tomitan, după ce C. Preda a editat piesele histriene cu imaginea divinului protector al comerțului[6], iar apoi cu intuiție, dar și cu argumente metrologice și istorice suficiente a redat cetății de pe malul lacului Sinoe două ponduri triunghiulare[7], atribuite până atunci cetății Tomis[8], la care se mai poate adăuga o măsură ponderală patrulateră, purtând pe o față imaginea fiului Maiei, iar pe cealaltă față emblemă cetății, vulturul pe delfin[9], este caducă. Din ceea ce știm în stadiul actual al cercetărilor de metrologie vest-pontică, imaginea zeului Hermes 'Αγοραῖος se regăsește atât la Histria cât și la Tomis pe acele măsuri ponderale emise de cele două colonii milesiene în sistemul minei ἀγοραία, unele exemplare fiind triunghiulare[10]. În acest caz trebuie să funcționeze pentru atribuirea măsurilor ponderale în discuție un alt principiu major și anume cel al locului de găsire. Deși cunoaștem existența în zonă a unor ponduri erante[11] și nu trebuie ignorată nici în acest caz posibilitatea producerii în alt atelier decât cel al locului de descoperire, totuși aici două dintre ponduri provin din comerțul de antichități și numai cea de a treia măsură ponderală are asigurat locul de aflare, fiind găsită în ruinele cetății Histria.

Exceptând pondurile de tipul Hermes, ce au în câmp imprimat numele ori inițialele cetății emitente, pentru celelalte ponduri triunghiulare ce aparțin acestui tip și sunt încă atribuite Tomis-ului, va trebui, până ce viitoarele descoperiri pe teren vor asigura sau infirma atribuirile inițiale, să păstrăm cuvenitele rezerve.

---

3 G. Cantacuzino, **Dacia**, 3-4, 1933, p. 603, nr.2.
4 C. Moisil, **op. cit.**, p. 283, nr. 42.
5 R. Ocheșeanu, **op. cit.**, nr. 1
6 C. Preda, **Dacia**, **NS**, 2, 1958, p. 452-457.
7 **Ibidem**, p. 456-7.
8 E. Bormann, **AEM**, 14, 1885, p. 1-2, nr. 1 și 2
9 R. Ocheșeanu, **op. cit.**, nr. 2
10 Pentru pondurile tomitane triunghiulare cu chipul lui Hermes, vezi mai nou R. Ocheșeanu, **Cultură și civilizație la Dunărea de Jos**, 2, 1986, p. 172, dar nr.11 și 12 acum reatribuite Histriei, iar pentru pondurile histriene din această categorie vezi idem, **BSNR**, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 246-247, nr. 5, 6, 7 și 10.
11 Pentru epoca elenistică un pond callatian aflat la Parthenopolis (Costinești), R. Ocheșeanu, **Apullum**, 25, 1988, p. 121-125, un altul, din epoca de tranziție, la Albești în **territorium**, informație Maria Bărbulescu, iar pentru epoca romană pondurile unciale tomitane aflate la Durostorum și Romula – Reșca, vezi R. Ocheșenu, SCN, 9, 1989, p. 92, nr. 18 și respectiv p. 92-93, nr. 27: pentru Histria, ponduri descoperite în **territorium**, la Tariverde, C. Preda, SCN, 1, 1957, p. 302-304 și în satul Istria, C. Preda, SCN, 7, 1980, p. 117-119.

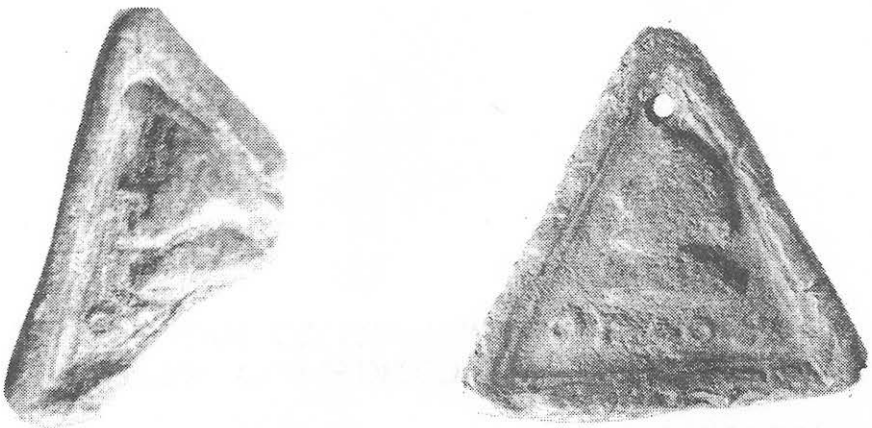

Fig. 1. Pond din colecția MIAMB-1; pond din colecția MINAC-ța-2.

PONDS "TOMITAINS" RÉATRIBUÉS À LA CITÉ D'HISTRIA

– Résumé –

L'auteur réattribue à la métrologie histrienne un nombre de 3 ponds en plomb, identiques, qui appartiennent à un type considéré par les chercheurs de spécialité comme spécifique à la cité de Tomis. Il s'agit de la série de ponds en plomb, valant la huitième d'une mine, ayant sur l'avers le buste du dieu Hermes.

La théorie de la spécificité de l'utilisation de l'effigie du dieu Hermes dans l'atelier tomitain est caduque.

L'image du dieu Hermes 'Αγοραῖος se retrouve également à Histria et à Tomi sur ces ponds émis par les deux villes, dans le système de la mine ἀγοραία, les uns des exemplaires étant triangulaires.

Dans cette situation, pour établir l'appartenance des mesures pondérales en discussion, il faudrait faire fonctionner un autre principe majeur, notamment celui de l'endroit de découverte. Des trois pièces présentées, c'est seulement pour la troisième que l'on connaît avec certitude le lieu de découverte: Histria, les années '80. Les deux autres ont été réattribuées sur la base de l'analogie avec la dernière.

ANALIZE ATOMICE ŞI NUCLEARE ALE UNOR TEZAURE DE TETRADRAHME GETICE DESCOPERITE ÎN CÂMPIA MUNTENIEI

VIOREL COJOCARU*, DONE ŞERBĂNESCU**

1. Tezaurul monetar de la Chiselet (II)

În curtea unui locuitor din comuna Chiselet (localitate ce se află pe malul Dunării, între oraşele Călăraşi şi Oltenița, la 24 Km de oraşul Oltenița) s-au găsit în decurs de mai mulți ani 6 tetradrahme de argint, din care una s-a pierdut, două au fost valorificate la o consignație din București, iar trei au intrat în posesia Muzeului de Arheologie din Oltenița (MAO).

Din cercetarea sumară la fața locului a rezultat că gospodarul amintit şi-a nivelat terenul din curte cu pământ extras dintr-o groapă situată în imediata vecinătate, de pe un loc viran. Presupunem că odată cu pământul extras a fost împrăştiat şi tezaurul monetar din care, mai ales după ploi, în curtea respectivă se găseşte câte o monedă. Locul descoperirii se află la capătul unei văi afluente fostei bălți Marotin, din lunca inundabilă a Dunării. În prezent balta a fost secată prin lucrări de hidroameliorații, iar terenul a intrat în circuitul agricol. Este de menționat că la circa 800 m sud de punctul acestei descoperiri se află o aşezare getică din secolele II-I a. Chr. în care a fost descoperit un tezaur de tetradrahme thasiene, din care în patrimoniul MAO au intrat 11 piese[1].

Cercetările de suprafață în locul descoperirii tezaurului monetar prezentat nu au identificat decât câteva fragmente răzlețe, atipice.

Cele trei tetradrahme de argint intrate în patrimoniul MAO sunt imitații getice din primele emisiuni. Ele se prezintă astfel (vezi Planşa I):

1. *Av.* Capul lui Herakles coafat cu blana de leu, în profil spre dreapta, în cerc perlat.

Rv. Zeus pe tron spre stânga, ține în dreapta acvila, iar în stânga sceptrul, sub tron sigla eta culcat; în câmp în stânga două monograme, în dreapta legenda ΦΙΛΙΠΠΟΥ, totul în cerc perlat. Capul lui Zeus este puțin mai mare decât la piesele originale, literele sunt uşor globulate.

AR; axa reversului față de avers – ora 10; greutatea 16,82 g; diametrul 25-26 mm.

* Institutul de Fizică şi Inginerie Nucleară, C.P. MG-6, Măgurele, București.

** Muzeul de Arheologie Oltenița, Str. Argeş 101, Oltenița, jud. Călăraşi.

1 V. Cojocaru, D. Şerbănescu, *Reliability of nuclear methods in the analysis of ancient coins: The Chiselet hoard of Thasian tetradrachmas, Journal of Radioanalitical and Nuclear Chemistry*, 222 (1997)1.

Conservare foarte bună, monogramele și sigla de sub tron bine imprimate.

2. *Av.* ca mai sus dar dublă frapă.

Rv. Ca mai sus dar sub tron, în exergă o legendă greșită. Se pot distinge literele ΦΙΛΣΙΛΕ. Acolo unde gravorul trebuia să scrie cuvântul ΒΑΣΙΛΕΩΣ, fiind neînțelese pentru el, a început probabil cu primele litere din numele lui Filip al III-lea (ΦΙΛ) ca apoi, dându-și seama de greșeală, să continue cu ultimele litere din ΒΑΣΙΛΕΩΣ, adică ΣΙΛΕ...

AR; axul reversului față de avers – ora 7, greutatea 16,35 g, diametrul 27,5 mm. Conservare bună dar monogramele redate parțial.

3. *Av.*: ca la piesa nr. 1;

Rv. idem

AR; axul reversului față de avers – ora 10, greutatea 16,37 g; diametrul 27 mm. Conservare bună, dar monogramele sunt incomplet redate.

Piesa nr.2 din acest fragement de tezaur, așa cum s-a menționat are pe avers dublă frapă, iar pastila monetară este mai subțiată în partea de sus a capului lui Herakles. Legenda din exerga reversului nu este întâlnită în cataloagele de specialitate, iar capul lui Zeus este redat puțin mai mare decât la exemplarele originale. Tetradrahmele originale de tip Filip al III-lea, cu monograme asemănătoare și cu sigla eta sub tron figurează în cataloagele de specialitate L Müller[2], S.N.G.[3], și Price[4] (Figura1). Müller nu precizează însă atelierul monetar care a emis asememea piese, menționând doar că ar putea fi emise într-un atelier din Peninsula Balcanică. În catalogul alcătuit de Price în anul 1991 se specifică că tetradrahmele emise în timpul lui Filip al III-lea, cu monogramele întâlnite pe imitațiile getice prezentate aici, au fost emise de orașul Arados, situat pe coasta siriană a Asiei, vizavi de insula Cipru, între anii 323 - 316 a Chr. Emisiuni monetare ale atelierelor din Arados s-au descoperit în țara noastră: trei stateri de aur din tezaurul de la Mărășești și o tetradrahmă de tip Filip al III-lea în tezaurul de la Vedea[5].

Prezența în Peninsula Balcanică și în țara noastră de monede emise în atelierele monetare din Asia este pusă pe seama deplasării trupelor de mercenari în timpul multiplelor războaie dintre diadohi, dar ele pot reprezenta și solda unor localnici angajați ca mercenari în slujba diadohilor[6].

2. Tezaurul de la Sultana

În timpul săpăturilor arheologice în anul 1974 pe Valea Mostiștei sub conducerea lui Sebastian Morintz, în punctul numit **Ghețărie**, la Sultana pe malul lacului Mostiștea, în secțiunea X, la adâncimea de 1 m, în stratul de cultură geto–dacic, în timp ce se răzuia profilul șantului, a fost descoperită o tetradrahmă geto-dacică, imitație din primele serii după tetradrahmele emise de Filip al II-lea[7]. În vara anului următor, cu

2 L. Müller, D'Alexandre le Greand. *Les monnais de Philippe II et III*, Copenhague, 1855, Pl. 28 nr. 93, monetărie incertă.

3 Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhague, nr. 1086.

4 Martin Jessop Price, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Vol. I. C, Zürich-London, 1991, p. 423, nr. 151.

5 Bucur Mitrea, Dacia NS, 36 (1992) 188, nr.9.

6 Ibidem, p. 191.

7 C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 29-47.

Pl. 1. Monede din tezaurul de la Chiselet (II).

Tezaurul de tetradrahme emise de Filip al III-lea

descoperit la Chiselet (2)

Nr. monedei	Monograma 1	Monograma 2	Sigla sub tron	Emitent	Catalog			Anul emisiunii	Observații
					L. Müller 1855	S.N.G	Price 1991		
1				Arados	Nr. 93	1086	Vol. I p. 423 nr. 151	323-316	
2				Arados	Nr. 93	1086	Vol. I p 423 nr. 151	323-316	
3				Arados	Nr. 93	1086	Vol. I p 423 nr 151	323-316	

Figura 1. Tezaurul de tetradrahme de tip Filip al III-lea descoperit la Chiselet (II).

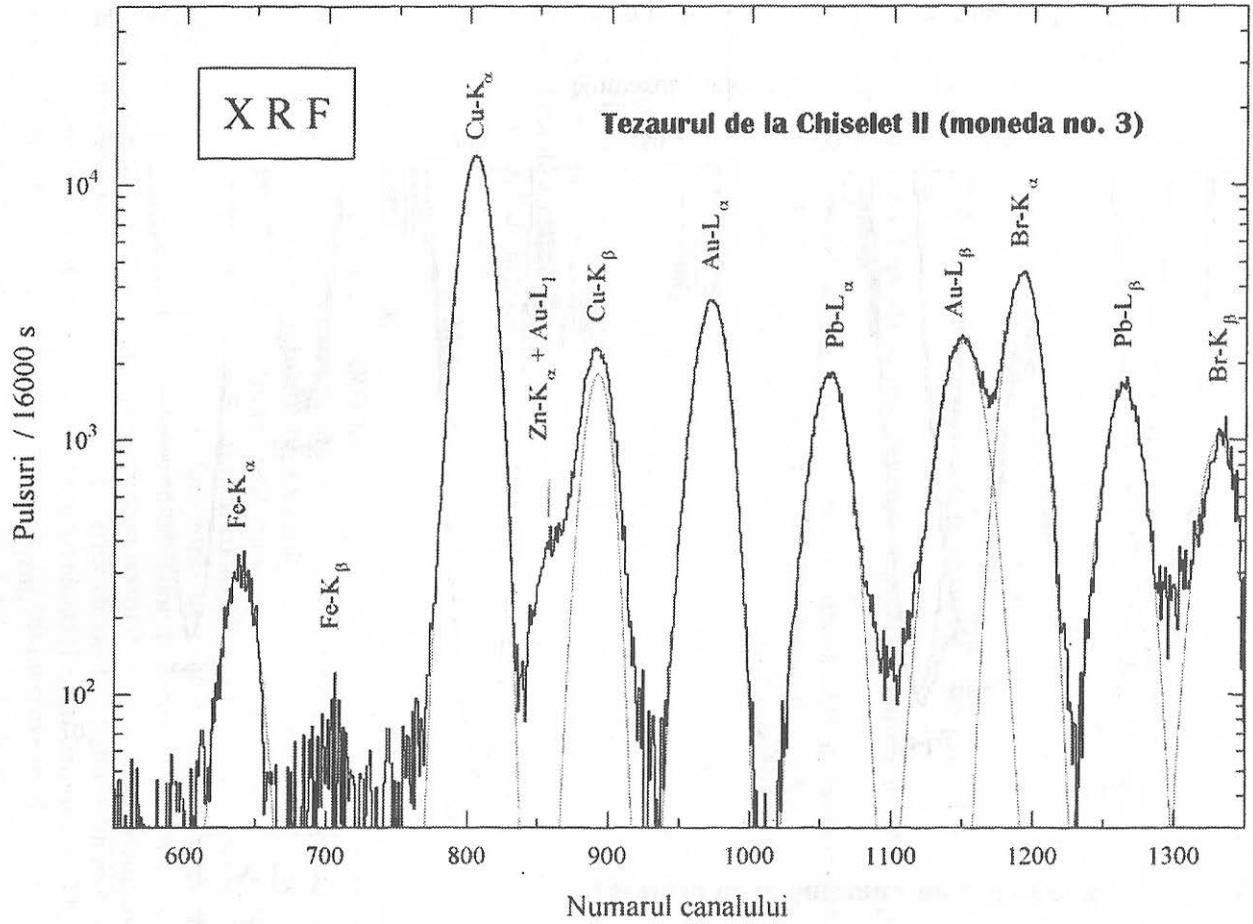

Figura 2. O porțiune a spectrului de raze X emis de moneda nr. 3 a tezaurului de la Chiselet (II). Excitarea s-a făcut cu o sursă de ^{238}Pu de 30 mCi.

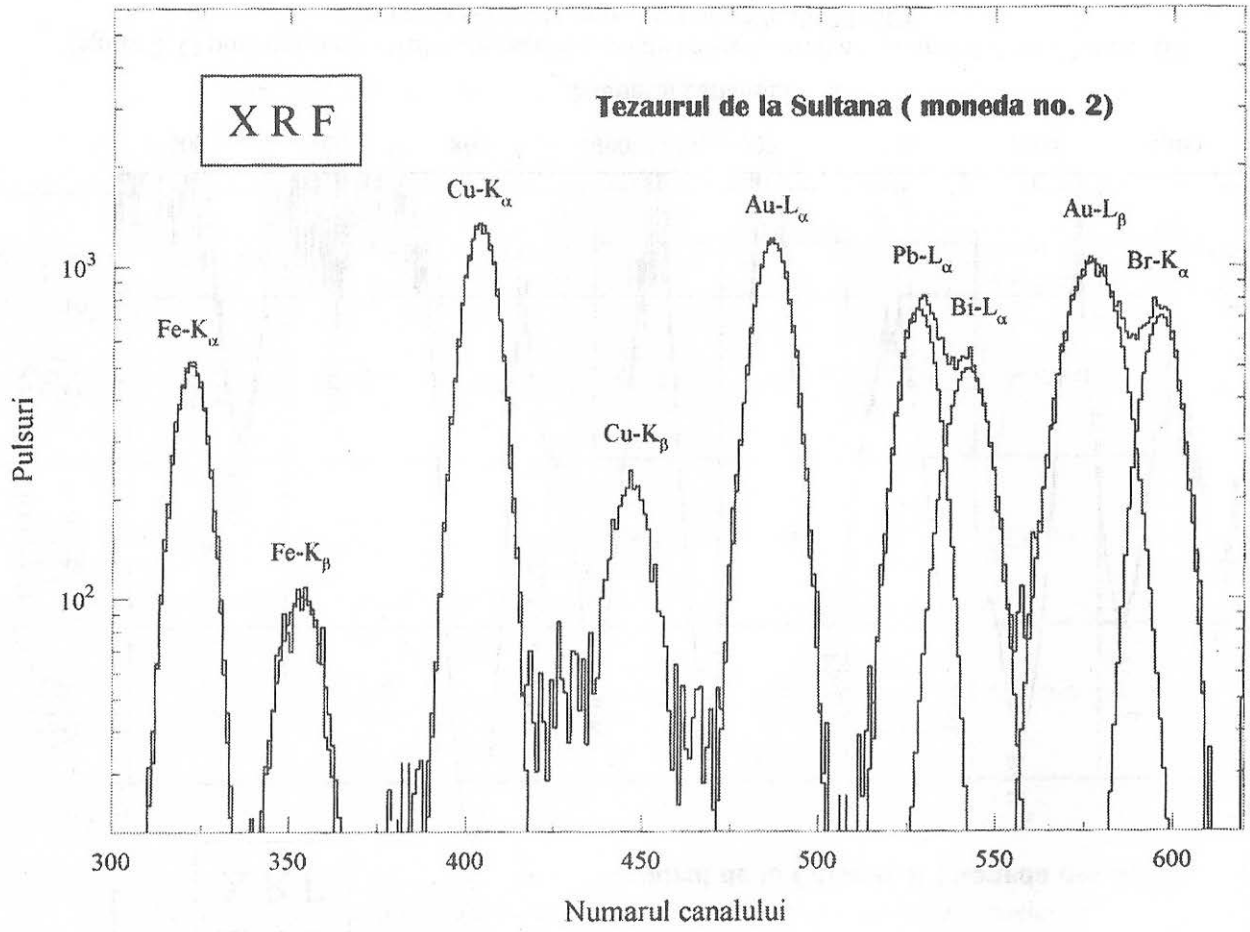

Figura 3. O porțiune a spectrului de raze X emis de moneda no.2 a tezaurului de la Sultana.

ocazia ridicării nivelului apelor lacului pentru irigații, porțiunea de șanț unde fusese descoperită moneda se prăbușește. În apa lacului, în dreptul unde fusese șanțul au mai fost decoperite două monede de același tip. Având în vedere caracterul descoperirii considerăm că ne aflăm în fața unui tezaur monetar, care nu fusese pus într-un vas ci probabil într-o pungă, din care s-a desprins moneda descoperită inițial, iar sub acțiunea valurilor tezaurul s-a pierdut pentru totdeauna în mâlul lacului. Monedele descoperite se prezintă astfel:

1. *Av.* Capul lui Zeus în profil spre dreapta, cu barbă, mustăți și cunună, în cerc perlat, cu urme de schematizare a nasului și părului.

Rv. Călărețul olimpic cu ramura de măslin în mâna stângă, cu mâna dreaptă îndoită din cot se sprijină de cal, cu calul în trap spre dreapta; în jur legenda: ΦΙΛΙΠ....Y. Evidentă schematizare atât a calului cât și a călărețului, legenda incompletă.

AR; axul reversului fața de avers – ora 6; greutatea 13,99 g; diametrul 25 mm.

2. *Av:* ca mai sus.

Rv: ca mai sus, legenda ștearsă; reversul se prezintă foarte slab reliefat, probabil s-a folosit o ștanță uzată.

AR; Axul reversului față de avers –, ora 1; greutatea 13,97 g; diametrul 24 mm

3. *Av:* ca mai sus, dar cununa și părul redate prin trei linii paralele.

Rv: ca mai sus, dar atât calul cât și călărețul mult mai stilizați; sus, în spatele călărețului urme de legendă.

AR; axul reversului față de avers – ora 2; greutatea 13,57 g, diametrul 24,5 mm.

Cele trei tetradrahme de mai sus, descoperite la Sultana, după caracteristicile ce le prezintă fac parte din primele imitații ce au ca model tetradrahmele regelui macedonean Filip al II-lea. După stilul lor, aceste monede preced însă emisiunile de tip Rasa prezente în zonă. Reversul tetradrahmei nr. 1 își găsește însă o bună analogie într-o tetradrahmă de același tip descoperită în zona uzinei electrice de la Pitești, iar reversul tetradrahmei nr. 2 de la Sulina este identic cu aversul aceleaiși piese[8].

3. Metode experimentale de analiză

3.1. *Fluorescența de raze X.*

Fluorescența de raze X (XRF) folosește pentru excitarea atomilor din proba de analizat o sursă izotopică sub un tub de raze X. Atomii excitați prin bombardare cu un fascicol de raze X emit la rândul lor raze X caracteristice fiecărui element component. Aceste raze X emise de atomii din monedă sunt analizate cu un spectrometru X care are în compunere un detector de Si(Li) răcit cu azot lichid și un analizor de amplitudine cu 4096 de canale. În cazul de față sursa de excitare este ^{238}Pu de 30 mCi, inelară,foarte convenabilă pentru studiul monedelor de argint. Astfel ea excită argintul dar cu o eficacitate redusă, ceea ce face ca spectrul de raze X să nu fie supraîncărcat de componența majoră, dar excită foarte puternic elementele minore din monedă care sunt de mare importanță pentru studii de proveniență: Fe, Cu, Zn, Au, As, Pb, Bi, Hg, Br. Totodată, pentru a se pune în evidență staniul și stibiul și eventual alte elemente de greutate medie, s-a folosit pentru excitare o sursă de ^{241}Am, inelară de 10 mCi cu fe-

8 C. Preda, P. Dicu, BSNR, 35-36 (1981-1982) p. 92. pl. I/5.

reastră de nichel. Sistemul de măsură a avut o rezoluție de 180 eV pentru raza de 5,9 keV.

Pentru anihilarea efectului introdus de relieful monedei (relief foarte pronunțat și chiar monede schifate) s-a comparat moneda măsurată ca atare cu moneda îmbrăcată într-o foiță de 40 μm de plumb care s-a mulat perfect pe relieful monedei. Astfel se obține o replică autentică a monedei dar cu compoziție cunoscută (Pb). În acest fel se compară moneda analizată cu un etalon replică și nu cu un etalon plat, ceea ce anihilează efectul reliefului în măsurarea concentrațiilor[9]. Două spectre X de acest fel sunt date pentru exemplificare în Figurile 2 și 3. Separarea componentelor din spectrul X s-a făcut după scăderea componentei Ag și s-a făcut cu ajutorul programului *Origin*.

3.2. *PIXE – Excitarea de raze X indusă de protoni.*

Mecanismul de excitare a atomilor de către protoni este similar cu cel din XRF. Dar cele două metode sunt complementare în sensul că secțiunea de excitare prin XRF crește cu Z-ul, în timp ce secțiunea de excitare prin PIXE scade cu Z-ul elementului.

Monedele au fost bombardate cu protoni de 3 MeV la acceleratorul Tandem al Institutului de Fizică și Inginerie Nucleară – Horia Hulubei din Măgurele, București. Rezultatele sunt valoroase în special pentru elementele cu $Z \leq 30$. De exemplu fierul (Z=26) este alterat în cazul XRF de către învelișul de inox din care este confecționat suportul sursei izotopice (^{238}Pu). Un exemplu privind spectrele de raze X care se obțin prin PIXE este arătat în Figura 4.

3.3. *Analiza prin activare cu protoni.*

Analiza prin activare cu protoni (PAA) comportă iradierea monedei de analizat cu protoni de o anumită energie, protoni care produc o reacție nucleară în nucleele probei și induce o mică activitate care apoi este măsurată cu un spectometru gama. Energia cea mai convenabilă pentru protoni este cea de 11 MeV, deoarece ea este suficientă pentru a deschide canalul (p,n), dar nu deschide alte canale decât în nucleele de bor și litiu. O mică parte din nucleele monedei bombardate cu protoni de 11 MeV vor suferi o transmutație, nucleul cu sarcina Z și masa A devenind un nucleu cu sarcina Z+1 și masa A. Astfel, de exemplu, nucleul de aur $_{79}Au^{197}$ existent în probă devine prin reacție (p,n) $_{80}Hg^{197}$, etc. Multe specii nucleare astfel obținute sunt radioactive, emițând linii γ caracteristice. Energia acestor linii, măsurate cu un spectometru de raze gama, indică ce elemente există în proba analizată, iar intensitatea lor este proporțională cu concentrația elementului respectiv în monedă.

Prin PAA se pot obține informații privind elementele care nu sunt suficient de bine excitate prin XRF sau PIXE (As, Sn, Sb, Ti, Ca etc.) Dar avantajul major al acestei analize este că dă informații asupra concentrației elemetale din volumul probei față de celelalte două metode care dau informații numai despre suprafața monedei, suprafață care este afectată de efectele de coroziune/ purtare.

Prin PAA a fost analizat numai tezaurul de la Sultana. Pentru exemplificare se prezintă spectrul unei monede în figura 5.

9 V. Cojocaru, N. Mărginean, C. Rusu, *The relief effect consideration in coin XRF analyses*, A 3-a Conf. a Uniunii Balcanice de Fizică, 2-5 sept. 1997; în curs de publicare.

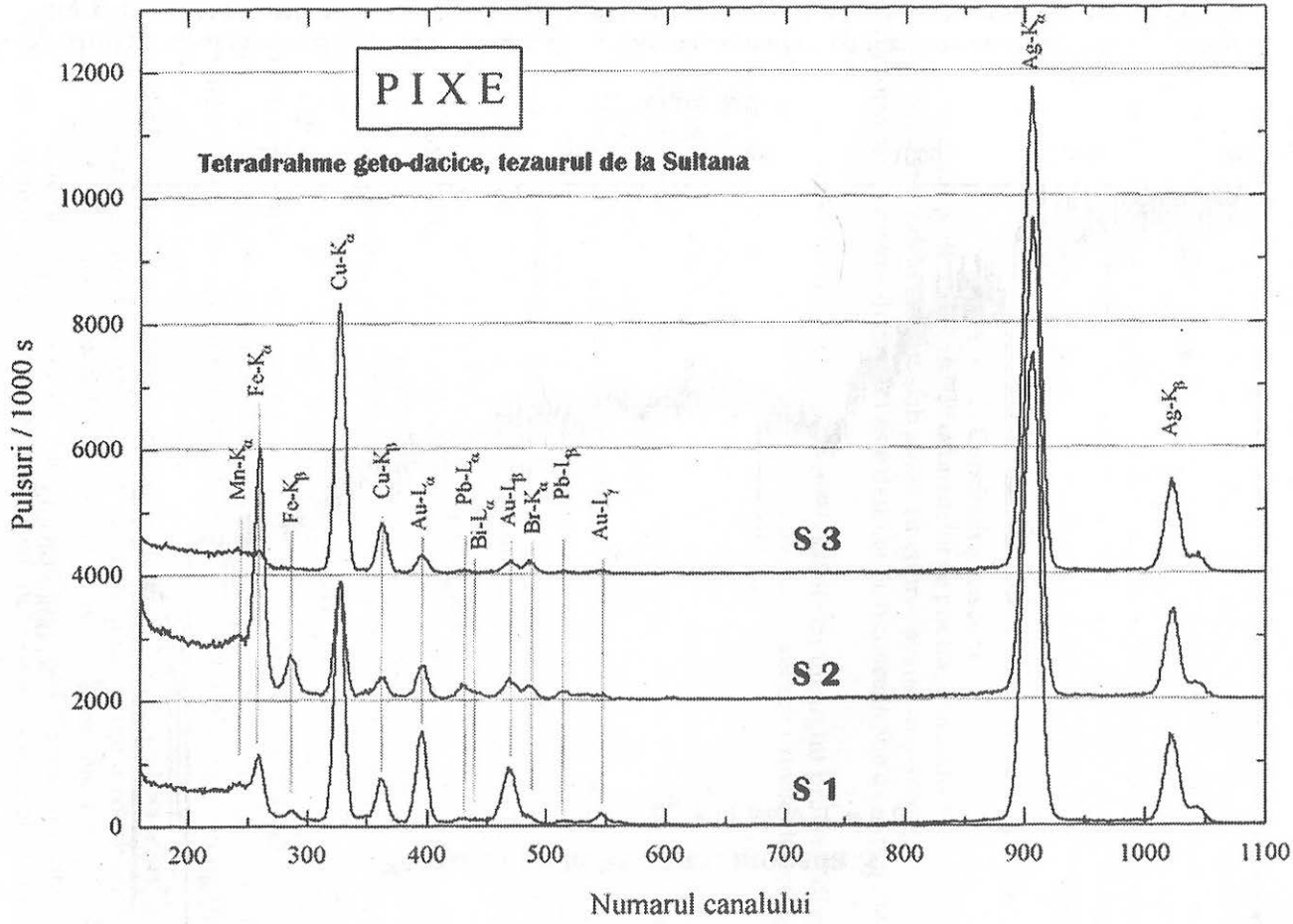

Figura 4. Spectre de raze X obținute prin excitarea cu protoni (PIXE) ale celor trei tetradrahme aparținând tezaurului de la Sultana.

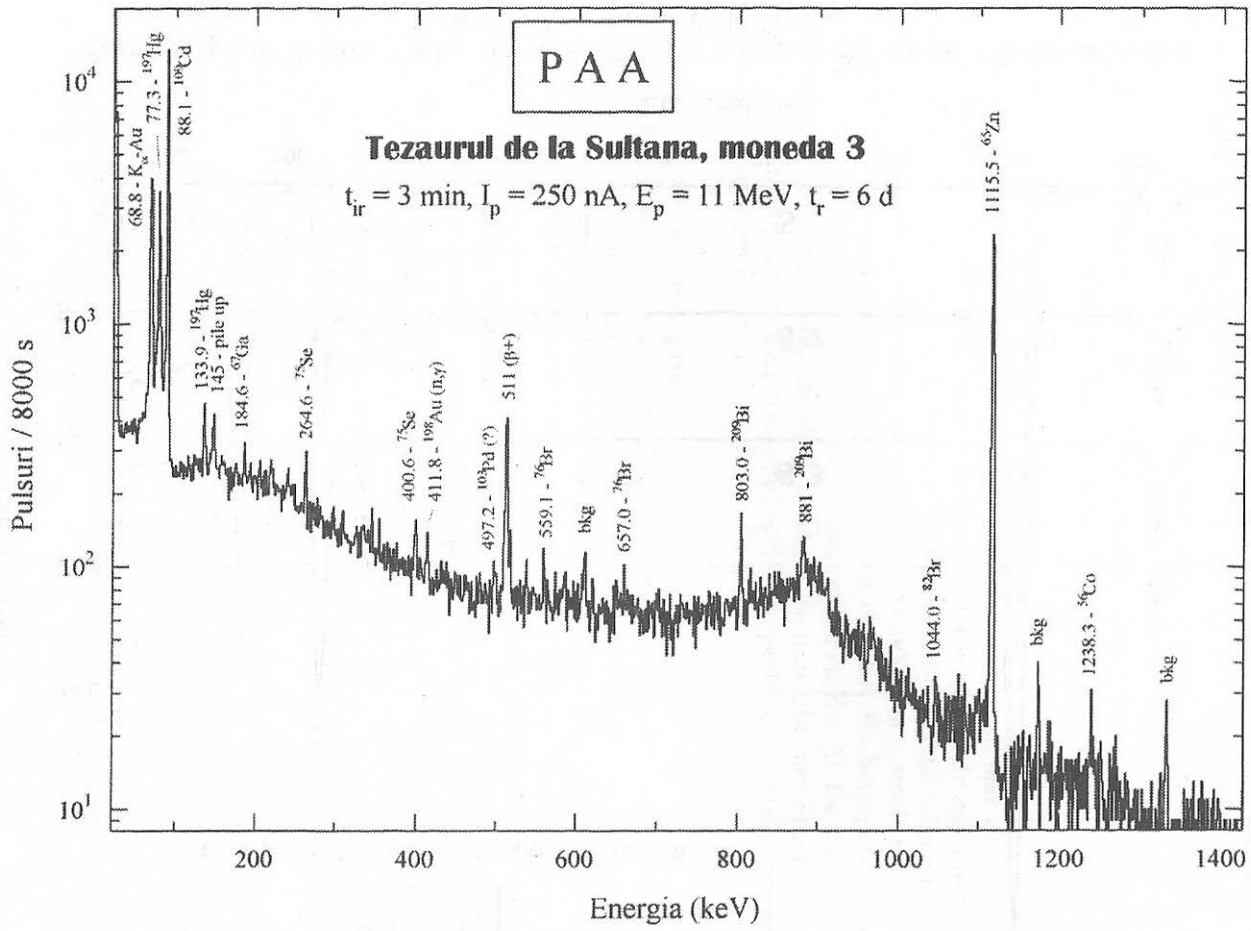

Figura 5. Spectrul gama al monedei nr. 3 din tezaurul de la Sultana obținut după 6 zile de la activitatea cu protoni de 11 MeV. Fiecare linie este marcată prin energia sa și izotopul care o emite. Liniile marcate prin *bkg* provin din fond.

4. Rezultate obţinute

Pentru a avea un criteriu de comparaţie s-a analizat de asememea o tetradrahmă de argint originală, bătută în Macedonia de către Filip al II-lea, monedă ce aparţine MAO cu număr de inventar 98, greutatea 13,55 g (figura 6).

Rezultatele obţinute prin XRF şi PIXE sunt date în Tabelul 1. Se vede din tabel că toate monedele geto-dacice au în compoziţia lor brom, care nu există în moneda macedoneană. De asemenea, mercurul nu este prezent decât în moneda originală.

În ce priveşte efectul de coroziune/purtare asupra concentraţiei de cupru trebuie arătat că concentraţiile de cupru în volum faţă de cele de suprafaţă sunt, pentru două monede din tezaurul Sultana, determinate prin PAA: C_{Cu}^{PAA} (S1) = 2,77 ± 0,12 şi C_{Cu}^{PAA} (S3) = 3,23 ± 0,12, ceea ce duce la un raport mediu $<C_{Cu}^{PAA}/C_{Cu}^{XRF}$ = 1,85 ± 0,20, care este similar cu cel găsit în tezaurul Chiselet (I)[10].

5. Concluzii şi discuţii

Din analiza efectuată asupra monedelor se pot trage următoarele concluzii:

1. Toate monedele au fost slab aliate cu cupru, având în vedere percepţia actuală conform căreia alierea deliberată este definită de o concentraţie de cupru mai mare de 0,5%.
2. Toate monedele imitaţii getice sunt obţinute cu un argint provenit din minereul bromirit (AgBr) sau embolit (Ag (Br, Cl)) având în vedere urmele de brom găsite în toate aceste monede.
3. Toate monedele au un titlu ridicat ($C_{Ag} + C_{Au} > 95\%$).
4. Metoda de separare a argintului din minereu pare să fie cupelarea. Urmele de plumb atestă acest lucru. În orice caz, absenţa mercurului în monedele geto-dacice studiate exclude amalgamarea ca metodă de separare a argintului.
5. Metalul din toate monedele tezaurului de la Chiselet pare să provină din aceeaşi sursă de minereu, având în vedere că concentraţiile de aur (sau mai exact spus raportul Au/Ag) se grupează în jurul aceleiaşi valori (C_{Au} = 0,84%). În ce priveşte tezaurul de la Sultana este clar că s-au folosit două surse de minereu, una cu conţinut ridicat de aur (C_{Au}^{XRF} = 2,25%) şi alta cu conţinut relativ scăzut (~ 0,55 %).
6. Moneda originală Filip al II-lea diferă esenţial de cele din tezaurele studiate prin: *(i)* prezenţa mercurului care indică că metoda de separare a argintului a fost amalgamarea şi *(ii)* minereul folosit nu mai este bromirit sau embolit deoarece bromul lipseşte.
7. Din cele de mai sus reiese că în afară de înalta puritate a argintului nu există asemănări compoziţionale între monedele celor două tezaure (Chiselet şi Sultana) şi moneda originală Filip al II-lea. Deci, dacă tehnologia de separare şi minereul nu s-au schimbat drastic în perioade de 30 ± 30 ani (ele pot fi chiar contemporane) toate monedele celor două tezaure sunt imitaţii.

Ar fi de dorit analiza unor monede Filip al III-lea originale şi a mai multor monede geto-dacice din acea perioadă pentru a se putea trage o concluzie fermă. Din păcate nu dispunem de o **bancă de date** care ar uşura imens cercetarea.

Cu toate că cel puţin una din piesele tezaurului de Chiselet nu poate fi deosebită cu uşurinţă de piesele originale, prin analizele atomice şi nucleare efectuate s-a stabilit

10 V. Cojocaru, D. Şerbănescu, *op. cit.*

Figura 6. Fotografia tetradrahmei Filip al II-lea postumă – originală folosită pentru compararea compoziției ei cu cea a monedelor din tezaurele de la Chiselet (II) și de la Sultana.

că toate piesele au același emitent. Toate au legenda corectă (cu excepția piesei nr.2), monogramele sunt mai mult sau mai puțin imprimate, iar capul lui Zeus este redat puțin mai mare decât normal. La piesa nr. 2 semnalăm aspectul șters al literelor din legendă, redarea mâinii drepte a lui Zeus prin segmente și prezența unor globule mari sub picioarele tronului. Din punct de vedere stilistic se poate considera că ne aflăm în fața unor imitații realizate destul de bine artistic. Aceste imitații, după tetradrahmele emise de Filip al III-lea Arideul, se înscriu în prima serie, în grupa "**a**" după C. Preda[11]. Aria de răspândire a acestor imitații este cuprinsă între Munții Balcani și Carpați, având însă o mai mare răspândire la sud de Dunăre, între localitățile Târnovo și Pleven, unde a fost fixat centrul de emitere a lor[12]. În total la nord de Dunăre sunt semnalate 16 descoperiri de tetradrahme de acest fel, iar numărul exemplarelor descoperite se situează în jurul cifrei de 130. Majoritatea exemplarelor cunoscute însă până acum la noi în țară sunt mult mai evident stilizate decât cele descoperite la Chiselet. Având în vedere că tetradrahmele prezentate sunt foarte apropiate de original și greu de deosebit de acestea, consiederăm că au fost emise în ultimele două decenii ale secolului al IV-lea a Chr., iar tezaurizarea a avut loc cel mai târziu la începutul secolului al III-lea, a Chr.

Aceste emisiuni monetare care au ca prototip tetradrahmele emise de Alexandru Macedon și Filip al III-lea Arideul, cu timpul vor degenera stilistic, aversul devenind calp, dar pe revers vor păstra încă mult timp monogramele atelierului din Arados. Ele se pot observa foarte bine pe trei exemplare păstrate în cabinetul numismatic de la

11 C. Preda, *op. cit*, p. 329 și următoarele.
12 Ibidem, p. 288; C. Petolescu, Cercetări numismatice, III, 1980, p. 11-32.

Berlin[13] şi sunt reproduse mai stilizat pe unele tetradrahme din tezaurul de la Comana, jud. Giurgiu, şi Pieleşti. De ce au imitat geţii sud-dunăreni tocmai emisiunile acestui oraş îndepărtat rămâne o enigmă.

Emisiunile târzii, cu slabe urme de legendă, ilizibile, pe baza cărora nu se mai poate preciza dacă s-au făcut ca prototipuri emisiunile lui Alexandru Macedon sau Filip al III-lea Arideul sunt cunoscute în ţara noastră sub denumirea de imitaţii de tip Pieleşti[14] după numele localităţii unde s-a făcut cea mai mare descoperire de acest tip. Emisiunile de tip Pieleşti, care nu se mai aseamănă cu imitaţiile din primele serii, fiind foarte stilizate, cu aversul calp, se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea a Chr.[15].

În ce priveşte tezaurul de la Sultana, el se plasează din punct de vedere cronologic în prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., tetradrahma nr.3, cu un grad ridicat de stilizare, fiind cea mai târzie. Primele două tetradrahme ar putea să fi fost emise la sfârşitul secolului al IV-lea sau la începutul secolului al III-lea a Chr., în jurul anului 300, fiind probabil contemporane cu tetradrahmele de tip Filip al II-lea descoperite în tezaurul de la Scărişoara[16], dar cea de-a treia piesă cu un grad avansat de stilizare, apropiindu-se de emisiunile de tip Rasa, coboară data îngropării tezaurului de la Sultana până la jumătatea secolului al III-lea a. Chr. Începutul aşezării getice de la Sultana, din punctul *"Gheţărie"*, poate fi datat pe baza unei mănuşi de amforă thasiană, care îl are ca simbol pe Herakles arcaş şi numele eponimului Leodikos, în a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.

ANALYSES ATOMIQUES ET NUCLÉAIRES DE CERTAINS TRÉSORS DE TÉTRADRACHMES GÉTIQUES DÉCOUVERTS DANS LA PLAINE DE MUNTÉNIE

Résumé

Les auteurs présentent une étude fondée sur les résultats obtenus par les recherches sur les pièces provenues des trésors de tétradrachmes géto-daces de Chiselet (II) et de Sultana, départ. de Călăraşi, au moyen des analyses atomiques et nucléaires. Les pièces monétaires sont des imitations d'après des prototypes émis par Alexandre le Grand, roi de Macédoine et Philippe III Aridée.

Pour avoir un critère de comparaison, on a également analysé une tétradrachme originale en argent, frappée en Macédoine par Philippe II.

On a constaté que malgré le niveau élevé de stylisation artistique des pièces de monnaie étudiées (le trésor de Chiselet (II), à l'exception de la pièce n.2), et en dépit du grade élevé de pureté de l'argent, celles-ci se distinguent des pièces originales aussi bien par certains éléments de représentation que par la composition du métal.

Quant à la composition différente du métal des monnaies, on affirme que celle-ci s'explique tant par l'utilisation d'un minerai à composition chimique différente de l'o-

13 C. Preda, *op. cit.*, p.556, pl. LXXII/1-3.
14 Octavian Iliescu, BSNR, 35-36 (1981-1982), Bucureşti, 1982, p.71-88, nota 56.
15 C. Preda, *op. cit*, p. 329.
16 C. Preda, B. Ionescu, Revista Muzeelor, 3 (1966) 67-70.

riginal étudié que par la technologie différente de faire séparer l'argent notamment la coupellation.

Les deux trésors monétaires sont datables comme il suit: Chiselet – dès deux dernières décennies du IVe s.av. J.–C. (la thésaurisation a eu lieu, au plus tard, au début du IIIe s.av. J.–C.); Sultana – de la première moitié du IIIe s.av. J.–C.

A LEAD MOLD FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

CRISTIAN GĂZDAC

During the archeological campaigns with "Global research and Discovery Network" in 1995-1997 at Ulpia Traiana Sarmizegetusa have been found a lot of very interesting objects belonging to the Roman period[1]. In the area of the Great Temple has been found a round-shaped object in lead (found by Frank Adams). After the restoration, on the one side had appeared the image of a coin reverse in a bad preservation state (D= 0,32 mm; W = 51,20 g, inv. 33310). On the other side, can be seen the traces from a handle (pl. I, 1,2).

The legend of the reverse can be completed as **[concord(ia) a]V[gus]TOR(um) TR(ibunicia potestate) II**, in the field **S(enato) C(onsulto)**, in the exergue: **CO(n)S(ul) II**. Marcus Aurelius and Lucius Vergus standing with clasped hands (fig.1).

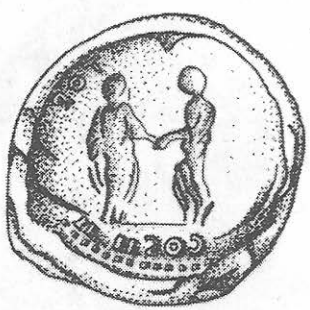

Fig. 1.

By the Roman Imperial Coinage this reverse belongs to a sesterce of Lucius Verus (RIC III, p. 318, no. 1308-1311) issued at Rome between December 161 and December 162.

We have only one analogy in Dacia found at Apulum and represents a lead seal with an obverse of Diva Faustina I (I, 3,4,5,)[2].

1. The catalogue of all finds from these campaigns will be published in the next volume of *Acta Musei Napocensis*, 36, 1998.

2. I. Pioariu, *Un sigiliu roman din plumb cu efigia și legenda Faustinei I descoperit la Apulum*, in Apulum, XXXII, p. 247-250.

1

2

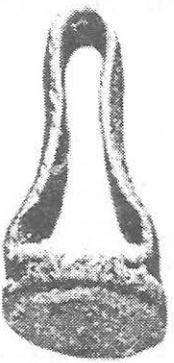
3

4

5

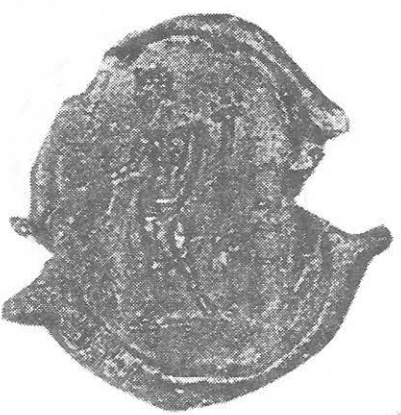
6

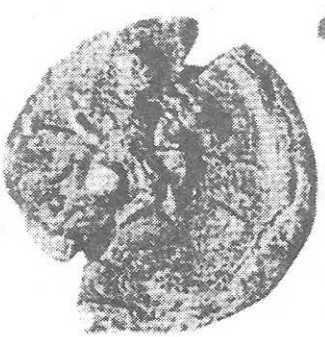
7

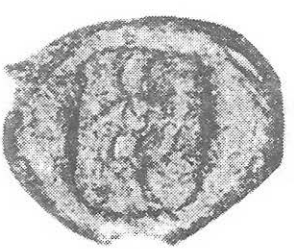
8

Planșa I.

This mold would have been used for made seal – weather of clay, wax or lead, which helped prevent merchandise being tampered with either during transportation or while being stored. The arguments for this are the finds from Britain where are more than 300 Roman lead seals (a few examples see at the pl. I. 6,7,8,)[3]. A great part of this seal leads have been found in London at the side of Thames where boats would have been unloaded. Other seals come from the neighbourhood of Roman forts where stores of merchants would have been kept[4]. At the same time, it is known that in the Roman Empire and then later in the Byzantine Empire the correspondence is secured and guaranteed by such seals of clay or lead[5]. Roman lead seals seem to be usually quite thick, of circular or rectangular shape with one or both sides stamped. Through the middle of the seal is an opening, where a cord would have been passed to enable the device to be secured to a parcel or package[6] (pl.I, 6,7,8).

The find places of both lead molds, Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Apulum, are the biggest towns of the province of Dacia, in fact, we speak about the religious capital and the administrative capital of the province. So, the finding of such pieces, even if these seals were destined for cargoes or correspondence (suggestions of L. Petculescu), it is very normally in places where the trades and the mail were at the high level of interest.

List of illustrations

Fig. 1– Lead mold from Ulpia Traiana Sarmizegetusa (drawn by Anca Suciu).
Pl. I, 1-2 – Lead mold from Ulpia Traiana Sarmizegetusa (photos by S. Onedie after copies made by H. Henrikssen); 1 - reverse side; 2– handle side.
Pl. I, 3,4,5, – Lead mold from Apulum (after I. Pioariu, p. 247) : 3 – handle side; 4 – positive picture of seal; 5 – obverse side.
Pl. I, 6,7,8 – Lead seals from Britain (after N. Mills, p. 74): 6 – leads seal showing mounted emperor; 7 – lead seal depicting Genius; 8 – lead seal showing standing figure.

3. N. Mills, *Roman Artifacts found in Britain*, Essay 1995, p. 72-75.
4. Idem, p. 74.
5. DA, IV, 2, s.v. *signum*, p. 1325-1326.
6. N. Mills, p. 74.

MONEDE DIN COLECȚIA IOAN DONOIU DESCOPERITE ÎN DOBROGEA (sec. X – XIII)

GH. MĂNUCU - ADAMEȘTEANU, I. DONOIU, I. POLL, S. APOSTOLESCU

Din colecția dr. Ion Donoiu din București, ce se impune prin numărul mare de monede[1] dar și prin raritatea unora dintre ele[2] ne propunem să prezentăm un număr de 94 de piese: seria acestora o deschide un follis anonim clasa A1, atribuit împăratului Ioan Tzimiskes (969-976) și se termină cu o piesă de la țarul bulgar Constantin Asan 1257-1277).

Monedele provin din centre de pe limes-ul dunărean, fără a se putea stabili cu exactitate locul de descoperire a fiecăreia; excepție fac câteva monede găsite la Isaccea și un lot de la Constanța (din fosta colecție Dimian)[3].

De la început trebuie precizat că aceste exemplare nu sunt reprezentative pentru circulația monetară din Dobrogea din secolul al XI-lea și ele ilustrează doar opțiunea colecționarului pentru anumite reprezentări iconografice; așa se explică numărul mare de piese din clasa A în contrast cu numărul foarte mic de emisiuni de la împărații Mihail IV Paflagonianul (1034-1041) – în timpul acestuia raportul monedă/an de domnie este cel mai ridicat din secolul al XI-lea[4] și Constantin IX Monomahul (1042-1055) sau absența de folles anonimi și semnați de la împăratul Constantin X Dukas (1059-1067).

O mențiune aparte trebuie făcută pentru piesele din fosta colecție Dimian care completează informațiile, destul de sărace, despre așezarea bizantină ce s-a dezvoltat în secolele X-XI pe teritoriul actual al orașului Constanța[5].

Din monedele găsite aici ne reține atenția un exemplar, foarte bine păstrat, din clasa A 2-3 care reprezintă o variantă necunoscută până în prezent: mărcile din nimb și de pe revers sunt ca la varianta 41 dar în Evanghelie apar două puncte (:). Orientându-ne după lucrarea lui Vujadin Ivanisevic, **Interpretation and dating of the**

1 Gh. Poenaru Bordea, I. Donoiu, B S N R, 75-76, 1981-1982, p. 237-252; E. Nicolae, I. Donoiu, BSNR, 80-85, 1986-1991, p. 299.

2 Gh. Mănucu Adamesteanu, I. Donoiu, S. Apostolescu și Ingrid Poll, B S N R, 86-87, 1992-1993, p. 135-138.

3 I. Dimian, S C N, III, 1960, p. 197-222: în text autorul menționează doar în unle cazuri că monedele sunt descoperite la Constanța, dar în rezumat precizează că toate piesele au fost găsite la Constanța.

4 Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 10, 1991, 1, p. 504-505.

5 Pentru descoperirile arheologice și numismatice din secolele X-XI de la Constanța, vezi Gh. Mănucu Adamesteanu, Pontica, 24, 1991, p. 299-328.

folles of Basile II and Constantine, VIII– The class A2. Recueil des traveaux de Institut d'etudes byzantines, XXVII-XXVII, 1989, p. 36, care centralizează ultimele descoperiri de variante noi, am continuat numerotarea existentă la varianta 41 și am plasat noua combinație la 41 b.

În continuare vom prezenta un lot stamena (aliaj de argint și cupru) și tetartera (cupru) ce reprezintă nominaluri noi ce au fost puse în circulație cu ocazia reformei împăratului Alexios I Comnenul din anul 1092. Piesele reprezintă emisiuni de la toți împărații ce s-au succedat la Constantinopol, de la Alexios I Comnenul (1081 -1118)[6] până la Alexios III Angelos (1195-1203).

După cum s-a observat deja[7], situație ce se vede confirmată și de componenta lotului adus în discuție, primele monede *aspron trachy de billon* emise de Alexios I Comnenul după reforma din 1092, ajung foarte rar de la Dunărea de Jos: atelierul de la Constantinopol este prezent doar prin câteva exemplare din emisiunea I-a, cea de-a doua este absentă și numai emisiunea a treia și, mai ales, cea de-a patra, sunt bine și foarte bine reprezentate.

O paralelă cu moneda măruntă de cupru, ne oferă o situație oarecum surprinzătoare pentru circulația monetară din partea a doua a domniei lui Alexios I. Comneul: foarte rapid pătrund primele două emisiuni de tetartera bătute în atelierul de la Thessalonic, apoi cele de la Constantinopol, reușind sub raport numeric să ajungă aproape la paritate cu descoperirile de stamena[8].

În timpul următorilor împărați din dinastia Comnenilor, Ioan II (1118-1143) și Manuel I (1143-1180), se observă o schimbare netă a raportului dintre cele două nominaluri, tetartera ajungând să reprezinte doar câteva procente din totalul descoperirilor.

În acest context devin foarte importante descoperirile de tetartera din a doua jumătate a secolului al XII-lea, cum sunt cele câteva piese de la Manuel I Comnenul și mai ales de la Isaac II Angelos (1185-1195), care constituie apariții rare în cadrul circulației monetare din această perioadă[9].

Cercetarea numismatică a fost completată prin unele investigații efectuate la Institutul de Fizică și inginerie nucleară: prin analiza de fluorescență de raze x (FRX) s-a pus în evidență deprecierea stamenonului, al cărui conținut în argint va cunoaște o curbă descendentă pe parcursul secolului al XII-lea ce se va manifesta cu pregnanță spre sfârșitul acestui interval cronologic: procentul de argint la emisiunile lui Ioan II Comnenul este de cca. 80%, pentru ca în timpul lui Alexios III Anghelos să reprezinte numai 2% din aliajul unui stamenon.

Din secolul al XIII-lea putem menționa un lot numeros de stamena devalorizate, majoritatea aparținând imitațiilor "latine" cu modul mic. Pentru lucrarea de față am selecționat doar câteva imitații cu modul mare, piese care, prin prisma unor descoperiri similare, par să provină de la Isaccea.

---

6 În colecția Donoiu de află și un stamenon foarte rar, bătut de officina de la Thessalonic; până în prezent nu cunoaștem, pe teritoriul Dobrogei, cu excepția piesei deja menționate, decât o singură monedă descoperită la Dinogeția Garvăn, cf. Gh. Mănucu Adamesteanu, Rev. Ist., 6, 1995, 3-4, p. 366, nr. 260-261. Piesa cu nr. 262 este atribuită fie atelierului de la Thessalonic fie unui atelier dobrogean – Isaccea? cf. Gh. Manucu Adamesteanu, I. Donoiu, Ingrig Poll, B S N R, 88-89, sub tipar.

7 E. Oberländer Târnoveanu, Cerc. Num, 3, 1980, p. 54.

8 E. Oberländer Târnoveanu, Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 259; Gh. Mănucu Adamesteanu, Pontica, 26, 193, p. 264.

9 E. Oberländer Târnoveanu, **op. cit.** p. 54-55.

Încheiem prezentarea acestui lot de monede din colecția Donoiu cu o emisiune de la țarul bulgar Constantin Asan (1257-1277): monedele bulgărești de acest tip sunt foarte rare în nordul Dobrogei[10] și mai frecvente în sudul provinciei dintre dunăre și Marea Neagră[11].

Catalog

Lucrări folosite pentru identificarea monedelor

1. Grierson, = Philip Grierson, Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection, vol. III, Leo III to Nicephorus III, 717-1081, partea a 2-a Basil I to Nicephorus III, 867-1081, Dumbarton Oaks, 1973.

2. Morrisson, = Morrison C, Catalogue des monnaies byzantines de la Biblioteque Nationale, vol. II, De Philippicus a Alexis III (711-1204), Paris, 1970.

3. Metcalf, Coinage = D.M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe 820-1396, Ed. II London, 1979.

4. Ivanisevic = Vujadin Ivanisevic, Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantine VIII. The Class A2, in Recueil des travaux de l'Institut d'Etides byzantines, XXVII-XXVIII, Boegrad, 1989, p.19-42.

5. Hendy, Coinage = M.f. Hendy, Coinage and Money in Byzantine Empire 1081 - 1261, Dumbarton Oaks Studies, 1969.

Ioan Tzimiskes (969-976)

(Clasa A1 (970-976)

Grierson p.648-649, clasa A1, anii 970-976 (?)

1. AE ↓ 10,64 g, 20 x 25 mm. Surfrapată pe Nichifor II-av. pe rv.
   Constanța – provine din colecția Dimian, cf. I. Dimian, S.C.N., III 1960, fig.1, 1 a-b, p.199

Vasile II- Constatin VIII (976-1028)

Clasa A2-3

Varianta 4,5 (?)

Grierson, p.652, clasa A2, anii 976 (?) - 1030/5

Metcalf, p. 55-60, clasa A2, Grecia, centrală, anii 989-1019/20

Ivanisevic, p. 36-39, emisiunea I, anii 976-1001

2. AE ↓ 5,41, 27 mm.
   Constanța – provine din colecția Dimian, cf. I. Dimian, op. cit., p. 205, planșa V/8.

Varianta 5

Grierson, p.645, 652, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35

Morrisson, p. 586-587, cl. A2, anii 976-1025

Metcalf, p. 55-60, cl. A2, Grecia centrală, anii 989 -1019/20

Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis I anii 976 - 1001

10 Idem, **Moneda Asăneștilor în contextul circulației monetare din zona gurilor Dunării**, în **Răscoala și statul Asăneștilor**, București, 1989, p.125, 147-148: descoperiri de la Isaccea.

11 Oct. Iliescu, **Monede medievale și moderne descoperite la Păcuiul lui Soare în anii 1956-1974**, în Petre Diaconu, Silvia Baraschi, **Păcuiul lui Soare, II, Așezarea medievală**, București, 1977, p. 155, nr. 14-20, p. 161, nr.2: emisiuni diferite de la țarul bulgar Constantin Asan descoperite la Păcuiul lui Soare.

3. AE 12,34 g. 30.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian.
4. AE 8,53 g 30.00 x 28.00 mm. Surfrapată pe Nichifor II.
Constanța, provine din colecția Dimian.

Varianta 9

Grierson, p.654, cl. A2, anii 976 (?) - 1030 - 1035
Metcalf, p. 55 - 60, cl. A2, Grecia centrală, anii 989 - 1019/20
Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis. I. anii 976 - 1001
5. AE 9.89 g. 27.00 x 26.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian.

Varianta 23

Grierson, p. 658-659, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Morrisson, p. 586-587, 598, cl. A2, anii 976-1025
Metcalf, p. 55-60, cl.A2, Metropolitana, anii 989 - 1019/20
Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis. II, anii 1001-1010/15
6. AE 14.72 g. 32.00 x 33.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 24

Grierson, p. 659, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Morrisson, p. 586-587, 596, 598, cl. A2, anii 976-1025
Metcalf, p. 55-60, cl. A3, post anii 1019/20
Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis III, anii 1010/15 - 1020/25
7. AE 12,01 g. 26.00 x 27.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian
8. AE 7.96 g. 27.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 35 ?

Grierson, p.665, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
9. AE 11,51 g. 27.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian.

Varianta 39

Grierson, p.665 - 666, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Morrisson, p. 586 - 587, 596, 598, cl. A2, anii 976 - 1025
Metcalf, p. 55 - 60, cl. A3, post anii 1019/20
Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis. III, anii 1010/15 - 1020/25
10. AE 9.21 g. 27 x 28.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian.

Varianta 40

Grierson, p.666 - 657, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Morrisson, p. 586 - 587, 596, 598, cl. A2, anii 976 - 1025
Metcalf, p. 55 - 60, cl. A3, post anii 1019/20
Ivanisevic, p. 36-39, cl. A2, emis III, anii 1010/15 - 1020/25
11. AE 9.17 g 26.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 40 b

Grierson, p. 668, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Ivanisevic, p.36-39, cl. A2, emis III, anii 1010/15 - 1020/25
12. AE 8.66 g 27.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian

Planșa I.

Varianta 41

Grierson, p.668-669, cl. A2, anii 976 ?) - 1030/35
Morrisson, p. 586 - 587, 598, cl. A2, anii 976 - 1025
Metcalf, p. 55 - 60, cl. A3, post anii 1919/20
Ivanisevic, p. 36 - 39, cl. A2, emis IV, anii 1020/25 - 1028

13. AE 6.37 g. 27.00 mm. surfrapată ? - rv/rv.
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 41 b – varianta nouă

Ivanisevic, p. 36, cl. A2, var.41, 41 a, emis IV, anii 1020/25 - 1028

14. AE 7.01 g. 26.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 42 a

Grierson, p.670, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Ivanisevic, p. 36, cl. A2, emis IV, anii 1020/25 - 1028

15. AE 7.45 g 26.00 x 28.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 45

Metcalf, p. 55 - 60, cl. A3, post anii 1019/20

16. AE 12.56 g. 28.00 mm.
Constanța, provine din colecția Dimian

Varianta 47

Grierson, p.671-672, cl. A2, anii 976 (?) - 1030/35
Morrisson, p. 586 - 587, cl. A2, anii 976 - 1025
Metcalf, p. 55-60, cl. A3, post anii 1019/20
Ivanisevic, p. 36, cl. A2, emis, IV, anii 1020/25 - 1028

17. AE 7,74 g 30.00 x 28.00 mm
Constanța, provine din colecția Dimian

Roman III Argyros (1028 - 1034)

Clasa B (1028 - 1034)

Morrisson, p. 586, 599, anii 1028 - 1034
Grierson, p.676, anii 1030/35 - 1042 (?)

18. AE 13.33 g 28.00 mm
19. AE 11.47 g 28.00 x 30.00 mm
20. AE 10.97 g 27.00 x 30.00 mm
21. AE 10.87 g 29.00 x 30.00 mm
Isaccea
22. AE 10.32 g 27.00 mm
23. AE 10.02 g 28.00 x 33.00 mm
24. AE 9.38 g 27.00 mm
25. AE 7.87 g 27.00 x 29.00 mm. Surfrapată pe cl. A - var 47 (?): rv/rv.
Constanța – col Dimian
26. AE 7.04 g. 27. 00 x 28.00 mm. Surfrapată pe cl. A – rv/rv.
Constanța – col. Dimian.

Mihail IV Paflagonianul (1034 - 1041)

Clasa C (1034 - 1041)

Morrisson, p. 586,600, anii 1034 - 1041
Grierson, p.681 -684, anii 1042 (?) c. 1050

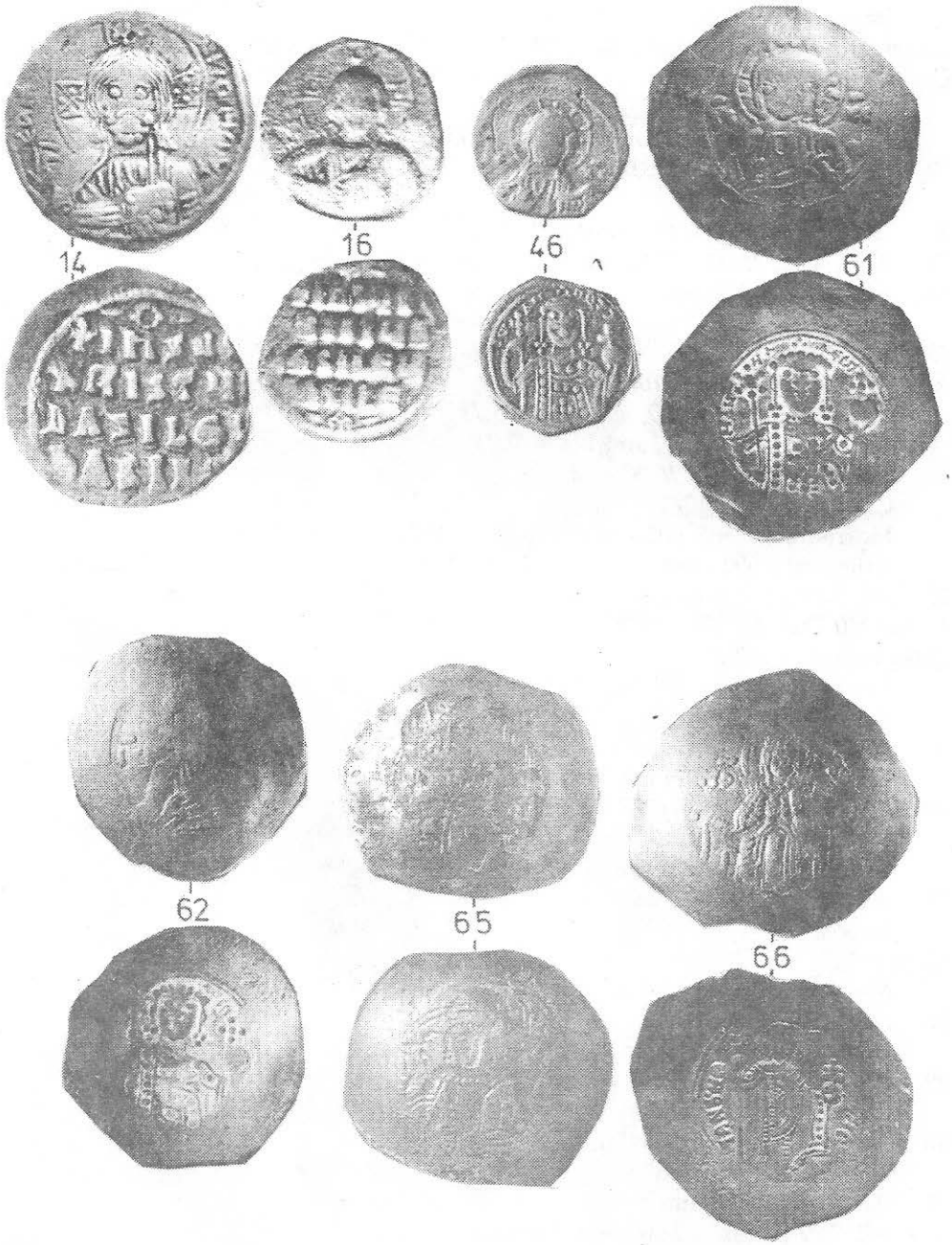

Planșa II.

27. AE 8.32 g. 27.00 mm IC XC
28. AE 8,13 g. 24.00 x 29.00 mm IC XC
Isaccea

Constantin IX Monomahul (1042 - 1055)

Clasa D (1042 - 1055)

Morrisson, p. 586, 601, anii 1055
Grierson, p. 685 -687, anii 1050 - c. 1060

29. AE 10.21 g. 27.00 x 30.00 mm.
Isaccea
30. AE 9.67 g. 28.00 x 29.00 mm
31. AE 7.45 g. 25.00 x 30.00 mm Surfrapată pe cl. C - rv/rv.
32. AE 5.68 g. 23.00 mm.
Isaccea
33. AE 5.57 g. 25.00 x 27.00 mm. Turnată.

Roman I Diogene (1067 - 1071)

Morrisson, p. 586, 652, anii 1067 - 1071
Grierson, p.796 - 797, anii 1067 - 1071

34. AE 4.46 g. 24.00 x 26.00 mm

Clasa G (1067 - 1071)

Morrisson, p. 586, 602 - 603, anii 1067 - 1071
Grierson, p.692 - 694, anii c. 1065 - c. 1070

35. AE 7.29 g 26.00 x 23.00 mm.

Mihail VII Dukas (1071 - 1978)

Clasa H (1071 - 1078)

Morrisson, p. 58, 603, anii 1071 - 1078
Grierson, p.694, anii c. 1070 - c. 1075

36. AE 6.58 g. 26.00 mm
Constanța – col. Dimian

Nichifor III Botaneiates (1078 – 1081)

Morrisson, p. 586, 604, anii 1078 - 1081
Grierson, p.831 – 832, anii 1078 - 1081

37. AE 6.23 g 24.50 x 27.00 mm
Isaccea

Clasa I (1078 -1081)

Morrisson, p. 696 - 699, anii c. 1075 - c. 1080

38. AE 5.29 g 27.00 mm.
Constanța – col. Dimian
39. AE 5.24 g. 25.00 mm
Constanța – col. Dimiam
40. AE 4.70 g. 25.00 x 27.00 mm.
Constanța – col. Dimian
41. AE 3.95 g 26.00 mm
42. AE 3,32 g 27.00 x 28.00 mm. Turnata
Isaccea

Alexios I Comnenul (1081 - 1118)

Emisiuni anterioare reformei (1081 - 1092)
Constantinopol

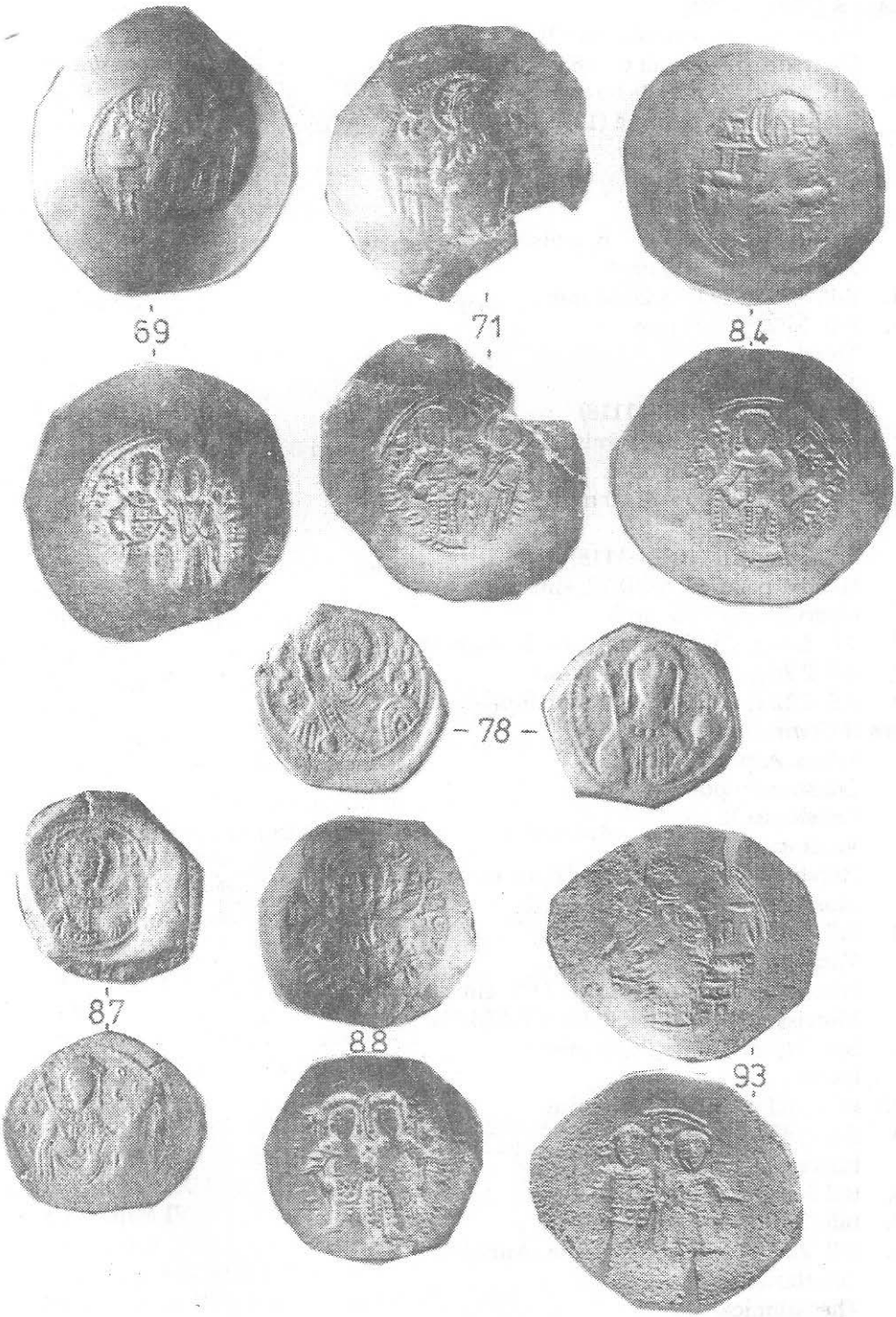

Planșa III.

Clasa K (1081 – 1092)

Morrisson, p. 586, 605, anii 1081 - 1118
Grierson, p.702, anii c. 1085 - 1092

43. AE 4.67 g. 23.00 x 26.00 mm. Surfrapată ?

Emisiuni post reformă (1092 - 1118)
Billon. Aspron Trachy
Constantinopol.
Emisiunea IV.
Hendy, p. 86, pl. 7/5 - 6, emis. IV
Morrisson, p. 679, tip 4

44. Bill. 3.89 g. 27.00 x 26.00 mm
45. Bill. 3,69 g 25.00 mm

Tetarteron
Thessalonica.
Emisiunea II (1092 - 1118)
Hendy, p. 88, pl.8/9, emis. II
Morrisson, p. 685, tip 2.

46. AE 2.37 g 21.00 x 18.00 mm

Isaccea
Emisiunea III (1092 - 1118)
Hendy, p. 88, pl. 8/10-12, emis III
Morrisson, p. 685, tip 3

47. AE 3.40 g. 23.00 x 21.00 mm. Surfrapată ?
48. AE 2.26 g. g 21.00 x 16.00 mm.
49. AE 2.12 g. 23.00 x 21.00 mm. Surfrapată ?

Ioan II Comnenul (1118 - 1143)
Billon. Aspron Tracy.
Constantinopol.
Emisiunea II.
Varianta A
Hendy, p. 105, pl. 10/9-10, emis II. var. A
Morrisson, p. 695, tip 2

50. Bill. 2.93 g. 31.00 x 27.00 mm

Varianta B
Hendy, p. 105, pl. 10/11, 11/1-2, emis. II, var.B
Morrisson, p. 695, tip. 2, 60/CP/(B)/04

51. Bill. 3.65 g. 27.00 x 26.00 mm.

Isaccea

52. Bill. 3.63 g. 29.00 x 30.00 mm.
53. Bill. 3.45 g 26.50 x 28.50 mm

Isaccea

54. Bill 3.40 g. 28.00 mm
55. Bill. 2.93 g. 28.00 mm. Ruptă.
56. Bill 2,73 g. 26.00 x 27.00 mm. Aurită

Tetarteron.
Thessalonica.
Hendy, p. 106, ol. 11/11-12
Morrisson, p. 698

57. AE 3.38 g. 19.00 mm.
1/2 Tetarteron.
Thessalonica.
Tip B
Hendy, p. 107, pl. 11/15-17, tip B
Morrisson, p. 699, tip 2
58. AE 2.93 g 16.00 mm.

Manuel I Comnenul (1143 - 1180)

Billon. Aspron Tracy.
Constantinopol
Emisiunea I.
Varianta A
Hendy, p. 116, pl. 14/10-11, emis I, var. A
59. Bill. 3.63 g. 27.00 x 25.00 mm.
Isaccea
60. Bill. 3.31 g 26.00 x 28.60 mm.
Isaccea
61. AE 2.72 g. 30.00 mm.
Varianta B
Hendy, p. 116, pl. 14/12-13, emis, I. var.B
Morrisson, p. 712
62. Bill. 2.71 g. 27.00 x 28.00 mm
63. Bill. 2.58 g 27.00 x 28.00 mm.
Emisiunea II
Varianta B
Hendy, p. 116–117, pl. 15/3-4, emis. II, var B
Morrisson, p. 712 - 713, tip 2, var.b
64. Bill. 3.58 g. 28.00 x 27.00 mm. Imitație ?
Varianta E – cu opt puncte de guler – variantă nouă.
65. AE 4.49 g. 27.00 x 24.00 mm
Emisiunea III
Faza 1.
Varianta A
Hendy, p. 117, pl. 15/5-6, emis.III, faza 1, var. A.
Morrisson, p. 713, tip 3, var.a
66. Bill. 3.53 g 32.00 x 30.00 mm.
67. Bill 2.37 g. 32.00 x 30.00 mm.
Varianta B
Hendy, p. 117, pl. 15/7-9, emis. II, faza 1, var. B.
Morrisson, p. 713, tip 3 b
68. Bill. 3.27 g. 32.00 x 27.00 mm
Emisiunea IV
Varianta B
Hendy, p. 118, pl. 16/7-9, var.B
Morrisson, p. 714, Var. 4/1-61/ CP/(B)/20.
69. Bill. 4.58 g. 28.00 x 30.00 mm.
70. Bill. 1,95 g. 28.00 x 29.00 mm. Ruptă.

Varianta C
Hendy, p. 119, pl. 16/10-13, var. C
Morrisson, p. 714-715, Var. 4/4-61/CP(B)/37
71. Bill. 2.99 g. 26.00 mm.
72. Bill. 2.82 g. 28.00 x 29.00 mm.
Varianta D
Hendy, p. 119, pl. 16/14-15, 17/1-4, var. D
Morrisson, p. 714-715, Var. 3.
73. Bill. 3.50 g. 28.00 mm.
Varianta ?
74. Bill. 3.65 g. 30.00 mm.
75. Bill. 3.38 g. 28.00 mm.
Emisiunea IV
"Clipped coins"
Hendy, p. 179-181, 428, pl. 44/4
Morrisson, p. 714-715, Var. 3
76. Bill. 2.24 g. 23.00 x 25.00 mm
Tetarteron.
Constantinopol.
Tip B
Hendy, p. 119, pl. 17/7-8, tip B
Morrisson , p. 716, ti 2
77. AE 3.99 g. 20.00 mm.
Thessalonica.
Tip A
Hendy, p. 120, pl. 17/13-14, tip A
Morrisson, p.719, tip 1
78. AE 5.33 g. 22.00 x 21.00 mm
1/2 Tetarteron.
Atelier grecesc necunoscut ?
Tip A
Hendy, p. 121, pl. 18/1-2, tip A
Morrisson, p.721, tip 1
79. AE 2.50 g. 15.00 x 18.00 mm.
80. AE 1.80 g. 17.00 mm
Tip B
Hendy, p.121-122, pl. 18/3-4, tip B
Morrisson, p. 721, tip 2
81. AE 2.03 g. 16.00 x 17.00 mm.

Andronic I Comnenul (1183 - 1185)
Billon. Aspron Tracy.
Constantinopol.
Varianta B
Hendy, p. 133, pl. 18/15-16
Morrisson, p. 729, tip 3 b
82. Bill. 3.81 g. 28.00 mm.

Isaac II Anghelos (1185-1195)

Billon. Aspron Trachy

Constantinopol

Varianta A

Hendy, p. 144, pl. 20/9-11

Morrisson, p. 743, tip a, 64/CP (B)/ 01

83. Bill. 4.90 g. 27.00 mm.

84. Bill. 3.94 g. 30.00 x 28.00 mm.

Varianta B

Hendy, p. 144, pl. 20/11-13

Miorrisson, p. 745

85. Bill. 2,21 g. 26.00 x 22.00 mm

Tip B

"Clipped coins"

Hendy, p. 179-181, 428, pl. 44/10

Morrisson, p. 745

86. Bill. 1.54 g. 21.00 mm.

Tetarteron.

Thessalonica.

Hendy, p. 145, pl.21/10-11

Morrisson, p. 748-749

87. AE 4.91 g. 20.00 x 22.00 mm

Alexios III Anghelos (1195 - 1203)

Constantinopol

Varianta II

"Clipped coins"

Hendy, p. 179-181, 428, pl. 44/14-15

88. AE 1.87 g. 23.00 x 22.00 mm.

Imperiul Latin de Constantinopol

Emitenți neprecizați (1204/5 - 1261)

Stamena devalorizată.

Constantinopol.

Imitații "latine" cu modul mare

Tipul N

Hendy, p. 194 - 195, pl. 26/14-15

89. Bill. 2.64 g. 25.00 x 27.00 mm.

Tipul P

Hendy, p. 195, pl. 27/3-4

90. Bill. 3.46 g. 22.00 x 23.00 mm

91. Bill. 2.28 g. 23.00 x 21.00 mm

Imitații "bulgare"

Tipul B

92. Bill. 2,51 g. 24.00 x 22.00 mm

Imperiul de la Niccea

Theodor I Lascaris (1208 - 1222)

Billon. Trachy.

Niceea

Emisiunea I
Modul mare
Hendy, p.228, pl. 30/7-10
93. Bill. 3.14 g. 30.00 x 25.00 mm
Țaratul Bulgar
Constantin Asan (1257 - 1277)
Tip. II. Țar pe tron (cca. 1262)
Docev, Numismatica, 1982, nr.2, p. 3-17
94. Bill. 2.93 g. 26.00 x 27.00 mm.

CONCENTRAȚII STAMENA
ELEMENTE MAJORE

Număr	Cu%	Ag%	Sn%
44 Alexios I	92.85	7.15	
45 Alexios I	93.78	6.22	
50 Ioan II	90.37	9.63	
52 Ioan II	95.94	4.06	
54 Ioan Ii	95.37	4.62	
61 Manuel I	95.91	4.49	
62 Manuel I	96.10	3.90	
63 Manuel I	93.86	6.14	
65 Manuel I	94.24	5.76	
66 Manuel I	96.38	3.62	
67 Manuel I	96.83	3.17	
68 Manuel I	96.28	3.72	
69 Manuel I	96.68	3.32	
70 Manuel I	95.03	4.97	
71 Manuel I	97.43	1.57	1.00
72 Manuel I	99.01	0.99	
73 Manuel I	96.03	3.97	
74 Manuel I	96.22	3.77	
75 Manuel I	97.19	2.81	
76 Manuel I	94.00	6.00	
82 Andronic I	96.03	3.97	
83 Isaac II	97.86	2.14	
84 Isaac II	97.89	2.11	
85 Isaac II	98.06	1.94	
86 Isaac II	98.69	1.31	
88 Alexios III	98.20	1.14	

CONCENTRAȚII TETARTERA
ELEMETE MAJORE

Număr	Cu%	Ag%	Sn%
47 Alexios I	99.93	0.07	
48 Alexios I	99.62	0.38	
57 Ioan II	99.87	0.13	
58 Ioan II	99.93	0.07	
77 Manuel I	98.03	1.97	
78 Manuel I	99.66	0.34	
79 Manuel I	99.92	0.08	
80 Manuel I	99.94	0.06	
81 Manuel I	99.94	0.06	
87 Isaac II	99.83	0.17	

DES MONNAIES DE LA COLLECTION IOAN DONOIU DÉCOUVERTES EN DOBROUDJA

Résumé

Les auteurs présentent une collection de 94 monnaies qui proviennent de **limes** danubien, les unes de Isaccea et un lot de Constantza.

La recherche numismatique est complétée par des investigations éfectuées à l'Institut de physique nucléaire par l'analyse de fluorescence de rayons X.

On a souligné la dépréciation en staménon de 8% de l'argent du temps de Ioan II Comnen à 2% pendant l'empereur Alexios III Angelos.

DESCOPERIRI MONETARE ÎN DOBROGEA (XI)

G. CUSTUREA, A. VERTAN, G. TALMAŢCHI

Numărul acesta al cronicii noastre apare ca o nouă colaborare între specialiștii Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța, dar păstrează aceeași structură de repertoriu numismatic ca și cele precedente*. În cronica de față au fost cuprinse un număr de 156 piese dintre cele mai variate din colecțiile muzeului, provenite din săpături, peregheze sau de la particulari (achiziții sau donații), dar și câteva monede care ne-au fost accesibile cu ocazia unor expertize la diferite persoane (nr. 1736a, 1753, 1790), pentru a nu se pierde informațiile.

Dintre acestea vom menționa, în primul rând, un fragment din tezaurul de la Viile[1] (nr. 1806 - 1814), recuperat prin achiziție în anul 1997 de la urmașii descoperitorului. Structura sa se prezintă acum astfel:

– taleri : Olanda 1 ex. 1576, 1 ex. 15??. Geldern 1 ex. 1602, 2 ex. 1614, 1 ex. 1641, 1 ex. 1644. Zeeland 1 ex. 1616. Westfriesland 1 ex. 1642, 1 ex. 1651. Utrecht 1 ex. 1598. Zwollen 1 ex. 1664. Campen 1 ex. 1648.

– 28 stüveri: Emden 1 ex. 1637 - 1657.

– ort: Prusia: 1 ex. 1622

– triplu groș: Polonia 1 ex. 1597, 2 ex. 1599, 1 ex. 1601, 1 ex. 1604, 1ex. 1606. Riga 1 ex. 1588, 1 ex. 1597. Teschen 1 ex. 1597.

– 1/12 écu: Franța 3 ex. 1660, 1 ex. 1661, 1 ex. 1662. Monaco 1 ex. 1665.

Avignon 1 ex. 166? Dombes 1 ex. 1667 Urbino ?? 1 ex. 1661.

– grossetti: Raguza 3 ex. 1617-1621, 1 ex. 1628, 1 ex. 1629, 1 ex. 1642, 1 ex. 1644, 3 ex. 1645, 2 ex. 1646, 3 ex. 1647, 1 ex. 1649, 1 ex. 16?1, 1 ex. 16?? 1 ex. f.a.

– medini: Imeriul Otoman 7 ex. 1603 - 1617, 1 ex. f.a., 1 ex. 1618-1622.

– para: Imperiul Otoman 8 ex. 1623 – 1640, 2 ex. f.a., 18 ex. 1648-1687.

– beșlik: Imperiul Otoman 1 ex. 1640-1648.

– medini (para): Imperiul Otoman 15 ex. f.a.

Un lot important de monede romane și bizantine provine de la Capidava, din săpăturile mai vechi, îmbogățind informațiile numismatice asupra acestei stațiuni arheologice[2]. Monedele de la Constanța sunt descoperite cu ocazia săpăturilor de salvare

---

* Identificările pieselor au fost făcute de A. Vertan și G. Talmațchi pentru cele antice, G. Custurea pentru bizantine și medievale.

1 G. Custurea, A. Murat, în Pontica, 12, 1979, p. 207-220.

2 Vezi la G. Custurea în Pontica, 28–29, 1995-1996, p. 301, nota 3 bibliografia numismatică.

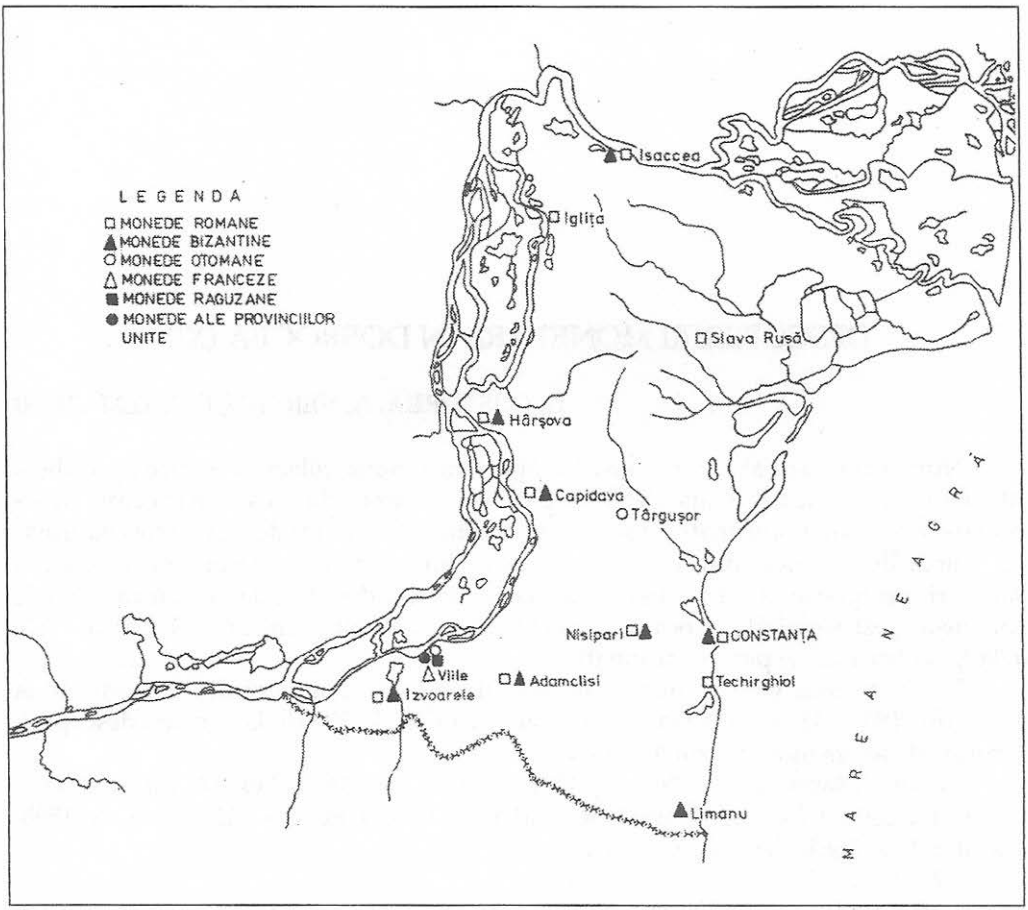

din oraș din anii '80, mai ales și se adaugă celor publicate de noi și colegii noștri în anii anteriori[3]. Hârșova, unde în ultimii ani s-au întreprins săpături sistematice în cetate[4], este reprezentată prin câteva emisiuni romane târzii și o monedă de la Anastasius I. Monedele de la Iglița (Troiesmis) provin dintr-o periegheză și am avut ocazia, în numerele trecute să menționăm alte descoperiri de aici[5]. Descoperirile de la Isaccea nu

3 Vezi bibliografia numismatică la R. Ocheșeanu, Gh. Papuc în Pontica, 5, 1972, p. 468, nr. 5-7; p. 471, nr. 29-52; în Pontica, 6, 1973, p. 354, nr. 112-132; p. 368, nr. 183-188; p. 376, nr. 242; în Pontica, 7, 1974, p. 399, nr. 257-331; p. 412, nr. 397-398; în Pontica, 8, 1975, p.431, nr. 402-418; p. 441, nr. 492-494; în Pontica, 9, 1976, p.216, nr. 509-519; p. 219, nr. 528-580; p.231; nr. 627-633; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica 12, 1979, p. 235, nr. 53, p. 236, nr. 58-67; în Pontica, 13, 1980, p. 356, nr. 190-215; p. 360, nr. 240; în Pontica, 14, 1981, p. 341, nr. 326; p. 343-344, nr. 332-345; în Pontica, 14, 1982, p. 275, nr. 414-416; p. 276, nr. 419-431; în Pontica 16, 1983, p. 310, nr. 744-747; în Pontica, 17, 1984, p. 245, nr. 859-863; p. 246, nr. 871-888; în Pontica, 19, 1986, p. 300, nr. 1081; în Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 380,. nr. 1307; în Pontica, 25, 1992, p. 386-388, nr. 1411-1440; în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 315, nr. 1568-1569.;

4 Pentru ultimele săpături arheologice la Hârșova, vezi C. Chiriac, C. Nicolae, G. M. Talmațchi, în Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1995, Brăila, 1996, p. 54-58; T. Papasima, C. Nicolae, G. M. Talmațchi, D. Flaut, în Cronica Cercetărilor Arheologice, Campania 1996, București, 1997. Pentru bibliografia numismatică, vezi A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 309, nota 4.

5 Pentru descoperiri monetare, vezi C. Chiriac, O. Bounegru, în Peuce, 4, 1973-1975, p. 97-108; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 386, nr. 1354 iidem, în Pontica, 25, 1992, p. 391, nr. 1496-1553.

Planșa 1.

Planșa 2.

Planșa 3.

mai necesită comentarii, fiind binecunoscut materialul numismatic extrem de bogat ce provine de aici[6]. Este cazul și al așezării de la Izvoarele (Pârjoaia)[7]. Piesa de la Limanu întregește informațiile noastre asupra așezării din secolele X -XI de pe teritoriul aceste localități[8]. Nisipari este un centru mai puțin cunoscut ca furnizor de material numismatic. Nu același lucru se poate spune despre Slava Rusă (Ibida)[9] și Techirghiol[10]. Așezarea medievală de la Târgușor (Ester) este, de asemenea, prezentă prin câteva descoperiri de suprafață, dar care provin (piesele sunt perforate) foarte probabil din necropola de aici[11]. Am considerat necesară și publicarea unor piese fără informații privind locul descoperirii, dar de certă proveniență dobrogeană.

Fără a avea un caracter spectacular, prezenta cronică se înscrie în rândul lucrărilor de informare atât de necesare pentru cunoașterea realităților economice din Dobrogea antică și medievală[12].

---

6 Pentru descoperiri monetare vezi G. Custurea, în Pontica, 26, p. 259, nota 2.

7 Vezi bibliografia numismatică la A. Vertan, G. Custurea,. în Pontica, 28-29, 1995-1996, nota 5 și p. 316, nr. 1581-1606.

8 V. Boroneanț, R. Ciuceanu, în BMM-MIA, 12, 1977, 2, p. 49-61.

9 Pentru descoperiri monetare vezi A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 318, nr. 1614-1616; E. Oberlander-Târnoveanu, Cr. Opaiț, în Peuce, 9, 1984, p. 278, nr. 199; E. Oberlander-Târnoveanu, în Peuce, 8, 1980, p. 502, nr. 16-17; p. 504, nr. 70; p. 509, nr. 138-141; p. 512, nr. 191-192.

10 Pentru descoperiri monetare vezi A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 318, nr. 1617-1626.

11 G. Custurea în MCA, 15, Brașov, 1980 – București; 1983, p. 545-550; idem, în MCA 16, Vaslui 1981 – București, 1986, p. 300-304. Pentru descoperirile monetare din zona Târgușor vezi A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 16, 1983, p. 302-304, nr. 643-658; iidem în Pontica 17, 1984, p. 246, nr. 864, p.248, nr. 900-907, p. 252-253, nr. 995-1000; iidem, în Pontica, 19, 1986, p. 298-199, nr. 1035, 1041-1061; iidem în Pontica 21-22, 1988-1989, p. 377-378, nr. 1260-1273, p. 381, nr. 1315, 1316.

12 Pentru identificarea monedelor au fost utilizate următoarele lucrări: M. Cohen, **Description des monnaies sous l'Empire Romain communement appelées médalies imperiale**, Ed. II, Paris, 18; P.V. Hill, J.P.C.Kent, R.A. Carson, **Late Roman Bronze Coinage**, Londra, 1965, I, II.H. Mattingly, **Coins of the Roman Empire in the British Museum**, 6, vol. Londra, 1923-1962 (BMC); W. Hahn, **Moneta Imperii Byzantini**, I, Viena, 1973 Idem, **Moneta Imperii Byzantini**, II, Viena, 1975 (MIB, I, II); Ph. Grierson, **Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection**, III, 2, Washington, 1973 (DOW III, 2); H. Maltingly, Edw. Sydenham... **The Roman Imperial Coinage**, Londra, 1923-1951, VI, VII, VIII (RIC, VI, VII, VIII), M. Hendy, **Coinage and money in the Byzantine Empire-1081-1261**, în Dumbarton Oaks Studies, 12, 1969 (Hendy); Nuri Pere, **Osmanlilarda madeni paralar**, Istambul, 1968 (N.P.); A. Delmonte, **Le Benelux d'argent**, Amsterdam, 1967; H. Hoffman, **Les monnaies royalles de France depuis Hugues Capet jusqu'a Louis XVI**, Paris, 1878.

ADAMCLISI

Valens

1672. AE ↓ 1,12 g. 18 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM a. 367-375.
Tocită, ruptă. Inv. 57471.

1673. AE 3 ↑ 1,62 g. 18 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM a. 375-378.
Tocită. Inv. 57472.

Theodosius I

1674. AE2 ↓ 5,72 g. 22 mm.
LRBC II, p.89, nr. 2168.
Constantinopol, a. 383-392.
Puțin tocită. Inv. 57474.

Justinianus I

1675. AE m 3,49 g. 17,5 mm.
MIB I, p. 116,nr.99, tip general,I,
Constantinopol, a. 538/39-565.
Tocită, flan crăpat. Inv. 57541.

CAPIDAVA

Constantinus I

1676. AE ↓ 1,50 g,15,5 mm.
LRBC I, tip PROVIDRENTIAE AVGG a. 324–330.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 55960

1677. AE ↓ 1,77 g,17 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (2st), a. 330–335.
Tocită. Inv. 55962.

1678. AE ↓ 1,68 g,17,2 mm.
LRBC I, p.20, nr. 853,
Thessalonica, a. 330–335.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 55958.

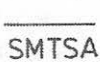

1679. AE ↓ 1,17 g,17,5 mm.
LRBC I, p.26, nr.1116,
Nicomedia, a. 330–335.
Tocită. Inv. 55954.

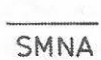

1680. AE ↓ 1,15 g,15,5 mm.
LRBC I, p.29, nr.1261
Cyzicus, a. 335–337.
Tocită. Inv. 55977.

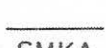

1681. AE ↑ 1,12 g,15 mm.
LRBC I, p.29, nr.1261
Cyzicus, a. 335–337.
Tocită. Inv. 55976.

1682. AE ↗ 1,36 g,17 mm.
LRBC I, p.24, nr.1024,
Constantinopol, a. 335–337.
Tocită. Inv. 55966.

1683. AE ↓ 0,97 g,14,8 mm.
LRBC I, p.25, nr.1064,
Constantinopol, a. 341–346.
Foarte tocită, ruptă. Inv. 59971.

1684. AE ↖ 1,33 g,14 mm.
LRBC I, tip VN/MR, a. 341–346.
Puțin tocită. Inv. 59972.

Constans

1685. AE ↓ 1,05 g,15 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (1st), a. 335–337.
Tocită, ruptă. Inv. 55956.

1686. AE ↑ 1,54 g,15 mm.
LRBC I, p.29, nr.1284,
a. 337–339.
Puțin tocită. Inv. 55975.

1687. AE 2 ↓ 1,47 g,15 mm.
LRBC II, p.69, nr.1115,
Scisia, a. 346–350.
Tocită. Inv. 55959.

Constantius II

1688. AE 2 ↖ 4,47 g, 21,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO (FH4) , a. 346–350.
Foarte tocită. Inv. 55922.

1689. AE ↓ 1,81 g,15 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO (FH2), a. 346–350.
Tocită. Inv. 55952.

1690. AE 2 ↖ 0,83 g, 15 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346–350.
Foarte tocită. Inv. 59973.

1691. AE ↑ 1,27 g, 17 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICE a. 346–350.
Tocită, ruptă. Inv. 59974.

1692. AE 2 ↖ 1,89 g, 17 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346–350.
Tocită. Inv. 59961.

1693. AE 2 ↓ 3,04 g, 22 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO (FH4), a. 346–350.
Tocită. Inv. 59921.

1694. AE 2 ↓ 2,08 g, 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346–350.
Foarte tocită. Inv. 59967.

1695. AE 2 ↖ 0,83 g, 15 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346–350.
Foarte tocită. Inv. 59967.

1696. AE 2 ↖ 1,62 g, 14 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICE, a. 355–360.
Tocită, ruptă. Inv. 55957.

Constantius II sau Julianus Caesar

1697. AE 4 ↓ 2,20 g, 15 mm.
LRBC II, p.78, nr. 1689.
Thessalonica, a. 355–361. SMTSA
Tocită. Inv. 55972.

1698. AE 4 ↓ 1,75 g, 16 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICE,
Tocită. Inv. 55968.

1699. AE 4 ↓ 1,78 g, 14 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346–350.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 55965.

Valens

1700. AE 3 ↓ 2,15 g, 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM (8) a. 346–365.
Tocită. Inv. 55964.

1701. AE 2 ↑ 1,04 g, 14 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM (8) a. 367–375.
Tocită. Inv. 55971.

Valentinianus I

1702. AE 2 ↑ 1,83 g, 16,5 mm.
LRBC II, tip SECVRITAS REIPVBLICAE, a. 367–375.
Foarte tocită. Inv. 55970.

Magnus Maximus

1703. AE 4 ↑ 2,25 g, 159 mm.
LRBC II, tip VOT/V/MVLT/X a. 383–387.
Puțin tocită. Inv. 54080.

Valentinianus II

1704. AE 3 ↓ 1,20 g, 18 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPVBLICE (2) a. 388–392.
Tocită. Inv. 59975.

Arcadius sau Honorius

1705. AE 3 ↖ 1,62 g, 19 mm.
LRBC II, tip VIRTVS EXERCITI (2), a. 395 – 408.
Foarte tocită. Inv. 55969.

1706. AE 3 ↖ 1,08 g, 16 mm.
LRBC II, tip VIRTVS EXERCITI (2), a. 395–408.
Puțin tocită, tocită. Inv. 59976.

Honorius sau Theodosius II

1707. AE ↓ 1,26 g, 13 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM (22), a. 408–423.
Tocită. Inv. 55974.

Anastasius I

1708. AE ↖ 6,22 g, 26,5 mm.
MIB I, p. 101, nr. 33, K,
Constantinopol, Є a. 512–518.
Tocită. Inv. 59784.

Justinus I

1709. AE ↓ 13,99 g, 30,5 mm.
MIB I, pag. 103, nr. 11, M
Constantinopol, Γ , a. 518–527.
Puțin tocită. Inv. 59799.

Justinianus I

1710. AE ↓ 16,45 g, 30 x 28,5 mm.
MIB I, p. 112, nr.87, M,
Constantinopol, Є , a. 527–534.
Tocită. Inv. 59791.

1711. AE ↓ 13,92 g, 29 mm.
MIB I, p. 111, nr. 84, M,
Constantinopol, A, a. 532–537.
Tocită. Inv. 59792.

1712. AE ↓ 8,00 g, 23 mm.
MIB I, p.111, nr. 91, K,
Constantinopol, var. A, a. 537-538.
Tocită. Inv. 59794.

1713. AE ↓ 11,20 g, 36 mm.
MIB I, 119-120, nr. 120, tip general, M,
Cyzicus, B, a. 538-565
Tocită, exfoliată. Inv. 59793.

Justinus II

1714. AE ↙ 13,74 g, 31 x 29,5 mm.
MIB I, p. 94, nr. 43 a, M,
Constantinopol, Δ , a. III = 567 - 568
Puțin tocită. Inv. 59797.

1715. AE ↘ 5,37 g, 22 x 21 mm.
MIB I, p. 101, nr. 68 a, K,
Thessalonica, a. III = 567 - 568–350.
Puțin tocită. Inv. 59977.

1716. AE ↓ 6,63 g, 24 mm.
MIB I, p. 97, nr. 44d, K,
Constantinopol, Γ , a. ΓΙ = 571-572.
Puțin tocită. Inv. 59978.

1717. AE ↙ 10,77 g, 30 mm.
MIB II, tp. 93-96, nr. 43, tip general, M
Constantinopol, A, a ? = 565 - 578.
Tocită, lovită. Inv. 59657.

1718. AE ↖ 12,89 g, 27 mm.
MIB II, p. 93-96, nr. 43, tip general, M,
Constantinopol, A, a.? = 565-578.
Tocită. Inv. 59795.

1719. AE ↓ 9,30 g, 30 mm.
MIB II, tip general, M,
a. 565 - 578
Tocită, exfoliată. Inv. 59798.

1720. AE ↓ 6,00 g, 24 mm.
MIB II, tip general, K,
a. 565-578.
Foarte tocită. Inv. 59800.

1721. AE ↑ 5,26 g, 26 mm.
MIB II, tip general, K,
a. 565-578.
Tocită, exfoliată. Inv. 59796.

Tiberius II Constantin

1722. AE ↙ 4,79 g, 26 mm.
MIB II, p. 106, nr. 38, XX,
Nicomedia, ?, a. 578/79-581/82.
Tocită. Inv. 59979.

Mauriciu Tiberiu

1723. AE ? 6,85 g, 30 mm.
MIB II, p.112-113, nr. 65,
Tip general, Constantinopol
B. a. ?
Foarte tocită, ruptă. Inv. 59801.

CONSTANȚA

Constantius II

1724. AE 2 ↓ 1,34 g, 17 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 346–350.
Tocită. Inv. 56972.

1725. AE ↑ 1,42 g, 17 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 346–350.
Tocită. Inv. 57478.

1726. AE ↑ 2,21 g, 16 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 346–350.
Tocită. Inv. 56006.

1727. AE 2 ↑ 1,90 g, 16,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 353/4-357/8.
Tocită. Inv. 56996.

1728. AE 4 ↙ 1,53 g, 16 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICE,
a. 353–361.
Foarte tocită. Inv. 57014.

Valentinianus sau Valens

1729. AE ↖ 2,00 g, 19 mm.
LRBC II, p.79, nr. 1701,
a. 364–367.
Puțin tocită. Inv. 57016.

Valens

1730. AE ↑ 2,21 g, 17 mm.
LRBC II, tip SECVRITAS REIPVBLICE,
Constantinopol, a. 364–365. CONSE
Puțin tocită, ruptă. Inv. 56007.

1731. AE ↑ 1,96 g, 16,5 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORUM,
a. 367–375.
Tocită. Inv. 57476.

1732. AE 3 ↖ 3,16 g, 17 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORUM,
a. 367–375.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 56008.

Arcadius

1733. AE 2 ↖ 2,99 g, 17,5 mm.
LRBC II, p. 85, nr. 1986, SMHA
Heracleea a. 393-395.
Puțin tocită. Inv. 56004.

Arcadius sau Honorius

1734. AE ↖ 2,00 g, 17 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORUM,
a. 395–408.
Foarte tocită. Inv. 57004.

Anastasius I

1735. AE ↓ 16, 06 g, 32,5 mm.
MIB I, p. 100, nr. 27,M,
Constantinopol, Δ , a. 512-517.
Puțin tocită. Inv. 56920.

Justinus I

1736. AE ↑ 15,22 g, 30 mm.
MIB II, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, Γ , a. 522–527.
Tocită. Inv. 56918.

Justinianus I

1736 a. AE ↓ 19,67 g, 35 mm.
MIB I, p. 120, nr. 120 c, M,
Cyzicus, B, a. ✗/ΥΙΙ = 543-544.
Netocită. Colecție Particulară

Focas

1737. AE ↖ 9,30 g, 31 mm.
MIB II, p. 130, nr. 61 Ca, XXXX,
Constantinopol, off? a. Ч = 606/607
surfrapată Av/Rv.
Puțin tocită. Inv. 57497.

HÂRȘOVA

Constans

1738. AE ↑ 1,57 g, 17 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (2 st).
a. 330-335.
Foarte tocită. Inv. 59980.

1739. AE ↙ 1,48 g, 15 mm.
LRBC II, tip VOT/XX/MVLT/XXX
a. 342–346.
Tocită. Inv. 59981.

Valens

1740. AE 3 ↓ 1,51 g, 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANORVM (8)
a. 367–375.
Tocită. Inv. 59982.
Col. A. Crăciun

Anastasius

1741. AE ↓ 12,40 g, 33,5 mm.
MIB I, p.100, nr. 27, M,
Constantinopol, off ? , a. 512-518.
Tocită. Inv. 14909.

IGLITA (TROESMIS)

Constantinus I

1742. AE ↓ 3,20 g, 19 mm.
LRBC I, p.13, nr.499, P Ⓠ T
Ticium, a. 324–327.
Puțin tocită. Inv. 55989.

Constans

1743. AE ↙ 2,66 g, 17 mm.
LRBC I, p.23, nr. 927, SMHA*
Heracleea, a. 330–335.
Puțin tocită. Inv. 55991.

Urbs Roma

1744. AE ↓ 1,40 g, 14 mm.
LRBC I, p.24, nr. 1008, a. 330–335.
Tocită. Inv. 55996.

Constantinus I

1745. AE ↑ 1,06 g, 15,5 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (1st)
a. 335–337.
Tocită. Inv. 55995.

1746. AE ↑ 0,90 g, 15 mm.
LRBC I, p. 24, nr. 1024, CONSA
Constantinopol, a. 335–337.
Puțin tocită. Inv. 55993.

1747. AE ↖ 1,73 g, 14,5 mm.
LRBC I, p.27, nr. 1133, SMNA
Nicomedia a.337–341.
Puțin tocită. Inv. 55987.

Constantius II

1748. AE 2 ↓ 2,59 g, 17,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO,
Siscia, a. 346–350. ASIS
Tocită. Inv. 55990.

Arcadius

1749. AE 2 ↓ 1,97 g, 17 mm.
LRBC II, p.89, nr. 2170,
Constantinopol, a. 383–392. CONSA
Poarte tocită. Inv. 55992.

ISACCEA

Justinus II

1750. AE ↓ 4,26 g, 23 mm.
MIB II, p.101, nr. 68 a, K,
Thessalonica, a , a. III = 567/68,
Foarte tocită. Inv. 51218.

Roman IV

1751. AE ? 2,38 g, 23,5 mm, turnată
DOW, III, 2, p. 796
Foarte tocită. Inv. 59787.

Mihail VII

1752. AE ? 3,35 g, 26 x 23,8 mm turnată
DOW, III, 2,p.818
Foarte tocită. Inv. 21549.

Ioan II Vatatzes

1753. AU ↓ Hiperper, 2,32 g.
Hendy, p. 237, pl.31/13-15; 32/1-5
Magnesia, 1222–1254, a II-a em
Puțin tocită. Col. particulară.

IZVOARELE

Domitianus

1754. AE ↓ 7,40 g, 26 mm.
BMC, II, p. 164, nr. 713, Roma, a. 74
Foarte tocită. Inv. 57715.

Aurelianus

1755. AE ↖ 2,85 g, 22 mm.
Cohen², p. 196, nr. 198,
a. 270-272
Tocită. Inv. 57717.

1756. AE ↓ 3,05 g, 23 mm.
Cohen², p. 182, nr. 60, a. 274.
Foarte tocită. Inv. 57872.

Maximinus

1757. AE ↓ 2,10 g, 20 mm.
RIC VI, p. 621, nr. 60a,
Antiohia, a. 296.
Tocită. Inv. 57848.

1758. AE ↓ 5,62 g, 27,5 mm.
RIC VI, p. 534, nr. 33 (pl.12),
a. 307
Tocită. deteriorată.
Inv. 57717.

Licinius

1759. AE ↑ 2,84 g, 20,5 mm.
RIC, VI, p. 590, nr. 78,
Cyzicus, a. 311-313.
Tocită. Inv. 57716.

Constantinus I

1760. AE ↓ 2,33 g, 18,5 mm.
LRBC I, tip DN CONSTANTINI
MAXAVGVOT/XX, a. 324-327.
Tocită. Inv. 57847.

1761. AE ↓ 2,00 g, 19 mm.
LRBC I, p. 13, nr. 466,
Ticinum, a. 324-327. PT
Deteriorată. Inv. 57846.

1761.a AE ↓ 2,00 g, 19 mm.
LRBC I, p. 13, nr. 466, PT
Ticinum, a. 324-327.
Deteriorată. Inv. 57846.

1762. AE ↓ 1,47 g, 17,5 mm.
LRBC II, p. 28, nr. 1212,
Cyzcus, a. 330-335.
Tocită, ruptă. Inv. 57870.

1763. AE ↓ 1,45 g, 13,5 mm.
LRBC I, Tip GLORIA EXERCITVS (1st)
a. 337-341.
Tocită. Inv. 57855.

Constans

1764. AE ↑ 1,27g, 16,5 mm.
LRBC I, p. 21, nr. 859, SMTSA
Thessalonica, a. 341-346.
Tocită. Inv. 57853.

1765. AE ↓ 0,94 g, 16 mm.
LRBC I, p. 21, nr. 859, SMTSA
Thessalonica, a. 341-346,
Tocită. Inv. 57852.

Constantius II sau Constans

1766. AE ↓ 2,74 g, 15,5 mm.
LRBC II, Tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 346-350.
Tocită. Inv. 57856.

1767. AE ↓ 1,35 g, 17,5 mm.
LRBC II, Tip FEL TEMP
REPARATIO, a. 346-350.
Foarte tocită. Inv. 57861.

1768. AE ? 4,91 g, 24,5 mm.
LRBC II, p.86, nr. 2010, CONSA
Constantinopol, a. 346-350.
Deteriorată, Inv. 57675.

1769. AE ↓ 1,97 g, 17,5 mm.
LRBC II, p.78, nr. 1689. SMTSA
Thessalonica, a. 355-361.
Tocită. Inv. 57868.

1770. AE ↑ 1,90 g, 15,5 mm.
LRBC II, Tip SPES REIPVBLICE
a. 355-361.
Foarte tocită. Inv. 57854.

Valentinianus I

1771. AE ↓ 1,58 g, 18 mm.
LRBC II, p.88, nr. 2089.,
Constantinopol, a. 367-375. CONSA
Tocită, ruptă. Inv. 57865.

Valens

1772. AE ↓ 2,38 g, 17 mm.
LRBC II, Tip SECVRITAS REIPVBLICAE
a. 367-375.
Tocită. Inv. 57850.

1773. AE ↓ 2,10 g, 16 mm.
LRBC II, Tip SECVRITAS REIPVBLICAE
a. 367-375.
Foarte tocită. Inv. 57858.

1774. AE 2 ↓ 2,39 g, 22 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPVBLICAE (3)
a. 383-392.
Foarte tocită. Inv. 57869.

Arcadius sau Honorius

1775. AE ↓ 1,11 g, 13mm.
LRBC II, Tip VICTORIA AVGG (1),
a. 388-392.
Tocită. Inv. 57857.

1776. AE ↓ 1,44 g, 16 mm.
LRBC II, p.98, nr. 2574, SMKA
Cyzicus, , a. 393 – 395.
Tocită. Inv. 57860.

1777. AE ↓ 1,85 g, 17 mm.
LRBC II, p. 90, nr. 2205, CONSA
Constantinopol, a. 395-408.
Tocită. Inv. 57866.

1778. AE ↓ 2,00 g, 16,5 mm.
LRBC II, Tip VIRTVS EXERCITI
a. 395-408.
Foarte tocită. Inv. 57864.

1779. AE ↓ 1,51 g, 16 mm.
LRBC II, Tip VIRTVS EXERCITI
a. 395-408.
Tocită, deteriorată. Inv. 57859.

Justinianus I

1780. AE ↓ 4,98 g, 22 mm.
MIB I, 112, nr. 90, K,
Constantinopol, A, a. 527-537.
Foarte tocită. Inv. 58006.

1781. AE ↑ 3,58 g, 20 mm.
MIB I, p. 112m nr. 92,I,
Constantinopol, a. 527-537.
Tocită. Inv. 59354.

1782. AE ↓ 10,85 g, 35 mm.
MIB I, p. 112, nr. 95a, M
Constantinopol, ?,
a.X/III = 539/ 40.
Tocită, ruptă. Inv. 57505.

1783. AE ↓ 3,53 g, 20 mm.
MIB I, p. 116, nr. 99,I,
Constantinopol, a. X./VI = 542/43.
Tocită. Inv. 56909.

1784. AE ↑ 4,43 g, 16 mm.
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol, a. X/X/VI = 552/53.
Foarte tocită. Inv. 59353.

1785. AE ↑ 3,78 g. 15 mm.
MIB I,p.116, nr. 99, I,
Constantinopol, a. X/X./X = 556/57.
Foarte tocită. Inv. 58012.

Justinus II

1786. AE ↓ 5,02 g 21 mm.
MIB II, p. 101-102, nr. 68,
tip general
Thessalonica, a. ? = 565-578.
Foarte tocită. Inv. 56130.

LIMANU

Vasile II – Constantin VIII

1787. AE ↓ 5,37 g, 26 x 22 mm
DOW III, 2, p.648-675 cls. A, turnată
Tocită. Inv. 59888.

NISIPARI

Licinius

1788. AE ↓ 3,10 g, 19 mm.
RIC VII, p. 507, nr. 70, • TS • A
Thessalonica, a. 319
Puțin tocită, Inv. 59985.

Constantius II

1789. AE ↓ 2,47 g, 20 mm.
RIC VIII, p. 476, nr. 71, [ΣΙΔ] / [SM]ND
Nicomedia, gr. III, a. 348-351
Tocită. Inv. 59984.

Justinianus I

1790. AE ↙ 21,3 g, 34 mm.
MIb I, 113, nr. 95 a, M,
Constantinopol, A, a. X/V/II = 543/44
Puțin tocită. Col. particulară.

SLAVA RUSĂ

Honorius

1791. AE3 ↓ 2,21 g, 18 mm.
LRBC II, p.98, nr. 2580, SMKA
Cyzicus, a. 395-408.
Puțin tocită. Inv. 59439.

TECHIRGHIOL

Licinius

1792. AE ↓ 2,10 g, 20 mm.
RIC VI, tip IOVI CONSERVATORI
Cyzicus, a. 311-313. SMKA
Tocită. Inv. 57848.

Constaninus I

1793. AE ↓ 2,24 g, 18 mm.
RIC VI, tip IOVI CONSERVATORI
Nicomedia, SMNA
Tocită, Inv. 57849.

1794. AE ↓ 2,00 g, 19 mm.
LRBC I, p. 13, nr. 466, PT
Ticinum, a. 324-327.
Foarte tocită, Inv. 57846.

1795. AE ↓ 2,33 g, 18,5 mm.
LRBC I, tip DNCONSTANTINI-MAXAVGVOT/XX.a. 324-327.
Tocită, Inv. 57847.

1796. AE ↓ 1,45 g, 13,5 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS (1st), a. 337-341.
Tocită, Inv. 57855.

Constans

1797. AE ↓ 1,27 g, 16,5 mm
LRBC I, p. 21, nr. 859, SMTSA
Thessalonica, a. 341-346
Tocită. Inv. 57853.

1798. AE ↓ 0,94 g, 16 mm.
LRBC I, p. 21, nr. 859, SMTSA
Thessalonica, a. 341-346.
Tocită. Inv. 57852.

1799. AE ↓ 2,74 g, 15,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO, a. 346-350.
Tocită, Inv. 57856.

Constantius II

1800. AE ↓ 2,00 g, 21,5 mm
LRBC II, p. 92, nr. 2295 (FH4), SMNA
Nicomedia, a. 346-350.
Foarte tocită. Inv. 57851.

1801. AE ↓ 1,90 g, 15,5 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICE, a. 355-361.
Tocită. Inv. 57854.

Valens

1802. AE ↓ 2,038 g, 17 mm
LRBC II, tip SECVRITAS REIPVBLICAE a. 367-375.
Tocită. Inv. 57850.

TÂRGUȘOR (ESTER)

Suleyman II

1803. AE Mangâr, 0.99 g, 20 mm
N.P. nr. 472, Saray, 1100H.
Foarte tocită. Inv. 59983.

Ahmed III

1804. AR. Para, 0,60 g, 15,8 mm.
N.P. nr. 523, Kostantiniye, 1115H.
Puțin tocită, perforată, Inv. 59986

Mahmud I

1805. Ar. Para, 0,68 g, 17 mm.
N.P. nr. 578, Konstantiniye, 1143H.
Tocită, perforată. Inv. 59076.

VIILE

Geldern

1806. AR. Taler, 26, 99 g, 40,8 mm.
Delmonte, p. 193, nr. 825, 1644.
Puțin tocită. Inv. 59867.

Mehmed IV

1807. AR. Para, 0,75 g, 17 x 15 mm.
N.P. nr. 458, Misir, 1058 H.
Foarte tocită, perforată. Inv. 59870.

1808. AR. Para, 0,75 g, 16 mm.
N.P. nr. 458, Misir, 1058 H.
Foarte tocită, perforată.
Inv. 59871.

Raguza

1809. AR. Grossetto, 0,62 g, 17,5 mm.
M. Rețetar, II, p. 145, nr. 1569-15981 gr.2, 1645.
Puțin tocită, perforată.
Inv. 59868.

1810. AR. Grossetto, 0,64 g, 17 mm.
M. Rețetar, II, p. 146, nr. 1591-1597 gr.2, 1647.
Tocită, ruptă, perforată.
Inv. 59869.

Franța-Ludovic XIV

1811. AR1/12 ecu, 2,24 g, 20,1 mm
Hoffman, A-turn, 1660.
Puțin tocită, perforată.
Inv. 59873

1812. AR 1/12 ecu, 2,16 g, 20,8 mm
trifoi, 1660
Puțin tocită, perforată.
Inv. 59874.

1813. AR 1/12 ecu, 2,20 g, 21 mm. 1661
Puțin tocită, perforată.
Inv. 59872.

1814. AR 1/12 ecu, 2,10 g, 20,5 mm.
Imitație Av CVILHN... D.G.
PRI?VR
Rv. SOLI:DEO:HONOR:
ET:GL0 1661.
Puțin tocită, perforată.
Inv. 59875.

PASSIM

Sabina (Hadrian)

1815. AE, ↓ 1,80 g, 18 mm
a. 134-138, Roma.
Tocită. Inv. 56942.

Aurelian

1816. AE, ↓ 2,46 g, 21 mm
Cohen², p. 187, nr.105
Tocită, deteriorată. Inv. 57939

Dioclețian

1817. AE ↓ 2,68 g, 21 mm
Cohen², p. 418, nr.29, a. 295-296
Foarte tocită. Inv. 57941

Licinius

1818. AE ↓ 2,43 g, 21,5 mm
RIC VI, tip IOVI CONSERVATORI,
Cyzicus, a.311-313 SMKA
Puțin tocită, Inv. 56941.

1819. AE ↓ 2,95 g, 22 mm
RIC VI, p. 541, nr. 73(pl.2), IA / SMHT
Heracleea, a.313.
Puțin tocită. Inv. 57952.

Constantin I

1820. AE ↑ 1,11 g, 15 mm
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS
(1 ST), A. 335-337.
Tocită. Inv. 57996.

Valens

1821. AE 3 ↑ 2,24 g, 18 mm
LRBC II, tip SECURITAS
REIPVBLICAE, a. 367-375.
Tocită. Inv. 58746

Roman III

1822. AE ↑ 8,23 g, 28 mm
DOW III, 2, p. 676 cls. B
Foarte tocită. Inv. 21588

Mihail IV

1823. AE ↓ 3,75 g, 26 x 24 mm
DOW III, 2, p. 681 cls. C
Foarte tocită. Inv. 21585.

Constantin IX

1824. AE, ↓ 4,04 g, 26, 5 mm
DOW, 2,p.685 cls D.
Tocită, deformată. Inv. 21722

Alexius I

1825. AE ? 3,73 g, 25 mm.
DOW III, 2, p. 702 cls. K
Foarte tocită, ruptă. Inv. 21542.

INDEX I

Împărați și membrii familiei imperiale	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
1	2	3	4
Domitianus	Izvoarele	1754	1
Sabina (Hadrianus)	Dobrogea	1815	1
Aurelianus	Izvoarele	1755, 1756	2
	Dobrogea	1816	1
Diocletianus	Dobrogea	1817	1
Maximinus	Izvoarele	1757, 1758	2
Licinius	Izvoarele	1759	1
	Nisipari	1788	1
	Techirghiol	1792	1
	Dobrogea	1818, 1819	2
Constantinus I	Capidava	1676-1684	9
	Igliţa	1742, 1745-1747	4
	Izvoarele	1760, 1761, 1761a, 1762, 1763	5
	Techirghiol	1793-1796	4
	Dobrogea	1820	1
Constans	Capidava	1685-1687	3
	Hârșova	1738, 1739	2
	Igliţa	1743	1
	Izvoarele	1764, 1765	2
	Techirghiol	1797-1799	3
Constantius II	Capidava	1688-1699	12
	Constanţa	1724-1728	5
	Igliţa	1748	1
	Izvoarele	1766-1770	5
	Nisipari	1789	1
	Techirghiol	1800, 1801	2
Valentinianus I	Capidava	1702	1
	Constanţa	1729	1
	Izvoarele	1771	1
Valens	Adamclisi	1672, 1673	2
	Capidava	1700, 1701	2
	Constanţa	1730	1
	Hârșova	1740	1
	Izvoarele	1772, 1773	2
	Techirghiol	1802	1
	Dobrogea	1821	1
Magnus Maximus	Adamclisi	1703	1
Valentinianus II	Capidava	1704	1
	Izvoarele	1774	1
Theordosius I	Adamclisi	1674	1

1	2	3	4
Arcadius	Constanța	1733	1
	Igliță	1749	1
Honorius	Capidava	1707	1
	Slava Rusă	1791	1
Arcadius (Honorius)	Capidava	1705, 1706	2
	Constanța	1734	1
	Izvoarele	1775-1779	5
Anastasius	Capidava	1708	1
	Constanța	1735	1
	Hârșova	1741	1
Justinus I	Capidava	1709	1
	Constanța	1736	1
Justinianus I	Adamclisi	1675	1
	Capidava	1710-1713	4
	Constanța	1736a	1
	Izvoarele	1780-1785	6
	Nisipari	1790	1
Justinus II	Capidava	1714-1721	8
	Isaccea	1750	1
	Izvoarele	1786	1
Tiberiu-Constantin	Capidava	1722	1
Mauriciu-Tiberiu	Capidava	1723	1
Focas	Constanța	1737	1
Vasile II - Constantin VIII	Limanu	1787	1
Roman III	Dobrogea	1822	1
Mihail IV	Dobrogea	1823	1
Constantin IX	Dobrogea	1824	1
Roman IV	Isaccea	1751	1
Mihail VII	Isaccea	1752	1
Alexius I	Dobrogea	1825	1
Ioan II Vatatzes	Isaccea	1753	1
Ludovic XIV	Viile	1811-1813	3
Mehmed IV	Viile	1807, 1808	2
Suleyman II	Târgușor	1803	1
Ahmed III	Târgușor	1804	1
Mahmud I	Târgușor	1805	1

INDEX II

Monetăria	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
Antiochia	Izvoarele	1757	1
Cairo	Viile	1809, 1810	2
Constantinopol	Adamclisi	1674, 1675	2
	Capidava	1682, 1683, 1708-1712	
		1714, 1716-1718, 1723	23
	Constanța	1730, 1735, 1736, 1737	4
	Hârșova	1741	1
	Iglița	1746, 1749	2
	Izvoarele	1768 1771, 1777	
		1780-1785	9
	Nisipari	1790	1
	Târgușor	1804, 1805	2
Cyzicus	Capidava	1680, 1681, 1713	3
	Constanța	1736 a	1
	Izvoarele	1759, 1762, 1776	3
	Slava Rusă	1791	1
	Techirghiol	1792	1
	Dobrogea	1818	1
Heracleea	Constanța	1733	1
	Iglița	1743	1
	Dobrogea	1819	1
Magnesia	Isaccea	1753	1
Nicomedia	Capidava	1679, 1722	2
	Nisipari	1789	1
	Techirghiol	1793, 1800	2
Paris	Viile	1811	1
Raguza	Viile	1809, 1810	2
Roma	Izvoarele	1754	1
	Dobrogea	1815	1
Saray	Târgușor	1803	1
Siscia	Capidava	1687	1
	Iglița	1748	1
Thessalonica	Capidava	1678, 1697, 1715	3
	Isaccea	1750	1
	Izvoarele	1764, 1765, 1769, 1786	4
	Nisipari	1788	1
	Techirghiol	1797, 1798	2
	Iglița	1742	1
Ticinum	Izvoarele	1761, 1761a	2
	Techirghiol	1794	1

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES EN DOBROUDJA

– Résumé –

Les auteurs présentent un nombre de 156 monnaies romaines, byzantines et médiévales découvertes en Dobroudja.

On remarque un fragment du trésor de Viile récemment récupéré et on y présente la liste de la nouvelle structure de celui-ci.

Dans la chronique on inclut aussi d'importants lots de Capidava, Constantza et Izvoarele, auxquels on ajoute d'autres pièces découvertes à travers tout le territoire danubien – pontique.

VARIA

MOMENTE ALE COLABORĂRII ÎNTRE INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE AL ACADEMIEI ROMÂNE ŞI MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE DIN CONSTANŢA – EVOCĂRI LA ANIVERSAREA A 160 DE ANI DE ACTIVITATE A INSTITUŢIEI BUCUREŞTENE ŞI 80 DE ANI DE INVESTIGĂRI LA HISTRIA

ADRIAN RĂDULESCU

A devenit deja o obișnuință în zilele noastre să aniversăm fapte, instituții, oameni etc. Mi se pare însă onorabil să aducem în prim plan o instituție academică, după cum se vede, una dintre cele mai vârstnice. Iar cuplarea acestei aniversări cu performanțele dobândite în decursul a opt decenii pe câmpul investigațiilor specifice, în cazul nostru în cetatea milesiană de pe malul lacului Sinoe, în Dobrogea, sporește considerabil valoarea emoțională a unui adevărat act istoric.

Interesul pentru antichitățile dobrogene devine pentru Gr. Tocilescu o coordonată majoră a preocupărilor de după 1878, anul reintregirii acestei singure provincii românești sud-dunărene, în hotarele naturale ale țării. Se știe că încă din 1882 începe să-și risipească energiile la Adamclisi, atât la Monumentul triumfal cât și la cetate, în compania unor savanți străini cărora le-a încredințat compartimente importante de cercetare în decursul anilor. Semnează cu O. Bendorf și G. Niemann, monografia Tropaeului. Editează apoi singur **Fouilles et recherches archéologyques en Roumanie: communications faits à l'Academie des Inscriptions et Belles Letres de Paris, 1882-1899**, Buc. 1900 – lucrare de referință pentru Dobrogea în care sunt abordate componente care privesc Monumentul, Cetatea Tropeeană, Valurile din Cernavoda și Constanța, multe inscripții grecești și latine etc.

Cercetările de la Adamclisi, în campaniile dintre 1882-1909 (anul dispariției sale premature) s-au executat cu un larg concurs al prefecților constănțeni – a căror preocupare concentrată cel mai adesea spre reorganizarea provinciei transdunărene, nu le-a scăzut și interesul pentru marele vestigiu roman.

Traducătorul Iliadei și Odisseei, George Murnu, în scurta sa perioadă la directoratul Muzeului Național de Antichități, a executat unele săpături la Adamclisi, și are două articole prețioase privind cetatea, mai cu seamă basilica cisternă. Însă cel care avea să reprezinte știința arheologică românească, de la înălțimi olimpice, este uriașa personalitate a lui Vasile Pârvan, numit la conducerea Muzeului Național de Antichități în 1910. Ca și Tocilescu, V. Pârvan își va clădi un uriaș soclu științific, tocmai din antichitățile dobrogene, fiindcă în neobosita sa strădanie circumscrisă unei

vieți atât de scurte, a investigat Histria, Ulmetum, Callatis (?), Tomis ș.a., fără să mai reiterăm numeroase opere fără de care nu se poate concepe nici o altă interpretare asupra antichităților de la Dunărea de Jos.

Am stăruit asupra celor două nume ilustre, nu întâmplător. Ci, fiindcă amândoi învățații au fost conștinenți că fără o instituție muzeală în orașul de reședință al Dobrogei, ar fi foarte greu să se asigure o permanentă asistență a viitoarelor investigații. În vederile lor, muzeul preconizat trebuia să aibă un statut juridic, bine precizat; muzeul trebuia să depășească în mod categoric dimensiunile insignifiante ale unor colecții improvizate, fără adăpost și fără evidență, așa cum deja se înfiripaseră la Constanța, grație inimosului prefect Remus Opreanu. De pe atunci deci se face simțită colaborarea între Academia Română prin Muzeul Național de Antichități și autoritățile constănțene, în domeniul antichităților.

"Prin grija Academiei Române, prin Muzeul Național de Antichități și autorităților de la Malul Mării, au fost întreprinse săpături arheologice și periegheze în întreaga Dobroge" (Pontica, XII, Constanța, 1979, p. 17).

Încă și alți demnitari și academicieni au simțit nevoia să sprijine înființarea unui adevărat muzeu la Constanța. În 1886 M. Kogălniceanu reclama protecția pentru monumentele istorice și arheologice din Dobrogea, iar o instituție a lor era cu atât mai mult necesară cu cât ceea ce alcătuise cândva, în 1882, Remus Opreanu, dispăruse într-un incendiu. Atât cât s-a salvat, inscripții, fragmente de arhitectură, vase mari, ș.a., au fost orânduite în "grădina publică". Al Papadopol–Calimach și G. Sion, vorbeau despre "muzee provizorii ale Dobrogei"; dar chiar numai și atât demonstrează preocupările Academiei, amplificate încă și de D. A. Laurian. La îndemnul acestora, prefectul Constanței din acea vreme, F. Scheletti, emite decizia nr. 13, din 26 septembrie 1889, din care spicuim esențialul: "... un muzeu va fi creat la Constanța, care va fi instalat pentru moment într-un local desemnat expres de Prefectură".

La Academia Română, până la război, se prezentau comunicări savante asupra activităților dobrogene. Alături de Gr. Tocilescu, se face auzit V. A. Urechia, care aducea la cunoștință existența unui mozaic găsit la Constanța, în pericol să se distrugă. Se pare că este vorba de ceea ce astăzi se numește "Edificiul roman cu mozaic".

Dispariția lui Gr. Tocilescu în 1909, face să eșueze proiectul construirii unui local destinat arheologiei, așa cum se prefigura, și cam aceeași soartă o vor avea nenumăratele demersuri inițiate de V. Pârvan, care, după preluarea conducerii la Muzeul Național de Antichități, în 1911, adresează un raport (nr. 267 din 7 decembrie 1911, aflat acum în arhiva Muzeului Național de Antichități, pentru anii 1911-1915; cf. V. Pârvan, **Zidul cetății Tomi**, în ARMSI, XXXVII, 1914-1915) – Ministerului Instrucțiunii, iar Ministerul, prin ordinul dat la 27 octombrie 1911, își dă acordul. Se părea că muzeul tomitan căpăta "de jure", undă verde. Cu toate acestea, o clădire nouă, nu s-a făcut. În schimb, putem vorbi de un muzeu de antichități la malul mării, ca o anexă a aceluia de la București, având-l în frunte pe primul său intendent, prof. N. Orghidan, căruia i-a urmat prof. I. Ghibănescu – la 12 septembrie 1912 – ambii aleși de V. Pârvan. I. Ghibănescu face importante mărturii în Anuarul Monumentelor Istorice din 1914, din care merită să reținem aici: "Din cauza lipsei totale de fonduri, personal n-am putut întreprinde nimic în afara orașului Constanța; nu ni s-au adus la cunoștință alte lucruri și descoperiri în afara celor pe care le-a întreprins Direcția Muzeului Național din București la Caranasuf-Histria. În consecință, ne-am îndreptat atenția spre vestigiile antice ale orașului și, în măsura posibilităților noastre, le-am scăpat de

la distrugere; câteva antichităţi au găsit adăpost în secţia locală a Muzeului Naţional (deci muzeul tomitan, n.n.), între care unele prezentau o importanţă particulară pentru istoria antică şi care formează obiectul unui inventar detaliat alcătuit acum de către Directorul Muzeului Central din Bucureşti".

Pentru o mai susţinută preocupare de salvare a monumentelor din Dobrogea, şi pentru a întreţine o campanie de educaţie civică în scopul protecţiei lor, I. Gibănescu cheamă şi primeşte la Constanţa conferenţiari de marcă, între care amintim profesorii C. Istrate, N. Iorga, V. Pârvan, G. Murnu, Al. Lepădatu etc.

În 1915, V. Pârvan începe săpăturile la zidul cetăţii Tomis. În improvizaţia muzeală din Parcul Comunal, se adunaseră multe antichităţi, colecţii augmentate apoi prin amintitele săpături – prilej pentru publicarea lor de către Magistrul însuşi, apoi de Paul Nicorescu şi D. M. Teodorescu.

Războiul avea însă să ducă la sistarea cercetărilor, pretutindeni în Dobrogea, precum şi la încetarea oricăror căutări de fonduri pentru clădire. Starea precară astfel schiţată pentru construcţie avea să treneze mult.

Oricum, prof. C. Brătescu, avocatul I. N. Roman şi alte personalităţi din oraşul de la mare, sprijinţi de V. Pârvan, C. Moisil, G. Murnu adevăraţi campioni ai integrării reale a provinciei transdanubiene în viaţa culturală românească, căuta mijloace pretutindeni. Mai ales V. Pârvan, în cădrul unui program pe care-l concepuse, afirmă: "o exploatare metodică a Dobrogei va duce la crearea unor mari muzee în aer liber pentru toate civilizaţiile" şi, "un muzeul regional la Constanţa va fi o problemă de necesitate absolută, ştiinţifică şi culturală" (V. Pârvan, Probleme de arheologie în România, în "Transilvania", Sibiu, 1921, p. 189), vizând deci o instituţie propriu-zisă, care să reprezinte antichităţile, aşa după cum am arătat că se născuise şi înainte de război. În acest scop a colaborat cu primarul Constanţei, Virgil Andronescu, fost elev al lui Gr. Tocilescu.

Trecerea lui V. Pârvan în nefiinţă (1927), paralizează parcă orice iniţiativă, nu neapărat pentru muzeul tomitan, cât pentru întreaga cercetare naţională.

Pregătirea serbărilor legate de semicentenarul dobrogean, duce la înjghebarea unei expoziţii muzeale într-o aripă a Primăriei, în 1928, acolo unde astăzi este Sala Tezaur a Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa. În 1930 funcţionează din plin ca instituţie de stat în frunte cu prof. C. Brătescu. În jurul său se vor desfăşura nenumărate activităţi, fiind aplicate nenumărate decizii luate în consens cu direcţia Muzeului Naţional de la Bucureşti, cârmuit de Ion Andrieşescu şi mai apoi de Vladimir Dumitrescu.

Subliniem că încă din 1924 se afirma pe şantierul de la Histria şi apoi pe cel de la Capidava, de pe limes-ul dunărean, Gr. Florescu, cel care, printr-o generozitate de excepţie, avea să îmbogăţească patrimoniul constănţean, cu numeroase vestigii. La Callatis, Oreste Tafrali şi mai ales Theofil Sauciuc-Săveanu, îşi asumaseră mari responsabilităţi de investigare. Înaintea celei de a doua conflagraţii, susţinea adevărate campanii la Adamclisi, Paul Nicorescu; începuseră săpăturile lui Gh. Ştefan la Diogenţia; iar la Histria, Scarlat Lambrino cu soţia sa, Marcelle, şi cu tânărul Dinu Adameşteanu, mergeau pe urmele lui V. Pârvan.

La îndemnul lui C. Brătescu, mulţi dintre cercetătorii bucureşteni au dăruit materiale arheologice Constanţei, ceea ce aflăm din Analele Dobrogei, unde Gr. Florescu scria în 1936: "În Muzeul Regional s-au strâns până acum un număr important de monumente a căror importanţă documentară, istorică – şi în mod egal, muzeografică –

este mult apreciată de vizitatori între care mulți străini".

Apoi, apariția volumului **Histoire ancienne de la Dobroudja**, a lui Radu Vulpe, avea să producă un ecou cu efecte nebănuite în opinia intelectualilor constănțeni, mulți dintre ei tributari educației căpătate la București sau la Iași, unde funcționau ca dascăli universitari cercetătorii și autorii lucrărilor despre antichități publicate mai frecvent în Dacia, Analele Dobrogei etc.

A doua conflagrație mondială cu toate ororile sale resimțite din plin în orașul de pe malul mării, întrerupe brutal și violent preocupările nobile pentru trecutul nostru multimilenar, cu străluciri în antichitata clasică a Dobroegi. Abia după 1949 se vor relua activitățile de cercetare, desigur, în condiții schimbate. Oricum, prezența în Dobrogea a arheologilor Academiei, este tot mai frecvent solicitată, pe de-o parte din imbold personal vis-à-vis de cercetările abandonate cândva, la Callatis, Diogenția, Arrubium, Histria, Capidava etc., care constituiau imperative firești în continuitate, pe de alta, fiindcă trebuiau urmărite excavările (mai mult manuale) pe canalul Dunăre-Marea Neagră, în prima sa ediție, stalinistă, dintre anii 1949-1953. Au fost salvate nenumărate vestigii, pe traseul Cernavodă-Constanța, pertinent ilustrate în literatura de specialitate. Se putea conta totuși în împrejurările ostile liberei manifestări a imperativelor cercetării și pe un mic muzeu constănțean – acela care luase ființă în 1952, într-o anexă a Cazinoului. Se aflau în activități universitare și în cercetările de teren, Emil Condurachi, Ion Nestor, Gh. Ștefan, Dumitru Berciu, Ion Barnea, mai tinerii pe atunci Eugen Comșa, Petre Diaconu, C. Preda, Emilian Popescu etc.

Comanditată și adaptată artificial cerințelor unicului partid, restructurarea cultural-științifcă din epocă, a impus aprofundarea colaborării strânse dintre Muzeul Național de Antichități și Muzeul Regional al Dobrogei, în condițiile în care, în anul 1956, prima instituție devine un Institut de cercetare arheologică, condus de Emil Condurachi, cea de a doua, se reorganizează temeinic sub conducerea inimosului arheolog, adus de la București în acest scop, Vasile Canarache.

Entuziast și întreprinzător, V. Canarache ajutat încă de pe atunci de câțiva tineri, cărora le-a insuflat patima muzeală și arheologică, face să se pună bazele unei instituții muzeale moderne la Constanța, cu programe vizând salvările de monumente, cercetarea și, în special, valorificarea muzeală a vestigiilor dobrogene, în muzee și în aer liber.

Adaptările la obiective ideologice de tipul acelora care se manifestau în epocă, în dorință manifestă să se așeze aura patriotismului pe o cultură ce se dorea socialistă, au dat posibilitatea nesperată ca în mod voalat V. Canarache și subalternii, să orienteze fondurile spre dobândirea unui muzeu nemarcat de ideologii absurde. Au reușit, în atmosfera de reparații, amenajări, solicitări diverse ș.a., să asigure la înalți parametri, desfășurarea festivităților date de sărbătorirea "Bimilenarului nașterii lui Publius Ovidius Naso". La Constanța și la statuia marelui exilat, s-au strâns reprezentanți și specialiști în opera ovidiană, veniți din toate țările de sorgine latină, care, sub bagheta profesorului clujean Nicolae Lascu, au omagiat pe acela care între anii 9 și 17 p. Chr., a trăit relegat la Tomis, unde a dat omenirii celebrele "Scrisori din Pont".,

În paralel, se încurajau cercetările de la Histria, de sub conducerea Acad. Em. Condurachi, susținut de noul director al Muzeului Regional al Dobrogei, care într-o clădire special amenajată, își deschidea porțile marelui public, la 30 decembrie 1958. Se susțineau financiar lucrările lui C.S. Nicolaescu–Plopșor, ajutat de N. Harțuchi, la Gura Dobrogei și la Cheia. Apoi, descoperirea la Murfatlar, cu totul ocazională, a marelui

ansamblu rupestru din dealul de cretă, datând din sec. IX–XI, face ca muzeul constănțean să susțină primii doi ani de săpături, colectivul inițial fiind alcătuit din prof. I. Barnea, arh. V. Bilciurescu și, de la Constanța, A. Rădulescu; lor li se vor adăuga, succesiv, P. Diaconu și R. Florescu. În chip similar se lucra pe șantierul necropolei de incinerație din sec. X-XI, de la Castelu, unde în trei campanii au fost prezenți pe șantier, simultan sau prin rotație, Eugen Comșa, Maria Comșa, N. Harțuche și A. Rădulescu.

S-au reluat cercetările la zidul de incintă tomitan, acelea întrerupte de V. Pârvan în anul primului război mondial. Aspirând la o mai strânsă colaboare cu Academia, s-a format un colectiv de cercetători în care figura: Th. Sauciuc–Săveanu, Iorgu Stoian, Szekely Zoltan (de la Sfântu Gheorghe), Theofil Ivanov de la Sofia, Adrian Rădulescu, Gh. Vecerdea și Al. Popeea, de la Constanța.

La Limanu și Techirghiol sunt inițiate și susținute material, investigații de epocă neolitică la care au participat Mircea D. Matei și Eugen Comșa.

În vara anului 1959, s-a descoperit în săpăturile de fundații ale unui bloc de locuit din Piața Ovidiu, Edificiul roman cu mozaic; s-au urmărit îndeaproape săpăturile de fundații ale unor vile de odihnă de pe faleza Mangaliei, și în zona de sud-est, prin participarea lui Gh. Bichir, A. Rădulescu, Romulus Popa-Bran, și mai apoi, un larg colectiv de la Institutul de arheologie, în care figurau: Constantin Preda, Petre Diaconu, Radu Florescu, Gh. Bichir, ș.a. Atunci s-a descoperit prin săparea unui tumul, mormântul cu papirus (1959).

Același incitant și plin de râvnă V. Canarache, impune atenției cercetătorilor necesitatea obiectivă a restaurării Monumentului Triumfal de la Adamclisi, pentru care se țin dezbateri vii la Academie, la Direcția Monumentelor Istorice sau la Muzeul constănțean. Sunt adesea prezenți Acad. C. Daicoviciu și Acad. Em Condurachi; D. M. Pippidi și Ion Nestor – membrii corespondenți; apoi, Gh. Ștefan, D. Berciu, D. Tudor, Vl. Dumitrescu, Bucur Mitrea, R. Bordenache, V. Bilciurescu, P. Diaconu, E. Comșa ș.a.

Își intensifică opera de restaurare și conservare Direcția Monumentelor Istorice, la Histria, Adamclisi, Constanța și Basarabi, la obiectivele de importanță cardinală pentru patrimoniul cultural național. Considerăm că a fost epoca cea mai benefică pentru arheologia constănțeană în strânsă conlucrare cu Direcția Monumentelor Istorice și cu Ministerul Culturii. Eforturile arheologilor, arhitecților, istoricilor ș.a. dincolo de meschine orgolii, s-au constituit într-un front comun de salvare a patrimoniului național, cu rezultate remarcabile.

Se ridică din anonimatul indolenței provinciale, Tulcea – tocmai ca rezultat al solicitărilor imperioase date de vestigiile trecutului. Și în nordul Dobrogei, ca și în sud, se lucrează în colective mixte și adesea cu fonduri tot din surse diferite: Academie, Muzee. Colaborările vor continua și după dispariția lui V. Canarache, în 1969, poate chiar mai liberate de ambiții și cu o mai mare doză de echilibru și obiectivitate în procesul științific tot mai mult preferat ușoarelor conotații subiective.

Exemplul cel mai concludent care vine să ilustreze acest curs al colaborării, ne îndeamnă să evocăm reuniunea sesiunii de toamnă a Muzeului tomitan, din anul 1975. Istorici, arheologi, arhitecți, critici de artă ș.a., au dezbătut – pentru a câtă oară ?! – vechile propuneri de restaurare a Monumentului triumfal de la Adamclisi – în condiții date de schimbarea conducerii la Muzeul tomitan, și a unei optici aparte în jurul monumentului, care-și făcea locul în opinia publică.

La această sesiune, între personalitățile care au participat direct la dezbateri,

amintim pe Em. Condurachi, C.C. Giurescu, D.M. Pippidi, Radu Vulpe, D. Tudor, H. Daicoviciu, N. Gostar, V. Drăguț, arh. V. Bilciurescu, arh. Gh. Dumitrașcu și semnatarul acestor note.

Cu argumente pro și contra au fost reiterate vechile planuri ale reconstituirilor, fie istoriate, fie autoportante. S-a impus cea de-a doua variantă, penru că asigura imaginea integrală a Monumentului, conserva nucleul original de piatră și mortar, pe loc – ferindu-l de agenții atmosferici distructivi – iar pietrele originale, al căror plasament în componența ornamentică a stereobatului încă mai trebuie analizat, se adăposteau într-un muzeu anume construit – în centrul civic al comunei Adamclisi. Ceea ce s-a și făcut, lucrările încheindu-se în 1977. Complexul dat de tripticul: Monument triumfal, Cetate și Muzeu, constituie neîndoielnic o pildă de asigurare și valorificare muzeală a unor vestigii atât de prețioase pentru etnogeneza românească, în spațiul provinciei Moesia Inferior.

La scurtă vreme, mai precis după 1980, se dădeau în folosință clădirea Complexului arheologic Histria, o împlinire a visurilor atâtor arheologi care au lucrat în acest șantier – școală a României începând cu Vasile Pârvan, continuând cu Scarlat Lambrino, Emil Condurachi, D.M. Pippidi, Constantin Preda și acum, Petre Alexandrescu și Al. Suceveanu. Expoziția sa este rod al participării efective la organizare atât a muzeografilor constănțeni cât și a cercetătorilor histrioți.

Sesiunile anuale de la Constanța, au adus nenumărați pătimași ai acestei minunate științe, nu numai de la București, ci și din întreaga țară – listele participanților incluzând întotdeauna nume de rezonanță. Lor, însă am avut prilejul să le adăugăm câteva prestigioase reuniuni internaționale, a căror organizare a revenit Institutului de arheologie, acesta împlinindu-și obligațiile cu sprijinul masiv al Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.

În 1972 s-au desfășurat lucrările celui de-al IX-lea Congres Internațional de Studii asupra frontierelor Imperiului roman – Mamaia 7-13 septembrie. Organizatorii, în frunte cu prof. D.M. Pippidi au ales Constanța–Mamaia, contând pe sprijinul de aici, efectiv, special material. Într-adevăr Muzeul Constanța a suportat în mare parte obligațiile reclamate de prezența a peste 200 de participanți din străinătate și din țară – mai ales croaziera pe Dunăre, de la Capidava la Tulcea.

Referitor la acest eveniment științific internațional aflăm dintr-un articol scris de Radu Vulpe pentru omagierea lui Vasile Pârvan în anul congresului, când se împlineau 90 de ani de la nașterea savantului: "Încă din 1906, pe când se afla la studii în străinătate, o importantă inscripție de la Salsovia, din timpul Împăratului Licinius (...) îi dă prilej să-și exprime primele considerații asupra romanității la Gurile Dunări și preconizează, cel dintâi, cercetarea organizată a limes-ului Dunării de Jos. O problemă care, cerând enorme mijloace materiale, dar a cărei importanță deosebită s-a văzut cu prilejul Congresului Internațional de la Mamaia din septembrie 1972, despre "Frontierele romane", când tocmai acest Limes s-a aflat în centrul atenției savanților adunați din toată lumea (Tomis, an VII, nr. 16(82), 25 oct. 1972, p. 13).

Aceleași rațiuni ale conlucrării fructuoase cu Muzeul tomitan au determinat pe prof. D. M. Pippidi să aleagă tot Constanța pentru desfășurarea unei a doua mari manifestări științifice: cel de-al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină, desfășurat între 9-15 septembrie 1977.

Au participat J. și L. Robert, G. Barbieri, D.von Berchen, P. Herrman, H. Krumrey, G. Mihailov, D.M. Pippidi, H.G. Pflaum ș.a. Secretariatul Congresului, asigurat de

prof. Emilian Popescu, a conlucrat perfect cu conducerea Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa. Au participat 325 de cercetători din 30 de ţări de pe toate continentele. Lucrările s-au desfăşurat în localul Institutului de Învăţământ Superior – acum Universiattea "Ovidius" – cu memorabile excursii, la Histria în chip predilect, iar la Adamclisi, pentru a se admira splendoarea complexului arhitectonic–muzeal.

Pentru menţinerea unui climat plăcut de studii arheologice, sesiunile anuale de la Constanţa au fost susţinute cu regularitate; lor le adăugăm nenumăratele delegaţii străine, trimise de Academie, care întotdeauna s-au bucurat de solicitudinea locală, onorânduli-se prezenţa cu vizite la marile monumente sau în conferinţe şi discuţii de specialitate.

Tocmai de aceea, amintim organizarea în 1985, împreună cu Institutul de arheologie, în componenţa căruia intra şi Institutul de tracologie, condus atunci de Prof. D. Berciu, azi de Dl. Petre Roman a celui de-al VIII Simpozion naţional de tracologie, cu tema: "Moşteniri traco-daco-gete şi romane în contextul unităţii şi continutăţii poporului român în Dacia Pontică". Rezultatele se văd în volumul consacrat evenimentului.

Apoi, în 1991, înregistrăm ca eveniment marcant reuniunea ştiinţifică, cu participare internaţională numeroasă, consacrată celor 2500 de ani de istorie a Tomisului, dovedită arheologic şi a 2250 de ani de atestare scrisă. Şi de data aceasta membri Institutului de arheologie au fost prezenţi, dezbaterile şi vizitele la obiectivele arheologice, creând o impresie deosebită participanţilor din afară. Iar în perioada 29 iunie – 3 iulie 1992, în colaborare directă cu acelaşi for academic de la Bucureşti, la sugestia şi sub auspiciile lui Petre Alexandrescu, s-a organizat Colocviul internaţional: "Milet – Didyma – Histria – Berezan – Olbia", prilej de analiză a complexului fenomen colonizator elen, din bazinul vestic şi nord-pontic. Specialişti din Germania, Franţa, Rusia şi Ucraina s-au remarcat prin contribuţii valoroase, rod al propriilor cercetări din ultimii ani.

Am redat până aici unele aspecte mai de seamă care s-au referit la conlucrări şi sprijin reciproc pentru investigarea şi cunoaşterea patrimoniului comun de arheologie şi istorie.

Sperăm că disponibilitatea noastră pentru o mai largă receptare a necesităţilor forului de arheologie românească, să funcţioneze în continuare în chip fructuos, aceasta atâta timp cât vor fi sprijinite interesele majore ale ştiinţei pe care o servim în comun şi cât timp înţelegerea şi diferenţa reciprocă capătă dimensiuni reale şi certe.

Să nu se uite că Muzeul de istorie naţională şi arheologie din Constanţa s-a născut din nevoia salvării şi cercetării atâtor valori ale patrimoniului arheologic de pe cuprinsul Dobrogei, şi pe de altă parte ca un tentacul al Academiei Române. Cum altfel s-ar explica demersurile insistente ale lui Gr. Tocilescu, Vasile Pârvan şi în special, realizările lui Vasile Canarache şi ale succesorilor săi ?

De aceea se impune să dobândim mai mult în viitor în domeniile cercetării dobrogene, colegii de la Bucureşti înţelegând însă că imaginea unei instituţii cum este cea din Constanţa, merită solicitudine şi diferenţă în câmpul cercetării care nu poate constitui apanajul nimănui. O clipă să nu se uite că "frânturile de diamant, tot diamant sunt". Şi că aceste frânturi ar putea constitui un singur corp, dacă nu material, dar măcar afectiv; s-ar putea ! Şi de ce n-am avansa în chipul acesta sugestia, acum la moment aniversar, că la Constanţa ar putea funcţiona foarte bine un institut al civilizaţiilor Mării Negre, cu preocupări predilecte pentru arheologie ?

Urăm "La mulţi ani" Institutului de arheologie !

RECENZIE : ADELINA PIATKOWSKI, **ISTORIA EPOCII ELENISTICE,** EDITURA ALBATROS, BUCUREȘTI, 1996, 338 PAGINI

ALEXANDRU SUCEVEANU

Recent a apărut în generoasa editură Albatros lucrarea doamnei profesor Adelina Piatkowski, **Istoria epocii elenisteice**. Profesor titular la catedra de Filologie Clasică a Universității București, d-na Adelina Piatkowski s-a impus de mai multă vreme printr-o serie de lucrări în domeniul de graniță dintre filologia clasică și istoria antică. Ajunge să citâm aici traducerile comentate din istoricii Herodot (în colaborare cu Felicia Vanț-Ștef; Editura Științifică, 1957), Cassius Dio (Editura Știițifică, 1973– 1981) și Polybiu (volumele II – III, Editura Științifică, 1988 – 1995; primul volum a fost îngrijit de Virgil C. Popescu). Apoi, după o serie de opere de strictă filologie clasică, cum ar fi **Istoria literaturii grecești** (în colaborare cu Maria Marinescu - Himu); Editura Științifică, 1972), **Influența poeziei grecești asupra literaturii latine** (Editura Universității, 1976) și dicționarul **Scriitori greci și latini** (colaborare și coordonare împreună cu Nicolae I. Barbu; Editura Științifică și Enciclopedică, 1978) sau de filozofie (traducerea și comentariul textelor păstrate din Democrit, în lucrarea **Filozofia greacă până la Platon**, în colaborare cu Ion Banu; Editura Științifică și Enciclopedică, 1979–1994), d-na Adelina Piatkowski revine în domeniul său predilect, cel al istoriei antice, oferindu-ne mai întâi **O istorie a Greciei antice** (Editura Albatros, 1988), căreia îi urmează, cronologic, lucrarea pe care am onoarea să o prezint în cele ce urmează.

Definită conceptual încă din J.G. Droysen, epoca elenistică se întinde de la moartea lui Alexandru cel Mare (323 a. Chr.) până la victoria de la Actium a lui Octavian, viitorul prim împărat al Imperiului Roman, asupra lui Marcus Antonius (31 a. Chr.) și reprezintă momentul maximei extensiuni teritoriale a "miracolului grecesc" atât în fruntariile stabilite de cuceririle marelui rege macedonean, cât și mult în afara acestora.

Perioada diadohilor (urmașii imediați ai lui Alexandru cel Mare), deschisă prin înțelegerile de la Babylon (323 a. Chr.) și reconfirmate doi ani mai târziu la Triparadeisos (321 a. Chr.), marchează inevitabila fărâmițare a imensului imperiu al lui Alexandru cel Mare și se încheie în 281 a. Chr., când, în bătălia de la Kurupedion, moare ultimul dintre diadohi, Lysimah.

Acum se definesc pentru mai bine de două secole marile unități statale elenistice, și anume Egiptul Lagid, Asia Mică Seleucidă și Macedonia Antigonidă, pe lângă o serie de alte state cu o întindere – sau măcar importanță – mai mică (Pergamul, Pontul, Iudeea, Armenia, Bithynia, Paflagonia, Commagene, Cappadocia, Galatia, Cilicia,

Pisidia, Caria, Cyrene), aceasta fără a mai pomeni marele regat al parților arsacizi. Perioada 280-215 a. Chr. reprezintă așadar scurta epocă a grandorii formațiunilor statale înființate pe rămășițele imperiului lui Alexandru cel Mare, perioadă marcată pe de o parte de așa-numitele războaie siriene dintre Ptolemei și Seleucizi, pe de alta de tentativele – mai mult sau mai puțin reușite – ale Antigonizilor de a-și subordona Grecia.

Pericolul cel mai mare venea însă din altă parte. Tânăra Republică Romană, care-și încheiase sau era pe cale să-și încheie cucerirea Peninsulei italice, a Sciliei, a nordului Africii (prin cele trei războaie punice) și a Spaniei, pătrunde în forță în Orient și, după ce în prealabil pusese piciorul în Peninsula Balcanică prin așa-numitele războaie ilirice (229–219 a. Chr.) atacă în cursul altor trei războaie (215–168 a. Chr.) Macedonia bravilor regi Filip al V-lea și Perseu, transformând-o în 148 a. Chr. în provincie romană (nu însă și Grecia, care va fi redusă la această condiție abia în vremea lui Augustus). În același timp, romanii îl învinge pe Antiochos cel Mare (în bătălia de la Magnesia din 190 a. Chr., prin același genial strateg, P. Cornelius Scipio Africanul, care-l învinsese în marea bătălie de la Zama din 202 pe Hannibal), moment ce va marca începutul declinului puterii seleucide.

Măcar ca evenimentele următoare vor fi avut o importanță crucială pentru istoria elenismului, ele sunt tratate mai sumar de autoare, într-un ultim capitol al lucrării. Ajunge, pentru completarea sumarei noastre prezentări, să reamintim că după instalarea fermă a romanilor în Asia Mică, prin moștenirea din 133 a. Chr. a regatului attalid al Pergamului, urmează ascensiunea marelui rege al Pontului, Mithriade al VI-lea Eupator, pentru a cărui anihilare a fost nevoie de intervenția celor mai destoinici generali romani, ultimul dintre ei, Pompeius cel Mare, definitivând în 63 a.Chr. organizarea romană a Asiei Mici. Supremația acestuia în Orient (viitoarea diviziune a Imperiului Roman în cel răsărit și cel de apus pare a se prefigura încă de pe acum) ia sfârșit odată cu victoria lui Caesar de la Pharsalos din 48 a. Chr. Lui Pompeius îi urmează în Orient, prin înțelegerile celui de-al doilea triumvirat, Marcus Antonius, care va fi înfrânt la rându-i (Actium, 31 a. Chr.) de către Octavianus Augustus.

Mai puțin densă – cum spuneam – pentru această ultimă etapă, narațiunea istorică a d-nei Adelina Piatkowski se remarcă prin bogăția informației, prin claritatea și coerența expunerii, în fine – cum era și de așteptat – printr-o exemplară cunoaștere a textelor antice (în special, firește, a lui Polybiu).

Dar simpla enumerare a acestor evenimente istorice nu-i pare suficientă - și pe drept cuvânt – autoarei pentru înțelegerea elenismului în toate complexitatea sa, ceeace o determnină să dedice o serie de capitole analizei acestui fenomen, atât în mediul urban cât și în cel statal. Întemeiată pe o bună cunoaștere a tuturor celorlalte categorii de surse (epigrafice, numismatice, arheologice, arhitectonice sau urbanistice, așa cum au fost mai demult utilizate, printre alții, de Mihail Gramatopol în a sa **Civilizație elenistică**, apărută în 1974), Domnia Sa reușește să ne convingă în mare măsură de unitatea lumii elenistice, fie și numai la nivel citadin. Astfel este sigur că sub oblăduirea unor magistraturi din ce în ce mai precis diversificate, de o reală libertate sau autonomie se bucurau tot mai puține cetăți. Unei intense activități economice (în special de natură comercială, susținută acum, pe lângă marile centre din regatele ptolemaic și seleucid, de adevăratele metropole comerciale din Rhodos și Delos), îi corespunde o polarizare fără precedent a averilor, ceea ce va duce la grave conflicte sociale. Arhitectura (în special cea a construcțiilor defensive, urmare a folosirii tot mai

frecvente a mașinilor de război) și artele plastice (sculptura, pictura, coroplastica sau orfevrăria) cunosc o dezvoltare remarcabilă, în vreme ce religia pare să sufere un grav proces de depersonalizare – prin filiera rațională –, ceea ce va face tot mai mult loc cultelor esoterice orientale.

Dacă însă, pe de altă parte, avem în vedere specificul instituțional al fiecărei cetăți în parte (în acest monument un grup de cercetători încearcă chiar o ierarhizare a cetăților grecești, în funcție, printre altele, tocmai de aceste instituții), evoluțiile economice extrem de diferite de la o cetate la alta (unele trăiesc adevărate momente de apogeu, altele par a fi intrat într-o iremediabilă criză), statutele sociale atât de diverse (de la marii "binefăcători" citadini, prosperii comercianți și, oricum, deținătorii de magistraturi orășenești la umilii țărani, reduși la diferite grade de semi-dependență, pentru a nu mai vorbi de mercenarii greci sau barbari), în fine definitivarea unor pantheonuri în care cu greu pătrund cultele orientale, realizăm că într-adevăr s-ar putea vorbi, în spirit hegelian, de o unitate în diversitate a acestei lumi.

Adăugând doar că politica imperială romană a avut abilitatea să menajeze toate aceste particularități, fie și numai în perioada Principatului, se cuvine să-i dăm integral dreptate autoarei atunci când încearcă să definească marile deosebiri dintre regatele elenistice, atât de mari încât stabilirea unei paradigme a acestora pare de-a dreptul imposibilă.

Astfel, Egiptul Ptolemaic pare a fi fost iremediabil marcat de precedentele sale faraonice (cele pe care Ptolemeii nu vor fi avut nici un interes să le demoleze, așa cum o vor fi înțeles Alexandru cel Mare, și mai târziu, parțial, împărații romani), atât în ce privește structurile adminsitrative, cât și cele sociale. Imensa documentație papirologică (ajuge să ne amintim de adevărata arhivă a lui Zenon) nu poate fi extrapolată pentru alte zone, în timp, ce, paradoxal, este sigur că Biblioteca din Alexandria – devenită o adevărată Academie sub imboldul acelorași luminați Ptolemei – preia, în pofida cândva strălucitei Atene, rolul de centru cultural al lumii elenistice.

Mai aproape de ceea ce ne-am dorit să înțelegem printr-un stat elenistic tipic pare a fi regatul seleucid. Dacă însă și aici – cu excepția unui protocol aulic extrem de precis ierarhizat ca și a menținerii vechilor satrapii persane – constatăm lipsa unei legislații scrise, pe lângă un conglomerat etnic foarte divers și o fluctuație teritorială care va determina, printre altele, imposibilitatea fixării capitalei acestui stat (Seleucia pe Tigru și Antiochia pe Orontes, dacă nu cumva, cum s-a spus, capitala era acolo unde se afla regele), realizăm că sunt puține șanse pentru a deduce din situația regatului seleucid reguli general valabile pentru restul monarhiilor elenistice.

Cu atât mai puțin s-ar apropia de această calitate micul regat macedonean, aflat încă în faza regalității preurbane (corespondentă întrucâtva perioadei homerice) în secolele VI-V a.Chr., ascensiunea ei sub Filip al II-lea nereușind s-o impună în ochii grecilor altfel decât un regat barbar. Conservându-și în mare aceleași structuri administrative și sociale, Macedonia va cunoaște, după scurta strălucire din vremea lui Alexandru cel Mare, un curs iremediabil descendent, ceea ce avea de altfel să se întâmple și în teritoriul grecesc pe care și l-a dorit cu atâta ardoare, fără să ia aminte că poziția sa geo-strategică o expunea în primul rând – cum s-au și petrecut în realitate lucrurile – loviturilor extraordinarei forțe militare pe care o reprezenta Republica Romană.

În pofida diversității lor, aceste state vor fi avut menirea să perpetueze ideea monarhiei mai mult sau mai puțin mondiale, preluată de Alexandru cel Mare de la

Ahemenizi, ceea ce va fi constituit cel mai bun exemplu pentru genialul artizan al Imperiului Roman, Octavianus Augustus. Îmbinând vechile magistraturi republicane cu elemente paraconstituționale, extrase din structurile monarhiilor elenistice, acesta va fi știut să pună bazele unui imperiu care va dăinui, fie și numai în Orient, mai bine de un mileniu. Odată în plus, sentința cu care d-na Piatkowski își încheie frumoasa sa carte își va fi dovedit perenitatea: **historia magistra vitae est**.

Lucrarea se încheie cu menționarea surselor literare (este desigur o scăpare faptul că lui Polybiu nu pare să i se acorde locul meritat; ea poate fi, cred, remediată cu ocazia unei mult dorite noi ediții, căreia ar trebui să i se adauge un indice general și măcar o hartă), epigrafice, numismatice, prosopografice, artistice și religioase, și cu un tabel cronologic, extrem de oportun divizat între Grecia și Macedonia pe de o parte, Egiptul și Orientul pe de alta. Este, socot, un prim pas spre o ideală istorie a grecității din Orientul îndepărtat și nordul Mării Negre până în sudul Franței și nordul Africii, istorie pe care au a o scrie generațiile următoare.

Până atunci, în calitate de fost student al d-nei Adelina Piatkowski și în numele tuturor generațiilor de studenți ai Domniei Sale, țin să-i exprim toată recunoștința pentru această documentată, elevată și, mai ales, extrem de utilă istorie a elenismului.

LISTA ABREVIERILOR

AAR- Analele Academiei Române, București.
A (A) RMSI - Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
AArch - Arta și arheologia, Iași.
AEM - Archäologisch - Epigraphische Mitteilungen aus Österreich - Ungarn, Viena.
AIIAC - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj.
AIIAI - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași.
AIM - Archeologiceskie Issledovanija Moldavii, Chișinău.
An Dob. - Analele Dobrogei, Constanța.
Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
Arh Mold - Arheologia Moldovei, Iași - București.
Arheologija Sofia - Arheologija. Organ na Arheologiceskija Institut; Muzej, Sofia.
Arh Vestnik - Arheloski Vestnik, Ljubljana.
ASU Iași - Analele Științifice ale Universității, Iași.
BCH - Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
BCMI - Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BJ - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland, Bonn.
BMI - Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BOR - Biserica Ortodoxă Română, București.
BSNR - Buletinul Societății Numismatice Române, București.
Bulletin AIESEE - Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes, București.
ByzSlav - Byzantinoslavica, Sofia.
ByzZeitscrift - Byzantinische Zeitschrift, München.
Carpica - Carpica. Publicație a muzeului de istorie din Bacău, Bacău.
Cerc Num - Cercetări Numismatice.
CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
CNA - Cronica Numismatică și Arheologică, București.
CN București - Cabinetul Numismatic București.
CRAI - Comptes - Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Dacia - Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DID - Din istoria Dobrogei (vol. I. *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965; vol. II. *Romanii la Dunărea de Jos,*

București, 1968; vol. III. *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos,* București, 1971).
Dobrudja - Dobrudja. Istoriceskii Muzei Dobric, Silistra.
Ephemeris Napocensis (Ephém Nap) - Ephemeris Napocensis, Cluj.
ESA - Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FHDR - Fontes Historiae Daco-Romanae, București.
IGBR - Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, ed. G. Mihailov.
IGLR - Em. Popescu, Inscripțiile Grecești și Latine din secolele IV-XIII, descoperite în România.
ISM - Inscripțiile din Scythia Minor, București.
Istros - Istros, Brăila.
Izvestija Sumen - Izvestija na Narodnija Muzej, Sumen.
Izvestija Varna (INM-Varna) - Izvestija na Narodnija Muzej, Varna.
Marisia - Marisia, Târgu Mureș.
Materiale - Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MEFRA - Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Paris-Roma.
Mem Antiq - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
Mitr Ban (MB) - Mitropolia Banatului, Timișoara.
MIA - Materialy Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MMS - Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
MO - Mitropolia Olteniei, Craiova.
Mousaios - Mousaios, Buzău.
Oltenia - Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova.
Peuce - Peuce, Tulcea.
RÉB - Revue des Études Byzantines, Paris.
RÉG - Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Rev Ist - Revista Istorică, București.
RMM - Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Muzee, București.
RRH - Revue Roumaine d'Histoire, București.
RRHA - Revue Roumaine d'Histoire et d'Arte, București.
SA - Savetskaja Arheologija, Moscova.
SAI - Studii și Articole de Istorie, București.
SCIV (A) - Studii și cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCN - Studii și Cercetări Numismatice, București.
SMMIM - Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
SRIR - Studii și referate privind istoria României, București.
ST - Studii Teologice. Revista Institutelor Teologice din Patriarhia Română, București.
Starimar - Starimar Arheoloski Institut Belgrad.
St. Cls. - Studii Clasice, București.

Tehnoredactarea computerizată şi tiparul :
S.C. INFCON S.A. Constanţa
str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 585627, 580527
Bun de tipar : 07.10.1998. Apărut : 1998.
Hârtie offset : 60 g/ m².
Format : 16/ 70x100. Coli tipar : 26.